

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№1 (43) 2017

КОЗАЧЕНКО ИВАН ЯКОВЛЕВИЧ

*д.ю.н., профессор, Заслуженный деятель науки РФ,
Заведующий кафедрой уголовного права УрГЮУ*

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ
КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми - көпшілік журнал
Международный научно - популярный журнал
International popular - science journal

№1 (43) 2017

ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

ТЕХНИКА И ИНЖЕНЕРНЫЕ НАУКИ
TECHNOLOGY AND ENGINEERING SCIENCE
ТЕХНИКА ЖӘНЕ ИНЖЕНЕРЛІК ҒЫЛЫМ

ЭКОНОМИКА. ПОЛИТИКА - ECONOMICS. POLITICS

Астана 2017

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А. — ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К. — з.ғ.д., ҚР Бас прокуроры
Абдрасилов Б.С. — б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р. — з.ғ.д., проф. (Ташкент)
Байделдинов Д.Л. — з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О. — мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А. — тех.ғ.д., профессор
Бішімбаев У.Қ. — тех.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Бородин С.В. — з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н. — с.ғ.д., профессор
Букалерева Л.А. -з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С. — с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Грунтов О.И.— з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О. — з.ғ.д., профессор
Елешов Р. — а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ. — ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С.- з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж.— ҚР ҰҒА академигі,
ҰҒА Президенті
Зарипов З.С. — з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А. — т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б. — с.ғ.д., профессор
Коробеев А.И. —з.ғ.д., профессор, «РФ еңбек
сіңірген қайраткері» (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А.— з.ғ.д., профессор
Комиссаров В.С.— з.ғ.д., профессор МГУ (Мәскеу)
Коняхин В.П. — з.ғ.д., профессор, «РФ еңбек
сіңірген заңгері» (Краснодар)
Лебедев С.Я. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я.— з.ғ.д., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — з.ғ.д., профессор
Мацкевич И.М.— з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Минезова Т.Ф. — з.ғ.д., профессор
(РУДН, Мәскеу)
Мухамедиұлы А. – ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К. – профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М. — т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Оразалин Н.М. – ҚР Парламенті Сенатының
депутаты
Орлов В.Н. — з.ғ.к., доцент, «Российский кримино-
логический взгляд» журналының бас редакторы
Саргаев С.С. — з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А.— з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А. — з.ғ.д., профессор
Сұлтанов Қ.С. — с.ғ.д., профессор
Саломов Б. — з.ғ.д., профессор, адвокат
Сыдыков Е.Б.— т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Рустемов Б.Т. — жазушы, публицист
Турецкий Н.Н. — з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т.- з.ғ.д., профессор
Усманов А.— п.ғ.д., профессор
Шестаков Д.А. – з.ғ.д., профессор,
Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық
клубының президенті
Харченко В.Б. – з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М. — з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н. — з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д. — вет.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д. — з.ғ.к.
Әбішев Х.А. — з.ғ.д., профессор
Байменов А.М. — тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М.— з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө. — ҚР Парламенті Мәжілісінің
депутаты
Борбат А.В. – «РФ еңбек сіңірген заңгері», з.ғ.к.
(Мәскеу)
Джансараева Р.Е. — з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., — з.ғ.к., доцент
Санкт-Петербург)
Жақып Б.Ө. — филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К. — жазушы, публицист
Иванчин А.В. — з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Масаки — профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б.— т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В. — з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — с.ғ.д., профессор
(Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ. — вет.ғ.д.
Құрманалиев К.А.— ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А. - з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А. — з.ғ.д., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С. — з.ғ.д., профессор
Мельник Г.С.— с.ғ.д., профессор
(Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х. — з.ғ.д., профессор
Омаров Б.Ж.— фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ. — б.ғ.д., профессор
Сәпиев О.С. — ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А.— з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е. — академик
Саломов Б. – з.ғ.д., РАА академигі адвокат
Тогжанов Е.Л. — з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А. — п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т. — з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р. — з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К.— з.ғ.д., профессор
Усманов С.У. — т.ғ.д., профессор
Челадзе Г. — құқық докторы, әкімшілік бизнес
докторы, профессор (Грузия)
Нгу Thin – Вьетнам Жазушылар Қауымдас-
тығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А. — общественный деятель РК
Асанов Ж.К. — д.ю.н., Генеральный Прокурор РК
Абдрасилов Б.С. — д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р. — д.ю.н., профессор (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л. — д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О. — д.мед.н., профессор
Бисенов К.А. — д.т.н., профессор
Бишимбаев В.К. — д.т.н., академик НАН
Баулин Ю.В. — д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В. — к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н. — д.п.н., профессор
Букалерева Л.А. — д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н. — д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С. — д.п.н., профессор
Голик Ю.В. — д.ю.н., профессор (Москва)
Грунтов О.И. — д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О. — д.ю.н., профессор
Елешов Р. — д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г. — д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С. — д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж. — академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С. — д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А. — д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б. — д.полит.н., профессор
Коробеев А.И. — д.ю.н., профессор, «Заслуженный деятель науки РФ» (Владивосток)
Кул-Мухаммед М.А. — д.ю.н., профессор
Комиссаров В.С. — д.ю.н., проф. МГУ (Москва)
Коняхин В.П. — д.ю.н., профессор, «Заслуженный юрист РФ» (Краснодар)
Лебедев С.Я. — д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я. — д.ю.н., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — д.ю.н., профессор
Мацкевич И.М. — д.ю.н., профессор (Москва)
Минезова Т.Ф. — д.ю.н., профессор (РУДН)
Мухамедиулы А. — д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К. — профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М. — д.т.н., профессор, академик НАН РК
Оразалин Н.М. — поэт, депутат Сената Парламента РК
Орлов В.Н. — к.ю.н., доцент, гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С. — д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А. — д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А. — д.ю.н., профессор
Султанов К.С. — д.пол.н., профессор
Саломов Б. — д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сыдыков Е.Б. — д.и.н., академик НАН РК
Сматлаев Б. М. — д.ю.н., профессор
Рустемов Б.Т. — писатель, публицист
Турецкий Н.Н. — д.ю.н. профессор
Турсынов С.Т. — д.э.н., профессор
Усманов А. — д.п.н., профессор
Шестаков Д.А. — д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба
Харченко В.Б. — д.ю.н., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

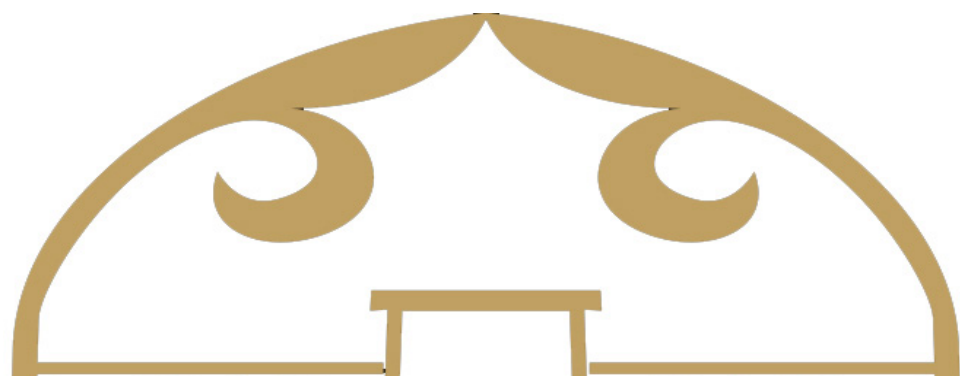
Абдиров Н.М. — д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н. — д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д. — д. вет.н., профессор
Абишев Т.Д. — к.ю.н.
Абишев Х.А. — к.ю.н., профессор
Байменов А.М. — к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М. — д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У. — депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В. — Заслуженный юрист РФ, к.ю.н. (Москва)
Джансараева Р.Е. — д.ю.н., профессор
Данилов А.П., — к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жакып Б.О. — д.фил.н., профессор
Жолдыбай К. — писатель, публицист
Иванчин А.В. — д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Масаки — профессор (Польша)
Карибаев Б.Б. — д.и.н., профессор
Кленова Т.В. — д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Канжигитов Е.К. — д.вет.н.
Қурманалиев К.А. — д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А. — д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А. — д.ю.н., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С. — д.ю.н., профессор
Мельник Г.С. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х. — д.ю.н., профессор
Омаров Б.Ж. — д. фил.н., профессор
Саданов А.К. — д.б.н., профессор
Сапиев О.С. — общественный деятель РК
Кенжеболат Жолдыбай — писатель, публицист
Старостин С.А. — д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е. — академик
Саломов Б. — д.ю.н., Академик РАА, адвокат
Тоғжанов Е.Л. — к.ю.н.
Тойлыбаев Б.А. — д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т. — д.ю.н., профессор
Рустемова Г.Р. — д.ю.н., профессор
Фадеев В.Н. — д.ю.н., профессор (Москва)
Шаукенова З.К. — д.соц.н., профессор
Усманов С.У. — д.т.н., профессор
Челадзе Г. — доктор права, доктор бизнес ад-мин., профессор (Грузия)
Нгу Thinh — Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

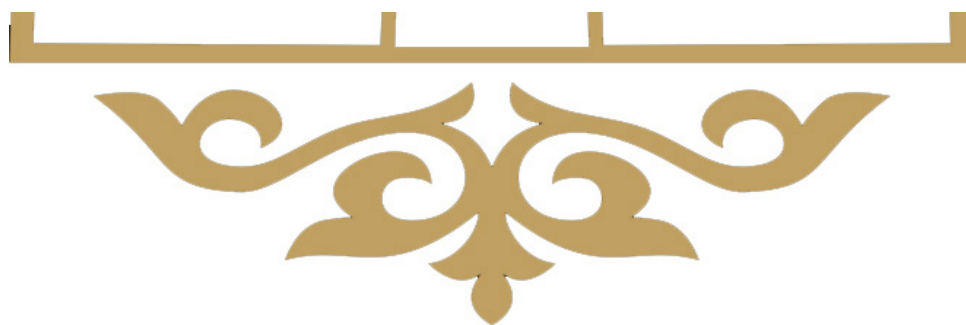
Abdukarimov O.A. — public figure of the Republic of Kazakhstan
Abdrasylov B.S. — Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R. — Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Asanov Zh. K. — Dr. of Law
Baideldinov D.L. — Dr. of Law, professor
Baidautlet I.O.— Dr. of medical science, prof.
Bekturganov N.S. — academician of NAN RK
Bisenov K.A. — Dr. of technology, professor
Bishimbaev B.K.- Dr. of history, acad. NAS.RK
Burhanov K.N. — Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A. – Dr. of Law, prof. (Moscow)
Baulin U.V. – Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V. — Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Vedernikova O.N. — Dr. of Law, prof (Moscow)
Gayipov Z.S. — Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V. — Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I. —Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O. — Dr. of Law, professor
Eleshov R. — Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G.— Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S.- Dr. of Law, professor
Zhurinov M.Zh.— acad. NAS RK, President of NAS RK.
Zaripov Z.S. — Dr. of Law, professor (Ryazan)
Udyrysov D.A. — Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B. – Dr. of political sciences, prof.
Kul-Muhammed M.A.— Dr.of Law, professor
Komissarov V.S. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Lebedov S.Y.— Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y.— Dr. of Law, professor (Kiev)
Mailybaev B.A.— Dr. of Law, professor
Matskevich I.M.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Minezov T.F. — Dr. of Law, prof. (RUDN, Moscow)
Mukhamediuly A. — Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhaeva A.K – professor
Orazalin N.M – Member of the Senate Parliament of the Republic of Kazakhstan
Sartayev S.S.— Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A. — Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A. — Dr.of Law, professor
Salomov B. — Dr.of Law, professor
Sultanov K.S.— Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B. — Dr. of history, professor
Rustemov B.T. — writer, publicist
Turetski N.N. — Dr. of Law
Tursunov C.T.- Doctor of Economics, professor
Usmanov A.— Dr. of political sciences, professor
Shestakov D.A.— Dr. of Law, professor, writer
Harchenko B.V.— Dr. of Law, prof. (Harkov)

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D.— Dr. of Law, professor
Agibaev A.N. — Dr. of Law, professor
Aitganov B.D. — a doctor of betener sciences is a professor
Abishev T.D. — candidate of Law
Abishev H.A. — Dr. of Law, professor
Baimenov A.M.— candidate of tech, professor
Bishmanov B.M.— Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U.— Member of the Parliament of Kazakhstan Majilis
Borbat A.V. – Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E.— Dr. of Law, professor
Zhakyp B.U. — Dr.of philology, professor
Zholdybay K. — writer, journalist
Ivona Massaki — professor (Poland)
Karibaev B.B.— Dr. of hisroy, professor
Klenova T.V. — Dr.of Law, professor (Samara)
Korkonosenko S.G. — Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kangigitov E.K. — a doctor of betener sciences
Kurmanaliev K.A. — Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A. — Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A. — Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I.— acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S.— Dr. of Law, professor
Melnik G.S.— Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N.— Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh.— Dr. of philology, professor
Sadanov A.K.— Dr. of biology, professor
Sapiev O.S.— The public figure of RK
Starostin S.A.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E.— academic
Smatlaev B.M. – Dr. of Law, professor
Toqshanov E.L. — Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A. – Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T.— Dr. of Law, professor
Rustemova G.R. — Dr. of Law, professor
Shaukenova Z.K.— Dr. of soc., professor
Fadeev V.N. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Usmanov S.U.— Dr. of history, professor
Cheladze G.— Dr. of Law, professor (Gruzia)

**ОНЕРТАНУ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART**

Нүрпейіс Бақыт Кәкиқызы

өнертану докторы, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры.
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы «Өнертану» факультетінің деканы,
Алматы, e-mail: bakytn@mail.ru

Исламбаева Зухра Усманбекқызы

өнертану кандидаты, Қазақ ұлттық хореография академиясының доценті
Қазақ ұлттық хореография академиясы КАҚ «Хореография өнерінің тарихы мен теориясы»
кафедрасының меңгерушісі, Астана, e-mail: zetta1975@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҮНІ

(Әбділдә Тәжібаевтың драматургиясы негізінде)

Түйін. Мақалада авторлар өткен ғасырда өмір сүрген ақын, драматург Әбділдә Тәжібаевтың драмалық шығармаларына талдау жасаған. Жазушы пьесаларының ішінен адамзаттың бас бостандығы мен еркіндігі, әрбір ұлттың азаттығы мен тәуелсіздігі жырланған құнды туындыларды таңдап алған. Зерттеушілер кейіпкерлер өмір сүрген дәуірдің әлеуметтік қайшылығына, басты қаһармандарға мінездеме бере отырып, шығармалардағы тартыстың туындау себебіне нақты деректер келтіреді. Мақаладағы талдауға алынған пьесалар идеясының барлық ұлттар мен ұлыстар үшін өзектілігін ашып көрсету де авторлардың назарынан тыс қалмаған.

Резюме. В статье проанализированы драматические произведения поэта прошлого века Абдильды Тажубаева. Для театроведческого анализа избраны пьесы писателя выражающие как личную свободу отдельного гражданина, так и независимость каждой отдельной нации. Исследователи дают характеристики главным героям живших в эпоху социальных конфликтов, опираясь на фактологический материал приводят реальные причины возникновения конфликта в произведениях драматурга. Авторами статьи сделаны упор на раскрытие идеи избранных пьес, актуальных как для отдельных этносов так и целых народов.

Summary. In this article drama works of the poet from the last century are analyzed Abdilda Tazhibayev. For analysis of theatre science selected plays of the writer which show the personal freedom and independence of every nation. Researchers give characteristics to the main heroes who lived in social conflicts era, relying on factual information which gives real reasons of the conflict in the works of the playwright. The authors of article tried to reveal the idea of selected plays which are relevant for specific ethnic groups and the whole nation.

Қазақ поэзиясы мен драматургиясында орны ерекше, қолтаңбасы айқын, көтерген идеясы мен ой-мақсаты нақты авторлардың бірегейі, 1930-40 жылдар аралығында нағыз ақындық тұлғасы қалыптасып, қазақ поэзиясында нық орнын анықтаған – Әбділдә Тәжібаев. Өлеңдері мен по-

эмаларында ұлттық сарын, қазақы әуен есіп тұратын оның стиліне тән еркіндік кенестік цензура заманының өзінде қазақ мүддесін үндеуге бағытталған «Оркестр», «Біз де қазақпыз», «Жомарттың кілемі», «Көтерілген күмбез», т.б. [1] поэма-пьесаларды жазуды назардан тыс қалдырған жоқ.

Туған топырағындағы дүрбелең кезеңде, ой мен идея қыспаққа түскен уақытта қазақ хандары мен байларының көркем бейнесін жасауда тайсалмаған автор сол үшін психологиялық, моральдық тұрғыда қысым көрді де. «Біз де қазақпыз» деп анық та ашық айтқан драматургтің түсінік-түйсігі қазақтың ұлт ретінде жойылу қаупін сезінген-ді. Одақтас елдер арасында үлкен дауға айналып, «жарамсыз» деп танылған бұл пьеса арада жарты ғасырдан астам уақыттан кейін ғана, яғни қазіргі кезеңде өзекті тақырыпқа айналды.

Жан-жақтан айтылған пікірлердің сыни бағасының басымдығынан Ә.Тәжібаев «Біз де қазақпыздың» екінші нұсқасын «Жүректілер» (халқым туралы аңыз) деген атпен жазып шықты. Мұнда Бура ханның қыспағынан жәбір көрген халықтың азаттығы, келер күнге деген үміті поэтикалық сарында кестеленген. Сондай-ақ, пьесада ұлттық биік рух, халықтың арман-тілегі, дербес ел болуды көздеген мақсаты бар. Күнсіздер еліндегілердің күн еліндегілердей бақытты, еркін, бейбіт ел болуды аңсауын драмалық желіде поэзиялық өткір тілмен суреттейді автор.

Шығармада Азбан ұстаның дүкенінен басталатын алғашқы көріністегі шаңқылдаған найза мен қылыштың даусынан-ақ алдағы оқиғаның сарыны белгілі болады. Шебер жарық, бостандық іздеуші Азаттың қолына семсер беріп, қалың елдің қамына жұмсайды. Азат – жарық өмірді іздеуші жас жігіт, батыр, адал, жаны мен жүрегі таза, елді соңына ерткен өр тұлға. Бұл жігіттің арманы – сексенге келгенше күннің көзін көрмеген Аналықтың айтуындағы бұлт басып тұрған күннің сәулесін аңсаған, қараңғы қапаста ауру мендеп, жарық іздеген жұртты сол ашық күнге жеткізу, сол жерде бақытты ғұмыр кешу.

Сол жолда Бура тәрізді қасқөйдің, Дүбір секілді екіжүзді, қорқау, жағымпаздың кедергісін ақылмен, қайсарлығымен жеңіп шығады. Ақыры қараңғы қа-

пас пен Күн елі арасындағы қиыншылықты басып өткен ол өзінің берген антын орындап, халықты жарқын өмірге жеткізеді. Ә.Тәжібаевтың бұл кейіпкерінің көркемдік болмысы антик драматург Эсхилдің «Бұғаудағы Прометейіндегі» аспаннан жердегі адамзатқа от пен жылу жеткізген Прометейге [2] өте ұқсас деп айта аламыз.

Ал, жер иесі Бура – тек билікті көздейтін, халықты тар қапаста ұстап, өзіне тәуелді етуді аңсайтын билікқұмар хан. Оның «мақсаты аян – айнала-сына үрей туғызу. Сол арқылы халықты албастыдай басып отырып мәңгі жапада, құлдық езгіде ұстау. Бураның жүгенсіз биліктің тәтті шырынын сіміруден өзгеге көңілі көншімейді. «Жазықтыны» басынан айыру арқылы ғана жаны семіреді. Бар арманы жүз жасау» [3, 332 б.].

Ол Зүлпіге:

Махаббат пен жастығыңды маған бер.

Сенің жаның – менің жаным болса,

Сенің қаның – менің қаным болса

Саркылмайды, сақталады құдіретім.

Тағы жүз жыл жасаймын [4, 570 б.], – дейді. Осылайша тек жеке басының ғана мүддесін көздейтін, биліктің шексіздігін, шетсіздігін аңсаған хан үшін жазықсыз жігіттің өзіне сенімсіздік танытқаны, әйелдің тәңірден баласын жылытатын, ауруынан жазатын күн сұрауы бұл – кешірілмес күнә. Әйтсе де кемпір мен Зүлпінің өліміне себепші болған қанды қол Бураның әділетсіз билігі өзінің арманына қарсы келіп, ұзаққа созылмайды.

Дүбір жарық күнді іздеген халық керуенін орта жолда кері қайтуға, сөйтіп Бурамен қайта табысуға үгіттейді. Өйткені оның болашаққа деген үміті мен сенімі аз, келер күнге күдікпен қарайды. Дүбірдің ой таяздығы, керітартпа, пасықтығы оның нақты бір шешімге келе алмай үнемі екі ойда болуынан, реті келсе зор билік иесіне жақсы көріну әрекеттерінен байқалып тұрады. Оның ой-мақсаты – қай жақтың жолы биік, билігі үстем болса өз орнын сол жерден табу.

Пьесада махаббат, қызғаныш, екіжүзділік, мейірім, қатыгездік тәрізді адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттер осылайша әр кейіпкер бойынан түрлі оқиға-ситуацияларда байқалып отырады. Мұнда адам баласымен бірге жасасып келе жатқан жақсылық пен жамандықтың, ақ пен қараның тартысы мәңгілік деген философиялық ұғым бар. Қаһармандық шығармада сондай қайшылықтар тіресі халықты жарқын өмірге, күннің нұрына шомылған бейбіт тірлікке алып келеді. Демек, мұндағы Азбан, Азат, Зүлпі, Балғашы, Дәме, Аналықтар мен Бура, Жаршы, Аққұба, Балталылар арасындағы айқасты бодандық пен бостандықтың тартысы дейміз.

Ә.Тәжібаев, Ғ.Мұстафин, Ғ.Мүсірепов, Х.Жұмалиев тәрізді қазақтың алпауыт жазушыларының оқиғасы ұлттық нақышта өрілген осындай шығармаларын қатты сынған алған Павел Кузнецовтың «Правда» (20 сентябрь 1946) және «Соци-

алистік Қазақстан» (3 октябрь 1946) газеттеріндегі орыс-қазақ тілдерінде жарияланған мақаласында: «...Әбділдә Тәжібаевтың ескі әдебиет батпағынан символисттердің іріп-шіріген қару-жарағын жыйып-теріп, оларды ұлтшылдық жібімен жампа-жасқап, кісі күлерлік осы ұсқында қазақ әдебиетін аралап шығуға ұйғарғандығын Сатыбалдин ұға алмаған еді. Тәжібаевтың әлгі саяхатының нәтижесінде біздің заманымызға зиянды, жат «Біз де қазақпыз» деген пьесасы жарыққа шықты.

Бұл – өнеге боларлық шығарма, мұны дереу Москваға апару керек, барлық тілде аударту керек деп Тәжібаевты иландырмақшы болған жазушылар болды, ал әдебиеттегі Сатыбалдин сыяқты кейбір шалабайлар Әбділдә Тәжібаевты қазақ әдебиетінде «жаңа ағымды» бастаған жаңашыл деп жариялауға дейін барды» [5], – десе ҚК(б)П Орталық Комитетінің хатшысы Ж.Шаяхметов 1949 жылдың 25 ақпанындағы Қазақстан К(б)П ІҮ съезінде: «...БК(б)П Орталық Комитеті өзінің қаулысында саяси қате пьеса ретінде біздің жазушымыз А.Тәжібаевтың «Біз қазақтармыз» деген шығармасын атап көрсетті.

Бұл шығармасында Тәжібаев қазіргі замандағы өмірдің тақырыбынан қол үзіп қана қойған жоқ, сонымен қатар қазақ еңбекшілерін қатты қанаған хандар мен феодалдардың өмірін әсірелеп, қазақ халқының өткендегі тарихын бұрмалады» [6], – деп сыни баяндама жасаған. Ә.Тәжібаевтың осы шығармасына жасалған сындар мен кедергілер, әртүрлі пікірлердің болғандығы жөнінде басқа да көптеген деректер бар. Солардың басым бөлігі авторды қаралауды, пьесаны жарамсыз, қате деп тануды көздеген. Мұндай қолдан жасалған бұрмалаудан соң бұл шығарма оқудан да, сахналанудан да тыс қалған.

Көп тартысқа түсіп, одақ театрларының репертуарына жолдама алып тұрып, сахналануға кедергі келтірілген тағдыры қиын туынды мұнымен қоймай мәскеулік мәдениет қайраткерлерінің талқысына да түскен екен. Бұл туралы драматург Мәскеу қаласына осы пьесасының мәселесімен Орталық Жазушылар одағындағы «Ұлт әдебиеттерінің комиссиясы» деп аталатын топтың бастығы П.Г.Скопировтың өзін арнайы шақыртқанын айтады. Сол Орталық Жазушылар одағында 1946 жылдың 5 апрель күні болған жиналыста белгілі қайраткерлер мен өнер тарландары арасындағы пікірталасының стенограммасын да келтірген.

Мұнда режиссер Григорий Рошаль: «...Пьеса соғыс жылдары жазылған, автор сол қиындықтар үстінде халықтың еркіндік алуға, дүниені өз көзімен көруге, өз сеніміне өзі ие болуға күрескенін жырлаған. Ерлік шешім тапқан ел бірлікке жетеді. Мен осылай түсіндім», – десе Леонид Соболев: «...Мен бұл шығармада үлкен адамдық идеямен беттестім, адам образдары арқылы жарық мұратқа ұмтылғандарды көрдім. ...Қазақ па, Зи-

гфрид пе, жоқ әлде Иван Царевич пе, білмеймін, маған бәрібір, халықты жарыққа бастаған адамдық рухты көремін», – деп сөйлеген.

Ал, бұған қарама-қарсы пікірлерді ақын Михаил Светловтың: «Қандай аңыз жазсақ та, біз өз ғасырымыздың шеңберінен шықпасақ, оның бейнесін ұмытпасақ тиіспіз. «Біз де қазақпыздың» авторы көне дәстүрдің тұтқындығынан босана алмаған» және драматург Николай Погодиннің: «... Үлкен, күні жарық кең дүние бар. Ал қазақтар бұлт басқан сәулесіз дүниеде қамаулы, оны қылышы қанды Бура билейді; геройларды отқа да тастайды, мұны мен қате деп санаймын» [7, 363; 366; 367; 368 б.б.], – деген сөздерінен байқаймыз.

Қалай дегенмен «Жүректілер» («Біз де қазақпыз») өз уақытында сынға алынғанымен бұл тек сталиндік кезеңді насихаттамаса керек. Өйткені Ә.Тәжібаев көтеріп отырған идея – бар ұлтқа, бар халыққа тән күрделі мәселе. Жер бетінде азаттық пен теңдік, бостандық пен тәуелсіздік аңсаған халықтар мен ұлыстардың, Бура тәрізді алпауыт елдердің қол астында жылдар, ғасырлар бойы езгіде, қапаста күн кешкен дара ұлттардың болғандығы дүниежүзі тарихынан белгілі. Сондықтан шығарма қай дәуірде де, қандай ұлттың болмасын қоғамдық-саяси мақсатына, әлеуметтік мүддесіне жауап бере алады. Жалпы Ә.Тәжібаев – кеңестік цензураның одақтас елдер тағдырына тигізген зауалын, қыспағын, оларды ұлт ретінде жою жолындағы өткір саясатының астарын жан жүрегімен сезінген жан. Сондай ішкі дүниесіндегі асау сезімді ол өлеңдерінде де, поэмаларында да, драмаларында да байқатып отырады. Оның шығармалары «ленинизм мен сталинизмді символизмнің метафоралық сипатымен бейнелеген» деген пікірлер тудырғандығы да сондықтан. Аса сезімтал, ерекше көрегендік қасиеті мол ақынның қаламындағы өзгешелік өзінің тоқсан жыл ғұмырында ешқандай тоқтаусыз, өзгеріссіз бір арнада дамып, керісінше өз идеясын бүкпесіз ашып беріп отырды. «Оркестр» поэмасындағы, «Монологтар» драмасындағы әртүрлі символдық әуендер, образдар оның негізгі ойы мен идеясын бедерлейді. Бұл шығармалардың әр жолында әрбір адам баласы түйсігінің төрінен саналы түрде орын алған еркіндік, азаттық, тәуелсіздік ұғымының, елге, туған жерге деген құрметтің, сағыныштың сипаттары бар.

«Монологтар» атты сахналық поэмасында Ә.Тәжібаев тарихи-хронологиялық жүйемен XX ғасырдың алғашқы жартысындағы зор зұлматтың, яғни сталиндік репрессияның құрбаны болған, алаш азаматы Сәкен Сейфуллиннен бастап, Ұлы Отан соғысының батырлары Панфилов, Төлеген Тоқтаров, Мәншүк Мәметова, күрішші Ыбырай Жақаев, әнші-актриса Күләш Байсейітова, геолог-ғалым Қаныш Сәтбаевтардың өмірінен монолог құрастырып, олардың қоғамдағы орнына сәйкес тарихи-құжаттық драма тудырған.

Бұған автордың өзі де араласып отырады және Уақытты да тарихпен параллельдікте алған. Драматург ұғымы – Уақыттың алдында ешкім жалған сөйлеуге тиіс емес, оның алдында қоғамдық-саяси жалтақтыққа, психологиялық-моральдық қорқынышқа жол жоқ. Өйткені ол – қоғамдағы, әр дәуірдегі шындықтың да, өтіріктің де басты әрі шыншыл куәгері.

Шығармада ең алғаш сахнаға шыққан Сәкен:

Мен қуандым – жалшы қазақ жаңарып,

Өз жерінен өзі бақыт тапқанға [4, 640 б.], – деп қуанышты көңілін жасыра алмайды. Ал, енді бірде:

...Кімге обалым айтсаңдаршы,

Қаным қайда төгілген?

Ат! Деген кім? Атқан қайсың?

Қабырым қайда көмілген? [4, 642 б.], – дейді ашынып. Бұл сұрақтың жауабы кімде? Адам ба, Қоғам ба? Уақыт па?.. Ә.Тәжібаев қаламы осы тұста өте көрегендік танытқан, яғни Ақын мен Уақыт диалогы көп сырды аңғартып өтеді.

Уақыт:

...Тойлаңдар, тек тойлап қоймаңдар,

Көз тіккен жауды да ойландар.

Әнеки, шығыстан басталды

Тағы да қырғындар, ойрандар [4, 667 б.], –

дейді ақынға шығарма соңында. Бұл жолдар әрбір адамзатқа, әр дәуірге қай кезеңде де келер қауіптің барын сездіреді.

Драматургтың шеберлігі өз поэмасының желісіндегі тарихи оқиғалар мен бейнелер арқылы олар өмір сүрген заманды «үнсіз» сынауынан байқалады. Кейіпкерлердің көрерменмен, халықпен диалогына құрылған бұл сахналық поэмада суреткер түрлі тағдырлар тоғысын, уақыт ағымын драмалық күйде дамыта отырып, тарих беттерінің сыры мен шындығын ашып көрсете алған.

Ал, «Аққу» драмалық поэмасы Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» толғауының сарынымен айтылатын Бөгде ақынның жырымен басталады. Хордың жорыққа аттанатын батырларға мадақ айту, хан жарлығымен алтын сарай тұрғызатын хас шеберді іздеу әрекеттері одан әрі шебер Талап пен Темір ханның сұлу әрі жас тоқалы Аққу арасындағы ғашықтық сезімге ұласып, олардың қаһарлы ханның құрбаны болғандығы әдемі баяндалады. Жер әлемді жаулаған Темірдің қатыгездігі, қаталдығы, өзімшілдігі басым. Зәулім алтын сарайды да ол тек өз атағы мен даңқы үшін салғызады. Өзінің торында еш сезімсіз өмір сүріп жатқан арудың теңіне, бақытына қол жеткізуіне мүмкіндік бермеген мейірімсіз хан Аққуды кешіре алмайды. Шығармадағы аңыз түрінде баяндалған оқиға адамзат баласының бас еркіндігін, махаббат сезімін жырлайды. Сонымен қатар сарайды салудың қиындығы мен азабы мойнына жүктелген еріксіздердің де мұңы бар мұнда.

Жалпы Әбділдә Тәжібаев өзінің қандай өлеңдерінде, поэмаларында, драмаларында болмасын еркіндікті, адамзаттың бас бостандығын, халықтың бірлігі мен жарқын өмірге ұмтылу процесін басты назарда ұстап отырады. Оның шығармашылығына тән басты қасиеті – өз ұлтының мүддесін көздеу, халық бірлігін насихаттау, махаббат пен ғашықтық сезімінің жоғары пафоста өрілу үрдісінің тым биіктігі. Ақын-драматургтің артында қалдырған мол рухани мұрасы, ешкімге ұқсамайтын өзгеше қолтаңбасы бүгінгі ұрпақ үшін сонысымен де құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тәжібаев Ә. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ана тілі, 2009. – 267 б.

2. Древнегреческая трагедия / Пер. с др.-греч. И. Анненского, Вяч. Иванова, Адр. Пиотровского и др.; Пер. с фр. Н. Лихаревой. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – С. 640.

3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 8-том. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2004. – 517 б.

4. Тәжібаев Ә. Шығармалар жинағы. Бес томдық. 2-том. – Алматы: Жазушы, 1979. – 679 б.

5. Кузнецов П. Идеясыздық және жайбарақаттық жағдайында // Социалистік Қазақстан. – 4 октябрь 1946.

6. Қызыл Ту. 6 март 1949.

7. Тәжібаев Ә. Есімдегілер: Естеліктер, эсселер. – Алматы: Жазушы, 1993. – 400 б.

Нұрланова Улмира Нурланқызы

ҚР Дизайнерлер одағының мүшесі, аға-оқытушы, ulmira_1980@mail.ru
Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Өнер факультетінің «Бейнелеу өнері» кафедрасы

ЭТНОДИЗАЙННЫҢ ШЫҒАРМАДАҒЫ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Этнодизайн композициялық шығармалардың көркемдік ерекшеліктерін анықтау қазіргі кездегі өнер саласындағы сұраныс пен қоғам дамуы барысындағы қажеттіліктен туындайды. Көптеген дизайнерлер мен суретшілер көркем шығармашылық үшін сурет салудың орнын ерекше бағалайды.*

Кілтті сөздер: *Этно, этнодизайн, эргономика, образ, форма, пропорция, модель пластина, дизайн, конструктор, силуэт, фольклорлық үрдістері.*

Резюме. *Этнодизайн составных произведений искусства в области современного искусства, чтобы определить характеристики спроса и существует необходимость в процессе развития общества.*

Ключевые слова: *Этно, этнодизайн, эргономика, образ, форма, пропорция, модель пластина, дизайн, конструктор, силуэт, фольклорные тенденции.*

Summary: *Etnodizayn composite works of art in the field of contemporary art, to determine the characteristics of demand and a need for the development of society. For many artists, designers and art appreciates the importance of the drawing.*

Keywords: *Ethno ethno design, ergonomics, image, shape, proportion, pattern plate, the design, the designer, silhouette, folk tendencies.*

Этнодизайн композициялық шығармалардың көркемдік ерекшеліктерін анықтау қазіргі кездегі өнер саласындағы сұраныс пен қоғам дамуы барысындағы қажеттіліктен туындайды. Этнодизайн бұйымдарын бағалау үшін, бұлардың көркемдік ерекшеліктерін бағалайтын критерийлерін анықтауды қажет етеді. Бұл көрсеткіштерді анықтауда біз бейнелеу өнерінің түрлі салаларында еңбек еткен даңқты суретшілердің, өнер зерттеушілерінің пікірлерімен санасу, оларды негізге алу қажеттігі туындауда. Сонымен қатар этнодизайн бұйымдарының көркемдік ерекшеліктерін анықтау мақсатындағы зерттеу нәтижесі дизайнды жасау ережелері мен заңдылықтарын жүйелеуге мүмкіндік береді.

Көптеген дизайнерлер мен суретшілер көркем шығармашылық үшін сурет салудың орнын ерекше бағалайды. К.П.Брюллов «Суретші болудың алдында, сурет сала білу қажет, себебі, сурет өнердің негізін құрамайды», -деп есептеген.

Орыс кескіндемешісі және педагогі П.П.Чистяков «Жоғары, нақты кескіндеме өнері ғылым сыз

өмір сүре алмайды. Ғалым жоғары көтеріле келе өнерге айналады», -деп көрсеткен.

Суретші-педагог А.А.Дейнека «...бейнелеу өнерінің кез келген түрінің шығармалары сияқты, кескіндеме де күні бұрын ойластырылады», -деп есептейді. Бұл жерде суретші болашақ картинаның құрылымы мен түсі, орындалу техникасы жайында жоспарлауды, оны ой елегінен өткізу қажеттігін көрсетеді. Бұл сынды шығармашылық ой дизайн өнеріне де тән екендігін тануға болады. Этнодизайнерлік жобалау үшін алдынала жобалау қажеттігін көрсетеді. Жобалаудың нәтижелі болуы жоспарлы түрдегі жұмыстың сапалық көрсеткіші екенін білдіреді.

Кеңестік көркемдік білім берудің негізін қалаған суретші-педагог Д.Н.Кардовский «Кескіндеме мен суреттің жаттығуларының негізгі форма болып табылады. Бейнелеу өнерінің барлық түріне қатысты нәрсе, ол пластикалық форма. Осыдан келіп, кескіндеме мен сурет мектебінің негізгі форманы бейнелеу заңдылықтарын оқып үйреніп болуға тиіс», деп айтқан.

Сондықтан этнодизайн моделін жасауға жаттығудың негізгі форма ретінде алынады. Форма дизайн өнеріндегі негізгі көрсеткіш болып табылады. Этнодизайн бұйымдарының негізгі құрамдаушы элементі формаға сүйенеді. Форма сипаты, бұйымға деген сұраныс пен қажеттілікке байланысты анықталады.

Өзінің композиция туралы пікірлерінде картина кеңістігін ұйымдастыру үшін ғылыми негізделген ұстанымдар қажеттігіне Г.С.Савицкий (1887-1949) ерекше көңіл бөлген. Г.К.Савицкий «Картина туралы» атты еңбегінде композициялық орталық ұғымына ерекше мән берумен қатар «тепе теңдік», «холстың толуы», бейнелердің байлығы ұғымдарын композиция заңдылықтары деп есептейді. Ол «ең бағалы композиция, одан еш нәрсені алып тастауға немесе бірдеңені қосуға болмайтын композиция» деп көрсеткен. Сонымен қатар ол «форма мен мазмұнды композициядағы маңызды белгісі ретінде таниды.

Швейцария суретшісі фердинанд Ходлер (1853-1913) «Түс затты сипаттайды және дифференциялайды, ол тіпті безендіру ұтымдылығымен көрінеді. Бояудың ғажаптығы бәрінен бұрын оның аккордтарында, бірғана түстің нюанстарының қайталануында», -деп анықтаған. Бұл анықтама бізге этнодизайн бұйымдарының мәнін ашудағы түстің рөлін айқындай түседі. Этнодизайн бұйымдары-

ның түсі тұтыну қажеттігі мен сұранысынан бастау алады. Түс бұйымның образын ашуға қызмет етеді. Түстің байлығы оның аккордтары мен нюанстары байлығымен сипатталады.

Италиялық ғалым, сәулеткер суретші Альберти Леон Батиста (1404-1472) «Кескіндеме туралы үш кітап» атты еңбегінде «... жазықтық бетінің композициясынан денедегі әсемдік деп аталатын туындайды. Дене бетінің үлкен немесе кіші, шығыңқы немесе ойыс болуы мүмкін», - деп көрсеткен.

Сонымен қатар ол дене мүшелеріне ерекше мән берген. Ол кейбір дене мүшелері бір біріне жақсы сәйкес келеді. Бұл сәйкес келу өлшемдері, орналуы, түрі, түсінің барлығының бірғана сұлулыққа сәйкес келуі тиіс екендігін көрсетеді. Әр дене мүшесінің атқаратын қызметі болады, әр мүше іс-әрекетсіз қалмауы керек деген ойды айтады. Ол дене мүшелерін, композиция элементі ретінде қарастырады. Л.Альберти дененің қозғалысына ерекше мән беріп қарайды. Денелердің сызықтардың қозғалысының бір бірін қайталамауының қажеттігіне мән беріп қарайды. (Мастера искусств об искусстве-М.,1966.-Т.2.-С.34-55). Бұл, бізге этнодизайнда формалардың, түстердің сызықтардың орынсыз қайталанбауын ескертеді. Орынсыз қайталану көркемдік сапаға кері әсері бар.

Даңқты суретші-педагог Александр Михайлович Соловьев (1886-1966) «пропорция әр түрлі өлшемдердің бір біріне және тұтасқа қатынасын білдіреді», -деп анықтаған. Пропорциялық өлшемдердің сұлулықты беру мүмкіндігін анықтайтынын айтады. Суретші педагог жарық пен көлеңкенің градациясы мынандай түрде болады: көлеңке, рефлекс, жартылай көлеңке, жарық, жылтыр дақ, - екендігін ескерткен. Жарық көлеңке құбылысы зат сұлулығының белгісі ретінде таниды.

Италия кескіндемешісі, мүсінші, сәулетші ғалым және инженер Леонадо да Винчи (1452-1519) «әрбір дененің бетіндегіге түске, оның қарсы бетіндегі заттың түсінің қатысы бар. Әрбір дененің бетінің бөлшегі, түсі оған қарсы тұрғандардың әр түрлі түстерімен қатысты», -деп таныған. Бұл этнодизайн бұйымы бөлшектерінің түстерінің бір-біріне әсері, жалпы бұйым көрінісіндегі түстердің сипатын байыта түсетін әсемдік көрсеткіш ретінде бағаланатынын аңғартады.

Даңқты суретші Б.В.Иогансон (1893-1973) «жарық және қараңғының контрасты – композиция тәсілі», - деп көрсетеді. Жарық пен көлеңкенің деңгейлерінің бір-біріне қатынасы, зат формасын анықтап, оның образын ашуға қажетті көркемдік ерекшеліктің бірі ретінде тануға болатынын бағдарлайды. Ол «өнердің шығармаларының қайсысы болмасын, ол тұтас болу шарт», - екендігіне назар аударған. Бұл нұсқау этнодизайн бұйымының формасының тұтастай болуы қажеттігін көрсететін талап ретінде тануға бағыт бағдар береді. (171 бет)

Көрнекті суретші және педагог Александр Александрович Дейнека (1899-1969) «Сурет сала біл» атты суретті өз бетінше меңгерушілерге, мұғалімдерге және үйірме жетекшілеріне арналған еңбегінде бейнелеудің жарық пен көлеңке заңдылығы қатарына бірқатар түсініктерді қосады. ...Мұндай ережелердің қатарына біз пропорция туралы ілімді... симметрия, ритм, статика және динамика, сондай-ақ перспектива заңдылықтарын қосамыз деген.

А.Дейнека екі және үш өлшемді бейненің құрылымын беру үшін қажетті негізгі ережелер немесе заңдылықтар ретінде мыналарды ұсынады:

1. Қандайда табиғи форма немесе адам денесі, пропорция, организм тұтастығы мен оның бөліктерінің гармониясынан құралуы ережесі.

2. Бейненің қарама-қарсы бетінің тепе-теңдік бірлікте болуы, тең бөлшектермен бөлінуі ережесі.

3. Композицияның пластикалығын шешуде статика мен динамика (тыныштық пен қозғалыс) ережесі.

4. Үлкен және кіші формалардың, тыныштық пен қозғалыстың, контраст пен өшірілудің, жарық пен көлеңкенің кезектесу заңдылығы ережесі.

5. Перспектива заңдылығы.

6. Алтын қима-денені бөлшектеу заңдылығы.

7. Нұсқа өлшемін кішірейту немесе үлкейту масштабы.

Көрнекті иллюстратор, станоктың графика шебері Александр Михайлович Лаптев(1905-1965) композицияның конструктивтік-пластикалық шешімінің шынайы заңдылықтары ретінде мыналарды көрсетеді:

1.Композиция рамкасымен шектелетін жазықтықтың шектеулі шеттері.

2. Кеңістік пен сюжеттік әрекеттің шектері.

3. Тұтастық.

4. Компоненттер өлшемдерінің үйлесімділігі немесе ритм мен пластина

5. Көру орталығын табу.

Белгілі суретшісі, кітап иллюстрациясының шебері Евгений Адольфович Кибрик «Композиция – барлық бөліктері бөлінбейтін байланыста өзара байланыста болатын заңды құрылымдалған организм. Осы байланыс пен өзара бағыныштылық суретшінің идеялық ойымен анықталады. Ой табиғатына тән құрылымдық идея композицияның пластикалық негізін береді», -деген.

Е.А.Кибрик композиция заңдылықтары туралы былай дейді «...олар объективті, олар қандай мектеп, қандай бағытқа, ағым мен суретшілердің шығармашылық даралығына да бағынышты емес, олар тек қана өнер табиғатының бөлінбес бір бөлігі. Мұны мен композиция заңдылығы деп ойлаймын», -деп тұжырымдаған.

Өнер шығармасындағы көркемдік ерекшеліктердің бірі – идеялық. Өнердегі идеяның тақырыпта емес, ол бірінші кезекте суретшінің өмірге

деген қатынасында, бұл суретші қолға алған, оның өнерінің мазмұнын құрамдайтын барлық тақырыпта көрініс табады,-деген. Суретші шығармашылық ойдың алғашқы сатысы интуиция және талдау деп бағалаған.

Ол, көркемдік шығармашылықтың бірінші кезеңі – интуитивтік, келесі кезең орындалғанды талдау. Тек қана интуиция мен талдау гармониялық біріккенде ғана үйлестірілген, аяқталған шығарманы жасауға болады. ...шығармашылық интуицияға деген қабілет суретшінің дарындық белгісі. ...шығармашылық үдерістің схемасы мынандай: интуиция-талдау-интуиция.

Суретші Е.А.Кибрик «Тұтастық композицияның барлық элементі, өзара бағынышты және байланысты бола отырып, суретші ойының жүзеге асуына жұмыс істейді. Сонымен, тұтастық композицияның бөлінбеуі, қосалқылардың орталыққа бағынуын, композицияның басты заңдылығы деп ойлаймын», -деген.

«Көркемдік образ – өмір көрінісіндегі бірғана тамшы. Композициялық дәлдік образдық біріктіру күшін береді, оның көркемдік әсерін ұлғайтады. Композициядағы «сан» сияқты кеңістікті образдық трактовка жасаудың ерекше маңызы бар», екендігін айтқан.

Өмірдегідей картина жазықтығында көп адамдарды көбейткенмен, мұның нәтижесінде картина, ойсыз сипаттау болып шығатындығына көз жеткізген.

Суретші Е.А.Кибрик жаңашылдық туралы: өмірдің өзі шексіз қозғалыстан тұратыны сияқты, жаңаларды тудырып отырады. Реалистік өнер – өмірдің эстетикалық ашылымы. Өнердің стимулі-қоршаған бірігулер таңқаларлық жаңа нәрселердің ойда жоқтан пайда болуы. Өнердегі шын мәніндегі таңқаларлық – бірінші жасалынғанның күтпеген жерден пайда болуымен ерекшеленеді.

Жаңашылдық – композицияның өте қымбат сапасы. Бірақ өнердегі жаңашылдықтың әдейі жасалуынан жаман нәрсе жоқ. Композиция тек қана мазмұнды және ұтымды болуымен қатар жаңа болуы тиіс. Композицияда ештеңе де, қайталанбауы тиіс. Бірінші кезекте – силуэттер екендігіне ерекше көңіл бөлген.

Композицияның бейнелілігі негізге алынған контрастарға байланысты болады. Композицияда тек қана әртүрлілік, контраст қана емес онымен қатар қарамақарсы мынандай элементтер біріктіріледі: көлем мен жазықтық, жарық пен көлеңке, үлкен мен кіші, жақын мен алыс, жылы және суық түстер сонымен қатар сюжетті құрайтын контраст жағдайлар болып табылады, деп анықтаған.

К.Ф.Юон тембр мен нюанс туралы қажетті пікірлер айтқан. Тембр – кескіндемедегі бөліктің немесе тұтастықтың өзіндік ерекшелігі бар түстердің құрылымын анықтайтын түсінік. Тембр –кескіндеменің нәзік ерекше қасиеті. Нюанс –бей-

неленген түстің өте нәзік дақтары,-деп анықтаған.

Валер – француздың дәстүрлі термині кескіндеме шығармасының жетістіктерін талдау барысында қолданатын термин. Ол түстің қандайда бір қасиетін білдірумен қатар, түстердің сапасы, жарықтық және техникалық-фактуралық жағын сондай-ақ кескіндеменің өзін де сапасын көрсетеді. (Юон К.Ф. Өнер туралы. – М.,1959. – 1т. – С.111-113).

(Каменова Е. Какова цвета радуга. М.; Детская литература, 1975, - 167 с.с ил.)

«Кемпіркосақтың түсі қандай» деп аталатын бейнелеу өнерінің әр түрлі ұғымдарымен терминдерінің мәнін түсіндіретін анықтамалықта «Контур сызық дегеніміз адамның, жануарлардың немесе заттың сыртқы көрініс сұлбасын беретін сызық» деп анықтаған.(79 бет). Кейбір суретте контур қосымша сызық емес қосалқылары алып тасталған, тек қана негізгілері қалдырылған, нысанның формасын, көлемін және қозғалысын беретін мүмкіндігі ретінде көрінеді. «Картинаның бейнелілігі, суретшінің картина жазықтығына адамдарды және оны қоршаған заттарды, шығармадағы басты ойды көрерменге түсінікті етіп шеберлікпен орналастыру болыптабылады» (76 бет) КСРадуга. Бұл композиция өнері. Композиция латынның «композиционно», шығарма немесе «құрастыру» деген ұғымды білдіреді.

Картинадағы әр түрлі түстердің үйлесімділігі – колорит деп аталады. (74 бет).

Суретші – колорист үшін маңыздысы түс, оның басқа түстермен үйлесімділігі.

Пропорция латынның «пропорто» «өлшемдес» және зат бөліктерінің ұзындығы бойынша өзара сәйкестігімен анықталады. (134 б). Адам дене мүшелерінің ара қатынасы бойынша өте күрделі. Оның барлық бөліктері гармониялық қатынастары бар.барлық адамдардың өлшемдер қатынастары бірдей емес. Мысалы, бойы кіші адамның басы үлкен болып көрінсе, биік адамның басы кішкентай болып қабылданады.

Грецияның даңқты мүсіншісі Поликлит «Канон» атты кітабында Дорифор мүсінінің пропорциясы дұрыс деп есетеген. Ол адам басы денесінің 1/7 бөлігін, бет пен қол саусақтары 1/10, ал аяқ 1/6 өлшемдер, негізгі дұрыс пропорциялық өлшем ретінде алған. Мұндай пропорциялық сұлулық қатынастарға байланысты әр халықта, әр дәуірде әр түрлі пікірлер мен көзқарастар болды.

Жанрлық және тарихи композициялардың, пейзаждар мен портреттер авторы, композиция теориясын зерттеумен айналысқан, орыс, кеңес суретшісі – Константин Федорович Юон (1875-1958) кескіндеме мен оның техникасы туралы бағалы пікірлер айтқан. Бл пікірлер этнодизайн бұйымдарын жобалау мен безендіруге қажетті материал ретінде қабылданады.

Өнер шеберлерінің пікірлерін жинақтай келе формаға байланысты мына ұғымдарды алға

шығару қажеттігі туындайды: форманың үлкен бөліктері, кіші бөліктері, форманың өлшемдері, форманың жазықтық бетінің сипаты (шығыңқы, ойыс) форма материалы, форма бетінің фактурасы, форманың тұтастығы, форманың түсі, форманың кеңістік ортамен қатынасы.

Модельге байланысты мына ұғымдар ерекше бағаланады: модельдің сыртқы формасы, модельдің жеке бөлшектерінің формасы, модельдің қызметі, модельдің түсі, модельдің безендірілуі, модельдің жаңашылдығы, тұтастығы т.б.

Этнодизайн бұйымдарының композициясын жобалау барысында сақтауды талап ететін көрсеткіштер: жазықтық, пропорция, форма мен мазмұн, уақыт, симметрия, ритм, статика мен динамика, перспектива, алтын қима, жоба идеясы, композициялық орталық, композицияның негізгі элементтері, композицияның қосалқы элементтері, интуиция мен талдау, контраст, қозғалыс, жаңашылдық, бейнелілік, тепе теңдік, тұтастық, композицияның пластикалығы т.б. болып анықталады.

Көркемдікті қабылдаудағы суреттің орны.

Көрерменге түстің физиологиялық әсеріне көңіл аудару.

Композицияның түстік құрылымын ұйымдастыру ерекшеліктері.

Этнодизайнның бұйымдарының көркемдік ерекшеліктерін тануда көрсеткіштерін анықтаудың орны ерекше. Этнодизайн бейнелеу өнерінің бір саласы ретінде оның көркемдік ерекшеліктерін тану бағыттарын анықтауда бейнелеу ережелері мен заңдылықтарын анықтау бағытында ұлы суретшілер, дизайнерлер мен өнертанушылардың пікірлерінің маңызы арта түседі. Зерттеушілер дизайнерлер дизайның жаңа моделін (жобасын), моделін жасаушылар мен өндірісшілер деп екі бағытта қарастырылады. Дизайн ұғымы 1990 жылдарға дейін біздің елімізде көркемдік құрастыру ұғымымен байланысты қарастырылса, мұнан кейінгі жылдары ауқымы кеңейіп, жаңа модель жасау, оны өндіру іс-әрекеттерімен байланысты таныла бастады. Дизайн түрлері сәулет, киім, көлік, жиһаз, транспорт, этнодизайн түрлері жайлы ақпараттармен көбейе түсуде. Этнодизайннан көркем бұйымдарды талдау дизайнмен бейнелеу өнеріне қатысты ұғымдар мен түсініктер, заңдылықтар мен ережелердің мәні түсінумен байланысты анықталады.

Жарық пен көлеңкезандылықтары мен ережелері: жарық, көлеңке, жартылай көлеңке, түсіп тұрған көлеңке, рефлекс, жылтыр дақ өлшемдеріне бөлінеді. Бұлардың этнодизайн бұйымдарын жобалау барысында басшылыққа алынатын түсініктер.

Көрнекті кеңес өнертанушысы Михайл Владимирович Алпанов (1902-1986) «Кескіндеме композициясы» атты еңбегінде, кескіндеме мен композиция шығармаларына өнертанымдық сипаттама береді. Кескіндеме тарихына, кескіндеме теори-

ясына, кескіндеме сынына қатысты бағалы пікірлер айтқан. Ол «Симметрия белгілі құрылымдық бөліктерінің айналық сәйкестілігі. Ритм – белгілі мотивтің бірнеше интервал арқылы үкен немесе кіші өлшемге қайталануы», - деп көрсеткен.

XIX ғасырдағы екінші жартысындағы даңқты көркемдік сыншысы, суретші Иван Николаевич Крамской (1837-1887) колорит жайлы бағалы пікірлер айтқан. Ол «... Колорит тар мағынада алғанда, біз айтатын қар жамылған үйдің шатыры. Колорит кең мағынада алғанда қосалқы түстердің үйлесімділік заңдылығына құрылған, тұтас полотноның жалпы гармониясы», - деп анықтаған. Бұл тұжырымды этнодизайн жобаларының түстер қатынасын тану мен бағалау үшін қажетті көрсеткіш ретінде тануға болады.

Суретші – педагог Д.Н.Кардовский «форма деген кубке, шарға, цилиндрге т.б. ұқсас геометриялық денелердің біріне немесе бірнешеуіне сәйкестік сипаты бар масса», - деп тұжырымдаған.

Этнодизайн бұйымдарының формасының көркемдік ерекшелігін тануға оның жеке бөліктерінің бір біріне сәйкес келуін, олардың үйлесімді сәйкес келуі басты көркемдік сапа ретінде қабылданады.

Этнодизайнерлік жобалау

Дизайн – бұл өндіріс бұйымдарын көркемдік-техникалық жобалау үдерісі мен нәтижесі, олардың кешені мен жүйесі, тұтастай алғанда жасалатын нысандардың, ортаның адамның тұтыну, эстетикалық қасиетсінуі мен неғұрлым толық сәйкес келуіне бағдарланатын шығармашылық әдіс.

(Володаева Н.А. Творческий процесс в дизайне одежды: теория и практика. //Преимственность традиций культуры и искусства в мировом пространстве. Сборник докладов. МНПК. Нац.акад. искусс. им Т.Жургенова. Алматы. – 2008. – С.274.)

Қазіргі көрнекті дизайнерлер мұны имидждік коллекцияларды жасау барысында колданумен қатар өндірістік және коммерциялық ұтымды бұйымдарды жасау үдерісінде қолданылады.

Қазіргі дизайнның эталоны болып жобалаудың синтетикалық әдісі деп аталатын келесі кезеңдерден тұратын әдістер есептеледі:

1. Дизайндық шешім қабылдауды талап ететін жағдай, кәзіргі бар үлгілердің, киім эталонының – оның формасы, пішімі, материалы, тұтастай мода образының технологияны нығайту немесе күрделендіру бойынша өзгертуге деген қажеттіліктің пайда болуы. Киім дизайнының кейбір облысында бұл проблема жұмысшылар, космонавттар, спорттық форма және т.б. киімдерінің талдаулары болып қалыптасады. Мысалы, 2012 жылы Олимпиада ойындарына арнап, костюм жобалау Қазақстанның дизайнерлер алдында жаңа костюм жобалау жаңа талаптарын қойды.

2. Қоғам санасында жаңа конструктивтік, көркемдік ұстанымдық шешім қажеттігі туралы ой қалыптастыру. Бұл жағдайда дизайнердің қаты-

суынсыз, проблеманы шешудің ұтымдылығы аз алғашқы қадамы қабылданады. Бұл кезеңдегі маңызды уақыт дизайнердің әлеуметтік тапсырысты «қабылдау» болып табылады. Фэши дизайның бұл жағдайында да кейбір жеке моменттерді қарап шығумен қатар, бұл кезең де конструкцияға және бұйым технологиясына қатысты модаға прогноз жасаумен, мода талабын зерттеумен тікелей байланысты.

3. Әлеуметтік тапсырыстың жүзеге асуы үдерістің ең жауапты кезеңі.

Көркемдік жобалаудың өзі біріншіден мәселені талдау мен ой елегінен өткізу, бұйымның формасымен, материалымен, түсімен, тұтынушылар психологиясының ерекшелігімен, дайындау үдерісінің технологиясымен, мода талаптарымен, қолданыс аясымен арасындағы байланысымен қосып бірнеше кезеңдерге бөлуге болады.

Бірінші кезең – жобалау нысаны жайлы жағдайды қорыту, ой елегінен өткізу үдерісі.

Екінші кезең – мәселе бойынша визуалдық әсерді теориялық материалды, тәжірибені жинақтау немесе - дайындық кезеңі.

Үшінші кезең – жинақталған материалды талдау мен ой елегінен өткізу, алғашқы эскиздеу, образ, форма, идея іздеу. Бұл үдеріске логикалық ойға, ассоциациялық іс-әрекетке жауапты болып табылатын мидың жарты шарында идея қайта өңделіп жатады. Бұл әлі танылып бітпеген инкубация кезеңіне сәйкес келеді. Инкубациялық қызметтің нәтижесі инсайт – таңжарықтық пайда болуы, жауаптың интуитивтік жауабының табылуы болып табылады.

Төртінші кезең – идеяны жасап шығару және нақтылау кезеңі, бөлшектерді жаса және оны түсініктеу.

Бесінші кезең – конструктивтік, техникалық шешімін табу және бұйымды материалда жүзеге асырудың қорытынды ізденісі. Бұл кезеңде дизайнер өндіріс ерекшелігіне байланысты әдепкі шығармашылық ойдан едәуір қайтуы мүмкін.

4. Алынған «өнімнің» әлеуметтік талаптарының көрсеткіштері ретінде танылатын оның функционалдық, тұтынушылық, эргономикалық және эстетикалық қатынасы жағынан жеткен жетістікті бағалау.

Идеялық жобаланған бұйым осы талаптардың бәрін ұсақ түйегіне дейін қанағаттандырады, сондықтан сын мен алдын ала қамдастырылған қимыл – кәсіби дизайнердің маңызды сапасы болып табылады. Бағалау алғашқыда минуттық іс болып

көрінгенмен, жобаның белгілі кемшіліктерін табуға арналған салмақты уақытты талап етеді. Бұл жағдайда құлаған және қате кеткендердің өзінің тәжірибелік сабақ болатын жақтары болуы мүмкін.

Моделдің бір бөлшегін өзгертіп, оған жаңа форма бергеннің өзінде моделдің немесе дизайнердің қызметінде тіпті дұрыс болмай шығуы жиі болуы мүмкін.

Елестетулерді объективтендіру дизайнда өте маңызды, бұл бір тақырып көлемінде немесе бірдей шығармашылық бастауларды таңдау барысында ауқымды концептуальдық шешім шығаруға мүмкіндік туғызады. Өртүрлі дизайнерлердің коллекцияларында бір ғана тақырып, әр түрлі көрініс табады.

Ұлттық киімді көркемдік талдау барысында киімдер дайындалатын материалдар, киімдер формасы, көлемі, пропорциясы, костюм мен оның сән әшекейлерінің композициясы, колорлық шешім мен түр-түс символикасы, ою-өрнектердің құрылымдық жүйесі, кестеленуі, киімдердің мерекелік-сәнділік қызметі мен қолданылуы қызметі негізгі көркемдік сапа көрсеткіштері ретінде алынады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Ералин Қ.Е «Этнодизайн» (оқу құралы) Түркістан 2014.*
2. *Қамақов А. Казахское декоративно-прикладное искусство как средство эстетического воспитания. М., 1983.*
3. *..Ералин Қ., Нақбаева А. Ежелгі костюм тарихы. Түркістан. Тұран. 2007.*
4. *Тәңірбергенов М. Графика, Шымкент, 2004.*
5. *Жолдасбекова С. Қазақ сәндік қолданбалы өнері арқылы оқушылардың эстетикалық қызығушылығын қалыптастыру. Алматы, 1993.*
6. *Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері.- Алматы: Қазақстан 1995;*
7. *Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. Альбом. – Алматы: Өнер, 1996.*
8. *«Қазақ энциклопедиясы», 2006. 8 том.*
9. *Әміргазин Қ. Қазақ қол өнері А..., 1996*
10. *Зайцев. В.М. Моданың өзгеріп тұруы М., 1995*
11. *Орехов Г.Н. Өндірістік графика М., 1988*
12. *Тәкішева Г.А., Асанова Б.Е. Киімді көркем безендіру. Алматы. 2008*
13. *Пармон. Ф.М. Өндіріс үлгілерін көркем модельдеу М., 2011*

Досжанов Бауыржан Таттибекович

Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
«Сәндік-қолданбалы өнер» кафедрасының оқытушысы, 1-курс докторанты, Dos_Baur@mail.ru

Муканов Малик Флоберович

Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
PhD, өнертану докторы, «Кескіндеме» кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: malik_flober@mail.ru

Сүлейменов Мухаммеджан Шыдыханұлы

Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
«Кескіндеме» кафедрасының доценті, E-mail: smukhamedzhan@mail.ru

**БАТИМА ЗАУРБЕКОВАНЫҢ ГОБЕЛЕНДЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ
КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕР ПОЭТИКАСЫ**

Түйін. Бұл мақалада көркем тоқыманың белгілі шебері Батима Заурбекованың авторлық шығармалары мен шығармашылық әдістері қарастырылған. Өз шығармаларында суретші қазіргі заманғы қазақ түс кілем мектебінің негізін қалаушы Құрасбек Тыныбекұлының бейнелеу стилистикасына сүйенеді. Оның авторлық шығармаларына өнертанымдық талдау жасай келе мақала авторларының жасаған тұжырымдамасы Батима Заурбекованың түс кілемдерінің бейнелі композициялық және сюжеттік құрылымы қазақ ұлттық салт-дәстүр поэтикасына толы.

Резюме. В данной статье рассматриваются авторские произведения и творческие методы работы известного мастера художественного текстиля - Батимы Заурбековой. В своем творчестве художница опирается на изобразительную стилистику основателя современной казахской школы гобелена - Курасбека Тыныбекова. На основе искусствоведческого анализа ее авторских произведений авторы статьи приходят к заключению: образно-композиционную и сюжетную структуру своих гобеленов Батима Заурбекова наполняет поэтикой казахских национальных традиций и ритуалов.

Summary. In this article there are distinguished the works of authorships and creative methods of the famous master of art textiles - Batima Zaurbekova. In her works, the artist based upon on the graphical style of the founder of modern Kazakh school of tapestry - Kurasbek Tynybekov. On the basis of the art analysis of her copyrighted works authors conclude: figurative and compositional structure and plot of her tapestry Batima Zaurbekov fills the poetics of the Kazakh national traditions and rituals.

Қазіргі күндерде, қазақстан жас буынын суретшілердің гобелендерімен таныса отырып, өздерінің авторлық шешімдерінде тіпті көркем бейнені іздеуге талпынудан айрылған жұмыстарды жолықтырамыз деген ойға жиі келесің.

Бейнелеу шешімдерінің сипаты бойынша осындай гобелендерді бірнеше негізгі түрлерге бөлуге

болады. Олардың ішіндегі алғашқылары жай ғана тоқыма техникасына айналдырылған иллюстративтік көркемдеу композициясын білдіреді. Төлтума тоқымалық әрлендірме-тұжырым ретінде орналасқан басқалары, қазақтың оюлы нақыстары мен элементтеріне толып тұрса да, бар болғаны сюжетсіз абстрактілі композициялар. Бұл тізімге, сондай-ақ, ашық түрде қолмен тоқу технологиясының өзімен алыпсатарлықты кіргізуге болады. Бұл жағдайда авторлар дұдамал тезиспен ақталады: жұмыс гобелендік техникамен жасалған, демек ол сөзсіз жоғары деңгейлі өнердің көркем шығармасы болуы тиіс деп есептейді. Алайда, сонда да, басты себебін мынадан көруге болады, жас суретшілер «заттық мағынада ойлауға» басын қатырмайды, асылында өнердің бұл түрінің қолданбалы-бейнелеу табиғатын түсінбейді.

Өзінің бар өмірін кеңес кезіндегі гобелендерді зерттеу қызметіне арнаған танымал өнертанушы Т. Стриженова: «...қазіргі заман гобеленінің бет пердесі классикалықпен салыстырғанда әрдайым икемдірек, бедерлі және сезімталдылау болып келеді. Бұнымен көбінесе оның сәндік-қолданбалы өнер аясындағы тіршілігі және бұл өнердегі заңды дамуы анықталады. Гобелен шеберлері (арнайы білім алған тек тоқыма суретшілері), өз ойларын жүзеге асыра отырып, «заттық мағынада ойлайды» деуге болады. Оларға ол бейнелеу үшін бейтарап өң емес, көркем тіл құрылымының белсенді элементі. Жіптің матасы, оның сипаттары, қалыңдығы, түстерінің үйлесімділігі, техникалық және эстетикалық сапасы – осының барлығы гобеленде маңызды рөл атқарады» деп өте дұрыс пікір білдірген.[1]

Осындай «заттық мағынада ойлайтын» суретшілердің бірі, шығармашылығы біздің республиканың заманауи гобелен өнерінде ерекше орын алатын Батима Заурбекова болып табылады. Ол өзіне ғана тән шығармашылық қолтаңбасымен танылған шебер.

Көркем тоқыма бойынша алғашқы сабақтарды және қол машықтарын ол Құрасбек Тыныбековтен алды. Әрине, алғашқы кезде, жас суретші шебердің

бейнелеу эстетикасының күшті ықпалында болады. Әйтседе, әрі қарай өзінің көптеген жұмыстарында ол өзінің ұстазынан асып кетеді.

Суретшінің алғашқы жұмыстары, сөзсіз, Қ. Тыныбековтің шығармашылық ізденісінің рухында орындалған. Алғашқы еңбектерінің бірі: «Прядильщица (Шүйкелеуші)», 1972 ж., (өлшемі 70 x 80 см.) жұмысын атасақ жеткілікті. Бұл жерде шүйкелеуші-қыздың сомдалған оқшауланған мүсіні оюлы өңмен үйлестіріліп берілген (Тыныбековке тән өзіндік тәсіл). Оның үстіне, қыз мүсінін майыстырып орындауының өзі, оның денесі мен қолдарының бұралуы, бейненің портреттік жинақталу шырайы, сондай-ақ киімдерінің үлгілері шебердің тоқыма маталармен киінген кейіпкерлерін еске салады.

«Орнаментальный» (Оюландырылған) гобеленінде, 1973 ж., (өлшемі 86 x 88 см.) суретші қошқар-мүйіздің ауқымы бойынша әртүрлі суреттерін үйлесіммен береді. Бұл жерде де Қ. Тыныбеков жасаған қазақ гобеленінің негізгі таңдаған тәсілі айтылып тұр, онда ол маталы бұйымның бетінде өлшемі басқалардан үлкен, «қошқар-мүйіз» оюының басыңқы өрнегін сиғыза білген («Чабан» (Қойшы) гобелені, 1970 ж.). Суретшінің тағы бірнеше жұмыстарының бастауы осы гобеленнен басталған, онда ою жоқ болса да, композициялық қатар оюлы кілем қағидатын ұстанған. Басқаша айтқанда, композиция орталығы міндетті түрде бар және ол ырғақты қайталанып тұратын үшбұрыштар, иректер немесе толқындалған жолдар түрінде ішінара жақтауларда жиектелген. Бұл жұмыстар: «Композиция», 1973 ж., (өлшемі 39 x 44 см.) және «Қошқар мүйіз», 1974 ж. (өлшемі 46 x 49 см.)

Алайда, жоғарыда аталған жұмыстардан бастап, Б. Заурбекова өзінің ерекше шығармашылық қолтаңбасын танытып, суретші ретінде құрметке ие бола бастады. Бұл, біріншіден, тоқу үдірісінің өзін суретшінің қандай ұқыптылықпен, ынтамен орындауына байланысты. Ол кісінің әрбір жаңа ұясындағы қаптырмасы алдыңғысына тығыз іргелес қаптырмаланады, ал түрлі-түсті ауыстырудың түйіскен жерлері бір біріне жатық жалғастырылады. Әрі қарай қолмен орындалған кенептегі шығарманың эстетикалық берілуінің бұндай жоғары дәрежедегі мақтауға тұрарлық сапасы суретшінің брендіне айналады деп айтуға болады.

Әлбетте, гобелен өнері үшін өте маңызды осы технологиялық аспектілерде, суретшінің шығармашылық ұстанымы көбінесе өткен ғасырдың 70-жылдарының басында заманауи гобеленнің грузин мектебінің негізін салушы Гиви Кандарелидің айтқандарына келеді. Әрбір бейнелеу материалының өзінің ерекше сөйлесу тілі бар. Жүннен жасалған жіптермен және тоқу мүмкіндіктерімен салыстыру немесе тіпті бояумен жазылған суреттермен таласу өте күрделі. Өзінің қолданбалы-бейнелі сипаттағы бейнелеу тілімен қазіргі заман гобеленінің мақсатының мәні осында тұр

ма? Сондықтан сол жылдардағы маңызды: «Бұрын классикалық гобеленде істегендей, суретші сол кездегі шынайы кескіндеменің барлық негіздемелерін сақтай отырып, материалға ешқандай жеңілдік жасамай қатырмада жазғандай қазір жұмыс жасау қажет пе?» - деген сұраққа грузин суретшісі үнемі теріс жауап беріп отырды. «Бұл мәселеге байланысты менің өзімнің жеке ұстанымым бар: мен - ескі гобеленнен жаңасына ауысқан кезде шынайы революция болды, оның басты нәтижесі (жаңа ғана айтылған айырмашылықтан басқа) енді гобеленде «суретші – жобаның авторы» немесе «шебер-орындаушы» деген болмайды. «Суретші, автор және орындаушы» - бар және тек жалғыз сол болуы тиіс деп есептеймін.

Нақтылап айтқанда, тоқыма үдерісінде шығармашылық үдеріс жалғасын табады, суретші суреттің емес, тоқыманың тілімен ойлау мүмкіндігін алады. Тек осы жағдайда ғана суретшіге гобеленнің барлық мүмкіндіктері ашылады. Тек осы жағдайда ғана ол гобеленнің шынайы және толық құқылы авторы болып табылады».[2]

Батима Заурбекова гобеленінің тағы бір айрықша ерекшелігі, ол туралы айту қажет – бұл көрерменнің қабылдау талғамдығы үшін де, ең таңдаулы мағынада түсінуі үшін де жалпыға бірдей қолжетімділігі. Суретші бейнені «жасырын философиялық» мағынада жасап, әдейі күрделендіруді мақсат етпейді. Тікелей орындалған оның көркем бейнелері және сюжеттері жай әрі түсінікті оқылады.

Ал бұл жоғары кәсіби шеберліктің тура айғағы болып табылады, себебі «сюжетті жеткізудің айқындығы және жақындататын тікелейлігі – автордың жұмыс қадамының қарапайымдылығының нәтижесі емес, ол ұзақ ойланудың және ойдың көркемдік мағынасының құралын қатаңдықпен дұрыс таңдай білудің нәтижесі».[3] Және бұл мағынада, Заурбекованың шығармалары кеңес кезіндегі монументальды гобеленнің «жаз қарсаңында» дәуірін ашық сипаттайды. Онда, біз білгендей, өнерде бірыңғай барлық суретшілер үшін материалды беру қағидасы – социалистік реализм.

Кеңес кезінде өнердің өзіндік сипаты көркем өрнектің эмоциональды-толқыған түрі болып табылды. Көрермен жұмыстың мазмұнын, мүмкін, гобеленде, суретші салып берген айқын эмоциональды сезім арқылы қабылдады. Ал бұндай тәсіл гобеленнің бейнелік құрылымы шешімінде дәл табылған жүріссіз, жинақтап қорытусыз, жұмыстың барлық буындарын ширатып және ұқыпты әрлеусіз мүмкін емес. Аз күш жұмсалған жоқ. Және осының бәрі кеңес дәуірінде гобелендерді сәндік-қолданбалы өнердің ең тартатын түрі деп есептеу себебінің бірі.

Заурбекова гобелендерінің тағы бір ерекшелігі көңіл аудартады – олардың әуенділігі. Суретшінің жұмыстарында епті ұйымдастырылған түрлі-түсті ерекшелік пен ырғақты жете орналастырылған ком-

позиция орын алғаны туралы айтылып өтті. Мысал үшін жоғарыда айтылған алғашқы жұмыстарға қайта оралайық: 1973 жылғы «Композиция» және 1974 жылғы «Қошқар-мүйіз». Оларда кенептің кішкене бөлігінде оюлы өрнек әзірленген. Осы бұрынғы жұмыстарында суретші оюлы шығарманың бейнелі жүйесін оның элементтері ырғағының нәзік рәуіші және түрлі-түсті баланс арқылы жеткізген. Бұл суретшінің дебюті болғандықтан, шынында да оның көркемдік интуициясына, құлашы мен талғампаздығының сезімталдығына таң қаласың.

Ол кезде суретшілер үшін сонша маңызды Әлібек Қажғалиұлының ою туралы кітабы әлі жарық көрмеген болатын, онда автор өте құнды деректер берген. Ол: «Ою деген байланыс, ол оның объектілері арасында туындайды, және осы байланыстың пайда болуының негізі БРҒАҚ» деп жазды. (Автор белгілеген – А. Қ.).

Егер оюмен ұқсас немесе аралас өнер жайында айтар болсақ – онда бұл, бірінші кезекте, саз бен поэзия, немесе саз бен поэзия осылайша ырғақты өнер болып табылады. Әуенді жеке алынған нота бойынша немесе өлеңді жеке жолдан алынған сөз арқылы табуға болмайтыны сияқты, жеке алынған ою элементі бойынша оның мағынасын талқылауға болмайды: ою тек жүйеде мүмкіндік алады».[4]

Айтылғандардың тұрғысынан қарағанда, жоғарыда аталған Заурбекованың «шәкірттік» жұмыстары толық аяқталған шығармалар ретінде ұсынылған. Олар шектеулі өрімделген, кәсіби орындалған, бұл жерде тұтас жұмыстың әрбір бөлігі қажет болып және «тек жүйеде мүмкіндік алатындай» көрінеді. Бұның бәрі, суретші тіпті өз шығармашылығының алғашқы кезеңінде гобелен өнерінде дұрыс үндестік (түс) алып және олардың дәл ырғақты әрі композициялы бейнелеуін бере білген деген тұжырымға келеміз. Сондай-ақ өзінің шығармашылық дарынында негізгі қасиетті – ұлттық көркем бейнелерді поэтикалық мазмұнмен шебер жеткізе алатынын байқаған.

Б. Заурбекованың келесі жұмыстары 1974 ж. «Весна» (Көктем), (өлшемі 200 x 207см.) және 1975 ж. «Простор» (Жазира), (өлшемі 207 x 361 см.) сол кезде монументальды-қолданбалы пернеде шешілді. Онда қалауыңша ізашардың түкпіріндегі қабылдауларды байқауға болады, алайда дәл осы жұмыстарымен Батима Заурбекова өзін дүниеге және өмірге көзқарасы бар суретші ретінде көрсете білді.

Өзіне көңіл аудартатын ең бастысы, бұл, әрине, суретшінің өмірге деген бекіген ұстанымы. Түрлі-түсті спектрдің барлық бояуларымен әрленген көтеріңкі және мерекелік көңіл-күй, ашық, толыққанды, буырқанған өмір – міне аталған жұмыстардың басты мағынасы. Бұл жерде суреттің әрбір бөлігі серпінді түрлі-түспен және жолдармен жөнге келіп дем алып тұрғандай, әрбір көркем элемент өзін «мен мұңдалап» көрсетіп тұр, және, оның үсті-

Батима Заурбекова. Көктем. 1974 ж. 200 x 207 см.
(Кітап.: Батима Заурбекова. - Алматы, 2013, 37-б.)

не, суреттен тыныштық, байсалдылық есіп тұр, ол көз алдына жайбарақат ауыл бейнесін әкеліп тұр.

«Зат құбылысымен ойланатын», дарынды суретші ретінде Заурбекова гобеленнің сәндік-қолданбалы табиғатының шегінде тұйықталып қалмайды. Батыл тәжірибе жасап, ол гобеленнің монументальды сапасына көңіл бөледі.

«Көктемде» - басты бейне болып ұзына бойымен берілген, домбыра ұстап тұрған қазақ қызы болып табылады. Бояулы және жалпы табиғат әсемділігімен көмкерілген оның мүсіні гобелен бетінің ширек бөлігін алып тұр: қыздырып тұрған күн сәулесі, шоқы-адыр арасында буырқанған өзен, аттылы адам, түйе, қой және құстар кейпін еске салатын бұтақтары мен тамыр сабақтары жайқалып тұрған тоғайлар. Бұл жерде барлығы (тоғайлармен бірге шөптей қою-жасылды) өңге қарама-қарсы басқа бөліктер сарғылт-қызыл раймен түстерді толықтырып тұрғандай болып салынған. Суретшінің жасыл түспен қалай жұмыс істегені өзіне көңіл аудартады: оның қою жасыл, қара десе де болатын түстен сатылап ақшыл-жасыл түске дейін өзгеруі тоқыма жұмысына ерекше бір ырғақ және ішкі серпін беріп тұрғандай әсер қалдырады.

Екінші жұмысынан («Жазира») да дәл сондай жоғары патетиканың рухы есіп тұр, алайда, алдыңғымен салыстырғанда ол ауыл өмірін егжей-тегжейлі көрсеткен. Басты кейіпкер – қалыңдықтың бейнесімен қатар онда бір-біріне қарап тұрған жас жігіт пен қыз, үш әйелдің мүсіні, олардың бірі қолына домбыра ұстаған және музыкант, ана жер мына жерде аттар мен құстардың ашық нобайлары, және олардың барлығы өмір деп аталатын салтанатты жол-жоралғының қатысушылары болып, та-

А 11 суреті, - Б.Заурбекова. Жазира. 1975 ж. 207 x 361 см
(Кітап: Батима Заурбекова. - Алматы, 2013, 36-б.)

биғаттың нәрлі-жасыл суретінде берік бейне беріп тұр. Және бұл жерде композицияның көркемдік назары, оның шарықтау шегі болып тағы да үйлену тойының сәнімен көмкерілген қыздың жарқыраған мүсіні болып отыр.

Екі жұмыста да акцент (екпін) әйел кейіпкерге беріліп тұрғаны кездейсоқ емес екенін айта кету керек: қыздың, қалыңдықтың, әйелдердің, кейіннен бүлдіршін қыздардың сәуле шашқан бейнелері Б. Заурбекова шығармашылығының басты тақырыбы болады. Ол өзінің кейіпкер қыздарын сүйеді, оларды қызықтайды, оларды құдайындай көреді, Ұмай-Ана құдай-ананың бейнесінің кейпін береді және осының бәрін аса нанымды орындайды.

Гобеленнің монументальды-қолданбалы табиғатына сүйене отырып, суретші монументальды өнерге тән көркемдік тәсілдерді белсенді қолданады. Ал, мысалы, оның шығармаларының әрқашан дерлік эпикалық сюжеттің ағымында қолданылатын кейіпкерлері (арналықты сипаттайтын портреттік жанрдан басқа), өздері жасап отырған әрекеттердің тұрмыстық тауқыметінен мүлде босатылған. Сондай-ақ, монументальдық гобеленнің көркем құрылымының байлығымен және түс үйлесімділігінің экспрессивтілігімен беріледі. Алайда, суретшінің қолданып отырған ең маңызды құрамдасы болып, әлі де, көркем бейнені шешудегі метафора болып табылады. Сан қырлы бейнелерді тіршілігі бойынша ұқсату немесе жақындастырудың шексіз мүмкіндіктерін игере, олардың ішкі табиғатын жаңаша ұғына отырып, метафора олардың жасырын мәнін ашуға мүмкіндік береді. Кез келген өнер осымен айналысады. Метафораның күші сонда, ол кез келген көркем шығарманың мазмұнын лезде

оқуға мүмкіндік беретін мидағы сезімтал байланыстарды құруға қабілетті.

Монументальдық жоспармен жасалған көптеген өзінің жұмыстарында суретші түрік әлемі поэзиясымен тікелей қатысты – өздерінің міндетті түрде рефренді алуан түрлі бейнелерінің көп түстілігі және көп масаттылығымен ерекшеленетін бір қасиетті анықтайды. Кең тараған тұжырымды алайық, онда басқалар сияқты емес, Шығыстық көркем түйсіну сипаты – «бүкіл әлем – өрнек метафоралары мен нышандарының ағыны» екені анықталады. [5]

Осылайша, түрік поэзиясында (Әлішер Навои) әлемді «өрнекті» бейнелеу әрдайым бір бейнелер мен әуендердің көп қайталанатын, жай ғана сансыз нұсқа-вариациямен байланысты болды. Алайда вариация ешқашан жай қайталау болған емес және онда дәстүрлі бейнені сомдауда әр жолы қандай да бір өзіндік, ерекше құбылыстары пайда болып отырды. Орта ғасырдағы Шығыстың поэзиясын зерттеуші Л. И. Ремпель, вариация «қағидалардың қатаң жиынтығын, оның қасында бұрын қолданыста болған әр түрлі вариацияларды ғана жасауға болатын әдеби нышан ойлап тапты. Жаңалық тек дәстүрмен өңделіп және онымен тығыз байланыста болған жағдайда ғана мүмкін болды» деп жазды. [6]

Заурбекова дәл осылай, салт-дәстүрге тән тәсілдер талаптарының ағымында және оларды заманауи ұғынумен жұмыс істейді. Оның үстіне, өзінің қағидаларын, өзінің кескіндемелеу жол-жораларын жүн жіптермен жасап шығаратынын байқаймыз. Алайда, «өрнектеу» сипатындағы дәстүрлері және «бұрын қолданыста болған әр түрлі вариаци-

ялардың» көп қайталануы тікелей және жанамалап кездесіп отырды, оның, дегенмен, өзіндік даралығы бар – оның көркем бейнелерін ешкіммен шатастырмайсың.

Әртүрлі форматтарда әр түрлі – 2000, 2002, 2004, 2008, 2010 жылдары орындалған «Құстар бақыты» сериясындағы ертегі құстарының бейнелерінің әртүрлі нұсқалары осындай. Бір мәнерде орындалған, бірыңғай композициялы бола тұрып, олардың кескіндемелі-ерекшелікті шешіммен айырмашылығы бар, ал толықтай алғанда әлемнің әдемілігі, бақыт пен қуаныштар жөніндегі идеяны, ойды білдіреді.

Әрбір Суретші – ең алдымен жаңашыл. Тек ол ғана, жаңаша, оған дейін ешкім жасамаған, қоршаған әлемнің құпияларына, әсемдігіне және үйлесімділігіне деген өзінің түсінігін, мейірімділік пен зұлымдық күресінің күшіне қатысты өз ұстанымын, өзі мен Жасаушы ара қатынасында табиғаттың ішкі мәніне деген өз түсінігін береді. Алайда жаңашылдық салт- дәстүрсіз мүмкін емес. Ол, «Ариадна жіптері» сияқты көп өңді, үнемі өзгеріп және құбылып тұратын әлем лабиринтінде шығармашының адасуына жол бермейді. Ал нәтижесінде, жаңашылдық дегеніміз – бұл жаңаша сарқыншақталған, ойластырылған және сезінген салт-дәстүрлер болып шығады. Өзінің шығармашылығында соларға сүйене отырып және жаңа технологиялық тәсілдер аша отырып, гобелен авторлары қайталанбайтын, қазақ халқының қазіргі заман мәдениетінің өлшеусіз дамуын көрсететін жаңаша шығармалар жасауға қабілетті. С. Ақатаевтан оқиық: «...қазақ ұлтының рухани өмірі бұрынғы өткен буыннан өздерінің дүниетанымына сәйкес қоршаған ортаны жасандырып қана қоймай, сонымен қатар басқа халықтың мәдениетімен өзара әрекет үдерісінде байытуға және дамытуға, өз кезегінде оларға өзінің жоғары эстетикалық қасиеттерін көрсетуге қабылетті тұрмыстық мәдениетті мирас етіп алған».[7]

Сонымен, өнер үшін көркем шығарманы жаңа тақырыптармен, бейнелермен, тәсілдермен және құралдармен байыту, бұрынғы буынның жинақтаған тәжірибесін, басқаша айтқанда, салт-дәстүрлерін келесі ұрпаққа бекітіп жеткізуге тырысуымен бірдей құнды. Латын тілінен, бұл сөз осылай аударылады – берілім. Бұл қағида К. Тыныбекова шығармашылығының негізі болғанын атап өту керек, және, әрине, оның шәкірті өз Ұстазының маңызды ұстанымын қабылдамауы мүмкін емес.

Суретші шығармашылығына шолуды аяқтай келе, қазақстандық өнертанушы У. Аязбаеваның пікіріне көңіл аударайық: «Батима Заурбекованың шығармашылығы терең ұлтты және сонымен қатар, қазіргі заманға өте жақын. Ол тарихқа терең үңілуге тырысатын, және көне этносимволдарды өзіне жаңаша ашқан сәндік-қолданбалы өнердің

қазақстандық суретшілерінің ішіндегі бірден бірі болып табылады».[8]

Гобелен өнері «қолтаңбалылық» шекарасынан шыға біліп, өзінің монументальды-қолтаңбалы табиғатына табынған кезде, оның шығармашылығынан қазіргі заман көркем тоқымасын дамытуда толық бір дәуірді көруге болады. Алайда, сонымен қатар гобелен өнерінің халық шығармашылығымен өзара байланысын анықтай отырып, жаңашылдық пен дәстүр синтезінің мәселелеріне жаңаша қарауды талап етеді. Осы мәселе бойынша өнертанушы В. Савицкая, тіпті мәселенің қойылымының өзі қандай да бір эволюцияны басынан кешіргенін атап айтты: «Таяу уақыттардың өзінде ұлттық фольклордың көп ғасырлы тарихында бекітілген халық шығармашылығы негізінің сыртқы белгілері бірінші орында тұратын. Қазіргі уақытта көркем түрді құрудың ішкі заңдылықтарына басты рөл беріледі, әрбір ұлттық мектепте оның маманданымында факторлар қатары: ұлттық психология, мінез-құлықтың қалыптасуы және қызу қандылық, өмір ырғағы мен сөздің үндесу әсері, түрлі-түсті және бейнелі құру және т.б. анықталады».[9]

Батима Заурбекова шығармашылығындағы мәселелердің осындай қойылымының сәулесінде шындығында бейнелі ойланудың экспрессиясына, дәстүрлі бейнелердің поэтикалық мазмұнына толы терең ұлтты, қазақ халқының өмірді сүйе білетін оптимизмі бейнеленеді.

Пайдаланған әдебиет тізімі:

1. Т. Стриженова. Современный гобелен и его проблемы // Советское декоративное искусство, Москва, Советский художник, 1982 г., № 5, - С. 81.
2. Г. Л. Кандарели // В кн.: Советское декоративное искусство 77 / 78, Москва, Советский художник, 1980 г., - С. 12 - 13.
3. Т. Стриженова. Современный гобелен и его проблемы // Советское декоративное искусство, Москва, Советский художник, 1982 г., № 5, - С. 83.
4. Алибек Кажгалулы. Органон орнамента, Алматы, 2003 г., - С. 5-6.
5. А. Бертельс. Низами // В кн.: Низами. Пять поэм, Москва, 1968 г., - С. 45
6. Л. И. Ремпель. Изобразительный канон и стилистика форм на Среднем Востоке // В кн.: Искусство Среднего Востока, Москва, 1978 г., - С. 196.
7. С. Ақатаев. О специфике культуры кочевников // В кн.: Кочевники. Эстетика, Ғылым, Алматы, 1993 г., - С. 31.
8. У. Аязбекова. Мир гобеленов Батимы // В кн.: Батима Заурбекова, Алматы, 2013 г., - С. 21.
9. В. И. Савицкая. Основные тенденции развития современного гобелена (на материале советского и зарубежного искусства 1960 – 1970 гг.) / Научно-исслед. ин-т теории и истории изобразительного ис-ва Академии художеств СССР, дисс. ...канд. искусствоведения, Москва, 1982 г., - С. 128.

Шарипова Диляра Сафарғалиевна

кандидат искусствоведения, внс отдела изобразительного искусства
Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова КН МОН РК, dilyarazam@mail.ru

ГРАФИКА АНДРЕЯ ДЯЧКИНА В КОНТЕКСТЕ ФОРМАЛЬНЫХ ПОИСКОВ В ИСКУССТВЕ КАЗАХСТАНА КОНЦА XX ВЕКА

Резюме: *Статья посвящена жизни и творческой судьбе Андрея Дячкина, особенностям формирования графика и влиянию его творчества на развитие искусства конца XX века. Пейзажные офорты Казахстана, созданные А.Дячкиным, – одна из интереснейших страниц культуры этого времени. Анализируя личность художника, его творческий путь и ключевые произведения, автор раскрывает стилистику произведений мастера и его значение для развития отдельных направлений.*

Ключевые слова: *графика, пространство, линия, пейзаж, офорт, формальные эксперименты*

Түйін: *Мақала Андрей Дячкиннің өмірі мен шығармашылық жолына арналған, графиканың қалыптасу ерекшелігі және оның шығармашылығының XX ғасырдың аяғындағы өнердің дамуына әсер етуі қарастырылады. А.Дячкиннің қалыптастырған – Қазақстанның пейзаж офорты, осы кезеңдегі мәдениеттің ерекшеліктерінің бірі десек болады. Суретшіні жеке талдай отырып, оның шығармашылық жолы және ерекше туындылары, автор суретшінің туындыларының стилистикасын ашады және оның басқа бағыттардың дамуына тигізген әсерін қарастырады.*

Кілт сөздер: *графика, кеңістік, сызық, пейзаж, офорт, формалды тәжірибе.*

Summary: *This article examines the life and talents of graphic artist Andrey Dyachkin; peculiarities of Dyachkin's development, his works and its impact on the growth of Kazakh art at the end of the 20th century. Dyachkin's Kazakhstan landscape etchings are one of the most significant cultural events of that time. Analyzing the personality of the artist, his creative path, and the main works, the author reveals the style of the works and its importance for the development of certain art areas.*

Key words: *graphic, space, line, landscape, etching, formal experiments.*

Дячкин Андрей Андреевич (1930 г.р.) родился на станции Лозовая в Донецкой области Украины. Окончил графический факультет Харьковского художественного института (1945-1956). С 1956 жил в Казахстане. В 1981 году ему было присвоено звание Заслуженного деятеля искусств Казахской ССР. После почти сорока лет творчества, связанных с нашей страной, в 1993 художник перебрался в Москву.

А.Дячкин оказался в Казахстане вместе с теми людьми, которые в порыве романтики и бесстрашного энтузиазма поехали преобразовать бескрайние степи. Освоение целины наряду с огромным модернизационным прорывом привело к необратимым последствиям в выверенной экосистеме кочевников. Не касаясь всей проблематики этого сложного и масштабного исторического явления, обратимся только к одной его стороне, которая

получила свое яркое преломление в искусстве тех лет. Речь идет о небывалом пафосе преобразования природы, который позволял ощутить себя равным каким-то огромным величинам, космосу, мирозданию. Описываемое ощущение шло изнутри, и ни в коей мере не насаждалось политехнологами. Обращение лирического по своей натуре художника к монументальным индустриальным пейзажам не было данью государственному заказу, а отвечало внутренним переживаниям. Возвышенно-монументальный стиль стал подлинным отражением активного, деятельного духа времени, задававшего направление мыслей, а также физически наполнявшего неустанной энергией каждую клеточку тела. В конце концов, искусство более точно и глубоко свидетельствовало о переживаемом людьми этого поколения духовном опыте, чем любые передовицы и партийные воззвания.

Что делает Дячкин, попав в Казахстан? Он перемещается по огромной республике, «заглядывая» в самые дальние уголки. Пишет серии, посвященные новым совхозам, Мангышлаку, горным восхождениям, окрестностям Алма-Аты. В нем проснулся азарт открывателя новых территорий, «невиданных зверей»: вереницы верблюжьих караванов поразили его, как когда-то венецианских мастеров ошеломил привезенный в Европу носорог. Корабль пустыни стал постоянным образом казахского периода графики Дячкина. В его работах всегда чувствуется художническая самоотдача, быстрота реакции, умения легко и быстро, на глазах у зрителя переплавить жизненные впечатления в материал искусства. Вместе с тем график никогда не уходил в голое сочинительство, реальность цепко держала его, заставляя кропотливо описывать каждую деталь открывшегося его взору мира.

Другое дело, что этот мир был настолько необычен своей дикой необузданной красотой, огромными размерами, что в любой самой реалистической работе художника возникает высокое иносказание. Выразительность листов никогда не определялась значимостью изображенных объектов, каким-то сюжетом. Внешний мир был всегда одухотворен и преображен внутренним переживанием.

Эволюция художника шла от публицистических путевых заметок 1960-х годов к представлению на листе модели мироздания, некоей идеальной картины бытия, в которой сплавлены самые главные элементы реальных видов. В ранних работах Дячкин привязан к конкретному кусочку среды. Он стремится наполнить натуру особым эмоциональ-

ным настроем, даже яростной экспрессией; сделать окружающее транслятором тонких и разнообразных личных переживаний. Пейзаж настроения, который возникает под его резцом, складывается благодаря привнесению острой динамики. Графику важно показать калейдоскоп разных состояний природы, наделить ее изменчивостью, а значит заставить воспринимать как живой подвижный организм. В такой манере он пишет темные аллеи, обрамленные тающим снегом, или резкие перспективы средневековых улочек немецких городов.

По приезду в Казахстан Дячкин создает почти жанровые сценки. Например, в листе «Письмо на Родину» он изобразил молодую целинницу в чистом поле. Девушка сидит рядом со своим новым пристанищем – геологической палаткой и пишет письмо домой, используя вместо стола кусок доски. Рассказ о целиннице отходит на задний план, главным становится ощущение свободного, ничем не затесненного пространства, в котором обитают эти люди. Дячкин передает это ощущение без всякого рассказа, одними формальными средствами. Мягкие перепады теней усиливают сияющую белизну листа, делая воздушную среду вокруг предметов невесомой и прозрачной. На этом фоне особенно упругими, гибкими кажутся силуэты палаток. Их стены колышутся на ветру, как полотнища корабельных парусов, а отсутствие центральной оси, некоторая асимметричность построения акцентирует мотив странствия, перемещения. Этот мотив усилен в следующем листе этой серии, где нас сразу же заставляют забыть о происходящем на земле и посмотреть вверх, где в небесной дали плывут царственные журавли, оставляя крохотные палатки далеко внизу. Подобное расширение охвата изображенной природы, кинематографический монтаж разных пространственных срезов, станет постоянным средством обогащения композиционной и смысловой ткани произведений Дячкина.

Как отразить в офорте горы? Эта первый вопрос, который встал перед Дячкиным, когда приехав в Алма-Ату, он каждый день видел из окон грандиозные виды. Ему была нужна иная система принципов построения композиции, и мастер обратился за помощью к основам восточного пейзажа – китайской живописи гор и вод.

Хорошо известно, что китайский живописец, оставаясь чуждым использованию законов линейной перспективы, вырабатывает свои собственные принципы, где пейзаж делится на несколько планов, высоко поднятых один над другим, а ощущение пространства и объемности достигаются благодаря виртуозному владению линией [1].

Дячкин избирает вытянутый формат пейзажей эпохи Сун, когда композиция строится по мере разворачивания по вертикали лентообразных свитков. Часто график выстраивает изображение, следуя логике рассеянной перспективы, объединяя в одном произведении изображения, увиденные с разных

точек зрения. В его произведениях возникает ощущение того, что творец обладает способностью охватить взглядом огромное пространство и передать это чувство зрителю. Вслед за Дячкиным мы можем свободно перемещаться на огромные расстояния, обозревать поднебесные вершины, продолжая видеть происходящее далеко внизу. Собственно говоря, у Дячкина мы вначале видим дальний общий план. А потом взгляд моментально движется вниз, открывая земное существование. Мастер часто акцентирует движение сверху-вниз. К примеру, он избирает диагональные, спадающие линии для штриховки («Высокогорный каток. Урочище Медео», 1965). Или же в изображении добычи нефти на Каспии («Мангышлак». Из серии «Богатство Казахстана», 1969) усиливает направление вниз белым зигзагом – волнами, бьющимися об эстакады, которые соединяют буровые установки.

Как и в китайской живописи, величавость природы нередко оттеняется крохотными фигурками людей или животных. Каток Медео тянется мало-заметной тоненькой полоской, крохотные людские дома «смирненно» притулились у величественных отрогов; альпинисты показаны мизерными точками на фоне фантастических скал. Социально-активное мировосприятие шестидесятников проявилось в появлении новых героев, например, альпинистов. Использование принципов пейзажа Китая помогает раскрыть образный строй таких героев во всей полноте. «На пейзажах великих мастеров эпохи Сун – мы созерцаем вечность мирового простора, которая предстает зеркалом абсолютной значимости человеческого в человеке... сунские мастера не сомневаются и не спрашивают, они восхищаются и утверждают. Их живописные свитки – своеобразное зеркало, в котором человек опознает себя как мыслящее и социальное существо и находит свидетельства своего величия, – пишет известный синолог В.В.Малявин, описывая гуманистический пафос китайских мастеров [2, с.237].

Насколько усложнилась композиционное строение рассматриваемых листов по сравнению с ранними произведениями! В офортах серии «На трассе дороги Дружбы» 1958 года, в которых художник тщательно разрабатывает глубину, показывая длинную цепь каравана верблюдов и соблюдая все законы прямой перспективы, ничто не предвещало такого скачка Дячкина к восточному мировидению. Интерес к передаче масштабного природного окружения, превалирование пространства над фигурами и предметами входит в контекст пластических поисков графики того времени. В журнале «Искусство» 1975 года в числе новых графических тенденций было названо особое отношение к проблеме пространства, наделение его смысловой и эмоциональной активностью, вызванное самим ходом социальных процессов, расширением кругозора, столкновением с вопросами глобального, даже космического характера [3, с.6].

В тех случаях, когда пространство у Дячкина разворачивается по горизонтали, мы также имеем эффект бесконечной протяженности. Такой ракурс можно наблюдать в работах, посвященных будням пограничников. Само название серии 1976 года – «Где-то у границы» – провоцирует неопределенность локуса. Невысокие сопки на листе никак не влияют на главный композиционный ориентир – движение горизонтальных стелющихся по земле линий. Низкий горизонт вкупе с сохранением чистоты листа в верхней части приводит к созданию образа необъятной небесной сферы. Пространство рядовой жизни, в котором совершается каждодневный обход границ, выделено густой штриховкой и смотрится крохотным черным островком среди единого бездонного небесного мира. Усиливая ощущение простора, художник трактует его как необъятную пустоту, как начало, в котором содержится животворное зерно Дао. Все это отсылает к увлеченности Дячкина восточной эстетикой. Изображение саксаула причудливой формы, узловатые стволы которого играют главную партию в изощренной графической сюите листа; притаившаяся на ветвях ящерица тоже восходит к китайскому пейзажу. Саксаулы; карагачи; верба, посаженная Шевченко; становилось главными персонажами, которые вместе с другими подчинялись единому могучему движению сил вселенной.

В другом листе «Тревога» окружающая гарнизон бесконечная череда сопки показана художником высоко сверху, как на ладони. Настоятельное утверждение плоскости листа сменяется подвижностью пространства, возникают новые зоны, не связанные с необходимостью передачи глубины изображенного вида. Благодаря такой оптике мы можем увидеть и почувствовать процесс оживления среды, наделение пространства пластическими характеристиками живого организма: оно дышит, расширяется, упруго закручивается, обессилено спадает вниз. Сам вихрь, круговорот пространственной стихии делает зримой главный сюжет, вводит в атмосферу опасности.

Р.Ергалиева в статье о Дячкине отмечает еще один восточный вектор Дячкина – увлечение японской гравюрой, которое заключается в декоративности, лаконичности силуэтов, отталкивании от графических полунамеков для достраивания картины целого. Автор приходит к выводу о том, что «наблюдательность пейзажиста...позволяет Дячкину почувствовать и передать особые переходные состояния природы, что впоследствии стало особенностью его творческой манеры» [4, с. 24.].

Пристрастие Дячкина к совмещению разных фокусов – заставить зрителя увидеть бесконечную протяженность пространства и неожиданно показать крупным планом деталь, будь то саксаул или поникшая от ветра былинка, – продолжается не только в офортах, но и в пастелях. Здесь к выразительности пространственных ракурсов прибавляет-

ся цвет. Цветовые потоки, которыми он окутывает горы, насыщает воздух и растительность, даруют возможность постичь красоту самой малой частички бытия, которая по мысли графика стоит вровень с масштабными явлениями. Так тонкое кружево растущих на пустынном склоне эдельвейсов, показанное как внезапное чудо, перевешивает по впечатлению несметное количество горных пиков.

Характерным приемом графика делается не только соединение общего и крупного плана, но и монтаж разных временных пластов. В офорте «Возрождение» сплавлены современные будни нефтяных месторождений и артефакты средневековых некрополей Мангышлака – мазары, балбалы, каменные плиты с изображением людей. В более поздней работе «Вечер» (1980) столь же легко примет нового: электричество в домах, активно работающие ветряки, – помещены рядом с девушкой, ведущей верблюда, – такой неспешный шаг вечности.

Важным качеством творческого дара Дячкина является его эмоциональное проникновение в избранные им объекты описания. Даже если он воссоздает флагманы советского машиностроения или буровые вышки, они проникнуты лирическим настроением. В его листах нет пафоса, присущего графике на индустриальные темы, нет плоскостности, контраста черных и белых масс, жесткой геометрических ритмов. Поддернутая тленом красота гораздо больше завораживает зрителя, чем неукротимая статность настоящего. В изображении примет прошлого благодаря бархатистости офорта автор достигает ощущения особой подвижности и текучести.

За свою долгую творческую жизнь Дячкин описал множество разных мест. Кроме Казахстана он посетил Камчатку, Сибирь, Азербайджан. В графических сериях, созданных как отчеты о поездках, Дячкин никогда не опускался до репортажа, бытоописательства. Он всегда мог увидеть натуру в неожиданном разрезе. У Дячкина было хобби – он коллекционировал агаты. Бесконечные разводы на поверхности этих камней провоцировали фантазию, как когда-то пятна на стенах или облака вдохновляли Леонардо писать дивные пейзажи с долинами и горами. Дячкин, зорко подмечая реалии современной жизни, всегда мог увидеть и показать таинство природы, ее самопроизвольный рост, раскрыть величие огромных массивов и малых предметов.

Литература:

1. Н.Виноградова. Китайская пейзажная живопись // <http://art.1september.ru/article.php?ID=200901503>.
2. В.Малавин. Молния в сердце. – М., 1997. – 364 с.
3. Проблемы современной графики // Искусство. – 1975. – №3. – с. 24-25.
4. Р. Ергалиева. Поэтический строй гравюр Андрея Дячкина // Искусство. – 1983. – №3. – с. 22-25.

Ешмуратова Анар Карибаевна

Докторант Казахской Национальной Академии Искусств им. Т.К. Жургенова
e-mail: anarochka2010@mail.ru

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК

«... Что за прелесть эти сказки...»

А.С. Пушкин

Резюме. Народная сказка входит в жизнь ребёнка очень рано и остаётся с ним на протяжении всего детства, трудно переоценить её влияние на развивающуюся личность. Встреча детей с героями сказок не оставит их равнодушными. Желание помочь попавшему в беду герою, разобратся в сказочной ситуации – все это стимулирует умственную деятельность ребёнка, развивает интерес к развитию события, способность к сопереживанию, будит эмоции, образную память, чувство юмора, веру в чудо, формирует умение видеть необычное в обычном.

Түйін. Халық ертегілері бала өміріне ерте еніп, оның бүкіл балалық шағына оң әсерін тигізеді. Өсіп келе жатқан жасөспірім үшін оның алар орнын бір сөзбен жеткізу қиын да күрделі. Ертегі кейіпкерлерімен қауышу балаларды бей – жай қалдырмасы хақ. Қиындыққа тап болған қаһармандарға қол ұшын созу, ертегілердегі оқиғалардың шешімін іздеу – баланың ой өрісін, ақыл, парасатын кеңейте түсіп, оқиғаларға деген қызығушылығын арттырап, адамгершілігін жетілдіріп, эмоциясын оятып, есте сақтау қабілетін, әзіл мен гажайыптарға сену сезімін дамытып, кәдуілгі жайттан гажайыптарды көре білуге жетелейді.

Summary. Folk tale is included in the child's life very early and stays with him throughout childhood, it is difficult to overestimate its impact on developing personality. The children's meeting with the heroes of fairy tales will not leave them indifferent. The desire to help people in trouble to the hero, to understand fabulous situation – it stimulates mental activity of the child develops the interest in the development of events, capacity for empathy, awakens emotions, like memory, sense of humor, belief in miracles, creates the ability to see the extraordinary in the ordinary.

Народная сказка входит в жизнь ребёнка очень рано и остаётся с ним на протяжении всего детства, трудно переоценить её влияние на развивающуюся личность. Встреча детей с героями сказок не оставит их равнодушными. Желание помочь попавшему в беду герою, разобраться в сказочной ситуации – все это стимулирует умственную деятельность ребёнка, развивает интерес к развитию события, способность к сопереживанию, будит эмоции, образную память, чувство юмора, веру в чудо, формирует умение видеть необычное в обычном.

Во-первых, сказка предлагает перенестись в вымышленный мир: именно так воспринимают всё, что происходит в сказке и рассказчик, и слушатель. Это значит, что в сказке возможно всё, что невозможно в реальности - чудесные события, волшебные превращения, неожиданные перевоплощения. Поэтому сказка отвечает детской склонности к фантазии и вере в чудеса.

Во-вторых, самая большая ценность сказки - это неприменное торжество добра и справедливости в финале. Мир сказки - это идеальный мир, образ которого живёт в душе не только ребёнка, но и взрослого. Ребёнок склонен видеть реальность в светлых тонах, а потому сказочный взгляд на мир ему необычайно близок.

Сперанский М. отмечает: «Мы, изучая былинку, стараемся угадать тот исторический факт, который лежит в ее основе, и, отправляясь от этого предположения, доказываем тождество сюжета былинки с каким-нибудь известным нам событием или их кругом» [1].

Сказки — замечательный образец устного поэтического творчества казахского народа, страницы его истории, отражающие быт, обычаи, нравы и традиции степного кочевника, заключающие в себе драгоценные жемчужины народной мудрости, остроумия, находчивости, душевной щедрости.

Мы узнаем из них о тяжелом и непосильном труде народа, о его вековой ненависти к своим угнетателям, о героической борьбе с чужеземными захватчиками. Во всех сказках высмеиваются тупость, алчность и беспредельная жадность отрицательных героев, прославляются мудрость, героизм и простота бедняков. И всегда добро одерживает победу над злом, всегда торжествуют справедливость и правда.

Сказки - это часть многовековой культуры народа, которые учат добру, благородству, и другим качествам, в них восхваляются общечеловеческие ценности. В казахских народных сказках, не только высмеиваются людские пороки: глупость, жадность, лень, но и учат добродетелям - любви к ближнему, щедрости, трудолюбию, вере в справедливость.

Следует отметить, что Пропп В.Я., посвятивший изучению волшебных сказок основную часть своих исследований, отмечал трудности в попытке дать определение волшебным сказкам. Он считал возможным выделить волшебные сказки от других

видов сказок посредством выявления и изучения их структуры. Изучение структуры возможно только в волшебных сказках, так как строение таких сказок всегда постоянно. Такие элементы волшебных сказок, как испытание, награждение и наказание всегда являются повторяющимися и постоянными элементами волшебной сказки [2].

Сказка отличается строгой формой, обязательностью определенных моментов и также традиционными зачинами и концовками. Зачин уводит слушателей в мир сказки из действительности, а концовка возвращает их обратно. Она шутливо подчеркивает, что сказка – вымысел.

Говоря о казахских народных сказках, как об эпическом народном повествовательном жанре, опирающемся на художественный вымысел, следует остановиться на том, что они выражают мечты народа, его желания и заветные цели, в них проявляются характерные черты народа, его высокие моральные качества. Казахская сказка – весьма популярный жанр устного народного творчества, жанр эпический, прозаический, сюжетный. Предметом повествования в ней служат необычные, удивительные, нередко таинственные и странные события: действие же имеет приключенческий характер. Сюжет отличается многоэпизодичностью, законченностью, драматической напряженностью, четкостью и динамичностью развития действия.

В фольклористике доказано, волшебные сказки, сказки о животных, бытовые сказки, корнями своими уходят в далекое доклассовое общество. В них сильнее, чем в каких-либо других сказках, отражаются черты мифологического мышления, древнего анимизма, магии, тотемизма. Они проявляются в образах-олицетворениях явлений природы, в образах сказочных животных, наделенных сверхъестественными качествами и выполняющих роль волшебных спутников и помощников человека, который постоянно находится в борьбе с враждебными силами за торжество добра над злом.

С течением времени волшебные сказки постепенно освобождались от мифологических черт и стали выражать самые сокровенные чаяния и мечты народа.

К волшебным казахским сказкам относятся: «Ер-Тостик», «Три мудрых совета», «Красавица Кункей», «Дед Канбак», «Три сына бедняка», «Три сестры», «Волшебный камень», «Птица счастья», «Кара Мерген», «Джигит и мыстан», «Каим батыр» и др [11].

В волшебных сказках все необычайно, гиперболизировано. Герои и героини действуют и на земле, и под землей, и на небе, в невероятных обстоятельствах подземного и подводного царств, встречаются со всякого рода чудовищами, таинственными существами. Положительный герой волшебных сказок проходит через все препятствия, побеждает соперников, подчиняет стихийные силы природы и

почти всегда достигает поставленной цели, возвращаясь с богатством или невестой-красавицей.

Главный герой казахских волшебных сказок обычно хороший, добрый человек, растущий не по дням, а по часам, иногда это младший сын, младший брат, странник, ищущий похищенных злыми духами невесту, братьев, сестер. Обычно он меткий стрелок. В названиях сказок и именах героев концентрируется суть, содержание повествования.

По словам Проппа В. Я. «Так называемая мифологическая школа исходила из предпосылки, что внешнее сходство двух явлений, внешняя аналогия их свидетельствует об их исторической связи. Так, если герой растет не по дням, а по часам, то быстрый рост героя якобы отражает быстрый рост солнца, взшедшего на горизонте» [3].

В казахской сказке «Ер-Тостик» рассказывается, как Ер-Тостик, случайно узнав о таинственном исчезновении братьев, «заготовил родителям запасы и отправился искать девять пропавших братьев». В конце концов, он их находит. Отец теперь ищет в далеких краях десять невест — десять сестер для своих девяти сыновей — это следы эндогамии, когда сородичи одного рода и племени выбирали себе невест в других аулах, только в пределах одного рода.

Один из сюжетных узлов волшебной сказки — запрет и его нарушение. В сказке «Ер-Тостик» введен древнейший мотив запретов, наказов, нарушение которых вызывает тяжелые последствия. Перед отъездом отца в обратный путь был дан совет — не останавливаться каравану по пути на ночлег в урочище Соркудук, у запрещенного озера. Нарушен закон — и герои попадают под губительное воздействие враждебных сил. Жалмауыз-кемпир - требует Ер-Тостика. В этом превращении отражено одно из демонологических поверий казахов о водной бездне, чудовище опасном, потустороннем мире, обиталище душ умерших, где души этих умерших, якобы, часто возвращаются в облике человека в мир людей.

Из подземного царства змеиноного хана герои спасаются при помощи силачей и чудесных животных.

В повествовании большую роль играет и сказочный конь по имени Шалкуйрык — помощник, друг героя. Он говорит человеческим языком, дает советы, выводит людей из трудных ситуаций, волосок коня помогает найти путь.

Говоря о казахских сказках, следует отметить много интересного и особенного в идейном содержании, действиях героев, в характерах персонажей, в композиции и изобразительных средствах, в языке. Немало найдется сходства и с русскими народными сказками.

Так в сказке «Иван царевич и серый волк» повествуется о том, как трое братьев-царевичей в одиночку отправляются на поиски жар-птицы для

своего отца. Младший из братьев при необычном стечении обстоятельств знакомится с серым волком, который за то, что съел коня царевича и лишил его возможности добраться до жар-птицы, решает помочь. Волк привозит Ивана-царевича до места назначения и советует, как добыть птицу, при этом наказывая, чтобы тот ни в коем случае не обольщался красивой золотой клеткой и не трогал ее. Конечно же, царевич не смог устоять и хотел прихватить ее с собой. Но только он сделал это, как по тревоге поднялась стража и схватила его.

Местный царь обещает простить царевича в обмен на услугу добыть златогривого коня. В очередной раз волк помогает ему, советует, как лучше обставить дело, и в очередной раз тот не слушается его. И история повторяется. В третий раз уже волк сам берется за выполнение миссии украсть Елену-прекрасную и блестяще справляется.

Из выше изложенного напрашивается вывод: персонажи из сказок «Ер-тостик» и «Иван царевич» схожи. То есть, если сказочный конь по имени Шалкуйрык — помощник, друг героя Ер-тостика, он говорит человеческим языком, дает советы, выводит его из трудных ситуаций, то у Иван-царевича другом, помощником, говорящий человеческим языком считается волк. В сказке герой Ер-тостик отправляется искать своих девять пропавших братьев и возвращается домой с победой, то в сказке Иван-царевич с двумя братьями отправившись на поиски жар-птицы для своего отца, так же возвращается домой с победой. Добро всегда побеждает зло.

В волшебных сказках, как и в казахских, так и в русских сказках сложились свои отрицательные образы, олицетворяющие злую силу, злое начало. Один из таких образов «Жалмауыз» сродни русской «Баба-яге» — демоническое, прожорливое существо. Казахи метко и точно определяли в названиях суть тех или иных явлений. Так и здесь семантика слова «Жалмауыз» означает ненасытный прожорливый рот. В казахских сказках «Жалмауыз» выступает в образе старухи, нередко с несколькими головами, часто употребляется выражение Жалмауыз-кемпир (старуха). По виду это отвратительная, уродливая старуха, она обитает в безлюдных горах и степи или в колодце, пожирает скот и людей, похищает детей. В русских сказках «Баба-яга» выступает в образе уродливой старухе, владеющей волшебными предметами и наделенная магической силой. В ряде сказок уподобляется ведьме, колдунье, чаще всего — отрицательный персонаж. Помимо русских сказок, встречается в словацких и чешских сказках.

В сказочном представлении образ «Баба-яга» — хозяйка леса, повелительница зверей и птиц, всемогущая вещая старуха, охранительница границ «иног царства», царства Смерти. - Баба-яга узнавала о прибытии человека по запаху — «русским

духом пахнет» (запах живых неприятен мёртвым) — это проводник (душ умерших) в потусторонний мир и одна нога у неё костяная для того, чтобы стоять в мире мёртвых. Избушка “на курьих ножках” изображается стоящей то в чаще леса (центр иного мира), то на опушке, но тогда вход в нее — со стороны леса, т.е. из мира смерти. Название «курьи ножки» скорее всего произошло от «курных», т.е. окурных дымом, столбов, на которых славяне ставили “избу смерти” - небольшой сруб с прахом покойника внутри (такой погребальный обряд существовал у древних славян еще в VI – IX вв.)[4].

«Жезтырнак» и «Баба-Яга» - персонажи народных сказок, они постоянно чинят зло, и герои ведут борьбу в основном с ними.

В художественном отношении волшебная сказка — один из совершенных жанров народного творчества. В них свои традиционные приемы композиции — зачин, повествование и концовка. Сказочное повествование характеризуется насыщенностью действий и отличается приемами повторения, замедления, какого-либо действия и лиц. Например, в сказке «Красавица Кункей» рассказывается, как хан ставит три условия, заставляет героя принести золотую подставку для золоторогой лани, золотое дерево из далекой страны и девушку-красавицу, живущую в солнечном царстве.

Развязка казахской волшебной сказки обычно типовая: благополучный исход борьбы героя — он побеждает чудовищ, превосходит всех умом, находчивостью, получает трон, женится на ханской дочери-красавице или благополучно возвращается на родину из странствий.

Идеализация сказочного героя достигается художественными приемами и средствами, из которых наиболее устойчивыми и распространенными являются гипербола, контраст. В именах героев часто определение «ер», что означает: мужчина, муж, мужественный, храбрый, смелый. «Мерген» — меткий стрелок, острый глаз. Характеры героев раскрываются в необыкновенных обстоятельствах, действиях — в борьбе с чудовищами, драконами, жезтырнаками-людоедами и т. д. Они также гиперболизированы, например, пасть айдахара-дракона как расстояние между землей и небом, с дальнего расстояния его дыхание притягивает все живое. Описание скачки коня: мчится как вихрь или идет, упиравшись верхней губой в небо, нижней в землю; от скачки коня Шалкуйрыка, друга Ер-Тостика, «горы рассыпаются, как куча песка». Герои поднимаются на крыльях птицы-великана Каракус в небо, откуда земля кажется величиной с потник, с наперсток, с игольное ушко. Присутствует и чудесное зеркало, взглянув в которое, можно увидеть все, что на свете делается.

Во многих казахских сказках можно обнаружить стихотворные части и песни. Герои сказок в песнях и в стихах выражают горе и радость, песни

выявляют их характеры. Особенными песнями как в сказках так и в быту казахи провожают в последний путь своих близких – «жылау», «жоқтау». Другими по характеру песнями встречают весну – «Наурыз», «Самалық». С песней провожают в семью жениха невесту, с песней открывают покрывало на лице невесты – «Беташар». То есть казахского народа стихотворные части песни как в сказках так и в быту имеют особое значение. И этим отличаются от сказок других народностей.

Для казахских сказок характерен зачин и концовка: «Бұрынғы өткен заманда...», «Ерте ерте ертеде, ешкі құйрығы келтеде, ел ханға қарағанда, хан елді алдағанда...», «Ілгергі өткен ерте заманда...», «Бар екен де жоқ екен, аш екен де тоқ екен...», «Өткен заманда...», «Балғыда...», «Әңгіменің басы бағыда...», «Күндерде бір күні», «Отыз күн ойын, қырық күн тойын істеп...», «құзақ жылдар өмір жасап, мақсаттарына жетеді...», «бақытты өмір кешті». Такой зачин характеризует образцом устного поэтического творчества казахского народа, страницы его истории, отражающие быт, обычаи, нравы и традиции степного кочевника. Концовка вполне закономерна, в ней характеризуются вековая мечта народа о счастливой богатой жизни.

Безусловно, язык в казахской сказке особенный. Когда мы слышим зачин: «Ерте - ерте ертеде, ешкі жөні бөртеде...» - то переносимся в сказочный мир и ждем невероятных, чудесных, сказочных событий. Речь сказочника отличается от обыкновенной речи. Здесь и интонация особенная, лиричная, завораживающая. Она уносит слушателей в далекий мир чудес, где солнце, ветер, степь, реки, деревья, птицы, говорят на необыкновенно красивом языке. Когда происходит концовка в сказке: «құзақ жылдар өмір жасап, мақсаттарына жетеді...» - то слушатель снова возвращается в реальный мир. Таким образом, в сказке должны быть зачин и концовка.

Нередко сказки (особенно волшебные) начинаются с так называемых присказок. Так в русских народных сказках назначение присказки — подготовить слушателя к восприятию сказки, настроить его на соответствующий лад, дать ему понять, что далее будет рассказываться сказка. «Было это на море, на океане, — начинает сказочник. — На острове Кидане стоит древо — золотые маковки, по этому древу ходит кот Баюн: вверх идет — песню поет, а вниз идет - сказки сказывает. Вот бы было любопытно и занятно посмотреть! Это не сказка, а еще присказка идет, а сказка вся впереди. Будет эта сказка сказываться с утра до после обеда, поевши мягкого хлеба. Тут и сказку поведем...» [5].

«В них, — писал в статье «О народных сказках» В. Г. Белинский, — виден быт народа, его домашняя жизнь, его нравственные понятия и этот лукавый русский ум, столь склонный к иронии, столь простодушный в своем лукавстве» [5].

Итак, волшебные сказки содержат в себе много

интересного, необыкновенного. Это поэтическая выдумка. Их чтение требует глубокой культуры с тем, чтобы правильно осмыслить содержание и проникнуться совершенством формы.

При анализе бытовых сатирических сказок, помимо раскрытия их особенностей, содержания, характеристики героев, художественных форм, особое внимание следует уделить их общественно-социальному значению. Бытовые сказки разнообразны по сюжету и тематике: «Аяз-би», «Три полезных совета», «Старик и находчивый джигит», «Старик перекасти поле», «Совета спроси у шестидесятилетнего», «Завещание старика», «Сорок небывлиц Плешивого», «Хан и мальчик Тазша (плешивый)», «Алдаре-Косе» и т.д. Говоря о цикле сказок о Тазше-плешивце, М. Ауэзов писал: «В чем своеобразие и ценность этих повествований? Своеобразие в том, что они обнаруживают любовь народа к находчивости, одаренности, в том, что народ ценит остроумие воображения и сообразительности: это свидетельство глубины народной фантазии, находчивости, речь идет о том, что все мечты сбудутся. Невероятные вещи преподносятся как реальные. Большинство этих небывлиц — это результат свободной фантазии, полета мысли. Причем небывлицы несбыточны. Здесь и поиск ума и его живость. Это стремление подчинять себе живую и неживую природу. В этом отношении «Сорок небывлиц Плешивого» как по содержанию, так и по своей форме являются шедевром казахской комической сказки. В ней все от начала до конца построено на комических положениях. Обещание хана выдать свою дочь за того, кто расскажет удивительные небывлицы, само по себе из ряда вон выходящее явление. И потому-то Плешивый сразу необычайно начинает: «В то время я был в утробе матери и кормился тем, что пас лошадей своего внука...». Потому-то все строится на невозможных, невероятных положениях. Кроме того, рассказ не должен быть обычным враньем, он — плод неудержимой фантазии, исключительной находчивости» [6].

Каждый народ и каждая эпоха создавали свои сказки, в которую вкладывали душу народа. Еще одним шедевром бытовых сказок казахского народа является «Қанбақ шал» - (Старик перекасти поле) – на котором выросли и получили эстетическое воспитание не одно поколение людей.

В давние времена жил старик по прозвищу Қанбақ. Не было у этого старика никого и ничего, кроме единственной старухи и юрты. Занимался он охотой и рыболовством. Старик был настолько легок, что любой ветерок поднимал и уносил его. Қанбақ летал по степям, по горам, а когда ветер успокаивался, он снова возвращался к себе в юрту.

«Қанбақ» в переводе с казахского языка означает «Перекасти-поле» - это травянистые растения, произрастающие в степных или пустынных районах, которые катаются по ветру в виде иногда

довольно больших шаров, рассеивая семена. Высохший и легкий стебель отрывается от корня или прямо с корнем выдёргивается ветром из земли, а затем переносится им по полям и степям. Поэтому-то и дал народ старику такое прозвище — «Қанбақ шал».

Образ «Қанбақ шал» - обычный человек, который трудится на земле, добывая свой хлеб насущный. Его враги великаны «Қара дәу», «Қызыл дәу», лукавая лиса, это те трудности, которые встречаются на пути у простого народа. Это могут быть, природные явления: бураны, снежные метели, вихри. Или же завистливые, хитрые, жадные, глупые люди. Қанбақ, благодаря своей находчивости, народной мудростью, ловкостью, побеждает врагов не силой физической, не ростом, а именно умом. Простому народу хотелось что бы человек справлялся с трудностями так же как герой сказки. По этому и появилась казахская сказка «Қанбақ шал».

В Алматинском государственном театре кукол спектакль «Қанбақ шал» впервые был поставлен в 1966 году Заслуженным артистом Каз.ССР Абдрахман Асимжановым, а в 1980 году он был заново поставлен Заслуженной артисткой РК Ешмуратовой К.Х., и по сей день этот спектакль не сходит с репертуара театра. Спектакль полон народными поговорками, пословицами, загадками, тем самым воспитывая и посвящая зрителя в мудрость народа и поэтичность казахского языка.

Народные сказки на сцене преобретают иной характер. Человеческую мудрость, мудрость Қанбақ шала, его находчивость, ум, режиссер в театре кукол показывает и учит детей через казахские пословицы.

Почему режиссер решил опереться в этой сказке на казахские пословицы? Что бы получилась не просто сказка про старичка, который не имел сил, был очень легкий и летал с помощью ветра над горами и степями. Потому-что пословица - проявление народного творчества. В ней, именно в пословице, как в зерне заложены все деятельные силы демакротической культуры. Следует отметить, что пословица вездесущна, она касается всех предметов, вторгается во все области человеческого бытия. По этому этот ход режиссеру в постановке спектакля «Қанбақ шал» показался правильным и верным. Такие пословицы как о трудолюбии, о скромности, о правдивости, о щедрости, о родине, о порядочности познают дети из этой сказки.

«Отансыз адам, ормансыз бұл-бұл» (Человек без родины своей, что без леса одинокий соловей), «Адам адамға жау болып тұмайды» (Человек не рождается врагом человека), «Адамның күні адаммен» (Любим друг без друга жизни нет), «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» (Человек с сильными руками поборет одного, человек с большими знаниями - тысячу) и т.д. Дети через игру, сказку, кукол, легче и быстрее запоминают казах-

ские пословицы. А так же учатся гостеприимству, вежливости, отличают добро от зла.

В спектакле Қанбақ шал решает все проблемы мирным путем, используя ум, доброжелательность, находчивость и хитрость.

В спектакле наряду с выразительными планшетными куклами героями одетые в национальные казахские костюмы – Қанбақ шал, бабка, лиса, два великана – играют и традиционные атрибуты: настоящая миниатюрная войлочная юрта с маленькими вязаными коврами, с круглым столом, с подушками, одеялами, выполненными в национальном стиле, с казахскими яркими узорами. Даже деревья и листья напоминают казахские национальные узоры. Все вместе взятое в спектакле приобщает детей к истокам национальных культурных ценностей.

«Қанбақ шал» радовал зрителей не только Казахстана, но и других стран. За эти долгие годы с «Қанбақ шалом» познакомились зрители Ирана, Тегерана, России, Китая, Японии где спектакль принимали с неизменным успехом. Начиная с 1966 года спектакль «Қанбақ шал» несет эстетическое, нравственное и патриотическое воспитание подросткового поколения и правомерно входит в число спектаклей Золотого фонда Алматинского театра кукол.

К казахским сказкам о животных относятся такие народные сказки как: «Түлкі менен қасқыр» (Волк и лисица), «Аққу» (Лебедь), «Батыл есек» (Храбрый ишак), «Екі иттің достығы» (Дружба двух псов), «Мақта қыз бен мысық» (Девочка Макта и кошка), «Кім неден күшті?» (Кто от чего сильнее?) и др. [7, с.269].

Народная поэзия обнимала целый мир, ее объектом стал не только человек, но также и все живое на планете. Изображая животных, сказка придает им человеческие черты, но в то же время фиксирует и характеризует повадки, "образ жизни" и т.д.

Средневековые авторы (Рузбехан, Сейфи, чью рукопись привлек В.В. Бартольд) свидетельствуют, что в XVI столетии у казахов было «много баранов и верблюдов; их жилища помещаются на арбах. Их кафтаны сделаны из овечьей шерсти... в арбы... впрягают верблюдов и лошадей»[8, с.97].

Широко и многообразно отражен мир животных в фольклоре. Как идеал красоты и нравственности образы животных вошли в устную поэзию, в легенды и в сказки казахского народа.

Казахская сказка о животных, с одной стороны, тяготеет к бытовой сатирической сказке и анекдоту, где продолжают свое развитие представления о ловких обманщиках, а с другой – к басне [7. с.25].

Человек издавна чувствовал родство с природой, он действительно был ее частицей, борясь с нею, искал у нее защиты, сочувствуя и понимая. Очевиден и позднее привнесенный притчевый смысл многих сказок о животных.

Какие же сходства и отличия существуют меж-

ду казахскими сказками о животных от русских сказок?

Во многих сказочных сюжетах казахского народа есть такие повороты сюжета как рождение человека от животного, превращение человека в животное, а животного в человека. Например, в сказках «Волк-жених», «Удав-женщина», «Куиршик — козий хвостик». То же самое мы можем наблюдать и в русских сказках: «Иван — коровий сын», «Царевна-лягушка».

В казахских сказках много образов зверей, птиц в качестве добрых помощников человека. Помощниками выступают белая змея, птица Самрук, орел, верблюд, собака, баран. Но самым надежным умным другом в казахских и русских сказках-преданиях является конь: «Золотой конь», «Сивка-бурка», «конек-горбунок», «Конь, скатерть и рожок» — русские сказки; «Ақсақ Қулан», «Шалқуйрық», «Тепен-көк», «Предание о тулпаре», «Пегий конь», «Длинногривый вороной» — казахские сказки.

Многие сказки заканчиваются назиданием. Например, в казахской сказке «Лиса и обезьяна», лиса в конце повествования говорит «Есть два вида счастья — одно из них сядет на голову, а другое пристает к ногам, к тебе пристало железное счастье, от которого как не брыкайся, — не избавишься» [9, с. 123]. А в русской сказке «Лиса и журавль» финал сказки становится крылатым выражением. «Взяла лису досада. Думала, что наестся на целую неделю, а домой пошла — не солоно хлебала. Как аукнулось, так и откликнулось» [10, с. 302].

Следует отметить, что в русских сказках о животных вводятся песни: лиса песенкой выманивает петуха, волк песенкой обманывает козлят, колобок бежит и напевает песенку: «Я по коробу скребен, по сусеку метен...». Данный прием характерен и для казахской сказки о животных.

У казахов, как и у многих восточных народов, образами животных и зверей назван 12-летний цикл времен: год мыши, коровы, тигра, зайца, улитки, год змеи, лошади, барана, обезьяны, курицы, собаки, кабана.

О каждом годе имеются повествования или в виде сказок, или в виде притч, или в виде коротких рассказов с занимательными сюжетами: «Спор из-за года», «Спор животных».

Наиболее архаический пласт казахской прозы о животных составляют легенды. Среди них этиологические легенды, объясняющие происхождение различных животных и птиц, особенности их внешнего вида и повадок, происхождение тех или иных обычаев, примет, связанных с животными или возникших при участии их, положение тех или иных животных, среди их собратьев и т.п. В живом бытовании такие легенды рассказываются в ответ на вопросы типа: «Почему произошло?», «Как воз-

никло?», «От чего?», «По какой причине называется так?». Логика семантическая структура таких легенд строится по формуле причина – следствие – причина: охотник Джаик безжалостно истреблял зверей – по этому был обращен в сурка; по этой причине, в отличии от других народов, казахи не едят сурков («Легенда о происхождении сурка»); скупые родители плохо угощают сватов – девушка от стыда обращается в кукушку, не успев выйти замуж; по этой причине кукушка не имеет своего гнезда. («Кукушка») [7, с.206].

Таким образом, сказки народов - это похожие сюжеты, герои, испытания, которые выпадают на их долю, и обязательная победа добра над злом в конце. Отличия, имеющиеся в сказках с похожим сюжетом, связаны, с разными особенностями культуры, нравов и обычаев разных народов, и географическими, климатическими особенностями места жительства народов. Многое можно узнать из сказок. В них отражается дух народа, его проблемы и чаяния, быт, образ жизни, национальный характер и социальный уклад жизни.

Список использованной литературы:

1. Сперанский М. Русская устная словесность. Москва, 1917, стр. 400.
2. Пропп В. Я. Морфология сказки. Л.: Academia, 1928.
3. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / Научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова. — Издательство "Лабиринт", 2000. — 336 с.
4. Баркова А.Л. Структура архаического поединка в русских былинах и западноевропейском эпосе // Древняя Русь и Запад. М., 1995.
5. http://www.testsoch.info/osobennosti-russkix-skazok-priskazka-xudozhestvennyj-analiz-detskie-narodnye-skazki/Osobennosti_russkix-skazok_Priskazka_-_xudozhestvennyj_analiz_Detskie_narodnye_skazki
6. <http://bibliotekar.kz/shamshijabanukanyshevna-satpaeva-vejani/ustnaja-poyezija-kazahskogo-naroda.html>
7. Казахские сказки о животных. (Легенды, придания, бытовые рассказы, сказки и басни) Алма-ата, «Наука» КазССР, 1979. — 271 с.
8. Бартольд В.В. Сочинения. М., 1963, т. 2, ч. 1, с. 97; История Казахской ССР, т. 1, Алма-ата, 1957, с. 101 – 102.
9. Казахские народные сказки. — Алматы: Алматы китап, 2001, — 680 с.
10. Русские народные сказки. — Алматы: Алматы китап, 2001 — 700 с.
11. Казахские народные сказки: Алма-ата, Жазушы 1982 г. — 256 с.

Нұрсұлтан Елік

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының докторанты,
yeliknursultan@gmail.com

Н.В.ГОГОЛЬ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Н.В.Гогольдің «Үйлену» мен «Ревизор» пьесаларының интерпретациясымен байланысты қазақ театрындағы жаңа үдерістер айқындалған. М.Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театры мен С.Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық қазақ драма театрының қойылымдары қарастырылған. Режиссерлік интерпретация, актерлік ойын мен сценографияға талдау жасалған. Гогольдің пьесалары қазақ театрының дәстүрлері мен театр өнеріндегі әлемдік тенденциялардың арасындағы ерекше байланыс орнатуда деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: қазақ театры, классика, гоголь, қойылым, орыс драматургиясы, режиссер, актер.

Резюме. Отмечаются новые процессы в казахском театре, связанные с интерпретацией двух пьес Н.В.Гоголя «Женитьба» и «Ревизор». Рассматриваются спектакли Казахского академического театра драмы им.М.Ауэзова и Северо-Казахстанского областного казахского театра драмы им.С.Муканова. Дан анализ режиссерской интерпретации, актерской игре и сценографии. Сделан вывод о том, что пьесы Гоголя оказались своеобразным связующим звеном между традициями казахского театра и мировыми тенденциями в театральном искусстве.

Ключевые слова: казахский театр, классика, Гоголь, постановка, русская драматургия, режиссер, актер.

Summary. The author points out new processes of Kazakh Theater associated with the interpretation of Nikolai Gogol's two plays "Marriage" and "Inspector". The article deals with the performances of Kazakh Academic Drama Theater named M.Auezov and North Kazakhstan regional Kazakh Music and Drama Theatre named after S.Mukanov. The article analyzes the director's interpretation, acting and scenography. The author concludes that Gogol's plays were a kind of link between the traditions of Kazakh Theater and global trends of theater.

Keywords: Kazakh theater, classic, Gogol, direction, Russian drama, experiment, director, actor.

Қазақ сахнасы аударма пьесаларды қоюды репертуар қорын молайтудың, актерлердің шеберлігі мен білімін, ұжымның көркемдік деңгейін әлемдік өнер биігіне көтерудің сара жолы деп түсінді. Жалпы қай кезде болмасын, шетел, соның ішінде орыс драматургиясының сахналануы театр ұжымы үшін жаңа деңгейді бағындыру болып табылатыны

анық. Осы арқылы театр жаңа мәдениетпен ғана емес, жаңа әлеммен, актерлік өнерге серпіліс алып келетін тың дүниелермен танысады. Сол себепті де аударма пьесалардың сахналануы ешқашан да өз маңыздылығын жоғалтпайды.

Кезінде Н.В.Гоголь театрды трибунаға балап кетті. Ал, Т.Жаманқұлов «Театр мектеп емес, мешіт емес. Театр үйретпейді, үгіттемейді, уағыз айтпайды. Театр – эстетикалық орын, саясаттың да құралы емес. Грамматика тілімен айтқанда, театр өткен шақ, осы шақ, келер шақты қамшының өріміндей қосып ширатқан өнер ордасы десек, қателеспейтін шығармыз» [1. 168] – деген сөздерінен бүгінгі театрдың көрерменге берер функциясы өзгергенін байқауға болады. Дегенмен де, әр қойылым көрерменге тек эстетикалық ләззатты ұсынбай, сонымен қатар өз заманының өзекті мәселелерімен үндесіп жатуы да заңдылық.

Орыстың әйгілі жазушысы Николай Васильевич Гогольдің шығармашылығын замандастары көп түсіне қоймай, классицизм драматургиясының заңдылықтарын бұзушы ретінде, тілінің қарабайырлығын, қисынсыз сюжеттерін бетіне басып, көркем сөзінің поэтикасын түсінбегендер аз болмады. Тек ХХ ғасырдан бастап қана оның шығармаларына қызуғышылық арта түсті. «Үйлену» – пьесасы шыққаннан кейін Чехов пен Достоевскийге дейін орыс ұлтының мәңгілік құндылықтары мен өздеріне ғана мінез-құлықтары дәріптелген шығарманы тек Гоголь жасай алды деген ұғымның сақталуы да тегін болмаса керек. Себебі мұнда орыс халқының жаны мен рухы дәл қалпында суреттеліп, нешеме ғасыр бойы өздерін өзге ұлт алдында дәріптеуге мүмкіндік алып келеді. Аталмыш қойылым әлем театрының тарихында ең алғаш рет 1842 жылы 9 желтоқсан күні Александр театрында сахналанған болатын. Сондықтан да болар, 9 жыл бойы жазылған бұл шығарма орыстың тұңғыш тұрмыстық комедиясы болып саналып келеді.

Сюжет бойынша, кейіпкерлер байлыққа мастанып өздерінің теңін іздейді. Өзімшіл, таяз мінезге ие болып кеткенін өздері де байқамаған олар құндылығын жоғалтпайтын пьесаның өзегіне арқау болып отыр.

1868 жылы қойылым желісі бойынша М. П. Мусоргский опера жазса, 1936 жылы Эраст Гарин мен Хеся Локшина, 1977 жылы режиссёр В.Мельников сюжетін сақтай отырып, фильм экранизациясын жасады.

Н.В.Гогольдың «Үйленуі» М.Әуезов атындағы академиялық театрдың сахнасында алғаш рет 1965

жылы Н.Жантөриннің режиссерлігімен қойылған болатын. Ал соңғы сахналанған екі бөлімді комедиялық қойылымның режиссері – В.И.Захаров. Ол қойылымды орыс психологиялық театрының ұлы заңдылықтарын сақтап, таза классикалық бағытта қойып шықты. «Үйлену» бұл – орыс жанының нағыз энциклопедиясы деген анықтаманы Әуезов сахнасындағы қойылымнан да аңғаруға болады. Себебі түпнұсқа бойынша еш өзгеріссіз, басқа классикалар сынды қазақыланбай, өз мақсатын сақтай отырып сахналанды. Шымылдық ашылғаннан бастап кейіпкерлерсіз-ақ дәл гогольдік дәуірден хабар беретін қара қоңыр қалың ағаштан жасалған жиһаздардан құралған реквизиттер де оның классикалық бағытта ойналатындығынан бірден сыр беріп тұрды.

Режиссер тарапынан пьесаның аздаған қысқартуларға ұшырағанын байқауға болады. Себебі кейіпкерлер санының қысқаруы мен дәл орыс сахнасындай спектакль уақыты сақтала бермейтін театр үшін 2 сағатқа жуық уақыттың өзі біраз ұзақтау көрінді.

Классикалық шығармаларды сахналаудың өзіндік жеңілдігі бар. Ерекшелігін арттыру, өзінің режиссерлік көзқарасын айқындау мақсатында байқаусызда жалпы формасын бұзып алмаса, спектакльдің сәтті шығуына деген мүмкіндік көп. Себебі мұнда еш қиындық туғызбайтын кәсіби драматургия бар. Бір жағынан Қазақстандағы академиялық деңгейі бар театрдың ең талантты актерлер шоғыры болғандықтан да көрерменнің көңілінен шығып, театртанушылардың жоғары бағасына ие болмауға құқығы жоқ. Ең бастысы режиссер пьесаның тұтастығын бұзбауға тырысқан. Өйткені қойылымдағы құнды ойлардың барлығын түпнұсқадан алып, леп белгілермен салмақты акцент жасай алған.

Рөлдерде Агафья Тихонованы – К.Шаяхметова, Арина Пантелеймонованы – М.Омарова, Подколесинді – А.Боранбай, Кочкарёвті Д.Ақмолда жетер жеріне жеткізіп тұрып, жоғары кәсіби шеберлікпен сомдады.

Дворянға күйеуге шығуды армандаған көпес қызы Агафьяға танысуға келген күйеулер небір күлдіргі жағдайларға тап болады. Қыз көруге келген күйеулер Подколесин, Яичница, Анучкин, Жевакин және Стариковты сомдаған Б.Манжигитов, Ж.Толғанбай, Б.Қожа сынды актерлердің әрқайсысы әртүрлі образдарды сомдауда актерлік ойындағы ұтымды шешімдерімен ерекшеленді. Анучкиннің арақ ішкендегі оқыс қимылдары, Жевакиннің биі, Дуняшаның қонақтарды күтіп алуы сынды оқиғалар қойылым барысын барынша аша түсті. Жай ғана үнсіз үй қызметшісі бола тұра Дуняшаның рөлі өзіндік өрнегімен көрермен есінде сақтала білді. Сондықтан да қойылымның сәтті шығуын режиссер В.Захаровтың кейіпкерлерге актерлерді ұтымды таңдай білгенімен байланысты-

руға болады.

Екі басты рольдегі Подколесин мен Агафья Тихоновалар – басынан аяғынан дейін алдын-ала жүйеге түсірілген кейіпкерлер. Тіпті Подколесиннің терезеден секіруі де жай ғана кезекті әрекеті емес, тұрмыс құрсауынан шыға алмай қалған кейіпкер күшінің темпераментті шарықтау шегі еді. Сондай-ақ, мұнда негізінен екі кейіпкер де өздеріне не керек екендерін нақты білмейді, сондықтан да олардың өміріне үшінші кейіпкердің араласуы заңды құбылыс болып көрінді. Нәтижесінде сахнада жай ғана тұрмыс-тіршілік деңгейіндегі комедия ғана емес, бейықтимал логика мен күтпеген әрекеттерге толы фантазмагория шықты.

Мұнда автор жеке шағын отбасындағы интригаларды дамыта отырып, бүкіл бір қаланың өмірін суреттейді. Бұл тәсілі арқылы туындының әлеуметтік аумағын кеңейтіп, діттеген мақсатына жетуін көздейді. Гоголь шығармаларының бір ерекшелігі – қойылымда маңызды роль атқарып, оқиға дамуына тікелей ат салысып отырмаса да ерекше белгілері арқылы есте қаларлық кейіпкерлер галереясын жасай білуі. Акинф Степанович, Жевакин сынды кейіпкерлер соның көрінісі.

Комедиялық спектакльдегі кейіпкерлердің көпшілігі «екіжақты», яғни мұндағы бейнелер жұп болып өнер көрсетеді. Әр жұп өздігінше бірігіп алып, көрермендер тарапынан күлкі шақырады. Агафья Тихоновна мен Подколесин жұбының мақсаттары да оларды байланыстыратын сезімдері де бір. Ол – қорқыныш. Екінші жұп кәсіби жеңгетай Фекла мен Кочкарёвтан құралады. Кочкарёвтің Фёкладан бір айырмашылығы, досын не мақсатта үйлендірейін деп жүргенін өзі де білмейді. Үшінші жұп – Подколесин мен Кочкарёвтан құралған жолы болмайтын адамдардан тұрады. Бұл екі жақтылық параллелизм қойылымдағы әрекеттердің нәтижелілігіне комедиялық амплуалардың бірігіуіне ықпалын тигізеді.

Егер комедиялық қойылымды реализмдік тұрғыда қарастырып көрер болсақ, бірнеше тип бойынша саралап алуға болады. Подколесин өз мақсатына әрекетсіз, тек сөз жүзінде ғана жететін адамның типін құраса, Кочкарёв өз энергиясын өзі де түсінбейтін бос әрекеттерге жұмсайтын типті толықтырып тұр. Сондықтан да Кочкарёв өзінің сағым жоспарына қол жеткізу үшін алдау, ойдан құрастыру әрекеттеріне жол беріп отыр. Оны сомдаған Дулыға Ақмолданың актерлік шеберлігінің арқасында сырт көзге досының бақыты үшін жанталасқан жағымды адам ретінде көрінгенімен, астарында сұрықсыз әрекеттер де қылаң беріп тұрды.

Агафья Тихоновна – өз өміріндегі таңдауды жасай алмайтын бай қалыңдық типі. Оның пайымындағы еш мінсіз күйеу жасау әрекеті комедияның ең өзекті күлкілі сәттерінің бірі. Бұл оқиғалар әсіресе актриса Күнсұлу Тұрғынбекқызының ролінде одан

сайын жанданып, актрисаның тек өзіне ғана тән қылығымен қойылым көркін қыздыра түсті.

Автор бұл пьесасында 20 ғасыр драматургиясында кең таралған өзінің ең сүйікті тәсіліне арқа сүйеген. Ол тәсіл бойынша сюжет оқиғасы мен кейіпкерлерінің әрекеттерін абсурд деңгейіне дейін алып келеді. Кейіпкерлер тарапынан қарағанда терезеден секіретін шешімін қоспасақ, бұл жай ғана күнделікті әрекет ретінде қабылданады. Себебі драматургтің тереземен байланыс орнатуы комедиясының ең тапқыр тұстарының бірі болып саналады.

Бұдан бөлек режиссер әр кейіпкердің дара тұлға ретінде ашылуына барынша назар аударған, сол себепті де актерлік ойын нәтижесі бір-біріне ұқсамайтын образдарды дүниеге алып келді. «Актер самостоятельно создает сценический характер, и в то же время он без режиссера не может завершить сценическую фигуру в общем художественном полотне – спектакле», [2. 316] – дейді белді педагог, театр теоретигі, режиссер А.Попов. Қойылымдағы әр актер өзінше еңбек ететін болса, толыққандылық, ансамбль түзілмесі анық. Осыны жіті түсінген режиссер Захаров кейіпкерлердің барынша ашыла түсуіне, бейне жасаудағы ерекшеліктерін есепке ала отырып, актерлердің мүмкіндіктерін барынша танытуға тырысты. Режиссер спектакльдің бірінші сахнасынан соңғы көрінісіне дейін кейіпкерлердің, актерлердің өсуін, оқиғалардың күрделеніп бара жатқандығын шебер көрсете білді.

Н.В.Гогольдің келесі танымал пьесасы – «Ревизоры» жазылған күнінен бастап сахна төрінен түспей келе жатқан шығармалардың бірі. Бұл шығарма 2016 жылы С.Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық драма театрында Тәжікстандық талантты режиссер Б.Абдуразковтың режиссерлігімен сахналанды. Расында бұл шығармаға ешқандай да уақыт құрығын сала алмады. Себебі «Ревизор» өткен оқиға емес, дәл бүгінгі шындық еді.

Қойылымда айтылатын репликалардың құндылығы мен қажеттілігі арқылы гогольдік сатиралардың қаншама заман өтсе де еш өзгермейтін адамдардың жүрегіне тура бағытталғандығын байқауға болады. Бұл пьесасымен драматург қоғамдағы болып жатқан келеңсіздіктер мен жемқорлықты көрермендер сотына ұсынуды жөн көреді. Негізі олармен күресудің жолдары көп еді. Алайда күлдіру тәсілі ең өнімді тәсіл ретінде қашан да қала бермекші. Көрермендер бастапқы кезде жан-тәнімен күліп отырғанымен, қойылым соңына қарай езуін жиып ойлана бастайды. Себебі олар барлығынан айырылып, мелшиіп отырған күйі катарсис сезімін өткереді. Осылайша, тарихи колориттер мен бүгінгі заманауи логика бірізділікпен реттеліп қана қоймай, гоголь комедиясына жаңаша өң беруімен көрерменді күлдіре отырып ойлантады.

«Мен «Ревизорда» барлық ақымақтықтардың басын қосуға тырыстым» деп Н.В.Гогольдің өзі нұсқап кеткендей, мұнда режиссер Б.Абдуразаков қазақ халқында кездесетін барлық ақымақтықтарды да астарлы түрде көрсетуді жөн көрген. Хлестаковқа қазақша шапан жауып, тақия кигізіп, кейіпкерлерге «Ей, ку арақ», «Мария-Магдалена», «Көтерейік қане достар» әндерін айтқызып билетеді. Диалогтар мен монологтарға бүгінгі күннің негізгі терминдеріне айналған «вилла», «шанель», «бассейн» сөздерін қосу арқылы қазіргінің байларының кейіпін көрсеткісі келеді. Бай болғанда да шектен шықпай, тек сол Хлестаковтың айналасында, яғни, шындықтан алыс, құрғақ сөзбен-ақ өз өтірігіне өзі сенген кейіпкерді шығарады.

Бейнелерді кейіптеуде әсіресе Антон Антоновичтың (актер Б.Шамбетов) әйелі мен қызының мінез-құлқын шеберлікпен таңдаған. Оларды көріп отырып, қай заманда да аңқау байлар мен олардың дабыраға жақын әйелдерінің бейнесі әрқашан көз алдына орала береді. Хлестаков бейнесін артист А.Разиев жарқын бейнелейді. Хлестаков – А.Разиевқа әкесі, қызметшісі, айналасы – бәрі бәрі қарыздар, оның жағдайын жасауға міндетті. Актер ойынынан ортасынан, қоғамнан тек алуды білетін, алып үйренген, бірақ берері жоқ бүгінгі күннің тоғышары да танылады. Спектакльде Хлестаков ортаға, жағдайға тез бейімделгіш, қай жерден қалай алуды жақсы білетін жан.

Б.Абдуразаков басқа режиссерлердің жолына түсіп, спектакльді бастапқы классикалық құндылығынан айырып, тым заманауиландырып жібермейді. Сахна декорациялар мен костюмдердің көмегімен 19 ғасырдың алғашқы жартысындағы николай дәуіріндегі Ресей қоғамынан хабар беріп тұр. Қоюшы суретші де қиялына ерік беріп, автор пьесасында қарастырмаған детальдарды ұтымды ойлап таба білген. Мысалы, пьесада тек «Городничный үйіндегі бөлме» деп қана сілтеме жасалған болса, суретші сахнаны сол кейіпкердің болмысына сай реквизиттармен жабдықтады. «Ал заманауи деп отырғанымыз – спектакль басында Ляпкин-Тяпкин рөліндегі Б.Мамытбековтың сахнаға молда кейпінде шығуы. Өз бөлмесінде отырғанда – жалаңаш қыздардың суретін көруді әдетке айналдырған әзәзіл, ал сыртқа шыққанда дін туралы айтып, жол сілтейтін періштедей көрінген кейіпкердің шындығын өзі секілді шенеуніктер әшкерелегеннен кейін шапаны ар-ұятының символындай болып шешілуі өте ұтымды болғаны анық» [3. 49] – деп премьерадан кейін жас театртанушы Ұ.Токаева жазды.

Режиссерлік шешім бойынша сахнадағы әрекеттер біртіндеп темп алып, айналымға келе бастайды. Тек режиссер дидактикалық құрылымдағы актерлік тәсілдер арқылы гогольдік текстті одан сайын ауырлатып морализаторлық құндылығын арттыруды жөн көрмеген. Себебі, қанша дегенмен

де комедия жанрында болғандықтан ешқандай да ауырлық салмай, оны барынша жеңіл ойнатуға акцент жасады. Бұл шешім актерлік ансамбль тарапынан да қолдауға ие болып, олар дәстүрлі классикалық туындыны сомдау арқылы сахна рахатына бөлене білді.

Қойылымның барлық антуражы жеткілікті деңгейде еріктілікке құрылған. Себебі, бұл – режиссер Б.Абдуразаковтың актерлерге жасаған кеңістігінде ізденуге мүмкіндік берді. Әр актер өздігінше ізденіп, өз танымы бойынша кейіпкерін шығарып ортаға салады, кейінен ғана режиссер тарапынан толықтырулар мен қысқартуларға ұшырап, бейнелер ұштала бастайды. Қызықты сюжет пен интригалар, оқиғалардың күтпеген жерден теріс айналулары шоғырланған нағыз драматургияға сусап жүрген актерлер сахнада армансыз өнер көрсетті.

Режиссер Хлестаковқа тура Гогольдың көзқарасы бойынша қараған. Өте кішкентай, бос орын мен қуыс кеуде. Бұл тенеулер дәл Хлестаковқа бағытталған болатын. Алайда, сол бос орынды сомдау, оны рольмен толтыру оңай болмайтыны анық. Бос орынды ойлау жүйесі арқылы бүгінде нағыз «маңызды» адам болып отырған символикалық бос орындармен толтыра білу шеберлігі тіптен қиын. Бұл қиындықты актер режиссердің тікелей көмегі арқылы еңсере білген. Мұнда да Хлестаков көптеген басқа қойылымдардағыдай секендеп, жеңілтек болып ойнағанымен өзіне сай салмақты арқалап алып шықты.

Дәлелденгені классикалық қойылымға деген көзқарас әртүрлі болып келеді. Тіпті әр көрерменнің қойылым туралы өзіндік көзқарасы мен күтетін нәтижелері болады. Қай кейіпкер өзін қалай ұстауы керек, қай жерде қалай сөйлеуі керек деген сұрақтар тұрғысында алдын-ала оқылған пьеса бойынша барлығы біліп алатындықтан, театр кеңістігінде пікірлердің үлкен қақтығысы орын алатындығы белгілі. Ал бұл нағыз классикалық қойылымға тән белгілердің бірі.

Б.Абдуразаков қазақ театры үшін үлкен жаңалықтың бірі – сахнаға актерлермен қатар музыканттарды да шығарғанында. Камералық оркестр үш сағатқа созылған қойылымды сүйемелдеп отыруы шығарманың мазмұнын аша түсті. Режиссерлік өнер көркем туындының бірінғай гармониялық

толыққандылығын жасауды мақсат ете отырып, спектакльдегі барлық элементтермен шығармашылық ұйым құрады. Бұл мақсатқа режиссер өзінің түпкі ойы арқылы және пьесаның сахналық нұсқасын жасау барысындағы ұжымдық жұмыстың барлық қатысушыларына шығармашылық тұрғыдан көшбасшылық қызметін жүзеге асыру арқылы жетеді. Режиссураның арқасында спектакль толық стилистикалық бірлікке және ортақ идеялық мақсатқа ие болады. Сол себепті де спектакльге қойылған идеялық-эстетикалық талаптардың өсуінен режиссерлік өнер түсінігі мен оның түрлі театр компоненттеріндегі рөлі үздіксіз өсіп отырады. Б.Абдуразаковтың бұл қойылымы көрермендерін негізінен ойлантуға емес, көңілін көтеруге бағытталып жүрген театр үшін сөзсіз жетістік болды. Себебі, Б.Абдуразаков мұнда екі ортаны да ұстай білді. Көрермендер оқиғаның даму барысына дейін жай ғана оқиғаға тамсанып күліп отырса, оқиғаның шешіміне қарай терең ойлануға кірісті. Яғни, ұлы драматургтің бастапқы ұлы миссиясы орындалды.

Жоғарыда қарастырылған «Үйлену» мен «Ревизор» қойылымдары қазақ сахнасында қойылғанымен де, екеуінің де режиссері шетелден шақыртылған мамандар. В.И.Захаров Ресейдің, Б.Абдуразаков Тәжікстанның бетке ұстар режиссерлары. Олардың қазақ актерларымен шетел драматургиясын сахналауы ұлттық өнеріміздің көркемдік деңгейін көтеріп, басқа ұлт режиссерларының жұмыс істеу мәнерімен таныстырады. Қазақ актерлары үшін бұндай тәжірибе алмасу үлкен мектеп. Өйткені, осындай мамандардың арқасында бүгінгі заманауи шешімдер мен тәсілдердің көркемдігін бағалап, халықаралық театр аренасына шығуына мүмкіндік алады.

Қолданған әдебиеттер:

1. Т.Әл Тарази. Наз: (Ғұмырнамалық хикаят, қаз қалпындағы құжаттар, мақала портреттер). – Алматы: Нұрлы Әлем, 2001. – 288 б.
2. Попов А.Д. Художественная целостность спектакля. – М.: ВТО, 1979. – 519 с.
3. Тоқаева Ұ. Қызылжарда «Ревизор» жаңаша сөйледі // Театр.kz. – 2015 – № 5.

Уразбаева Шарипа

«Кино теориясы мен тарихы» кафедрасының 3-курс докторанты PhD
Т. Жүргенов атындағы ҚазҰОА, e-mail: shari.11@mail.ru

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ КӨРІНІС ТАБУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. Статъя на тему: «Особенности отражения гендерных проблем в современном казахском кино» посвящена исследованию особенностей данного вопроса в истории мировой философии и казахской литературе. А также автор данной статьи показывает, как раскрывается данная тематика в современном казахском кино.

Summary. Article named: “Features of the reflection of gender problems in modern Kazakh cinema” is devoted to the research of the peculiarities of this matter in the history of world philosophy and the Kazakh literature. And also the author of this article shows, how this subject reveals in the modern Kazakh cinema.

Түйін. Бұл «Заманауи қазақ киносындағы гендерлік мәселелердің көрініс табу ерекшеліктері» тақырыбында жазылған мақала осы мәселенің әлемдік философия тарихында және қазақ әдебиетінде көрініс табу ерекшеліктеріне арналған. Автор осы мәселенің қазіргі қазақ киносындағы көрініс табу ерекшеліктерін ашып көрсеткен.

Қазіргі заманғы әлемдік үдерістер кезеңінде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер қоғамда жыныстық рөлдердің өзара қатынастарын «маскулистік» және «феминистік» мәдени-әлеуметтік стереотиптерінің трансформациясына айтарлықтай өзгерістер әкелуде. Солардың әсерінен қазіргі қоғамда жыныс мәселесінің өзектілігі жеке өмір аясында ғана қызығушылық танытып қоймай, сонымен қатар өнер, ғылым саласында және саяси қоғамда сананың гендерлік парадигмасының орын алуына әкеп соқтырып, екі жыныстың серіктестігі мен ынтымақтастығына ауысу жағына бірте-бірте өзгеруін көрсетеді. Сондықтан да әйел және ер адам тұрғыда бір визуалдық жүйенің екіншісіне өту кезеңінде гендерлік бірегей репрезентация өсіңкілігін бақылау өте маңызды. Осы тұста визуальды қалыптасқан бейнелер мен мүдделердің объективті және субъективті шындық көзқарастың қалыптасуына әсерін айшықтау қажет. Сонымен қатар ер және әйел адам арасындағы қарым-қатынастың зерделенуі, әлеуметтік рөлдердің айырым белгісі, барабарлық және жеңсіздік «жыныс», «гендер» түсінігінің дифференциалдық ізденушілерінің аясында, ғылыми тұрғыда жахандық тендерлік ізденістердің қалыптасуында бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін зорлықсыз өмір сүрудің идеалдарын, барлық адамзатқа ортақ құндылықтық негіздерін іздеу қажетті-

гі туып отыр. Осындай жағдайда гендер мәселесін дәстүрлі дүнитаным шеңберінде қарастырып, зерделеп, гендерлік қырларын тарихи-философиялық тұрғыда зерттеудің мәні зор. Жыныстардың қоғамдық рөлі, үрдістер мен стереотиптер ұрпақтан ұрпаққа дәстүр бойынша жалғасып келе жатқандықтан, тамыры тереңге кеткен түсініктер негізінде қалыптасқан гендерлік қатынастарға байланысты түсініктерінің эволюциялық жолын түсіну аса маңызды.

Философия тарихында жалпы «еркек», «әйел» деп аталатын түсініктер категориялары философиялық сөздік құрамына кірмей, шындықты игерудің пәлсапалық деңгейі ретінде мифологиялық дүнитаным үлесі болып саналды. Жыныстық бастау туралы ойлар Аристотель, Платон сияқты ежелгі антик мәдениетінің ойшылдарының еңбектерінде де жиі кездеседі. Одан бөртін келе ортағасырларда жыныстық қатынастар мәселесі ауқымдана түсіп діни концепциялар негізінде қарастырыла бастады. Жыныс арасындағы теңдік мәселесі марксизм кезеңінде де көрініс тауып, капиталистік эксплуатацияны сынаумен қатар қоғамда әйел мәселесін көтерумен де айшықтанды. XIX ғасыр кезеңінде индустриалдық капитализмнің өркендеуі, сонымен қоса жаңа парадигмалардың пайда болуы салдарынан Америка, Еуропа елдерінде әйелдердің еркектермен бірдей құқықтарын талап еткен феминизм идеологиясы пайда болды. Өткен ғасырдың басында «Әйел теңдігі» мәселесі қазақ жазушыларының көптеген шығармаларының өзекті тақырыбына да айналды. Оны біз, М. Жұмабаевтың, С. Мұқановтың, Ғ. Мүсіреповтың шығармаларынан айқын көре аламыз. Сонымен қатар көгілдір экран бетінде «Райхан» (реж. Моисей Левин, Сергей Бартенев, 1940), «Дала кызы» (реж. Ш. Айманов, К. Геккел, 1954), «Ботагөз» (реж. Ефим Арон, 1957) және т.б. кеңестік кезең кезіндегі қазақ киносында да «қазақ әйелінің» мәселесі кең ауқымда көрсетіліп, әйелдің теңсіздігі мен ауыр тұрмысы жайлы баяндалды.

XX ғасырдың 70-шы жылдарында «Гендер» түсінігі пайда болып, жыныстың әлеуметтік теориясы қалыптаса бастады. «Гендер» ұғымы ағылшын тілінен аударылғанда «тек» деген мағына беріп, «әйел», «еркек» екі биологиялық жыныс және екі әлеуметтік құрастырылым екенін көрсетеді. Гендер тақырыбы сондай-ақ, жаңа заман философияларының: И. Канттың, Г.В.Ф. Гегельдің, А. Шопенгауэрдің, З. Фрейдтің және т.б. шығармаларында

сөз болды. Сонымен қатар жыныстың әлеуметтік теориясының дамуына К.Г. Юнг пен А. Адлер тәрізді психоаналитиктердің, сондай-ақ Э. Бадинтер, Э. Берн, Дж. Бернхард, М. Мид, С. де Бовуар, Б. Фридан, К. Миллет сияқты феминист-зерттеушілердің, В.Е. Коган, И.С. Кон, У. Мастерс, К. Хорни секілді ғалымдардың және де М. Фуко, Ж. Лакан, Ж. Деррида, Ж. Делез, Ф. Гваттари сияқты постмодернистердің еңбектері де үлкен үлес қосты. XX ғасырдың 70-шы жылдарына феменистік зерттеулер кеңінен өріс алып, 80-90 жылдары гендерлік ілім – жыныстың әлеуметтік теориясы барлық қоғамдық ғылымдарға кеңінен тарала бастады. Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін ТМД елдерінде гендер мәселесі көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, ғылымның бірнеше саласында психологияда, тарихта, философияда, этнологияда, саясаттануда, әлеуметтануда, экономикада, әдебиеттануда, лингвистикада қолданыла бастады.

Қазақстан жерінде «гендер» мәселесін зерттеу ең жас сала болып табылады және бұл қоғамда кеңінен көтеріліп дамуы XX ғасырдың соңына тұспа тұс келеді. Елімізде гендерлік зерттеулердің өрістеуіне үлкен үлес қосқан көрнекті ғалымдар: Н.А. Усачёва [1], З.М. Кодар [2], З.А. Мукашев [3].

Ұлттық ғылым академиясының академигі Ә.Н. Нысанбаев айтуынша: «Соңғы он шақты жылда «гендер» терминін ғалымдар да, практиктер де кең қолданып жүр. Бірақ, солай бола тұрса да, осы терминнің дұрыс түсінілуі ылғи кездесе бермейді. Біреулер оны «биологиялық жыныс» сөзінің синонимі деп түсінеді. Біреулер «гендер» терминін әлеуметтік өмірдің тек қана әйелдерге қатысты әр түрлі қырлары мен қатынастарымен сәйкестендіреді. Бірақ гендердің осы түсініктемелерінің ешқайсысы дұрыс емес, себебі екеуінде де ең басты екі элемент – еркек пен қоғам түсіп қалған. Біз түсінеміз бе, жоқ па, бірақ гендер біздің қоғамдарымыздың ең басты іргетастық ұйымдастырушылық принциптерінің бірі болып табылады. Сондықтан, гендердің дұрыс түсінілуі біздің өзімізді еркектер мен әйелдерді жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Биологиялық табиғатына сәйкес адам жыныстық қатынаста тек еркек немесе әйел болады. Әр жыныс ұрпақ келтіруде тек өзіне табиғаттан берілген функциясын орындайды. Жыныс адамның туа болған, адам өмірінде өзгермейтін сипаты болып табылады. Ал енді белгілі бір қоғамда еркек немесе әйел болу деген не екенін қарастырсақ, біз гендерлік зерттеулер саласына түсеміз» [4] деген пікірі көңіл аударуды қажет етеді.

Кино өнері «ер азамат» немесе «әйел» деп бөлінбейді, бірақ дегенменде кино тарихында «режиссура» әйел адам мамандығы емес, нағыз ер азаматтарға тән мамандық деген түсінік қалыптасқан. Соған қарамастан қазіргі таңда көптеген Батыс елдері гендерлік теңдік сақтауға тырысып еңбек

ресурсының 50 пайызын әйел адамдарға беруге тырысып бағуда. Ал қазақ киносы тарихындағы ең алғашқы әйел режиссер КСРО кинематографының үздігі, Қазақстанға еңбек сіңірген өнер қайраткері Дариға Тналина болды. Ол Мәскеудегі Мемлекеттік Кинематографистер институтында (ВГИК) актер шеберлігі мамандығын бітіріп, ең алғаш өзінің кинодағы жолын 1941 жылы режиссері Марк Донскийдің «Романтики» фильмінде Тинь-Тинь деп аталатын басты рөл сомдаумен бастаған. Ұлы Отан соғысы жылдары Біріккен Киностудиялар Орталығында (ЦОКС) режиссерлік мамандыққа бет бұрып, 1956 жылы Дариға Тналина режиссер Александр Птушконың «Илья Муромец» фильмінде екінші режиссер ретінде қызметке қабылданды. Оның режиссер ретінде өз бетінше түсірген «И в шутку, и всерьез» атты алғашқы көркемсуретті фильмі 1963 жылы экранға шыққан. Бұл фильм қызық оқиғаға толы, көңілді, адамгершілігі мол үш новелладан тұрады. Дариға Тналина Қырғызстан, Өзбекстан, Украина елдерінде көптеген фильмдер түсірілімдеріне қатысқан. Атақты режиссер Александр Довженко Дариға Тналинаны өз оқушысы санап, оны Кеңестік Орталық Азия елдерінің ең алғашқы әйел-режиссері деп атаған. 1964 жылынан бастап Тналина «Қазақфильм» киностудиясында көптеген фильмдерді қазақ тіліне дубляж жасау қызметімен айналысқан.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап қазақ киносында әйел-режиссерлер түсірген фильмдер экранға шығып, көркемдік бейнелеу барысында қызықты формалар қалыптасып, кинематографиялық қолтаңбалары ізденіс үстінде екені көріне бастады. Деректі фильм түсірумен айналысып жүрген режиссер Әсия Сулеева 1986 жылы өзінің «Ауылым көктөбенің бөктерінде» деп аталатын ең алғашқы көркемсуретті фильмін түсіреді. Балалар тақырыбына арналған бұл фильм көптеген халықаралық кинофестивальдарға қатысып, соның ішінде КСРО Жастар комитетінің жұлдесін жеңіп алған. Фильм желісі бойынша басты кейіпкер Арман қазақтың кең даласында туып, өскен бала. Оның басты арманы шопаншы болу. Әкесі оны қалаға бірінші сыныпқа интернатқа береді. Алайда кең даланың ауасын тыныстап, емін-еркін өскен Арман қаланың өміріне үйренісе алмайды. Интернатта оқып жүргенде актер Димаш Құдайбергенов сомдаған Ғұбайдулланың жаңадан алған «Жигули» маркалы көлігін оқыста зақымдап алып, ауылына қашып кетеді. Аяқ асты үйге қайтып келген баласының бір нәрсе бұлдіріп келгенін түсінген әкесі көліктің жөндеу ақысына деп бір қойды салып, оны қалаға интернатқа қайта әкеледі. Әкесі кетісімен Арман Ғұбайдулланың ауласында байлаулы тұрған қойын жетелеп, жаяулап ауылға жолға шығады. «Егер балалар фильмінің басты мақсаты – жас ұрпаққа эстетикалық тәлім берер мүмкіндіктері десек, Әсия Сулееваның «Ауылым көктөбенің

бөктерінде» фильмінде осы басты бағыт ұлттық ерекшелікпен аса шебер үйлесімділік тапқан» деп жазады белгілі сыншылар [5, 253 б.] Әсия Сулева 1994 жылы «Бақыт іздеушілер» деп аталатын сериал, 2001 жылы «Волшебный спонсор» атты көркемсуретті фильм түсірген. Ал 2013 жылы Әсия Сулева балалар тақырыбына қайта оралып, «Жеңіс семсері» деп аталатын қиял – ғажайып ертегі жанрында түсірілген туындысын көрермендерге ұсынады.

Сексенінші жылдар ортасында кинодағы шығармашылық жолын қоюшы режиссер ретінде бастаған Лейла Аранышеваның «Тройной прыжок пантеры» (1986) фильмі Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналды. Фильм желісі бойынша Қазақстан жері арқылы өтетін неміс диверсанттарын қолға түсіру мақсатында командир Абдрахманов бастаған жауынгерлердің жасаған ерліктері көрсетілген. Соғыс тақырыбына арналған фильмдерінің бірі – 2000 жылы продюсер Саин Ғабдуллиннің қолдауымен түсірген «Әуе тарландары» фильмінде сержант Алексей Буров бастаған әуе қорғаныс күштерінің бір бөлімшесі жауынгерлерінің шекараны заңсыз өткелі жатқан наркотик сатушыларды құрықтау операциясы баяндалады. Лейла Аранышева сонымен қатар өзге жанрдағы «Бірге» (1988), «И увидел во сне» (1995) атты туындыларын көрермендер назарына ұсынған.

90-жылдар кезеңінде кинотуындыларда әлеуметтік тақырыптар аса маңызды рөл атқарып, жеке адамның қоғамдағы орны, оған деген көзқарасы тақырыбында түсірілген фильмдер экранға шыға бастады. Жазушы Дулат Исабековтың «Тіршілік» деп аталатын повестінің желісі бойынша түсірілген Ұлжан Қолдауованың «Намыс» атты фильмде құлдырап бара жатқан қоғам көрінісін көрсетті. 1994 жылы жеке студияда түсірілген бұл фильм АҚШ пен бірлесе түсірген ең алғашқы туындылардың бірі болды. Бұл фильмде қоғамдағы бай мен кедей арасындағы күрделі қарым-қатынас көрініс орын табады. Оқиға бойынша бір рудың бай отбасының отағасы өз қызын өзге рудағы байдың баласына күйеуге беруден бас тартады. Кек алу мақсатында байдың баласы Кьонкул есімді бойжеткенді алдап зорлап кетеді, абыройынан айырылған қызын үйдің отағасы шаңырағынан қуып жібереді. Осы кезде кедей отбасынан шыққан Мокдаразіл атты бозбала өз сүйіктісі Кьонкулдың арын ақтауға тырысып, өзгелермен күреске шығады. Ұлжан Қолдауова қоюшы режиссер ретінде 1997 жылы «Сағыныш» атты екінші толықметражды фильмін түсірген.

2000 жылдардың басында қазақ киносы тарихында фильм өндірісінің технологиясы өзгере бастады. Бұған дейін режиссерлердің бәрі өз туындыларын фототехникалық пленкаға түсіріп келсе, енді арзан әрі сапалы сандық көрсеткіш, яғни видео камераларға түсіру тәжірибесін шыңдауға

кірісті. Осы тұста 2004 жылы алғашқылардың бірі боп «Қазақфильм» киностудиясында «Түнгі блюз» деп аталған мелодрама жанрындағы туындысын видеокамераға түсірген режиссер Айхан Чатаева болды. Жаңа мыңжылдықтағы әлеуметтік өзгерістер, жастар арасындағы қарым-қатынас, адамдардың бірін-бірі түсінбеушілігі бейнеленген бұл фильм жеке кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесіне тереңдей бойлау арқылы көрсетілген.

14 жасында Сергей Бодровтың 1984 жылы Қазақстанда түсірген «Сладкий сок внутри травы» деп аталатын фильмінде басты рөл сомдаған актриса Гүлшат Омарова 2004 жылы «Шиза» атты алғашқы көркемсуретті режиссерлік дебют жұмысын экранға шығарды. Жасөспірімнің психологиясын, кейіпкердің ішкі жан күйзелісін сипаттау арқылы бұл фильм қоғамдағы өзекті тақырыптарды қамтиды. Осы жылы Копенгаген қаласында өткен Халықаралық кинофестивальде «Шиза» фильмі үшін Гүлшат Омарова «Ең үздік әйел-режиссер» категориясында Алиса жүлдесін жеңіп алған.

Бүгінгі кино өндірісінде әртүрлі жанрда ізденіс танытып жүрген, өз шығармашылық жолын «Қараой» деп аталатын фильмнен бастаған режиссер Жанна Исабаеваның фильмдерін ашық түрдегі қоғамның экрандағы бейнесі деуге болады. Оның әрбір жасаған кинотуындылары әлеуметтік желілерде үлкен тартыс туғызады. «Ол екі-үш жылдың алдында ғана «Ойпырым-ай» деген картина жасап көптің қазақ киносына деген таза көңілін лайлап еді. Жуырда «Алматыда пәктігінен айырылу» фильмін шығарып, өзі де абыройдан біржола айырылды, картинасы кинотеатрларда көрсетілуге тыйым салынды. Мұның бәрі қазаққа, оның салт-дәстүріне қарсы жасалып жатқан дүниелер» деп жазды Шығыс Қазақстанның басты сайты [6] Режиссер Жанна Исабаева өз берген сұхбатында былай деген: «Бұл – таза күйіндегі авторлық тәжірибе. Мен осы жобаға қатысқандардың бәріне алғыс айтамын, себебі іс басталмас бұрын-ақ үлкен тәуекелге бел буғанамыз анық болды. Алайда, мені осы жұмыстың нәтижесі қатты таң қалдырды. Кино шықты, оны мойындау керек. Фильм біреуге ұнап, біреуге ұнамауы мүмкін, алайда мен оның «өз көрермендері» барына сенімдімін» [7] Арт хаус жанрында түсірілген «Нағима» атты фильмі Европа елдерінде көптеген кинофестивальдарға қатысып, соның ішінде Давиль қаласындағы азия елдерінің киносы фестивалінде Гран-при бас жүлдесін жеңіп алды. Фильмде қоғамдағы ең басты қасірет жетім балалар, олардың тағдыры баяндалады. Автордың әлеуметтің боямасыз бейнесін экранда шынайы берудегі режиссерлік шешімі тұрпайы, тіпті плакаттық түрде көрсетілуі көрермендерді есеңгіретіп тастайды.

Деректі кино режиссурасында шығармашылық мүмкіндіктерін сынға салып жүрген Асия Байғожина, оның шәкірті Жанана Рахымбердиеваның

жұмыстары өзіндік қолтаңбасы, қозғайтын әлеуметтік тақырыбымен ерекшеленеді, онда көрсетілген мәселелер бізге бұл мәселеге нақтырақ көңіл бөлуді талап етеді.

Қорыта айтқанда, біздің ұлттық кинематограф тарихы өрлеу және тоқырау кезеңінің алмасып отыруы заңдылық. Сонымен қатар қазіргі заманауи қазақ киносында жастардың өзіндік стилинің, режиссерлік қолтаңбасының қалыптасуы, дәстүрлі мектеп жаңғырығы, шығармашылық ізденістің болуы қалыпты жағдай, осы шығармашылықтың ізденістік өрнектерінде гендерлік мәселелердің ерекше орны бар екендігі, бұл мақаланың басты мәселесі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Усачёва Н.А. Гендерное измерение культуры. – Дисс. на соиск. уч. степ. д.ф.н. – Караганда. – 2000. – 282 с.

2. Кодар З.М. Интерпретация понятия «гендер» с мировоззренческо-методологических позиций // Гендерологиялық мәселелер. (Научное издание: коллективная монография). – Алматы: Қыздар университеті, 2014. – 283 с.

3. Мукашев З.А. Женские образы как символы культуры. – Алматы: Ғылым, 2004. – 318 с.

4. Нысанбаев Ә.Н. Тәуелсіздік. Демократия. Гуманизм. – Алматы: Философия және саясаттану институты. – 2006 ж. – 223 б.

5. Қазақ киносының тарихы. Б.Р. Нөгербек, Г.К. Наурызбекова, Н.Р. Мұқышева. – Алматы: ИздатМаркет, 2005. – 253 б.

6. Altaynews. Шығыс Қазақстанның басты сайты. 27 сәуір. – 2012 ж.

7. «Жанна Исабаева «Алматыда пәктігінен айырылу» фильмін не үшін түсіргенін айтты» Нұр.кз әлеуметтік желі. – 5 сәуір. 2012 ж.

Маулет Ардаби

Т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА PhD докторанты,
ҚР ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, mr.ardabi@mail.ru

КҮЙШІ ТЕРГЕУСІЗ БӘЛЕКЕЙҰЛЫ

Түйін. Бұл мақалада осы уақытқа дейін бізге беймәлім болып келген, қытайдағы күйшілік өнердің ірі тұлғаларының бірі – Тергеусіз Бәлекейұлының өмірі мен шығармашылығы жан-жақты зерттелді. Сондай-ақ сол топырақтағы рухани ортадағы Тергеусіз Бәлекейұлының шығармашылығы туралы тың деректер берілген. Бұл қазақ даласындағы күйтану ғылымына қосылған тың деректер болмақ.

Резюме. Данная статья подробно исследует жизнь и творчество одного из значительных представителей искусства кюя в Китае, чье имя нам ничего не говорило до сегодняшнего дня - Тергеусиза Балекейұлы. Предоставлен ценный материал о творчестве Тергеусиза Балекейұлы, развившемся в духовной среде той земли. Таким образом, научное познание кюя дополнено ранее неизвестной, новой информацией.

Summary. This article explores the life and work of one of the most significant representatives of kuy art in China, whose name has been unfamiliar to us so far - Tergeusiz Balekeiuly. The article provides a valuable material about the work of Tergeusiz Balekeiuly, that has developed in the spiritual environment of that land. Thus, scientific knowledge about kuy is supplemented by previously unknown, new information.

Қытайдағы қазақтарда сақталған күйшілік мектеп ескіден келе жатқан аймақтық- орындаушылық ерекшелігін таза сақтап дамыған. Ол жақтағы күйшілік мектеп туралы алғаш белгілі күйші-зерттеуші Уәли Бекенов Іле, Алтай, Тарбағатай аймақтарындағы күйшілік өнердің арыдағы өкілдері Әшім Дүңшіұлы, Қайрақбай Шәлекенұлы, Бейсенбі Дөненбайұлы, Мүкей, қатарлы күйшілердің артына қалдырған күйшілік мұрасы жайында сөз қозғап, сол өңірдің біраз күйлерін қазақ сахнасында алып шыққан. Мыне осыдан бастап Шыңжаң өңіріндегі күйлер біртіндеп қазақ даласына насихаттала бастады. Дегенмен Шыңжаң өңірінде бұл ірі күйшілерден басқада көптеген күйшілер өткен, солардың ішіндегі есімі аталмай жүрген күйшілердің бірі Тергеусіз Бәлекейұлы. (1886-1947)

Іле аймағы күйшілік мектебінің ірі тұлғаларының бірі Тергеусіз Бәлекейұлы 1886 жылы ҚХР ШУАР Іле қазақ автономиялы облысы Текес ауданының Қарағанты деген жерінде қарапайым малшы отбасында дүниеге келген. Тергеусіз дүниеге келгеннен кейін көп ұзамай рулы ел, Өртекестен[1] Қорғастың Сарбұлақ ауылына қоныс тебеді. Тергеусіздің балалық шағы Сарбұлақ ауылында өтеді.

Әкесі Бәлекей аздап домбырашы әрі өрімші кісі болған. Тергеусіз Найманның Қызай ішіндегі Көрпеш аталығынан тараған. Тергеусіз бала жастан өте қағылез, зерек болып ержетеді.

Тергеусіз Бәлекейұлы. (1886-1947)

5, 6 жасынан бастап әкесінен бірді екілі күй үйреніп тартады. 7 жасқа толғанда Тергеусіздің талантын байқаған әкесі нағашы ағасы Нұрыбектің ауылына шәкірттікке береді. Нағашысы Нұрбек халық арасында домбырашы, әрі ақын кісі болған. Нағашысының ауылында бір жылдай тұрып домбыра үйренген Тергеусіз, аз уақыттың ішінде Нұрбектің қолынан бірнеше халық күйлерін үйреніп тартады. Ауыл молдасынан ескіше оқып сауатын ашады. Көп ұзамай ауыл арасында бала домбырашы атанады. Оның күйші болып қалыптасуына әйгілі ақын, әнші, композитор Әсет Найманбайұлының ұстаздығы үлкен әсер етеді. Тергеусіз ұрпақтарының айтуынша Әсет Найманбайұлы 1920 жылдары Тарбағатайдан Ілеге жолға шығып, жол бойы қазіргі Бұратала Монғол облысына қарасты Арасан ауданының Мыңшұңқыр деген жеріндегі Қаби қажы ауылында бірнеше күн қонақ болады. Осы кезде Бұратала жерінде мал қыстатып жатқан, әйгілі Мешпет ақын[2] қасына балуан Қырықбай мен күйші Тергеусізді және құсбегі Егінбайды ертіп нағашысы Қаби қажының ауылына барады. Үш жүзге аты мәлім ақын Әсетті бір көруді армандап жүрген Мешпет ақын ағынан ақтарылып, жолдастарын Әсетке таныстырады. Шәй құйыла бастасымен Әсет төрдегі домбыраны алдырып, Тергеусізге ұсынады. Тергеусіз тартынбастан домбыраны қолына алып, атын атап бірнеше күй шертеді. Күйге қатты толқыған Әсет ақын:

Күмбірлі күй толқыды перне бойлап,
Шебер саусақ сағымдай құйғып ойнап.
Бота боздап ,қой қоздап көк жаңғырды,
Көңілдің құлынтайы салды ойнақ.
Мен неге бұған толқып құбылмайын,
Мен неге тереңімнен тұнымайын.
Құйылған қоңыр күйдің құрметіне,

Шуақтап балбырайын, жылынайын. – деп Тергеусіздің орындаған күйлерне өз тебіренісін білдіреді[3].

Қаби ауылында Әсет пен бірге бірнеше күн бірге болған Тергеусіз ақынның өнерін тамашалап, қасына еріп жүріп шәкірт болады. Бұл Тергеусіздің Әсет пен алғашқы кездесуі еді. Әсет 1921 жылдың жазында Іленің Көкқамыр жайлауына келіп, Мешпет ақынның ауылында болады. Тергеусіз Әсеттің келгенін естіп арнайы іздеп барып, біраз уақыт сауық-сайран құрып қасында болады. Екінші кездесуі 1922 жылдың шілде айында Әсет Текестегі Қозыбай ауылына арнайы шақырыла-

ды[4]. Мұны естіген Тергеусіз жоба-жолдастары мен Текестің Қаражон-Қапсалаң деген жеріне Әсетті іздеп барады. Әсет пен Тергеусіздің келгенінен хабар алған Өртекестегі күйші, ақалақшы Мазак дереу кісі жіберіп, Әсет пен Тергеусізді ауылына алдырып айырықша құрмет көрсетеді. Мазак ақалақшының ауылында Әсет құйқұлжыта ән салса, Тергеусіз күмбірлі күйге басып 10 неше күн сауық-сайран құрады. Бұл отырысқа әйгілі күйші Қожекенің баласы Рақышта шақырылып Тергеусіздер мен бірге болады. Осы кездесуде Тергеусіз ұстазы Әсеттің «Кертөлғау», және «Әсеттің ән-күйі» қатарлы күйлерін үйреніп қалады. Осы сауық-сайрандағы Әсет пен Тергеусіздің өнеріне Өртекес халқы дән риза болады.Әрі Мазак ақалақшы, үстіндегі мәуті (бағалы кездемеден тігілген) шекпенын шешіп тергеусіздің иығына жабады. Өртекес халқы мен Мазақтың сый-сияпатына риза болған Тергеусіз сол жолы «Арнау», «Өртекес» қатарлы күйлерін шығарады[5].

Тергеусіздің күйлерін жеткізуші Мәлік Әлиақынұлы (1936-2016)

1942 жылы күзде Күре жамбылына[6] қарасты аудандар арасында күйшілер жарысы мен ақындар айтысы өтеді, бұған Қорғастан Тергеусіз, Күнестен Әшім қатысып өнер көрсетіп, үлкен марапатқа ие болады. Әшімнің өнерін жоғары бағалаған Тергеусіз Сарбұлаққа шақырып, шапан жауып кайтарады. Осы жылдары ақиық ақын Таңжарық Жолдыұлы Көкқамыр жайлауына келіп, Тергеусізбен біраз күн бірге болып, күйшінің өнерінен сусындаған ақын бір өлеңінде:

Шіденің[7] кер тасынан тарттық бері,
Көтерді төбесіне торғай елі.
Тергеусіздің «Сайрамдай» күйі толқып,
Желпіді көк жайлаудың майда желі. –

деп күй құдіретін жырлайды. Жолын қуса Тергеусіз күйшінің кызы болып келетін, жастайынан Тергеусізді ұстаз тұтып, алдында өскен қазақтың

біртуар ақыны Әппак Майтабанқызы[8] бір өлеңінде бабасы Тергеусіздің өнерін былай жырлайды:

Ел-жұрттың өнерге іңкәр, ән құмарын,
Әлпештеп соңына ерткен арғымағын.
Көңілін ел-жұртының күйге бөлеп,
Есте қалар елеулі сән құрғаның.
Күйменен көңілін ашқан ел-жұртының,
Қайда бар Тергеусіздей нар тұлғалым. –
деп, Текеңнің өнерін жоғары бағалаған.

Ақылына таланты сай Тергеусізді, ел ағалары жастайынан ел басқару ісіне баулиды. Ол 1928 жылдан 1933 жылға дейін зәңгі[9] болып, 1933 жылдан 1947 жылға дейін ақалақшы[10]болып халықтың саяси өміріне белсене араласады. Өзі басқарған Бессарбұлақ, Ақсу, Бес ағаш, Ноғайты, Ойманбұлақ қатарлы жерлердегі көптеген жер дауы, жесір дауы сияқты халық арасындағы

қайшылықтарға әділ төрелік етіп отырған. Кейбір деректерде Тергеусіз 1930 жылдары Бейжіңде ашылған құрылтайға өкіл болып барып, қазақ балалары оқып білім алатын мектеп салуын, сонымен қатар аз ұлт жастарын әскер қатарына алу туралы жарлық шығаруын, сол кездегі үкімет басшыларына баяндайды. Соның нәтижесінде көп кешікпей өзі ақалақшы болған өңірде жаппай мектеп ашып, қазақ балаларын білім алуға шақырады. Тіпті атқа мінер ел ағаларының басын қосып:

Тауда туып тауда өстік,
Кең сахара шөлде өстік.
Мақсат, ниет, тілеуміз,
Көбейсе өссе мал дестік.
Бар өмірді малға арнап,
Мұз жамылып қар кештік.
Осылай жиған малымыз,
Жұт болса, болар бір кештік.
Абай айтқан оқы деп,
Не жағдай бар сенбестік.

Күй асықпай толғана басталып, негізгі әуен екінші тактіде астыңғы ішек «ми мен фа» дыбысынан басталып жоқтау сарында өрбиді. Осы ноталарда яғни сол әуенде қолданылатын «лига» бұл зарлы әуендердің үзілмей отыруын бейнелейді.

Тергеусіз өз жанынан күй шығару мен қатар ұстазы Әсеттің екі күйін және ел арасында көнеден тартылып келе жатқан тарихта аты белгілі Қызыл Мойын Қуандық күйшінің екі күйін кейінге жеткізуші. Бұл қазақтың күй қорына қосылған баға жетпес байлығымыз. Тергеусіздің күйлері балалары Дәуіт, Ыбырай, Қуанышбай, шәкәрттері Нұрсейіт, Бекболат, Мәлік, және немересі Сатыбалды Ыбырайұлы арқылы бізге жетті. Тергеусіздің орындауындағы күйлердің ескі нұсқасы баласы Қуанышбай мен ізін жалғастырушы шәкірті Мәлік Әлиақынұлы арқылы бізге жеткенін айырықша айта кеткеніміз абзал. Олай дейтініміз Тергеусіз мұрасын жинау барысында Қуанышбайдың орындауындағы 30 жылға жуық сақталған 15 ке тарта күйдің үн таспасы табылды[12]. Сонымен қатар Тергеусіздің күйшілігі туралы алғашқы зерттеулерді белгілі фолколор танушы ғалым Талиға Беккожина өз еңбектерінде атап көрсеткен[13]. Күйші Тергеусіз Бәлекейұлы 1947 жылдың аяғында Сар-

Ойлап ойды кеңейтіп,
Басқалар мен теңесіп.
Арылайық жат ойдан,
Оқуға бала берместік. –

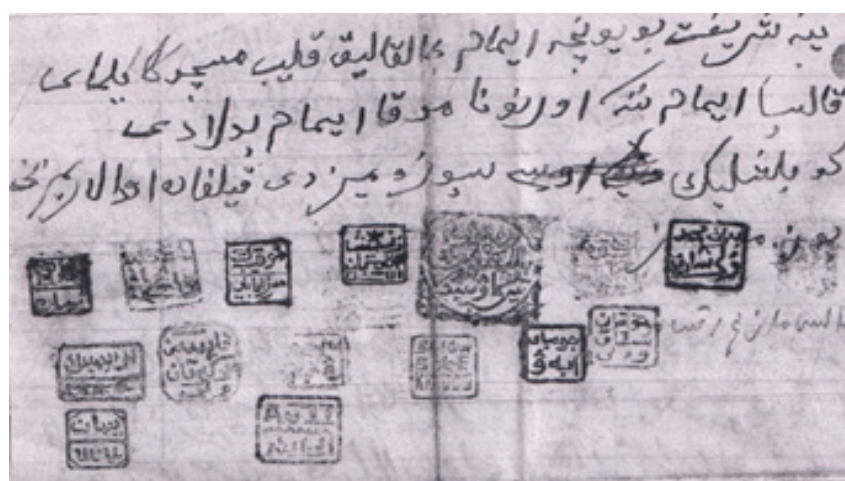
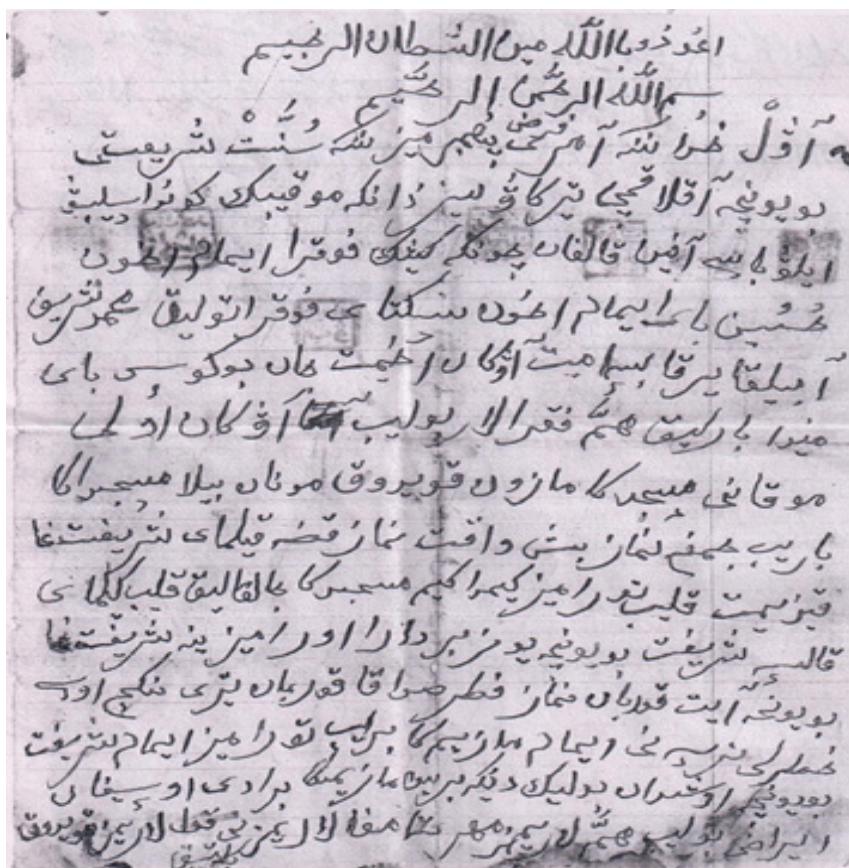
деп ақылия сөз айтып ұрпақ тағырына үлкен жол сілтейді. Тергеусіз халық арасындағы саяси мәселелерге барынша араласса да, домбыраны қолынан бір сәт тастаған емес. «Өрелі кер», «Ерулік кеңес», «Бурылшаның күйі», «Теріс қақпай», «Арнау», «Өртеkes», «Арман-ай», «Көкқамыр», «Жылжып өткен дүние», «Қос төбе» қатарлы 20 дан астам күй шығарған. Тергеусіз күйлері нәубет жылдардағы халық тұрмысынан сыр шертетіндіктен, мұңлы-зарлы келеді. «Мұң-зар» күйінде 1947 күйшінің ауылынан бір қыста үлкенді-кішілі 20 тарта адам сүзек ауыруынан көз жұмады. Халықтың басына түскен қаралы күнді өз көзі мен көрген күйші жақындарынан айырылып еңіреген халықтың мұң-зарын күй тілімен жеткізген. Мысалы, «Мұң-зар» күйінде:

бұлақ ауылында қайтыс болды. Өзі дүниеден өтседе күйшінің халқына жасалған қамқорлығымен мол мұрасы болашақ ұрпақтың санасында мәңгі қала бермек.

Сілтемелер

1. *Іленің Текес өзенінің жоғарғы жағы яғни Мұңғылкүре ауданына қарасты жағын Өртеkes деп атаған.*
2. *Мешпет Лабаұлы 1871-1933 жылдар аралығында Іле аймағында өмір сүрген, ел құрметтеген ақын, турашыл адам болған.*
3. *С. Тоқтабаев. Дала дарабоздарының екі реткі кездесуі /Іле газеті, 2008 ж., 15 ақпан.*
4. *Тергеусіздің Әсетпен екінші жүздесуі жайында күйшінің немересі Құлжа қаласында Сатыбалды Ыбырайұлы әңгімелеп берді.*
5. *Іле тарихи материалдары. 2004 ж. Іле халық баспасы.*
6. *Күре жамбылы - ҚХР егемендік алмай тұрған уақыттағы Гоминдаң (партиясы) уақытша үкіметінің Іледегі орталық қорғаны (жамбыл), қазыргі Қорғас ауданының орталығы Сүйдің қалашығы.*

Тергеусіз ақалақшы болып ел ісіне араласқандағы істеткен мөрінің көшірмесі. Мөр басылған жазулар ескі Шағатай тілі бұхардың сүйретпе жазуымен жазылған. (Ортада тұрған үлкен мөрде тергеусіздің аты ойылып жазылған. Қалғандары Тергеусіздің орындбасарлары зәңгі, күнделердің мөрі) [11].

7. Найманның қызай елінен шыққан қалмақ соғысында ел қорғаған батыр.

8. Іле қазақ автономиялы облысының Қорғас ауданы Сарыбұлақ ауылында өмір сүрген халық композиторы. Әйгілі «Көк өзен» әнінің авторы

9. Зәңгі – шамамен 500 түтінге басшылық ететін Чиң үкіметінің Іле қазақтарына берген мансап аты.

10. Ақалақшы – шамамен 1000 түтінге басшы. Чиң үкіметінің Іле қазақтарына берген мансап аты.

11. Тергеусіздің ақалақшы болғанда істеткен мөрінің көшірмесі, күйшінің немересі Құлжа қаласында Сатыбалды Ыбырайұлынан алынды.

12. Бұл күйлер Тергеусіздің немересі Сатыбалды Ыбырайұлының қолынан алынды.

Аухадиев Ильзат Ришатович

магистрант 2-курса кафедры «Педагогика хореографии» КазНАИ имени Т. К. Жургенова,
солист Государственного академического театра танца Республики Казахстан,
г. Алматы, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

Жуйкова Людмила Антоновна

кандидат искусствоведения, профессор КазНАИ им. Т. К. Жургенова,
кавалер ордена Православной церкви святых мучениц Веры, Надежды, Любви и Софии,
член Союза композиторов РК

**К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ СПЕКТАКЛЯ Б. Г. АЮХАНОВА
«ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ» НА МУЗЫКУ Д. Д. ШОСТАКОВИЧА**

Резюме. *Статья посвящена историческому обзору распространения романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» в мировой культуре и предпосылкам к созданию одноименного балета Б. Г. Аюханова на музыку Д. Д. Шостаковича. Проведен анализ мотивов, побудивших хореографа к постановке спектакля, а также причин выбора Четвертой симфонии Шостаковича в качестве музыкальной основы балета.*

Ключевые слова: *Достоевский, Шостакович, Аюханов, литература, музыка, хореография, искусство.*

Summary. *The article is devoted to a historical review of the spread of Dostoevsky's novel «Crime and Punishment» in world culture and a prerequisite to the creation of Ayuhanov's ballet which based on the music of Shostakovich.*

Keywords: *Dostoevsky, Shostakovich, Ayukhanov, literature, music, choreography, art.*

Түйін. *Мақалада Ф. М. Достоевскийдің «Қылмыс пен Жаза» атты жұмысының әлемдік мәдениетте таралуы және Б. Г. Аюхановтың «Қылмыс пен Жаза» балетінің пайда болуының алғышарттары талқыланады. жылы таралу тарихи қайта қарауға арналған. Хореографты балет қоюға талаптандырған себептер талданады. Шостаковичтің Төртінші симфониясын таңдау себептері ашылады.*

Кілт сөздер: *Достоевский, Шостакович, Аюханов, әдебиет, музыка, хореография, өнер.*

Выход в свет романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» (1866) стал одним из ярчайших событий в истории мировой литературы второй половины XIX века. Произведение, за следующие 20 лет после издания, было переведено на многие европейские языки и повлекло за собой появление различных подражаний: фабулу, образы и мотивы из «Преступления и наказания» использовали Андре Жид, Альбер Камю, Луиджи Капуана, Франц Кафка и многие другие. «Преступление и наказание», поднимающее социальные, философские, психологические и другие вопросы вызвало интерес со стороны и итальянских криминалистов (Энрико Ферри и Рафаэле Гарофало), и

русских философов (М. М. Бахтин, Н. А. Бердяев, Л. И. Шестов).

На драматической сцене первым воплощением «Преступления и наказания» явился спектакль, поставленный в парижском театре «Одеон» в 1888 году. Режиссерами-постановщиками выступили Поль Жинисти и Гюг ле Ру. Через два года сценическая версия романа была представлена в Германии, авторами сценической адаптации стали Е. Цабель и Э. Коппель. Среди постановок, осуществленных в России, можно отметить моноспектакли Василия Андреева-Бурлака (1880-е), инсценировка А. Я. Плющика-Плющевского в Театре Литературно-художественного общества (1899), спектакль Ю. А. Завадского «Петербургские сновидения» в Государственном академическом театре имени Моссовета (1969), «Преступление и наказание» (1979) Ю. П. Любимова в Театре на Таганке.

Кроме писателей, литературных критиков, философов, криминологов и театральных режиссеров, к производству Достоевского обращались кинорежиссеры. Из известных экранизаций романа особенно выделим «Преступление и наказание» (1909) В. М. Гончарова, два одинаково названных фильма «Crime et Chatiment» французских режиссеров Пьера Шеняля и Жоржа Лампена (1934-го и 1956-го гг. соответственно), двухсерийный фильм «Преступление и наказание» Л. А. Кулиджанова (1969), телевизионный фильм из восьми серий «Преступление и наказание» (2007) Д. И. Светозарова.

К роману Достоевского обращались композиторы Генрих Зутермайстер, написавший двухактную оперу «Раскольников», премьера которой состоялась в Стокгольме в 1948 году; Эмиль Петрович, который написал оперу «Преступление и наказание» (1969), представленную на суд зрителя в Будапеште. А в 2016 году в московском «Театре мюзикла» состоялась премьера рок-оперы «Преступление и наказание» на музыку композитора Э. Н. Артемьева.

Ярко, необычно и плодотворно творчество Достоевского выразилось в хореографическом искусстве. К произведениям писателя обращались балетмейстеры Б. Я. Эйфман, Н. С. Калинина, Б. И.

Мягков, Б. Г. Аюханов и другие. Подчеркнем тот факт, что хореографической интерпретацией «Преступления и наказания» из перечисленных балетмейстеров не занимался никто кроме Аюханова. В рамках нашего исследования остановимся на хореографических интерпретациях двух последних хореографов в приведенном списке, чтобы был плавный и логичный переход.

Одной из первых балетных постановок по мотивам произведений Достоевского является дипломный спектакль Бориса Мягкова – «Игрок» (1978) на музыку симфонической сюиты «Четыре портрета и развязка из оперы “Игрок”» С. С. Прокофьева. Постановка была осуществлена в ансамбле Аюханова «Молодой балет Алма-Аты». Спустя 10 лет после премьеры, известный казахстанский хореограф в своих воспоминаниях напишет: «“Игрок” был впервые поставлен в Советском Союзе у нас. Его не ставили прежде и на Западе. Так что мы могли гордиться и радоваться, что такой спектакль родился в нашем коллективе ... Своеобразный талант балетмейстера Б. Мягкова раскрыл индивидуальность первых исполнителей, от которых всегда зависит характер рождаемых образов. Труппа с интересом отнеслась к новой постановке» [1, с. 80]. Так, впервые в танцевальном коллективе «Молодой балет Алма-Аты» прозвучала тема Достоевского. Данный спектакль сыграл историческую и ключевую роль в создании Булатом Аюхановым балетной интерпретации «Преступления и наказания».

Возвращаясь к роману «Преступление и наказание», добавим то, что он получал все большее и большее распространение в мировом культурном пространстве. Это произведение Достоевского получило свое первое хореографическое воплощение в ансамбле «Молодой балет Алма-Аты» в 1978 году. Его осуществил балетмейстер Булат Аюханов. «В 70-х годах я подумывал о создании балета по роману Достоевского. Я долго подступался к произведению писателя, — пишет Аюханов, — затем написал сценарий к балету, следуя буквально канве романа» [2, с. 176]. И действительно хореограф долго ждал особого стечения обстоятельств, чтобы осуществить свои замыслы. Аюханову удалось это сделать благодаря появлению Мягкова в труппе. Его постановка дала импульс казахстанскому балетмейстеру для его собственной интерпретации, в результате чего появился двухактный балет «Наваждения» на музыку Четвертой симфонии Д. Д. Шостаковича. Именно так назвал свою работу тогда балетмейстер. Сам Аюханов утверждает: «Я ставил “Преступление и наказание” параллельно с Борисом Мягковым, чтобы провести сравнительный анализ своей балетмейстерской деятельности. Это помогало мне расти как постановщику» [3]. Отметим при этом то, что характеру Аюханова свойственно «творческое соревнование», которое

выразилось в «гонке» с Мягковым.

В качестве музыкальной основы спектакля была выбрана Четвертая симфония Д. Д. Шостаковича. Вопрос соотношения в балете произведений художников — писателя и композитора — двух разных эпох не случаен. Очень емко его в своем труде «Достоевский и музыка» (1971) обозначил музыковед и театровед А. А. Гозенпуд, считавший Шостаковича одним из самых близких к Достоевскому по таланту среди советских композиторов. «Шостаковичу близки пламенный гуманизм писателя, — пишет А. А. Гозенпуд, — ненависть к силам, порабащившим человека, любовь и сострадание, свободные от сентиментальной жалостливости, беспощадная правдивость в изображении жестокого и страшного, несравненный дар психологического анализа» [4, с. 152]. Подхватывая идею дара Шостаковича «психологического анализа», добавим то, что С. М. Хентова, исследуя творчество композитора, заключила, что Шостаковичу удалось ощутить признаки сближения литературы и музыки 30-х годов XX века и «начинавшегося в советской музыке неуклонного движения к лирико-психологическому симфонизму» [5, с. 421]. Сам композитор считал Четвертую симфонию *credo* собственной творческой работы. Давая пояснения о задачах, которые он поставил перед собой при работе над симфонией, Шостакович говорит: «Я понял ту простую истину, что музыка является сильнейшим видом искусства, способным передавать самые разнообразные переживания и чувства» [6, с. 50].

Во времена работы над «Наваждениями» Аюханов был уже опытным балетмейстером, имевшим за плечами более десяти лет постановочных работ. При выборе музыкального материала для своих спектаклей и концертных номеров он часто обращался к музыковедам за профессиональной помощью. Среди них были Т. М. Сапаргалиева и Л. А. Жуйкова. Хореограф в своей первой книге «Мой балет» (1988) рассказывает, что обращался к Сапаргалиевой за консультацией, когда подбирал музыку для «Наваждений». Она проводила музыкальный анализ Четвертой симфонии Шостаковича по просьбе Аюханова. Не обошлось здесь и без преемственности взглядов на творчество композитора. Так, например, музыковед Жуйкова и балетмейстер Аюханов считают Шостаковича «музыкальным летописцем своей эпохи». Такое сходство взглядов возникало между ними благодаря тесному общению и дружбе. Вспоминая свои консультации по поводу музыки с Жуйковой, хореограф писал: «Мы ей доверяли, поэтому я брался за такие вещи, которые раньше на балет не рассчитывались» [7, с. 79]. Вспоминая времена перед постановочной работой «Наваждений», известный искусствовед говорит о молодости так: «Булат Газизович приходил к нам с Виктором Викторовичем [Муж Жуйковой.

— И. А.] в гости. Мы могли часами слушать музыку, следя за партитурой» [8]. Отметим то, что для Аюханова ключевую роль играет подбор музыки при постановке балета. Так хореограф пишет, что «обращаясь к музыкальному произведению композитора, стараюсь сначала глубже понять его, чтобы иметь право рассказать это произведение языком танца».

Аюханов, создавая свою балетную интерпретацию «Преступления и наказания», стремился раскрыть в нем психологический внутренний мир Раскольникова, как это сделал Достоевский. Ведь изначально роман задумывался как психологический отчет одного преступления. Писатель ставит главного героя романа в центр неразрешимых ситуаций, раскрывая душевные муки человека от безысходности обстоятельств и создавая мотив, побудивший Раскольникова пойти на преступление. В музыке Шостаковича прослеживаются сходные тенденции. М. Д. Сабина, изучая Четвертую симфонию композитора, приходит к выводу, что «контрасты стали здесь конфликтами, острота столкновений доведена до небывалого уровня, трагизм противопоставления жизни и смерти превратился в трагическое неприятие отталкивающих сторон жизненной действительности» [9, с. 99]. Хореограф объясняет выбор Четвертой симфонии Шостаковича тем, что «она насыщена страстями шекспировского масштаба, неожиданна в смене музыкальных эпизодов, постоянно держащих слушателей в напряжении. Человеческая судьба подвергается давлению извне, угнетается какой-то злой неостановимой силой» [2, с. 178]. Здесь прослеживается созвучность взглядов хореографа с музыковедом Г. А. Орловым. Он считал, что в Четвертой симфонии Шостаковича «единственной реальностью оказывается одинокая, раздираемая жесточайшими противоречиями, ослепленная страданием человеческая душа» [10, с. 60]. Именно эту «одинокую, раздираемую противоречиями душу» Раскольникова Аюханов поместит в центр своего балета. Таким образом мы прослеживаем сходство в замыслах Достоевского, Шостаковича и Аюханова.

Впервые спектакль «Наваждения» был показан в 1978 году во время гастролей ансамбля «Молодой балет Алма-Аты» в Ленинграде. По словам первой исполнительницы партии Авдотьи Раскольниковой заслуженной артистки КазССР Н. Л. Гончаровой: «Тогда это был “эскиз” балета. Некоторые персонажи спектакля нуждались в доработке» [11]. Показ чернового варианта балета был организован для ленинградского художника, который должен был заняться оформлением спектакля. Узнавшие об этом мероприятии Константин Сергеев и Наталья Дудинская тоже пришли посмотреть. Им было интересно увидеть работу своего друга и т. д. «В первом варианте балета, — пишет Аюханов, — я

пошел по пути прямой иллюстрации событий. Это была ошибка: ведь в балете невозможно представить всех героев романа» [1, с. 62]. В недавнем интервью хореограф рассказал: «К. М. Сергеев и Н. М. Дудинская, присутствовавшие на показе балета, посоветовали отказаться от прямой иллюстрации сюжета романа» [12]. Благодаря этому вторая редакция 1990 года и третья версия 2009 года стали одноактными. Для постановки двух последних вариантов балета Аюханов использовал только I часть Четвертой симфонии. Подробный сравнительный анализ трех версий балета не входит в данную работу, поскольку не заявлен в названии статьи.

Таким образом, в данной статье представлен ретроспективный взгляд на спектакль Аюханова «Преступление и наказание» на музыку Шостаковича, где балетмейстер ставит перед собой главной задачей раскрытие внутреннего мира человека и противопоставление его жесточайшей действительности. Статья является частью исследования, которое планируется провести, потому что Аюханов — выдающийся казахстанский балетмейстер позднее творчество которого освещено в науке лишь отчасти.

Список литературы:

1. Аюханов Б. Г. *Мой балет*. — Алма-Ата: Онер, 1988. — 104 с.
2. Аюханов Б. Г. *Биография чувств*. — Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002. — 336 с.
3. Аухадиев И. Р. *Интервью с Б. Г. Аюхановым*. — Алматы, 2016. 15 дек. Личный архив автора.
4. Гозенпуд А. А. *Достоевский и музыка*. — Л.: Музыка, 1971. — 173 с.
5. Хентова С. М. Д. *Шостакович. Жизнь и творчество: Монография. В 2-х книгах, книга 2*. — Л.: Советский композитор, 1985. — 544 с. с ил.
6. Шостакович Д. Д. *О времени и о себе: 1926–1975 / Сост. М. Яковлев*. — М.: Советский композитор, 1980. — 376 с.
7. *Неповторимые слова: К юбилею Людмилы Антоновны Жуйковой / Автор-сост. Д. Д. Уразымбетов*. — Алматы: Книжный легион, 2016. — 96 с.: ил.
8. Аухадиев И. Р. *Интервью с Л. А. Жуйковой*. — Алматы, 2017. 20 янв. Личный архив автора.
9. Сабина М. Д. *Шостакович — симфонист. Драматургия, эстетика, стиль*. — М.: Музыка, 1976. — 477 с., 8 л. ил.
10. Орлов Г. А. *Симфонии Шостаковича*. — Л.: Музгиз, 1961. — 330 с.
11. Аухадиев И. Р. *Интервью с Н. Л. Гончаровой*. — Алматы, 2017. 20 янв. Личный архив автора.
12. Аухадиев И. Р. *Интервью с Б. Г. Аюхановым*. — Алматы, 2017. 20 янв. Личный архив автора.

Блэл Аида Қуатқызы

Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының магистранты, Aiko1994@mail.ru

Айт Бұлбұл Ақанқызы

Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының магистранты, Lady91@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ПЛАКАТ ЖҮЙЕСІНДЕ ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІ ОҚИТУ

Түйін. Бұл мақалада графикалық жобалаудағы шетелдік тәжірибенің оқу әдістемелік тәсілдері қарастырылған. Әлеуметтік жарнама плакатының жобалау мысалында жобаның қағидасы мен стратегиясын әзірлеу тұжырымдамасын үйрену.

Кілтті сөздер: Дизайн, графикалық дизайн, әлеуметтік жарнама, плакат.

Резюме. В данной статье рассматривается зарубежный опыт методических приемов графического проектирования плакатов. На примере создания плаката социальной рекламы изучаются принципы и стратегии разработки концепции проекта.

Ключевые слова: Дизайн, графический дизайн, социальная реклама, плакат.

Summary. This article examines the international experience of teaching techniques of graphic design posters. On the principles and strategies of the draft concept of an example of the creation of social advertising poster studied.

Keywords: Design, graphic design, social advertising, poster.

Қазақстандық әлеуметтік плакаттардың графикалық дизайн бағытындағы зерттеу барысы, әлеуметтік жарнамалардың тақырыбтарын талдаумен тығыз байланысты. Әр мемлекеттің әлеуметтік саясаты азаматтардың өмір сапасын жоғарлатуға бағытталған. Бұл мәселенің орындалуында әлеуметтік жарнаманың маңызы зор. Әлеуметтік жарнама адамдардың санасына үлкен әсерін тигізіп, дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі.

Қазіргі кезеңде біздің елімізде заманына сай тақырыбты жарнамалар пайда болуда. Олардың басты мақсаты, адамдардың сауаттылығын арттыру. Әсіресе соңғы кездері кең тараған тұрғын үй салуға үлес қосушылардың сауатын ашу. Сонымен қатар, еңбек мамандықтарын жарнамалау бағыттары да сырт қалмауда. Мұндай шаралар жастардың мамандықты дұрыс таңдауларына көмектеседі. Әлеуметтік жарнамалар балардың психикасына зияның тигізетін ақпараттық бағдарламалардан қорғау істерінде үлкен көмек көрсетеді.

Жалпы Қазақстандық плакаттың даму үрдістері, жалпы кеңес Одағындағы барлық елдерге тән болып табылады. Алайда, ондаған жылдар бойынша әлеуметтік жарнамаларды таратып ке-

леген басқа дамыған елдермен салыстырғанда, Қазақстанда әлеуметтік жарнаманың рөлі, әсіресе оның әлеуметтік мәселерді шешу қызметіндегі тыйымдылығы әлі аз зерттелген. Сондықтан кәсіби мамандарды дайындау әрекеттеріне көңіл бөліп, оқу бағдарламалық пысықтау өте өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осыған орай нақты жұмыстың көлемінде Ресейлік кәсіби оқу бағдарламасына енгізілген жаңаша әдістер қарастырылады.

Ресейдегі әлеуметтік жарнаманың рөлі мен маңызы мемлекеттік деңгейде ғана емес, сонымен қатар ресейлік бизнес өкілдері, кәсіби жарнамалық қоғамдастық өкілдері арасында да күн санап саналы түрде айқындалып келеді. Жарнамалаушылардың ең үздік әлеуметтік-жауапты бөлігін құрайтын дизайнерлер әлеуметтік жарнаманың маңыздылығы мен шығармашылық тартымдылығын әлдеқашан түсінді.

Графикалық дизайнның жанрлық түрі болып табылатын әлеуметтік жарнама плакаты қалыптасу тарихының тамыры тереңде жатыр. Плакат өнерінің қалыптасуы кезінде – он тоғызыншы ғасырдың соңында жиырмасыншы ғасырдың басында – плакат маңызды жарнама таратушы болды, масс-медианың аса маңызды әрі тиімді элементі саналды (сол жылдардағы мерзімді басылымдарымен тең тұрды). Жалпы, «плакат» деген сөз он тоғызыншы ғасырдың соңында немістің «das Plakat» сөзінің калькасы ретінде пайда болды, Англия мен АҚШ-та «пошта» деген сөзден шыққан «poster» атауы қолданылған, бұл елдерде ұқсас парақтар, ең алдымен, шамамен адам көп жүретін пошта станцияларында басылып жүрді, ал Францияда афиша деген сөз орнықты [6].

Ондаған жылдар бойы ресейлік жоғары көркем-жобалау білім беру саласында, мейлі ол сәулеттік, көркемдік немесе дизайнерлік мамандандырудың басқа түрлері болсын, плакат кәсіби шеберлікті ұстартатын берекелі әрі сүйіп орындайтын оқу жаттығуларының бірі болып қала береді. Плакаттың маңыздылығы туралы графикалық дизайн зерттеуші Сергей Серовтың сөздері куәландырады: «Дизайнерлік кәсіпте плакат оқшау тұрады. Бір жағынан, ол графикалық дизайнның орнықты формасы іспеттес, дербес шығармашылық сала. Екінші жағынан, плакат графикалық дизайнның өзегінде жатыр. Мұнда жобалық қиял дамиды, көзбен көру тілі жетіледі. Плакат –дизай-

нерлер үшін кәсіби өмірінің тұрақты серігі. Бұл – бірінші курстағы оқу тапсырмасы, және еркін шығармашылықтың шыңы. Сондықтан плакатты жанр ретінде сақтау – жобалық мәдениеттің экологиялық мәселесі. Графикалық дизайн плакат көрінісінен болашақта барлық мүмкіндіктерінен айырылатын болса, онда графикалық дизайн майдаланып, жойылып кетпек" [2, 23 б.].

Осы мақалада әлеуметтік жарнаманы жобалау әдістерінің қолданбалы нысандарының бірі қарастырылады. Бұл жобалық әдісті шартты түрде «кентавр – проблемалар шешімінің әдісі» деп атайық, бірақ оның мәнін, жобалау процесін іске асырудың түрлері мен ерекшеліктерін сипаттамастан бұрын, әлеуметтік жарнаманы оқытумен және жобалаумен, оның кез келген басқа да объектілермен қатар жүретін негізгі мәселелерін де қарастырған жөн.

Шынайы өмірде бұл нысандар ауқымы, жанры және «дизайн-сыйымдылығы» бойынша: көп элементті жарнамалық кампаниялар, жарнамалық-полиграфиялық кешендер мен әлеуметтік (коммерциялық) брендтердің айдентика жүйелерінен бастап – жоғары курстарда бұл кешенді тақырыптар курстық және дипломдық жобалау оқыту барысында пайдаланылады, қарапайым, "түпкілікті" өзге де жарнамаға дейін – плакат, ашықхат, үндеулер, кітапшаларға дейін мүлдем әр түрлі болуы мүмкін, әдетте, мұндай объектілер қандай да бір әлеуметтік проблемаға арналады және нақты, жергілікті пайдалану мақсаты болады, сондықтан, олар сондай-ақ, оқытушыларға шағын, аралық кіріспе жаттығулар ретінде дизайнерлерді графикаға оқыту жүйесіндегі әр түрлі оқу пәндерінде қолданылуы жағынан танымал.

Жобалау әдістемелерін меңгеру және жобалау процесін басқару әсіресе, жарнама дизайніне аса қажет. Күнделікті өмірдегі өндірістік жарнамалық процесте дизайнер әр түрлі рольдерді атқаруы әрі әр түрлі мәртебеге ие болуы мүмкін: шығармашылық жобалау тобының басқа қатысушылары жарнамалық идея мен мәтіндік бөлігін әзірлейген жағдайда ол графика-иллюстратордың атқарушылық функцияларын орындай алады; дизайнер жобалау процесін толық соңына дейін өзі орындап шыға алады – алдын ала дайындалған маркетингтік мәліметтерден түпнұсқа макетке дейін; дизайнер ол тек концептуалды жобалаушы ғана, ол шығармалық тұжырым мен жарнамалық идеяларды жасаумен айналысады, жұмыс барысында дизайнер фотографтардың, иллюстраторлардың, мәтін құрушылардың, бағдарламашылардың және басқалардың жұмысына жүгінуі мүмкін.

Білім беру процесінде дизайнердің практикалық қызметінің шынайы болмысын, жобалаушы кәсібінің нарықта алуан функциялары мен жан-жақтылығы тұрғысынан сұранысқа ие екенін ескеруге міндетті, сондықтан графикалық дизайнның

жобалау әдістемелеріне оқытуды оқытушылар өз тараптарынан ерекше маңызды деп түсінеді.

Әлеуметтік жарнама дизайн туралы айтқанда, дизайн - жобалаудағы «кентавр-проблемалары әдісінің шешімі» деп аталатын бір қарапайым және тиімді әдістемелік тәсілдердің бірін сипаттай кеткен дұрыс. Ежелгі мифология бойынша кентаврлар – күшті, жұмбақ және бірбеткей бас жағы адам және денесі жылқы тәрізді, кентавр бейнесі – жобалауда жарқын әрі түсінуге, метафоралануға жеңіл. «Кентавризмді» егжей-тегжейлі зерттеу және сипаттау өмір сүру феноменінің көріністері ретінде, мысалы, кез-келген жеке тұлғаның өзіне тән ерекшеліктерін көрсетеді, сондай-ақ көптеген әлеуметтік жүйелер мен құбылыстарда кездестіруге болады, "Парадоксалды адам" кітабында, оның авторы - әлеуметтанушы Ж. Т. Тощенко [3]. Автор атап көрсеткендей, кентавр дерексіз-ғылыми көріністе - бұл қайшылықтардың ерекше нысаны, парадокстың ерекше көрінісі, ол функционалды және өмірге бейім, әлеуметтік аспектіде кентавризм – бұл адам немесе әлеуметтік топ санасында өзара қайшы бейімделген ерекше селбесу болып табылады.

Тарихи кентавр-тұлғалардан көрнекілік үшін, мысал келтірейік: бірі утопиялық социализмнің жарқын тұлғасы Томас Мор, Англия канцлері бола жүріп (1529-1532 жж.) әрі басқа да маңызды мемлекеттік билікте қызметте отырып, оның мәртебесіне сай келмейтін уағыздық идеялармен айналысқан, немесе Иоанн Дамаскин - христиан жанашыры, көптеген православ әндерінің авторы, ол сегізінші ғасырда өмір сүрген, бір мезгілде мұсылман-халифтің министрі болған, ол оны өте бағалады және Иоанн шөл далаға монахтық өмірге кеткенде үлкен қимастықпен қоштасқан [3, 110 б.]. Қарапайым тілмен кентавризм дегенді білдірер болсақ, кентавризм адамның санасы мен мінез-құлқында - бұл екіжүзділік, құбылмалылық немесе «екі жақты» өмір, және өзара қабылданбайтын екі затты бір мезгілде қабылдау.

Кентавр-проблемасы адам санасы мен өміріне ғана тән емес, сондай-ақ дизайн-жобалауға да тән, себебі жобалау - бұл да өзара бір-бірін жоққа шығаратын, полярлық факторлар мен параметрлері бар бір үрдіс. Бұл жобалау проблемасы – жобалаудың «қорытындысын» талап ететін қолайсыздықты анық сезетін нүкте болып саналады, яғни көптеген белгісіз жағдайға көңілі толмау және одан шығатын көптеген жолдарды болжайды [1, 209 б.]. Жобалаушы міндетті түрде жағдайды талдап, жобалық мәселелерді негізге ала отырып дағдыларды меңгеруі тиіс.

Дизайндағы "проблематизация" деген кәсіби жобалау термині бар, ол алдын ала дизайнер қойған міндеттерге ойша, кең көлемдегі, мағыналық контексте бастапқы дайындықты білдіреді және оның стереотиптік, қалыпты шешімдер кеңістік-

тігінен стандартты емес проблемалық жағдайды шешу жағына ауысуын көрсетеді [1, 209 б.].

Қолда бар жағдайды байқап әрі кентавр-мәселесін қалыптастырып, ізделген стандартсыздыққа қол жеткізуге болады, яғни осындай жобалау проблемасын қамтитын қарама-қарсы (полярылы) қарама-қайшы факторлар немесе бір жағдайдың сипаттамалары, сонымен қатар, жобалық шешімде, бір-бірімен қандай да бір принципте өмір сүруге, көбінесе бірегей және парадоксальды принципте өмір сүруге қабілетті.

Өйткені, бұл қарама-қарсы факторларында (кентавр элементтері) әр түрлі сипаттамалары болуы мүмкін әрі түрлі жағдайда жатуы мүмкін, онда оларды бір арнаға біріктіру тәсілдері де әр түрлі болуы мүмкін. Осы кентавр-проблеманың тәсілдері немесе принциптерінің шешімдері бірнеше:

- қосымша принцип (сәйкестік);
- Конвергенция тұжырымдамасын пайдалану;
- дуализм, антиномия негізде шешу;
- консенсус әдісі;
- мәмілеге келу әдісі [3, 112-115 бб.].

Жобалау кезінде әлеуметтік жарнама дизайнерлері кентавр-мәселесін үнемі сезінеді, себебі, өнімі бастапқыда пайдалы жиынтыққа, «ізгілікті» қасиеттерге ие коммерциялық жарнамаға қарағанда, әлеуметтік жарнаманың айырмашылығы сол: онда өнім - бұл шұғыл, бет-жүзіне қарамай, кейде қауіпті проблема. Көптеген жарнамашылар, әсер әлеуметтік жарнамада тіпті нашар және қауіпті әңгіме туралы болғанда да, оң, өмірлік дәлелдер мен бейнелер арқылы әсер ету керек деп санайды. Мұнда әлеуметтік жарнаманың ең айқын парадоксы, жүз пайыздық кентавр-проблема бар: тұтынушыны қорқытып алмай, уайымға салдырмай-ақ, сұмдықтар туралы қалай айтуға болады, керісінше, өмірлік, жағымды бейнелермен жарнамалық және көркем міндетті шешу керек, өйткені, бұл жерде маңыздылығы мен салмақтылығы жойылып кетпеу керек.

Мұндай жағдайда жоғарыда аталған тәсілдер немесе стратегиялар шешім біздің кентавр-проблемаға қалай көмектесе алады, қысқаша қарастырайық.

Қосымша принцип (сәйкестік) – кентавр бейнесінде көрсетілгендей адам мен жылқы бір-бірін толықтырып тұрады. Бұл кейпі мүлдем жаңа, оның екі бөлігін санамағанда, сонымен қатар, ол дербес мағынасы бар және өз алдына өмір сүреді. Бұл қосымша принцип бойынша бастапқы қарама-қайшы элементтер болады, алайда олар бір тұтас бүтіннің ішінде бір элемент екінші элементтің қасиетін толықтырып, қарама-қайшылық мәндерін жойып, бастапқы элементтерге қарағанда басқа сипаттарға ие болады [3, 112 б.].

Конвергенция тұжырымдамасын пайдалану әдісі – егер екі көпкомпонентті, күрделі жүйелердің қосылымы ретінде қарастырса түсінікті болады,

принципі кентаврдың өмір сүруі мүмкіндігі әр түрлі жүйелердің өзара кірігу, бір-бірін байыту мен жақындастырудың нұсқасы ретінде сипатталады. «Конвергенция» ұғымы жаратылыстану ғылымдарында кеңінен қолданылады, және тек соңғы кездері – қоғамдық ғылымдарда қолданылып жүр. Қоғамдық санаға қатысты, мысалы, социалистік және либералдық көзқарастарды біріктірген жағдайда, бұл принципті былай пайымдауға болады: сана екі түрлі жүйенің жалпы оң сәттеріне назар аударуы мүмкін - мысалы, бастамаларын тану, техникалық прогресс іздеу, сену және сол сияқты. Содан кейін, социализм және либерализмді біріктіретін қандай да бір нәрсенің бар екені түсініліп, қарастырылғанда, адам сол бірлік параметрлерін әрі қарай толықтырады, оларды ұтымды, маңызды және пайдалы деп санайды, екі жүйенің нәтижесінде, яғни үшінші нәрсе пайда болады.

Дуализм, антиномия негізде проблеманы шешу – қарама-қайшы пайымдаулардың екеуі де шынайы, екеуі де дәлелдене алғанда мойындалады. Бұл жер бетінде жүрген жақсылық мен жамандық тәрізді. Қарама-қарсы құбылыстар бір уақытта жұмыс істеген кезде, ойдағыдай өмір сүрулері мүмкін. Ж. Т. Тощенко бұл принципті былай түсіндіреді, мысалы: "Ғылыми білім, адамның ақыл-ойының ұлылығына және биіктігіне қарамастан, ол сансыз қайғы да әкелуі мүмкін... Бұл қорытынды белгілі бір дәрежеде көне Өсиетте айтылғанды қайталайды «көп даналық көп қайғы әкеледі; кімнің танымы кеңейсе, қайғы жұтады» [3, 114 б.].

Проблеманы консенсус әдісі бойынша шешу - барлық қатысушылар (олардың көзқарасы бойынша) бірауызды шешімге келген қайшылықтардың ымыралы шешімінің түрі. Бұл принцип азшылықты көпшілікпен бас емесе, бір көзқарасты басқа екіншісімен басу емес, барлық қатысушылардың қандай да бір келісімге келуі. Бірақ осы принципті іске асыру өте күрделі және қарама-қайшылығы да бар, бірақ, тәжірибе көрсеткендей, өте жемісті болды және екі полярлық пікірдің тоғысқан ең өркениетті жағдайы [сол жерде].

Мәмілеге келу әдісі – кейде консенсуспен шатастырады, бірақ оны дербес мағынасы бар, өйткені өзінің басты ерекшелігі бар. Мәмілеге келу әдісінің мақсаты – өзара жол беру арқылы келісімге келу. Алдыңғы әдістен айырмашылығы сол: барлығына қолайлы келісімге әрқашан және барлығына қол жеткізе бермейді, бірақ солай бола тұра ымыраға қол жеткізуге бағытталған. Болжам бойынша, мұнда дау тудыратын проблема немесе мәселенің шамалы бөлігі, "кадрдан тыс" қалуы мүмкін, талқыланбауы немесе кейінге қалдырылуы мүмкін, бірақ тараптар келісетін принципті мәселелерге ешбір жағдайда нұқсан келтірмейді. Бұл екі тараптар бір-біріне жол беруге тырысады, нәтижесінде өзге, жаңа позицияны бірге әзірлейді, ол туралы бастапқы да мәлімделген болатын. Ымыраға келу

өнерінде тараптардың бірде-бірінің құқықтары аяққа тапталып, шектеліп қалмайды [3, 115 б.]. Жобалау тәжірибесінде, әдетте, елеусіз қасиеттерден, функциялардан, параметрлерден бас тарту есебінен ымыраға қол жеткізіледі, халық даналығы бойынша: «өгіз де өлмейді, арба да сынбайды».

Евгений Розенблюм «Көркемдік жобалау: стратегиясы мен тактикасы» атты мақаласында жобалық екі стратегия - ымыра стратегиясы және ымырасыз стратегиясы туралы былай деп жазды. Оның біріншісі былай сипатталады, мысалы: шиеленісті жағдайларды еңсеру әдісі «оңтайлы ымыраны» іздеуге қызмет етеді, техникалық жүйенің тұтастығына қол жеткізу үшін маңызы аз жобалық алғышарттарды құрбан етуге тура келеді: «Әрбір ұшақ сомасы кірігіп ұшатын компромисс сомасын білдіреді» (Джон Тейлор) [4, 987 б.].

Сөз соңында кентавр-проблемасын шешу әдісінің жобалық түсіну және пайдалануда жан-жақты екенін атап өткім келеді. Жобалаушы кентавр-проблемасын кез келген нысанды жобалай

отырып әрі оны дизайн-жобалаудың әр түрлі кезеңдерінде пайдалана отырып, барлық жерде қолданып, түрлендіре алады. Әлеуметтік жарнама бұл мақалада тек көрнекілік, көрнекі оқиға тұрғысынан алынды. Жоғарыда сипатталған құрал-саймандардың типологиялық түрлері кентавр-проблемасын шешу әдісін жобалық процесінде қолдану үшін мол мүмкіндігін береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Розенсон И. А. Основы теории дизайна: Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2007 - 219 с.: ил.
2. Серов С. И. Московский концептуальный плакат 1990-х годов. - М.: Линия График, 2004.
3. Тощенко Ж. Т. Парадоксальный человек. - М.: Гардарики, 2001. - 398 с.
4. Хрестоматия по дизайну. - Тюмень: Институт дизайна, 2005. - 1056 с.: ил.

Қосанова Гулназ Берсугирқызы

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының магистранты, a.n.gul@mail.ru

Кенжебаева Лейла Абдыганиевна

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының магистранты, Leyla.abdygani@mail.ru

ҚАНАПИЯ ОСПАНОВТЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ӨЗІНДІК ҚОЛТАҢБАСЫ

Түйін. Мақалада танымал суретші Қанапия Оспановтың жеке шығармашылық көрмесі жайлы сөз қозғалады. Онда суретші, монументалды кескіндеме өнерінің шебері Оспанов Қанапия Бөженұлының көркем шығармашылық еңбектеріндегі жетістіктері жан-жақты қарастырылады. Көрмеде ұсынылған суретші шығармашылығындағы бейнелеу өнерінің түрлі саласы: графика, монументалды кескіндеме, көркем витраж және гобелен кәсібін меңгеруіндегі өзіндік құндылығы талқыланады. Қылқалам иесінің бейнелеу өнері жолындағы ізденістері мен жетістіктеріне тоқтала отыра кейінгі шығармашылық еңбектеріне жалпылама шолу жасалынады.

Кілт сөздер: монументалды кескіндеме, гобелен, суретші, тұлға, шығармашылық көрме, бейнелеу өнері, туынды.

Резюме. В данной статье рассматривается персональная выставка известного художника Канапии Боженулы Оспанова. На юбилейной выставке были представлены работы художника обхватывающие различные виды изобразительного искусства; графика, монументальная живопись, гобелен и художественный витраж. А так же дается подробный искусствоведческий анализ по отдельным видам работ художника.

Ключевые слова: монументальная живопись, гобелен, художник, личность, творческая выставка, изобразительное искусство, произведение.

Summary: This article shows creation and Kazakh art professional achievements of Ospanov Kanapiya Bozhenuli. And given analysis of art expert on the another works of artist.

Keywords: monumental painting, exhibitions, art, tapestry, image, personality, creative exhibition, fine art, work.

2016 жылдың желтоқсан айында Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының «Кескіндеме» кафедрасында қызмет ететін дәрежелі профессор, ҚР Суретшілер одағының мүшесі Оспанов Қанафия Бөженұлының «ҚР жас ұрпақты тәрбиелеуде елеулі табыстары үшін Ы.Алтынсарин» төс белгісімен, «ҚР білім беру үздігі» атағымен марапатталған 75 жылдық мерей тойына қарсы және Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 25 жыл толуына сәйкес «Қабыл ал балаңның...» (Рахыш

анама арнау) атты жеке шығармашылық көрмесі ашылды. Мұндағы қылқалам иесінің кескіндеме, графика, көркем витраж және гобеленде орындаған жалпылама жетпіске жуық шығармалары көрермен назарына ұсынылды.

Көрмеге өнер сүйер қауыммен қатар суретшінің әріптестері, студенттер мен арнайы келген қонақтар қатысты. Өнер академиясына келген қонақтар арасында суретшінің қызы Назигүл Қанапьяқызы көрме ашылымының көзайымы болды.

Шығармашылық көрменің кезекті алғы сөзінде Өнер академиясының ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры филос. ғ.д., профессор Қабыл Халықов юбиляр-суретшінің шығармашылығындағы даналығы өнерімен толысқандығы, шығармашылығындағы ой тәжірибесінің мәні туралы және бүгінгі көрменің ерекше арнауға ие екеніне тоқталды. Көрменің ашылуы Республикамыз Тәуелсіздігінің 25 жылдығына сәйкес келуі, суретшінің шығармашылық өмірінен естеліктермен айшықталады. Осындай мерейтойлар қарсаңында мәдени өміріміздің белестерін дәстүрлі көрсетумен қатар, автор шығармашылық ізденістерінің әлі де кейінгі көрмелерде көрстеуге қабілетті екендігін дәлелдендей. Келешекке оны тағы да елуден астам жұмыстармен жалғастыруды тілейді. Автор академиядағы ғұмыры шығармашылығымен қатар ұстаздық етуден жалықпайтын, ерекше тәлімгерлігін атайды. Қанапия Оспановпен әріптестері монументалды, станокты өнер саласында және кафедрада Байтұрсын Есжанұлы, Әлібай Бапанов, Жұмақын Қайранбаевтармен бірге өткізген еңбек жолына мән береді. Олардың бейнелеу өнеріне қатысты факультеттерді ашып, осы күнге ізбасар дайындауға үлес қосқаны қозғалады. «Асыл да қымбат өнер ешқашан ұмытылмайды» дей отыра, дәуірлер мен формациялар, идеологиялар және алуан түрлі мүмкіндіктердің суретші қызметіне, мәңгілік миссиясына керектігі аталады. Кейде, суретші «тұлға ретінде қоғамды құрайды, шығармашыл тұлға екендігімен өз дәуірінде бедер қалдыра да біледі» деп сөзін сабақтап, юблярға зор тілегін білдірді.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ҚР Суретшілер Одағының мүшесі, профессор Өмірбеков Байтұрсын Есжанұлы суретшіге Қазақ мәдениетінің дамуына үлес қосқан үлкен суреткер, үлкен шебер деген баға берді. Бүгінгі көрменің ашылуы

Қанапия Бөженұлының өмірге деген құлшынысының нәтижесі деп сөзін жалғастырды. Әріптестері әр уақытта оның өз араларында жүргенін қалайтынын айтып, суретшінің көрмесіне келген туған қызы Назигүл Қанапияқызына зор алғысын білдірді. Сөз соңында мерейтой иесін ашылған көрмесімен құттықтап, болашақта жоғарғы деңгейлерден көріне беруіне тілек білдірді.

ҚР Суретшілер Одағының мүшесі, профессор Қайранбаев Жұмақын Қожағұлұлы суретшіні қазақ бейнелеу өнерінің көшбасшы ақсақалы ретінде танып, құрметтейтінін ерекше жандардың біріне теңеді. Бұл сөзін Қанапия Бөженұлын араларында жүрген «сегіз қырлы, бір сырлы азаматымыз» деп толықтырды. Сондай-ақ Қанапия Оспановты бейнелеу өнеріндегі ұлттық мектептің алдыңғы буын өкілі және оның шеберханасынан дәріс алған шәкірттері бүгін де өнер саласында беделді суретшілер қатарын толықтырып отырғанын сөз етті.

ҚР Суретшілер Одағының мүшесі, «Монументалды өнер» кафедрасының меңгерушісі Болат Тұрғынбайөзін Қанапия Бөженұлының жетекшілігімен диплом қорғап өнер жолына тәрбиеленіп шыққан шәкірттерінің бірі болғанын айтып кетті. Ол ұстазын қиын замандарда өнерде ұлттық мәдениетімізді, қолтаңбамызды, жолымызды табуда күресе білген жандардың қатарына жатқызды. Әр салада осындай батыл да батыр ағаларымыздың арқасында егемендікке жеткендігімізді айта отыра, суретшінің шығармашылығының жалғаса беруіне тілек білдірді.

Қанапия Бөженұлы өз сөзінде: «Мен өзім халықтың арасынан шыққан адам болғандықтан ұлтымызға тән тақырыпты әр дайым қолдадым. Халықтың әр-бір қайғы қасыретін жан тәніммен ұғынып барып бейнеледім. Елімнің дәрежесін көтеру парызым деп санадым. Біздің тарихымыз бен ұлттық мәдениетімізде мақтан тұтарлық дүнелеріміз аз емес. Қазақтан хан да, батыр да, ғалым да шыққан. Менің әрбір шығармамда казаки үлгідегі элементтердің шынайы көрініс табуына ерекше мән бердім. Әрдайым ұлттық құндылықтарды дәріптеуден шаршамаймын. Қазақ ұлтының бет бейнесін, басқа ұлтқа ұқсамайтын мінез-құлқы мен өзіндік түр келбетінің бар екенін әлемге көрсеткім келді және сол жолда аянбай еңбек етемін» -деп сөзін қортындылап көрмеге келген көрермендеріне алғысын білдірді.

Қазақстан Суретшілер Одағының мүшесі, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА-ның профессоры Оспанов Қанафия Бөженұлы 1941 жылы 23 қарашада Көкшетау облысы, Зеренді ауданы, Қараөткел ауылында дүниеге келген. 1964-1967 жылдар аралығында Алматы көркемсурет училищесінде білім алып, одан кейін 1967-1972 жылдары Мәскеулік технология институтының «Көркемсурет» факультетінде кәсіби білімін шыңдатады.

Өз шығармашылығында 1972 жылдың ортасынан бастап ұлттық тақырыпқа байланысты кескіндемені

сулы бояумен, сондай-ақ графика, монументалды кескіндемеде сыбағалы салмақты өнер туындыларын орындаса, gobelen саласында ою-өрнекті айқындай түседі. 1975-ші жылдары республикалық, аймақтық, халықаралық көркемсурет көрмелерінде, өнер фестивалдарында, симпозиумдарында белсенді қатысып, ҚСРО және Қазақстан Суретшілер Одағы президиумының шешімімен монументалды өнер секциясына қабылданады. Оспанов Қанафия Бөженұлы Ресей жеріндегі Мәскеу қаласының монументалды өнер секциясында қызметін жетілдіре, өзіне үлкен тәжірибе жинақтаған. Суретші ұлттық бейнедегі батырлар мен қазақ аруларының келбетін өз шығармаларында жиі бейнелейді. Бүгінгі күнде кезекті жұмыстары қылқалам шеберінің жеке көрмесінде орын алып отыр.

Қанапия Оспановтың өз бойындағы еңбек сүйгіштік қасиеті суретшінің өнер жолына да көп әсерін тигізді. Оның қаламынан туындаған шынайы көркем шығармалар ұлттың жанды құбылысы. Қылқалам шеберінің қаймағы бұзылмаған туындыларына қарап ұлтына деген адалдықты көруге болады. Әсіресе монументалды өнер жолында қазақ халқының салт-дәстүрлерін сипаттаған үлкен жобалар қолға алынды.

Қазақ тарихы мен мәдениетіндегі тұлғалардың бейнесін сомдау бұл суретшінің өнер жолы болып табылады. Әсіресе, халық композиторы Н.Тілендиевтің портретін бейнелеуде оның жан-дүниесін ашуға зор әрекет жасаған. Суреткер осы тұста терең ойды, шығармашылық тапқырлықты әдемі үйлестіре білген. Кейіпкер ойлы көзбен назарын алысқа сермеген қалпында құдды бір келесі шығармасын көрерменге ұсынуға асыққандай. Мұнда суретші сазгер Нұрғиса Тілендиевтің бет-бейнесін мейлінше ұқсас етіп бейнелеуге тырысқаны байқалып ақ тұр.

Өнер иесінің шығармашылық жолы - еліміздегі бейнелеу өнерінің жарқын беті іспетті. Туған жеріне, еліне деген терең де нәзік сүйіспеншілік өз халқының мұң-мұқтажын жан-тәнімен ұғынып, өткен тарихи дәстүрлер негізінде, болашақ ұлт ұрпақтарын биік руханият талабы дәрежесінде тәрбиелеу – суретшінің ең басты ұстамдарының бірі деуге болады.

Қанапия Оспановтың өнерінің өміршеңдігі еліне сыйлаған туындыларымен өлшенеді. Оның монументалды – безендіру жұмыстары республикамыздың көптеген аймақтары мен аудандарында орналасқан қоғамдық ғимараттардың көркіне сәнін кіргізерлік көркем дүниелерге айналған. Алматы шаһарындағы (КИМЭП) «Дала балладасы», Оңтүстік Қазақстандағы (Главрисхоз) «Еңбек», «Қазақстан медицинасының тарихы» (Республикалық санэпидстанция, Алматы), «Туған далам» (Арқалықтағы мәдениет сарайы) және оның т.б. өнер туындылары аса жоғары талаптарға сай құнды дүниелер болып табылады. Суреткердің жарып шыққан туындыларынан қазақы қалыптың тұтас

тұлғасын көруге болады. Қоршаған орта, айналамыз толы – әсемдік. Оның бәрі табиғат құдіреті, табиғат байлығы. Адамзат қолымен жасалған сан алуан ғажап бұйымдар, тамаша таңба, өрнек, өнер музыка туындыларының өмірге келуіне шалқар шабыт, таусылмас қуат беретін де ең алдымен тылсым табиғат күші, соның игі әсері. Қоршаған табиғаттың бұлағы сыр шертсе, ормандары желмен шайқалып күй төгеді, ерке өзендерінің сазы әуенге ұқсайды. Суретші табиғат бейнесін айнытпай салуда жусанды даланы, кеңістікті терең сезінеді. Жарық пен ауа реңін бейнелейтін қоңыр, көгілдір түсті бояуларды шебер пайдаланады.

Суретші шығармашылығындағы басты бағыттардың бірі – гобелен өнері. Бұл реттегі суретші шеберлігі биік профессионалдық сатыға көтеріліп, өзінің қайталанбас композициялық және колориттік шешімдерімен көз арбап, көңіл толқытады. Олар әлдеқашан қоғамдық қазынаға қосылып әлеуметке кеңінен танылып, мұражай қорларын толықтыра түсіп, көптеген мемлекеттік мекемелердің өз меншіктеріне айналып үлгерген. Осындай ізденісте ұлттық деңгейдегі қазақ гобелен өнерінің ерекшелігін шығармашылық туындыларымен дәлелдеп келеді. Соның бірі «Еңбек және бақыт» атты гобелендік туындысында айқын байқалады (5 сурет). Гобелен композициясында болашағы жарқын, ынтымағы жарасқан қазақ елінің жастары бейнеленген. Мұндағы кейіпкерлер бақыттың барлығы еңбекпенкелетінін түсіндіргендей әсер береді. Суретші гобелендік шығармасын толықтай жылы түстік реңдермен үйлестіре орындап шыққан. Туындының тәрбиелік маңызы да зор деуге болады.

Ұлттық тақырыпта орындалған «Менің Қазақстаным» («Қазақстан» қонақ үйі, Алматы), «Қажымұқан» (Көкшетаудағы орта мектеп) «Әуен», «Поэзия» атты гобелендер сериялары Ә.Қастеев атындағы мемлекеттік өнер мұражайының көркіне айналған. Олардың композициялық құрлымы, ұлттық тақырыптағы мазмұнға сай. «Шопанның әні» атты гобелендік шығармасы ұлтымызға тән өміршең көркем туынды болып табылады. Гобеленнің композициялық құрлымындағы желілік суретті шешімдер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен, өмір салтынан, салт-дәстүрінен сыр шертеді.

Сондай-ақ, оның көптеген графикалық, акварельдік сызбалары тұнық лиризмге толы қалпында, өзінің камералық жинақылығымен автор мен көрерменнің эстетикалық эмоциялар үндестігін руханият әлеміне паш етіп, мәдени кеңістіктер көкжиегін тоlassыз кеңейте түсері ақиқат.

Жемісті шығармашылық жұмысымен бірге Қ.Б.Оспанов 1978 жылдан бастап бұрынғы театр және кино институты қазіргі Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясында ұстаздық қызметін атқаруда. Дәл сол жылдары Қазақ ССР Министірлер кеңесінің отызыншы мамырдағы қаулысына сәйкес Алматыда «Кескіндеме және мүсін» факультетінің негізі қаланды.

Онда атақты суретшілер мен педагог-ғалымдар Е.Серкебаев, Б.Өмірбеков, Д.Сүлеев, Қ.Тыныбеков, Ж.Қайранбаев және тағы басқа мамандармен бірге Қ.Оспанов та сабақ береді. Алғашында 35 студент оқуға қабылданды [1,116].

Төл өнерге деген дүниетанымдық көзқарас қалыптастыру, талантын даралау – әрбір дарынды ұстаздың ісі. Қ.Оспановта осындай жандардың бірі. Оның шеберханасынан түлеп ұшқан шәкірттері бүгінде қазақ бейнелеу өнерінің қара шаңырағын берік ұстаған суретшілер қатарын толықтыруда.

Өнерді туғызатын өмір мен қоршаған орта. Бүгінде көптеген ізгі бастамалармен жаһандану дәуірінде ұлттық, мәдени және рухани құндылықтарды жоғары қоя отырып, білім беру мәселесі ерекше қолға алынуда. Мәдени мұралар мен рухани құндылықтардың көркем өнер арқылы шәкірт тәрбиелеуде, олардың интеллектуалдық мәдениетін дамытуда өзекті мәселелердің бірі болып есептелетіні сөзсіз. Ата-бабамыздан жалғасын тапқан өнер туындыларының фәлсафалық мән-мағанасын талдап, ашып көрсету, оны студенттердің өз мүмкіндіктерінше бойыңа сіңіру үлкен жауапкершілікті талап етеді [2,656]. Қазақ бейнелеу өнерінің қарқынын өз Отанында дамытуға қылқалам иесі аянбай тер төгуде. Сондықтан ұлттық сана өнерден басталады демекпін.

Қ.Б.Оспановтың шығармалары Оңтүстік Корея, Жапония, Италия, Америка елдерінің жеке жинақ мұражайларында қойылғандығын үлкен мақтанышпен айта аламыз. Қанапия Оспанов – бейнелеу өнерінде әлемдік деңгейдегі өзіндік орны бар, дарынды суретші екендігін әлде қашан дәлелдеген.

Қазіргі кезде суретшінің шығармашылық, ұстаздық еңбектері ескеріліп «Қазақстан тәуелсіздігінің он жылдығы» меделі мен «Білім үздігі» белгісіне ие болып отыр. Бүгін де Оспанов Қанафия Бөженұлы 75 жасқа толса да нағыз шалқар шабытында. Қылқалам иесінің көрерменнің сүйіспеншілігіне бөленген әсем туындылары қазақ бейнелеу өнерінің мәртебесін әлі де асқақтатарына кәміл сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Айна Төлеутаева. // Бейнелеу өнерінің өркендеуіне үлес қосқан шебер // АНІСКА. Международная газета Туретского этнокультурного центра РК. 31 Екім 2014 sayı: 40 (537), 116.

2. Қожазұлова А.Т. // «Бейнелеу өнерінің тарихы» Пәнінің аумағындағы мәселелерге жеке көзқарас. ҚР Суретшілер Одағының 80 жыылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік конференция, ҚР Суретшілер Одағының мүшесі, Алматы 2013. 64-65 б. ISBN 978-601-06-0580-0

3. Байжігітов Б. «Бейнелеу өнерінің теориялық мәселелері», 36-37б. Ақтөбе 2003.

Вечерний Алматы // Указ Президента РК о награждении юбилейной медалью «ҚР тәуелсіздігіне 10 жыл» // 13.12.2001. с 3-4.

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

Танжарыкова Алуа Василийқызы

Абай атындағы ҚазҰПУ Филология және көптілді білім беру институты, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының докторы, alua1973@mail.ru

БЕЙБІТ САРЫБАЙДЫҢ «БІЗДІҢ ЗАМАННЫҢ ШЫҒАЙБАЙЛАРЫ» АТТЫ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

Түйін. Бейбіт Сарыбайдың «Біздің Заманның Шығайбайлары» атты әңгімесінде қазақтың ежелгі ата кәсібі малшылықтың қыры мен сыры адам бойындағы сараңдық, дүниеқоңыздық секілді келеңсіз жайттардың көрінісін, елсіз иен далада жападан-жалғыз мал соңында өмірін өткізген Жүрсін шалдың тағдыры арқылы береді. Мұндай образдар қазақ фольклорының әр түрлі жанрында бейнеленген. Сараңдықтың типтік бейнесі болып қазақ ұғымында танылған образдың ғасырлар өте келе қазіргі қазақ прозасында көрінуі шығарманың фольклорлық мәнін айғақтап тұр. Әсіресе, шығарманың атауы үлкен жүкті арқалап тұр. Жазушы мал бағып, оның бейнеті мен зейнетін көргендермен бірге малмен бірге адамдық қасиетін жоғалтып дүниеқоңыздыққа берілген кейіпкердің типтік образын сомдайды.

Резюме. В рассказе Бейбит Сарыбай «Шығайбай нашего времени» Бейбит Сарыбай через образ старика Журсин, который всю свою одинокую жизнь провел в безлюдной степи занимаясь скотоводством, передает особенности тяжелого труда скотовода, описывает присущие людям такие качества, как жадность, скупердяйство. Такие образы можно встретить в разных жанрах казахского фольклора. Появление через века в современной прозе такого собирательного образа скупого и жадного человека показывает фольклорное значение произведения. Особенно, название произведения несет в себе большой груз. Писатель строит образ не только трудолюбивого, человеческого скотовода, но и типовой образ человека превратившего свою жизнь в скотство жадного скупердяя.

Summary. In the story «Shygaybai of our time» by Beibit Sarybai, Beibit Sarybai through the image of the old man Zhursin, who spent his lonely life in the desolate steppes engaged in cattle breeding, especially transfers the toil cattleman, Beibit Sarybai describes the intrinsic quality of people such as greed, cupidity. Such portrayals can be found in the different genres of Kazakh folklore. The appearance over the centuries in the modern prose of the collective image of miserly and greedy person shows folklore significance of the work. Especially, the theme of a work carries a big burden in itself. The writer makes the image of not only hard-working, humane cattleman, but also a typical image of a man to turn his life into bestiality greedy penny-father.

Бейбіт Сарыбайдың «Біздің Заманның Шығайбайлары» атты әңгімесінде қазақтың ежелгі ата кәсібі малшылықтың қыры мен сыры адам бойындағы сараңдық, дүниеқоңыздық секілді келеңсіз жайттардың көрінісін, елсіз иен далада жападан-жалғыз мал соңында өмірін өткізген Жүрсін шалдың тағдыры арқылы беріледі. Қу жанын қуырдақ қылып, жақын-жуығынан безінген жанның мұрат мақсаты – тек қана көрсоқыр дүниеқоңыздық пен сараңдық. Мұндай образдар қазақ фольклорының әр түрлі жанрында бейнеленген. Сараңдықтың типтік бейнесі болып қазақ ұғымында танылған образдың ғасырлар өте келе қазіргі қазақ прозасында көрінуі-реминисценцияның негізгі көрінісі болып табылады. Шығарманың атауы үлкен жүкті арқалап тұр. Жазушы мал бағып, оның бейнеті мен зейнетін көргендермен бірге малмен бірге адамдық қасиетін жоғалтып дүниеқоңыздыққа берілген кейіпкерлер образын сомдайды.

Әңгіме кіріспесіндегі «малды мал қылған малшылар да, малы мал қылған малшылар да бар» дейтін сөйлемге шығарманың негізгі идеясы сидырылған.

«Бүгінгі сөз малы мал қылған малшылар жайында болмақ. Кезінде аудан бойынша да, тіпті облыс бойынша да қызыл туды қолдарынан бермеген «Ленин» колхозының шопандары бұл күнде де ырыс пен берекенің негізгі иегерлері саналады. Бәрі де сол төрт түліктің игілігін көрген жандар. Ал солардың ішінде мыңғырған малдың соңында адамдығын жоғалтып алған екі бірдей қойшы болды. Оның бірі – Әбжан болса, екіншісі – Әділжан еді. Бір қызығы екеуі де тамырларын бір атадан тартатын ағайынды кісілер еді» – деп басталатын әңгіме экспозициясындағы мазмұн басқаша арнаға бет бұрады. Ол ата кәсібін ардақтаған малсақтық емес, малын жанынан артық көрген сараңдық мінез.

Жүрсін шалдың жанынан артық көретін мал-мүлкі оның ішкі дүниесіндегі образдықты ашудың көркемдік тәсілі.

«Қозы Көрпеш Баян сұлудағы» Қарабай образын талдай келе М.О.Әуезов: «Сараңдық, дүниеқорлық адам баласының өнерлі-өнерсіздігіне, бай, кедейлігіне еркек, әйелі деген айырмыстарына қарамайтын барлығына бірдей, бірінде көп, бірінде аз болып келетін қарғыс атқан мінездің біреуі. Барлық адам баласына азды көпті болса да махаббат

деген нәрсе қаншалық ортақ болса, сараңдық та сондай ортақ мінез. Сондықтан бұл мінез адам баласының өзге жан иесіне бөлек ерекше болып біткен ақыл сезімінің ішінде сұлу туысының табиғаттан ала кірген бір бұраң сияқты. Сараңдық сыртқы өмірдің қалпынан тумайды. Сыртқы өмір сараңның дертіне не ұлғайып, не кішірейтіп кемітерлік ғана әсер етеді» [1, 239], – деп тұжырымдаған болатын.

Әңгіменің «Әдірем қалған дүние» тарауында әке мен баланың жаттану проблемасы қозғалған. Қаншалықты қатыгез болса да Жүрсін шалдың перзентіне деген сезімі бар. Ол сезімнің өзі де дүниеқұмарлық тасасында көмескіленген. Бір қарағанда елден безінуінің негізгі себебі: әке сарындығы сияқты болғанымен Арман бойында заман талабын түсіну бар.

Әңгіменің сағиралық сипаты мыңғыртып мал айдағаны мен ой-өрісі таяз, бейнетінің іс-әрекеттерін суреттейтін тұстарда тереңдей түседі. Автордың көңіл аудартып отырған мәселесі қазақ ұғымына жат перзенттің әкеден безінуі, туып өсіп, кіндік қаны тамған жерден аулақ қоныс тебуі.

Халық әдебиетіндегі тағы бір тамаша үрдістің бірі баланы жасынан табиғатты сүйуге, аялауға, оны тануға, білуге баулуын, сол арқылы еліне, жеріне сүйіспеншілік сезімін арттырған.

Ал біз талдап отырған әңгімедегі «жалғыз ұлдың» жаттану себебін жазушы әке сараңдығы мен қатыгездігіне тоғыстырған. «Баласының ауылға оралмасын сезген Жүрсін қарт соңғы уақыттарда көңілсіздіктен арыла алмады. Бұрындары «есі кіргенде келер» деп жүретін еді. Енді ол үмітінің ақталмасына көзі жетті. Сонда «осы дүние, мына мыңғырған жылқы мен табын сиыр, отар қойдың барлығы не үшін, кім үшін керек?» деп ойлаған. Осы дүниенің барлығының иесіз қалатындығын ойлағанда, іші удай ашитын. О дүниеге арқалап кете алмасы тағы анық. Әгерәки құдыретті күштің иесі адам баласына бұл дүниеде жиған тергендерін ана жаққа арқалап кетуге мүмкіндік берсе, Жүрсін міндетті түрде бүкіл малын алдына салып айдап кете бармақ. Күпірлік болса тілім жазықты, жұмақтың төрінде малын бағып бақи ғұмыр кешкісі келетіні де бар. Ал оның мүмкін еместігін сезіп, баянсыз тіршіліктегі осы бір пәтуасыз жиған малын «ақыры ит пен құсқа жем болатын мал екен, өйтіп қор қылғанша ел-жұртыма таратып берсем қалай болады?» деп бір ойлаған. Бірақ, артынша ол ойынан да айнып қалды. Өйткені Жүрсін қарт сараң еді. Ізгі ойынан айнытқан да сол сараңдық болса керек. Тіпті, баласынан айырған да осы тарлығы еді. Арман соншалықты байдың баласы бола тұра, өз қатарластары құсап туған күн кешін жасап көрген емес. Әскерге аттанғанда да достарына дастарқан жайып бере алмаған. Тіпті, үйлену тойын да дұрыс өткізе алмады.

Сөйтіп әкесінің сараңдығынан шаршаған Арман өз күнін өзі көруге бел буып, Алматыға ат-

танған. Әкесінің жиған дүниесіне қол тигізбеуге бел байлаған. Міне, сол сараңдықпен жинаған мал-мүлкіне ие боларлық ешкімнің жоқ екеніне көзі жеткен Жүрсіннің кеудесін өкініш билеген. Артынша қасарысқан мінезіне салып «өлгенімше бағамын, мен өлгеннен кейін талап алар, әркім өз керегін» деп ойлаған [2, 95].

Авторлық баяндау арқылы кейіпкердің ішкі психологиясы бүге-шігесіне дейін баяндалады. Жүрсін шалдың мінезін сипаттай отырып, осы тектес жандар болмысын сомдаған. Мінез – адамның ішкі бітімі болғанда, тип – сом тұлғасы екені мәлім. Осылардың нақтылану сырының біз айтқаннан басқа да көп-көп қырлары, яки нақтылау тәсілдері бар.

«Мұрагерсіз байлықтың, «арғы жаққа» арқалап кете алмайтын дүниенің қызығы кеткен шағында Жүрсін біраз малын сағып, қаладан арнайы алып келген сәулетшіге өз атасының атымен аталатын Көктас сайының кіреберісіне кілең қара мәрмөрдан үлкен құлпытас орнатты. Құлпытасқа жеті атасының атын жазып, өзімен аяқтады. Осы сайды ертең басқа пенденің жайлайтынын, басқа адамның малы жайылып жүретінін сезген көңілдің қызғанышы еді бұл. Соларға деген ескертпесі, ескерткіші еді».

Мұндағы өзіне-өзі арнап соғылған құлпытас көркемдігі деталь ретінде аса бағалы рөл атқарып тұр деуге болады. Ол адам жанының ең бір жиіркенішті сипаты дүниеқоңыздық пен сараңдық дәлеліндей әсер береді. «Себебі, детальдың басты бағалылығы – дәлдігінде. Дәлдік деген не? Дәлдік – шындыққа жанасымдылық. Әдетте, осылай түсіндіреміз. Жоқ, бұл жеткіліксіз. Сөзбен жасалған суретке көз алдыңызда жан бітіп, тіріліп түрегелсе, сіз оны жансыз сурет емес, тура жанды нәрседей қабылдасаңыз, кітап беті қатар түзеген әріп қана емес, қым-қиғаш қимылға айналып кетсе, сіз бұл қимылға енжар қарамай, еліге тербеліп қалсаңыз, – детальдың дәлдігі сол! Автор шеберлігі оқиға бояуын қалыңдата түсіп, кейіпкерінің жан әлемін одан да тереңірек ашуға бағыттауында» [3, 183].

«Сол құлпытас орнатылған күні артында мұрагері қалғандай, ата-бабасы жайлаған жерді өз ұрпағына қалдырғандай, сәл де болса масайраған. Қолы қалт ете қалған кездің бәрінде де сол құлпытастың қасынан табылатын. Қарап отырып ойға бататын. Бар өмірінің мал соңында өткеніне, ешқандай мәні жоқ екеніне, артында ешқандай із қалмағанына өкінетін. Сол кезде осы құлпытасқа қарап отырып жұбанатын. Жалғыз жұбанышы осы еді. Өлер шағында да сол құлпытастың басына барып өлген. Демі бітіп бара жатып, өткен өміріне, жүрген жеріне қарады.

Ең соңғы рет артына бұрылып қарағанда ештеңе де көре алмады. Бос екен. Өмірі босқа өткен екен. Көзіне бір ілінгені – өзі орнатқан құлпытас болды.

Сосын иесіз шұбырып, қамсыз-мұңсыз жайылып жүрген малдары ғана көрінді. Ол мақұлықтарға бәрібір еді.

Жаны шығып бара жатқанда, ең соңғы сәтте біздің заманның Шығайбайы «осы малдар үшін баламнан да, бақытымнан да, денсаулығымнан да айырылдым. Ал бұлар мен өлгеніммен ештеңесін жоғалтқан жоқ. Мен өмірімді неге арнадым?» деп ойлаған. Өкініші өзегін өртеген. Опасыз жалған... Арсыз тіршілік... [2, 98].

Мұндай кесірлі мінездің ұрпаққа тигізер зардабын жазушы жалғыз ұлының әкесінен безінуі арқылы, «не ексең соны орасың» дейтін халық мәтелін тереңдете түседі. Өз жанын өзі аямай, көрсоқыр дүниеқоңыздық пен сараңдықтың құрбаны болған жанның өлгеннен кейінгі мал-мүлкі мен көңіліне демеу еткен құлыптасын суреттеу арқылы автор осы кесірлі мінезден жирендіреді. Оқырманын ойландырады.

Ал әңгіменің «Қор тірлік» деп аталатын 2-бөлімінде «Миллионерлер келеді, кетеді, миллиондар қалады» деген мәтелді малшылар келеді, кетеді, малдар қалады деп өзгертіп қолданады. «Кең далада алаңсыз жайылған төрт түлік ғасырлар бойына солай жайылып жүре бермек. Тек олардың иелері ғана өзгеріп отырмақ. Тіпті кейбір қойшылар мен жылқышылар сол қой мен жылқының иесі емес қызметшісі сынды ғұмыр кешеді. Өмір бойына соны бағумен өтеді де, өмірінің соңында келесі адамға табыстап кете барады. Ал оны өзінің ұрпағына табыстасаң жақсы, қай-қайдағы біреудің қолына өтсе ол тіпті сорақы болмай ма», – дей отырып, автор мал баққан жандардың әртүрлі типін суреттейді. Әрі сарандық мінезді әшкерелейді.

Жас жазушы танымында ежелгі кәсіп мал шаруашылығымен айналысу ұрпақтың игілігі үшін болу керек, ашкөзділік, дүниеқоңыздық мінездер ешбір адамға қайыр бермейді. Ол бұрын да солай, қай заманда да солай бола бермек деген ойды айтады. Әсіресе бұл мінез адам жасының ұлғайып, жастық дәуреннен көп алыстаған тұста адам бойында пайда болса өзіне де, ұрпағына да жақсылық әкелмейді деген ойды уағыздайды. Сол үшін фольклорлық типтік бейне Қарабайды еске түсіреді.

М.О.Әуезов «Қозы Көрпеш-Баян сұлуағы» Қарабай бейнесін талдай келе, барлық адамда сарандық деген мінез кәрінің ішінде ерекше, артық көрінетіндігін айтады.

«Бұрынғы суретті кейіпкер болған сарандарды алсақ, барлығы да кәріден шыққан сарандар. Жас күнде адам сезіммен іс қылып, көп тілек қиялымен өмірін сүрген уақытта дүние қорлық, мал құмарлық сияқты нәрсеге оңай тоқтап, байланып қалмайды. Онда туыста бірге біткен сарандық болса да, көбінесе оны бұзып кетіп отыратын қызулы жастық тілектері болмақ. Қартайған адам қиялдан арылған. Өткені мен келешегін анық түсініп,

сынап, солғын, салқын қанмен күндегі өмірді күнделік жүдеу күйінде ғана түсінеді. Сондықтан алдыңғы өмір алыстығы тұманды қиялмен елестеген болып мұны алдай алмайды. Ол бүгінгі көз алдыңғы барымен тіршілік етеді.

Сондықтан қартайып, алдынан үміт үзіле бастаған сайын қолындағысын жабысып қатып, мықты ұстап, бауырына басып, сүйеді. Оның көңілі басқа тілекке бөліне алмайтын күн болып, кеуіп қалған көңіл болады. Мұндай кезде адамның тілегі мен үміті бала болуға мүмкін. Соның тіршілігімен барлық кәртайған, қажыған әкеге жаңа бір сүйеу, жаңғырту сияқты болуы мүмкін» – дейді» [1, 240]. Талданып отырған шығармадағы «ұлын ұяға, қызын қияға қондыруды» мұрат етудің орнына мал-мүлкінің шығынын есептеп өзіне келетін пайданы көкसेген қатал да, сараң әке бейнесі осы қарабайлық мінездің бүгінгі күнге дейін жеткен сірілігін көрсетсе керек.

«Қызын да күйеуге бермес пе еді, құдасы бұл ауылдағы 50 мың теңгелік үкіні 70 мың етіп әкелмегенде? Жетпіс мың теңге келгенде тіпті күйеу баласының шалдықұйлы есерсоқтау екендігіне де қараған жоқ. Кемпірі: «Қызымыздың таңдаған байының есі онша дұрыс емес көрінеді, кеше Айтбайдың асына барғанда Күләнда айтты. Бүкіл ел «Өзінің көзі қитар, басы кіп-кішкене, аурушаң адам» деп отыр. Осыған келіспей-ақ қойсақ қайтеді?» – деген. Бұл болса «Біреудің есі дұрыс емес болса да еркелетіп өсірген жалғызы екен, қызымыз қор болмас» деді. Кемпірі байғұс «Қызымыздың есалаңға кетіп бара жатқаны да сенің кесірің, әйтпесе әп-әдемі болып өсіп еді, сенің сараңдығыңнан қашып, әйтеуір біреуге кетіп барады» деп зар жылап қалды. Шалдың есінде тек 70 мың теңге мен ертенгі елдің «құдасы елу мың емес, жетпіс мың теңгемен келіпті» деген сөзі тұрды. Кеудесін мақтаныш кернеді. Сөйтіп екі ұлдың арасындағы жалғыз қызы да көлденең кездескен көк аттының етегінен ұстап кете берген.

Үлкен ұлы отыздан жасы асса да әлі күнге бойдақ деген атынан арылмаған». Жазушы адам мінезінің бір қырын шегіне жеткізе суреттейді. Яғни, Л.О.Гинзбург айтқандай, «Жан түкпірінің соңғы нүктесіне жетеді» [4, 213].

«Өссек деген, өнсек деген екі ұл да сарандық пен надандықтың құрбаны болып кете барды. Ел-жұрт гу-гу әңгіме қылған. Өсектің өрті өршіп-ақ тұр. Бас такырып – Әділжан. Әділжан да ауылға келуді біржола қойған. Ара-тұра қант, шай алуға келеді де ешкімге тіл қатпаған күйі тауына тайып тұрады. Кемпір байғұс күн санап шөгіп барады.

«Көзіңді шел баспасын де. Басса қиын-ақ екен. Құдай басқа салмасын екі бірдей қайғыны бастан кешіп, әбден қартайған шағында ұрпақсыз қалған адамның ойында не болуы мүмкін. Ал мына Әділжаныңыз адамның жанын түршіктіреді.

Кейіпкер тіршілігі өз пенделік қадір – қасиетіне, мінез – құлқына, үміт – ынтасына, іс-әрекетіне қарай бір қою уақиғалар қомында бейнеленбейді. Әдетте авторлық баяндау арқылы оның тек қарекет – мінез қорытындысы ғана мәлім боп тынады. Адам психологиясы, айну – абыржу, толқу – тебірену, өмір жолындағы бұралаң – бұлтарысының қисынды құбылысы көрінбейді. Қоянды жолындай сайрап жатқан бір сүрлеу бар. О бастан не ойласа – сол, жақсылық болса – жақсылықпен, жамандық болса – жамандықпен бір – ақ шешіледі.

Қаламгер сараңдық пен дүниеқоңыздық жоқшылықтағы малқұмарлықтан мүлде бөлек нәрсе екендігін екі баласының қазасына сойылған малды есептеген әкенің әрекеті арқылы ғажап бере білген. Ондай адамнан не үміт, не қайыр. Алайда автор мұнымен шектелмейді. Үдетпелі градация арқылы, ел-жұрт, бала-шағаны былай қойғанда өзінен-өзі аяп, қабан шошқа атам деп құздан құлаған құлқын иесінің өмірін таусуға дейін жеткізеді. Оның мұнан басқа жазасы да, оқиғаның өзге шешімі болуы да қисынсыз.

«Екі ұлдың қазасына деп екі бірдей ірі қара мен бірнеше қой кетті. Биылғы жыл соғым соймай-ақ қояйын деп бұғы-марал атып алмаққа қарашаның сұрғылт күндерінің бірінде мылтығын асынып таудың биік шатқалдарына жолға шықты. Аң қуып жүріп, таудың қия жартасына қалай шығып кеткенін де байқамай қалды. Түн қараңғысында қабан шошқаны сүйреп түсіп келе жатып, аяғы тастан тайып, биік құздан құлап кетті. Ойпырмай ауырып жатып өлген адамда арман жоқ шығар. Мына бір шорт өлім, Әділжанға ештеңе ойлатып үлгермеді. Жазушылар жазып жататындай, қас қағым сәтте бүкіл өмірі көз алдынан өткен де жоқ. Енді не болады деп ойлап үлгерген де жоқ. Тіпті, өкінді ме, қайғырды ма ол жағы да белгісіз. Ең құрымаса айғайлап та үлгермеді.

Келді. Кетті. Бітті. Мал, мал, мал!!!

«Қызғанғаны қызыл итке бұйырып, өзгеге де, өзіне де бұйырмаған малдың жаңа иесінің аузына боқтық сөз салу арқылы бүкіл уақиға өрісі түйінделеді. Дүние- мал қызығың, жан рахатың үшін жаратуға пайдалансаң қайырлы, әйтпесе «Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында» кеткен алдамшы бақ қана!

Шалдың қырқы өткен күннің ертеңіне ауыл азан-қазан болды. Кісінеген үйірлі жылқы, мөңіреген табын сиыр, маңыраған отарлы қой. Ауылдың шаңын аспанға көтеріп бара жатты. Айдап бара жатқан адам Әділжанның әлгі есерсоқ күйеу баласы екен.

Ары-бері шапқылап малға ие бола алмай артұра ысқырып қолындағы қамшысын басынан асыра айналдырып: – Өй, әкеңнің аузын ұрайын арам қатқырдың малдары, – деп боқтап бара жатты. Несін айтасың арам қатқырдың малдары талайды арам қатырды ғой. Неше заманнан бері. Ғалым, жазушы М.О.Әуезовтің: «Сараңдық мінез жалпы адам баласына түгелімен ортақ үлгі. Өнерлі ел, өнерсіз елдің екеуінің ішінде де бар адам. Жан сипатының ерекше дерті», – дейтін пікірін фольклорлық дәстүрді терең игеру арқылы шебер кестелеген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы: «Ғылым», 1927. – 240 б.
2. Сарыбай Б. *Рауған ерте гүлдейді*. – Алматы: «Жалын», 2009. – 498 б.
3. Қабдолов З. *Сөз өнері*. – Алматы: «Санат», 2007. – 360 б.
4. Гинзбург Л. *О психологической прозе*. М: «Intrada», 1999

Бейсембаева Салтанат .Б.

к.ф.н., и.о. доцента кафедры мировых языков МКТУ им. Х.А. Ясави
Saltanat_RB@mail.ru, моб. тел. 87025090916--

Карпыкбаева А.С.

к.п.н., и.о. доцента кафедры мировых языков МКТУ им. Х.А. Ясави

КУЛЬТУРА И ЯЗЫК: АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РУССКИЙ ЯЗЫК В ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР

Резюме: В данной статье рассматриваются проблемы изучения русского языка в диалоге культур, в русле лингвокультурологической концепции обучения языкам.

Ключевые слова: культура, лингвистика, культурология, концепция, лингвокультурология, аспект, язык, коммуникация.

Түйін: Бұл мақалада тіл үйренудегі лингвомәдени концепция арнасында мәдени диалогта орыс тілін зерттеу мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: мәдениет, лингвистика, мәдениеттану, концепт, лингвомәдениеттану, аспект, тіл, арақатынас.

Summary: This article discusses the problems of studying Russian language culture in a dialogue, in line with the linguistic and cultural conception of language teaching.

Key words: culture, linguistic, cultural, concept, cultural linguistics, aspect, language, communication.

Новая реальность, в которой оказалось человечество на пороге третьего тысячелетия, обусловленная усилением тенденций глобализации в ключевых областях деятельности (экономике, политике, языковой сфере, культуре и т.д.) в целом ряде отношений определяется проявлением различных противоречий и именно языковая коммуникация есть способ услышать друг друга, чтобы разобраться в условиях возникших противоречий, выявить механизмы их реализации.

Огромный поток иностранной лексики охватил многие слои нашего общества. Среди деятелей культуры распространились всяческие презентации, номинации и т.д. На телевидении царствуют киллеры, триллеры, блокбастеры и т.д. Сегодняшние истоки этого явления понятны. Страна наша, как и многие другие, под влиянием процессов глобализации переживает вторжение широкого пласта чужеземной, прежде всего американской культуры. И дело не только в Интернете, вся рабочая терминология которого основана на английском. Телевидение наше насыщено программами, скопированными с американских. Московские дикторы говорят с интонациями своих коллег по Би-би-си и Си-эн-эн. Примером проблемы расшатывания норм литературного языка могут служить резкие изменения в газетно-публицистическом стиле. Выполняя двуединую функцию - информативную

и экспрессивно-воздействующую, - этот стиль всегда прибегал к разнообразным средствам усиления экспрессии, обеспечивающим выражение авторского отношения к описываемой ситуации и определенное воздействие автора на адресата - массового читателя и слушателя. Однако в доперестроечное время использование экспрессивных средств ограничивалось ресурсами литературного языка, «снижение стиля» в экспрессивных целях не шло дальше разговорных элементов. В последние же годы фактически все ограничения оказались снятыми. Газетчики (по крайней мере, ряда изданий) употребляют и внелитературное просторечие, и жаргонизмы, и даже бранную и инвективную лексику. Таким образом, старая норма разрушается, а новая только ещё формируется. Наряду с неоправданным использованием нелитературных элементов, о расшатывании литературной нормы свидетельствуют многочисленные лексические, грамматические, логико-смысловые ошибки в речи современных журналистов, политиков, работников радио и телевидения - факт хорошо известный и не нуждающийся в подтверждении. Всё это, безусловно, отражается на культурном уровне общества, актуализируя необходимость продуктивного сопряжения проблем языка и культуры, формирования их реального взаимодействия, взаимообогащения и взаимовлияния.

Как известно, язык - это зеркало национальной культуры, огромная культурная и интеллектуальная ценность. Кроме того, язык - важнейшее средство человеческого общения. Без него не было бы человечества. Между тем у людей, владеющих языком, может создаться иллюзия, что знания устройства и функционирования языка вовсе не обязательны. Человек выражает свои мысли, общие и профессиональные, и этого как будто бы достаточно. Язык сродни воздуху: мы им дышим, заняты своими делами, обычно не замечаем или, во всяком случае, не думая о своем дыхании. Конечно, вне экстремальных условий. В то же время трудно найти другое явление общества, которое так привлекало бы к себе внимание людей, как язык. Вспомним, что в первом ряду требований каждой страны, возникшей на постсоветском пространстве, оказалась проблема развития и функционирования родных языков. И это не случайно. Язык - тысячелетнее творчество народа, тут его характер и душа, свобо-

да и память, философская система. Если бы язык был бы лишь средством общения между людьми, народы давно бы использовали с этой целью латынь, санскрит или эсперанто. Однако любое общество осознаёт органическую связь своей цивилизованности с родным языком. Сколько языков в мире, столько и цивилизаций на земле.

Известно, что язык - один из важнейших признаков нации, он органически связан с культурой, он развивается в ней и выражает ее. В науке существует около 500 определений культуры. Проявления духовного мира человека - слово, музыка, живопись - составные части культуры. Но этим сложное понятие культуры не исчерпывается. В более широком смысле культура - это качественная характеристика результатов человеческой деятельности. На слуху: классическая культура, культура труда, культура управления, политическая культура, культура поведения, культура нации, культура человека, человечества. Во всех этих словосочетаниях содержится масса различных оттенков в понимании культуры. По нашему мнению, одну из оригинальных точек зрения на данный вопрос имел Андрей Платонов, который называл культуру духовным опытом народа. Словарь русского языка С.И. Ожегова определяет культуру как совокупность достижений человечества в производственном, общественном и умственном отношении. Культура может рассматриваться и как единство стили во всех проявлениях нации.

Лингвистика XXI в. активно разрабатывает направление, в котором язык рассматривается как культурный код нации, а не просто орудие коммуникации и познания. Фундаментальные основы такого подхода были заложены трудами В. Гумбольдта, А.А. Потебни и других ученых, утверждающих тезис о том, что границы языка нации означают границы мировоззрения конкретного человека, ибо человек только тогда становится человеком, когда он с детства усваивает язык и вместе с ним культуру своего народа. Все тонкости культуры народа отражаются в его языке, который специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует в себе мир и человека в нём.

Проблема соотношения и взаимосвязи языка, культуры, этноса есть междисциплинарная проблема, решение которой возможно только усилиями нескольких наук - от философии и социологии до этнолингвистики и лингвокультурологии. Например, вопросы этнического языкового мышления - это прерогатива лингвистической философии. Специфику этнического, социального или группового общения в языковом аспекте изучает психоллингвистика.

Лингвокультурология, новая наука, которую можно считать самостоятельным междисциплинарным направлением, оформившимся в 90-е годы XX в., своим предметом считает и язык, и культуру, находящихся в постоянном «диалоге», когни-

тивнопрагматическом взаимодействии. Общеизвестно, что культурология исследует самосознание человека по отношению к природе, обществу, истории, искусству и другим сферам его социального и культурного бытия, а языковедение рассматривает мировоззрение, которое отображается и фиксируется в языке в виде ментальных моделей языковой картины мира. Картина, которую являет собой в настоящее время соотношение культуры и языка, чрезвычайно сложна и многоаспектна.

Традиционная система обучения русскому языку долгое время характеризовалась односторонним подходом к объекту обучения - языку, рассмотрением его преимущественно в системно-структурном аспекте, в отстранении от человека - носителя языка, члена общества, в котором язык функционирует, культуры, которую он выражает и развитию которой способствует. При таком подходе культурноносная, духовная, "человекоформирующая" сущность языка оставалась вне поля зрения.

Поиски эффективных путей обучения языкам привели к разработке лингвокультурологического подхода к лингвистическому образованию, в центре которого лежит идея взаимосвязанного изучения языка и культуры. Соизучение языка и культуры, выработка не только языковой, но и коммуникативно-культурологической компетенции личности становится основной линией обучения русскому языку, как в русских, так и в национальных школах.

В свете сказанного, необходимо акцентирование внимания на взаимосвязи русского языка с родной русской культурой с последующей проекцией на взаимосвязи с другими языками и культурами вполне приемлем в русской школе при изучении русского языка как родного. В нерусских школах русский язык и отображаемая им русская культура рассматриваются в плане сопоставления с родными языками и культурами учащихся, в плане функционирования русского языка в поликультурной среде. В том и другом случае решаются проблемы межкультурной коммуникации.

Лингвокультурология изучает национально-культурную семантику языковых единиц с целью понимания их во всей полноте содержания и оттенков, в степени, максимально приближенной к их восприятию носителями данного языка и данной культуры. При таком подходе лингвокультурология - это аспект языковедения, изучающий проблему отражения национальной культуры в языке и проблему речевой деятельности в условиях межкультурной коммуникации.

Изучение русского языка в диалоге культур выполняется в русле лингвокультурологической концепции обучения языкам, суть которой во взаимосвязанном обучении языка и культуры. Намечаются следующие аспекты проблемы:

1. Овладение культурой общения, или речевой культурой; выработка языковой, коммуника-

тивной и культурологической компетенции обучаемых, т.е. овладение системой языка, правилами его функционирования (нормами речевого общения) и правилами коммуникации, в том числе межкультурной коммуникации.

2. Осознание языка как феномена культуры, как культурно-исторической среды, воплощающей в себе историю, культуру, обычаи народа. Язык как сокровищница культуры способствует познанию мира, хранению и передаче познанного от поколения к поколению. Следы культуры запечатлеваются в национально-культурном компоненте значения языковых единиц, преимущественно в лексике, фразеологии, афористике, текстах. Представление о языке как хранителе культуры, умение осознать и вычленять национально-культурный компонент значения языковых единиц - важнейший аспект культурологически ориентированного спецкурса

3. Восприятие языка в его эстетической функции как средства создания художественной литературы - искусство слова, лингвокультурологический анализ художественных текстов.

Формирование новой, лингвокультурологической концепции обучения языкам, в т.ч. русскому, вносит существенные коррективы в профессиональную подготовку студентов-филологов. Задача формирования языковой личности учителя-словесника не может ограничиться языковой и лингвистической компетенцией (практическое владение языком и основами науки о языке - лингвистики). Наряду с компетенцией коммуникативной (решение коммуникативных задач с помощью языка, культура общения, речевая культура) не вызывает сомнения необходимость формирования лингвокультурологической компетенции (осознание языка как феномена культуры, культурно-исторической среды, национальной специфики языковой картины мира, национально-культурного компонента значения языковых единиц). В какой-то мере эти вопросы раскрываются в лингвистических курсах и прежде всего в курсах общего языкознания, истории языка и современного русского языка.

Вместе с тем совершенно очевидна необходимость специальных лингвокультурологически ориентированных курсов. В программе этих спецкурсов предусматривается изложение следующего круга вопросов по проблемам:

1. Лингвокультурологическая концепция обучения языкам. Формирование билингвальной языковой личности в поликультурной среде.

2. Взаимосвязь языка и культуры: лингводидактический аспект проблемы (лингвокультурология как комплексная научная дисциплина, изучающая язык и культуру в их взаимодействии; национальная языковая личность; национально-культурная специфика языковой картины мира (языкового сознания) и речевого поведения; овладение нормами межкультурного общения и т.д.

3. Описание лексической системы русского и родного языков в аспекте национально-культурной семантики слова (лингвокультурологическая теория слова, слово в языковом сознании народа и личности, ассоциативный эксперимент как способ выявления ментального лексикона личности и этноса, систематизация лексики с точки зрения национально-культурной специфики: лексика безэквивалентная, фоновая, коннотативная, ключевые слова, символы, концепты русской и родной культуры.

4. Фразеология и афористика в национально-культурном аспекте.

5. Текст как явление культуры (прагматические и прецедентные тексты, текстовые реминисценции, лингвокультурологические лакуны в тексте, лингвокультурологический комментарий художественных текстов).

6. Лексикографическое описание национально-культурного компонента лексики, фразеологии и афористики (основы коммуникативных и лингвокультурологических словарей).

7. Межкультурная коммуникация.

Диалог культур понимается как межкультурная коммуникация, осуществляемая прежде всего с помощью языка. Языковая коммуникация является необходимым условием существования и развития человеческой культуры, она обеспечивает единство культурных процессов в рамках данной общности, хранение и передачу культурных ценностей. Таким образом, коммуникативная деятельность оказывается тем звеном, в котором пересекаются и взаимодействуют язык как система знаковых единиц разных уровней и культура, в которой он существует и необходимым компонентом которой является.

Сопоставительное описание речевого поведения, реалий культуры, лексики с национально-культурным компонентом значения в русском и родном языках и культурах позволит "проникнуть" в языковую картину мира иной лингвокультурной общности и усвоить национально-культурную специфику языковых средств, обслуживающих общение и культурные потребности человека, поможет создать когнитивную базу - необходимый для общения фонд знаний о культуре, что будет способствовать совершенствованию обучения как родному, так и русскому языку, предупреждая не только языковую, но и межкультурную интерференцию.

Литература

1. Воробьев В.В. *Лингвокультурология (Теория и методы)*. - М., 1997.
2. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность. / Отв. ред. Д.Н.Шмелев.* - М., 1987.
3. Муллағалиева Л.К. *Реалии русской культуры: Лингвокультурологический словарь. / Под ред. проф. Л.Г.Саяховой.* - Уфа, 2001.
4. *Языковая личность: Лингвокультурология. Лингводидактика. Лексикография / Под ред. В.В.Воробьева, Л.Г.Саяховой.* - Уфа, 2001.

Торохтий Людмила Семеновна

доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: valtoro45@mail.ru

Саденова Айгуль Ескермесовна

доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: sadenovaa@mail.ru

Койлыбаева Салтанат Сакпановна

магистр Казахского национального университета имени аль-Фараби, saltanat.c@yandex.kz.

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ БАЗЫ У ИНОСТРАННЫХ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ЯЗЫКУ

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием у иностранных учащихся языковой базы при обучении второму языку, о создании условий, которые способствуют обогащению речи учащихся.

Ключевые слова: функционально-речевые образцы, речевые навыки, интенсив, синтаксическая упрощенность, сознательно-практический метод, метод погружения, речемыслительная деятельность, спонтанная речь.

Summary. This article discusses issues related to the formation of students of foreign language base for teaching a second language, the creation of conditions that contribute to the enrichment of students' speech.

Keywords: functional speech patterns, language skills, intensity, syntactic simplicity, conscious and practical method, immersion method, rechemyslitelnoj activity, spontaneous speech.

Коммуникативная компетенция рассматривается как совокупность нескольких компетенций, обеспечивающих общение. Она позволяет осознать процесс обучения иностранному языку как обучение посредством данного языка. Студенты должны получить возможность выразить свои собственные чувства и мысли на изучаемом языке. Это предполагает формирование навыков построения высказываний композиционно завершённых, грамотно организованных логически и синтаксически.

Основополагающим фактором полноценного овладения языком как средством общения является формирование у учащихся осознанной языковой базы. Конечные цели обучения определяют содержание обучения и реализуются поэтапно в учебном процессе.

Плавная, спонтанная речь, содержательно и композиционно завершённый монолог требует значительных усилий, как учащихся, так и преподавателя. Практика показывает, что речевые автоматизмы, навыки творческой речемыслительной деятельности, спонтанной монологической и диалогической речи, построение композиционно завершённых, логически и синтаксически правильно организованных высказываний формируются достаточно медленно. Слабыми сторонами речи уча-

щихся являются синтаксическая упрощённость, бессодержательность, хаотичность выражения мыслей, непоследовательность в их изложении. Этими проблемами и определяется поиск наиболее эффективных путей активизации устной речи учащихся.

Вопрос о том, какие формы работы по активизации устной речи учащихся являются наиболее эффективными, был и остаётся спорным. В настоящее время в методике явно прослеживаются два направления: неосознанно-практический и (метод погружения) и сознательно-практический.

Исходя из опыта преподавания русского языка как иностранного, следует заметить, что наиболее эффективным способом овладения иноязычным материалом служит для взрослых учащихся сознательно-практический метод, ибо неосознание учащимися сущности языковых явлений, отсутствие сознательной систематизации материала приводит к ограниченным возможностям применения грамматических знаний в речи в изменённых условиях, в новой ситуации. Характер владения языком определяется уровнем владения языковыми средствами т.е. речевыми навыками в составе речевых умений. Главной трудностью в речевых грамматических навыках является соотнесение цели высказывания и выбранной лексики с грамматическими средствами, а правильное и автоматизированное употребление синтаксических моделей предложения являются неотъемлемым компонентом устной речи.

Современная методика предполагает использование отдельных приёмов интенсива в традиционной системе обучения. Под интенсивом понимают не ускоренное обучение, а особым образом организованный учебный процесс, направленный на достижение и поддержание максимальной активности преподавателя и учащихся, приобретение навыков и умений иноязычного общения через непрерывное общение в ситуациях, моделирующих реальную коммуникативную деятельность. Средствами, побуждающими к этой деятельности, выступают ролевые игры, управляемое учебно-речевое общение, поисковые задания, коллективные формы работы.

Изучение языка в современных условиях тесно связано с кино, телевидением, с видео- и компьютерной техникой. Но наряду с новыми средствами и приёмами нужна и традиционная система тренировочной работы, упражнения разных типов и видов. Задания на говорение различны: от тех, что проходят под контролем учителя (повторение слов и фраз, песен, стихов и т.п.), до более свободных форм выражения (дополнение высказывания, трансформация или личностно ориентированные задания).

Многие традиционные упражнения могут хорошо работать, если они мотивированы, связаны с коммуникативными потребностями студентов, способны пробудить интерес и познавательную деятельность. Одним из основополагающих принципов обучения на начальном этапе является доминирующая роль упражнений. Система упражнений направлена на то, чтобы при самостоятельном высказывании в процессе спонтанной речи у студентов не возникало дополнительных трудностей. Речевые упражнения вырабатывают умения формировать речевое сообщение в условиях, приближающихся к естественному общению. Основной целью является подвести учащихся к уровню владения неподготовленной устной речью.

Задача преподавателя состоит в создании условий, которые способствовали бы обогащению речи учащихся. Для этого преподаватель должен учитывать специфические признаки данного вида речевой деятельности, такие как: мотивированность, целенаправленность, активность, связь с личностью и мыслительной деятельностью человека, эвристичность, самостоятельность, темп и ситуативность.

Прекрасная возможность для повышения мотивации к обучению и развития умений говорения – это творческие задания: составление словосочетаний, предложений, мини рассказа с опорой на слова, словосочетания и фразы, рассказ по картинке, изложения, разного рода описание и т.п. Например, при изучении глаголов движения учащиеся получают задание описать определённый маршрут. Студенты самостоятельно выбирают направление и каждый рассказывает, как он шёл или ехал, а другие студенты, прослушав это сообщение, по карте должны определить, куда прибыл говорящий. Возможны аналогичные задания на описание человека, когда каждый сам себе выбирает фигуру из нескольких, предложенных преподавателем, и описывает её, а другие студенты определяют, о ком шла речь и т.п.

К творческим заданиям можно отнести такие упражнения как: восстановление текста или диалога, сочинение, составление рассказа по ситуативным рисункам, написание рефератов, конспектов, ролевые игры, открытые обсуждения, игры и

мини-диалоги, а на более поздних этапах обучения доклады, сообщения на заданную тему. Тема доклада не навязывается студенту, а предлагается в соответствии с его интересами, способностями, уровнем языковой подготовки. Важной особенностью такого доклада является наличие поясняющих таблиц рисунков, видеослайдов, что в значительной степени облегчает понимание текста аудиторией.

Как показывает практика, хорошие результаты даёт ведение студентами дневника. Преподаватель определяет конструкции, которые необходимо использовать в записях, речевые модели, и студент описывает происходящие события. Это позволяет студенту каждый день повторять наиболее типичные ситуации, изученный материал, активно использовать изученные на уроке речевые модели, моделировать актуальные жизненные ситуации. Совсем не обязательно, чтобы это соответствовало действительным событиям, происходящим со студентом. Это могут быть вымышленные герои и вымышленные ситуации. Чем богаче фантазия студента, тем разнообразнее и интереснее получаются записи. Это позволяет многократно повторять знакомые и новые языковые конструкции, стимулирует студента к работе со словарём, данная работа в значительной степени содержит элементы творчества. Следует отметить, что это также позволяет преподавателю ежедневно отслеживать степень усвоения пройденного материала и уровень натренированности навыков.

Если есть цели и мотивы общения, учтены характерные особенности участников общения, их возраст, уровень развития и т.д., то акт общения в рамках какой-либо речевой ситуации, безусловно, состоится.

Для создания данных условий в процессе обучения иностранному языку преподаватель использует приемы активизации, которые учитывают все вышеперечисленные признаки устного речевого вида деятельности. Преимущества этих приемов в том, что учащиеся, активно участвуя в процессе обучения, начинают обдумывать, вспоминать, использовать изученный языковой материал.

Одним из наиболее часто упоминаемых в методической литературе приемов активизации обучения языкам является ролевая игра, основное назначение которой - моделирование ситуаций общения, создание условий для развития коммуникативных навыков и умений.

Отбор и организация материала для обучения устной диалогической речи опирается на использование социокультурных и социолингвистических факторов, а овладение навыками и умениями в устной диалогической речи организовано как непрерывная цепь ситуаций общения с меняющимися (социальными, личностными, коммуникативными)

ми) ролями, вариативность которых определяется актуальной проблематикой для студентов, обучающихся в условиях языковой среды.

В развитии навыков и умений говорения (как диалогической, так и монологической речи) большую роль играет использование средств зрительной наглядности. Различные виды зрительной наглядности помогают дополнять или видоизменять учебное речевое общение, вводить функционально-речевые образцы в соответствующих жизненных ситуациях, создавать проблемные ситуации, вызывающие у студентов потребность общения.

Существенную роль в повышении мотивации у студентов играют внеаудиторные виды работы: экскурсии, научно-практические студенческие конференции, открытые кураторские часы, клубная и кружковая работа.

Как показывает практика, подобные мероприятия не только дают возможность студентам поработать самостоятельно, но и применить и продемонстрировать свои знания, что стимулирует их познавательные интересы, возбуждает их творческую фантазию. Им даётся возможность работать в собственном ритме, отвечающем их индивидуальным целям и стилю работы. А, как известно, рациональная организация внеаудиторных видов самостоятельной работы, их интеграция в единую систему с аудиторными видами способствует формированию полноценных знаний, умений и навыков.

Современная организация обучения коммуникативно ориентирована. Практическая направленность обучения заставила по-новому решать многие вопросы, проблемы отбора и предоставления языкового материала на тематико-ситуативной основе, методики работы с ним, разработку новых упражнений. Однако коммуникативная направленность обучения не снимает вопроса необходимости осознания учащимися системного характера

изучаемых явлений иностранного языка. Речевое общение в реальных ситуациях, должно осуществляться в соответствии с языковыми нормами, нормами поведения и речевого этикета, принятыми в данном сообществе.

Владение иностранным языком - это, прежде всего, умение осуществлять речевое общение в реальных ситуациях, в соответствии с нормами поведения и речевого этикета, принятыми в данном сообществе. Как известно, способом устно-речевого общения является говорение. Цель обучения говорению иностранных учащихся есть развитие у учащихся способности в соответствии с их реальными потребностями и интересами осуществлять устное речевое общение в разнообразных ситуациях.

Таким образом, использование приёмов активизации устной речи способствует развитию навыков владения языком и достижению успешной коммуникации в аутентичной языковой ситуации.

Литература:

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. *Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков)*. – СПб: «Златоуст», 1999. – 472 с.
2. Балыхина Т.М. *Структура и содержание российского филологического образования. Методологические проблемы обучения русскому языку. Научное издание*. – М.: МГУП, 2000. – 400 с.
3. Караулов Ю.Н. *«Русский язык и языковая личность»* -М.: КомКнига 2006г. – 264 с.
4. Костомаров В. Г., Митрофанова О.Д. *Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам*. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус.яз., 1984. – 159 с.
5. Леонтьев А.А. *Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному: (Психоллингв. очерки)*. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 88 с.

Саденова Айгул Ескермесовна

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті. e-mail: sadenovaa@mail.ru

Торохтий Людмила Семеновна

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, . e-mail: valtoro45@mail.ru

Казмаганбетова Алма Садуақасовна

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, alma_kaz70@mail.ru

РЕФЕРАТ ЖАЗУ - ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРГЕ ТІЛ МЕНГЕРТУДІҢ БІР ТҮРІ

***Түйін.** Мақалада жалғастырушы деңгейде шетелдік студенттерді мәліметті табуға және оны меңгеруге үйрететін, қазақ және орыс тілдеріне оқытудың бір түрі - реферат жаздыру туралы сөз болады. Реферат жаздырудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады.*

***Резюме.** В статье идет речь об особенностях написания реферата иностранного студента в продолжающемся уровне при изучении русского и казахского языков. Рассматриваются различные подходы, методы написания реферата.*

Жалғастырушы деңгейде шетелдік студенттерді мәліметті табуға және оны меңгеруге үйрететін, қазақ және орыс тілдеріне оқытудың бір түрі реферат жаздыру болып табылады.

Реферат жазу үшін жаңа, негізгі мәліметі бар мәтін керек, бұл жағдайда мәтінді қайта өңдеу үдерісінде студент мәліметті бағалай білуі керек (керек / керек емес, негізгі/қосымша) және керектісін таңдай білуі керек. Бұдан басқа реферат жазуда мәліметті өңдеп қорытудың, мәселенің негізгісін анықтаудың барлық түрі қолданылады.

Негізінде мәліметті қабылдау және сөз тудыру механизмдері бар реферат жазу сөйлеу қызметінің әрқилы түрлеріне кешенді оқытудың міндетін шешуге мүмкіндік береді.

Тыңдалым барысында біз студенттерді арнайы мәліметті таңдай отырып, белгілі бір сұрақ бойынша талқылай отырып, мәліметті негізгі, маңызды деп бөле отырып, мәтінді тыңдау арқылы аналитикалық түрде қабылдау қабілеттілігіне және дағдысына үйретеміз. Басқаша айтқанда, рефераттық тыңдалым жалпы түсінікті білдірмейді, керекті білімді жинақталған формада, мақсатты түрде бөліп көрсетуді білдіреді.

Реферат жазу негізгі немесе жалпылама ойды көрсететін мәтіннің негізгі мазмұнын бере алу қабілеті ретінде, әсіресе, мәтінге сүйене отырып монологтық айтылымды дамыту дағдысы кезінде сөйлеуге үйретуді ұйымдастыру қызметін атқаруы мүмкін.

Жалғастырушы деңгейде реферат жазуға үйрету кезінде мәтінді оқыту әдістемесі түрлерінің арасында негізгі мәліметті бөліп көрсетуге және оны жинақталған дәрежесінде жеткізе білуге бағыт-

талған рефераттық оқу белгілі бір орын алады.

Егер оқылым немесе тыңдалым барысында материалды жазып, маңызды мәліметті жазу және айтылымның өте қысқа нұсқасын таңдай алатын болса, мәтіннен мәліметті бөліп алу үдерісі жылдам жүреді.

Студенттерді реферат жазуға үйретуге байланысты жазуға үйретуде жаттығулар жүйесі де түрленіп өзгеріске ұшырайды. Лексика-грамматикалық материалды игеруге, сөйлеу үлгілерін қолдануға, тіл үйренушілердің сөздік қорын қалыптастыруға бағытталған дайындық жаттығуларынан бөлек жинақталып берілген материалды өңдеуге және қысқаша мазмұндауға бағытталған жеке сөйлеу тапсырмалары ұсынылады.

Жалғастырушы деңгейде тіл үйренушілер тілдің негізгі лексика-грамматикалық ерекшеліктерін терең меңгере отырып, реферат жазу үшін керекті, негізгі мәліметті қазақ және орыс тілдеріндегі ақпарат көздерінен таба алатын дәрежедегі тілді меңгеру деңгейіне жеткен кезде, студенттер қазақ және орыс тілдеріндегі сөйлеу түрлерін, сөйлемдерді байланыстыру құралдарын, ғылыми тілде сөйлеу жүйелерін білген кезде реферат жазу техникасын игеру дағдысының және қабілетінің дамығанын көрсетеді.

Тілдік материал коммуникативтік қажеттіліктерге бағытталған, нақты қабілетті қалыптастырудың әрекет етуші құралы ретінде қарастырылады.

Реферат жазуға үйрету сөйлеу қызметінің күрделі түрі және теориялық пен практикалық білімді жалғастырып дамытуды талап етеді.

Оқытудың жалғастырушы деңгейінде шетелдік студенттерді реферат жазуға үйретуде материал ретінде оқыту бағдарламасына сәйкес келетін тақырыптардағы ғылыми, ғылыми танымал мақалалар ұсынылады. Мысалы, шетелдік студенттерге реферат жазу үшін мынадай ортақ тақырыптар ұсынылады: «Жер біздің ортақ үйіміз», «Нобель сыйлығының лауреаттары», «Адам сенің мүмкіндіктерің» және тағы басқа.

Қандай да бір мәтіннің мазмұнын қысқа мазмұндау үшін студент оның композициялық құрылымын білу керек, мәтіннің өзектілігін, ондағы негізгі сұрақтарды анықтап, содан кейін оны қорыту керек. Композициялық мағыналық талдау

жасамай негізгі мазмұнды жеткізу мүмкін емес. Сондықтан, реферат жазу күрделі кешенді қабілет, мұнда студент келесі операцияларды орындай алуы керек: негізгі мәліметті іздеу және бөлу, негізгі мәліметті салыстыру және қорыту, дәлелдеу.

Рефераттың әрқилы түрлері бар: реферат конспект, реферат түйіндеме. Рефераттың бірінші түрі ақпараттық деп аталады. Бұның мазмұны толық болады. Рефераттың екінші түрін индикаторлы деп атайды, мұнда тек қана мақаланың негізгі мазмұны ғана келтіріледі. Сонымен қатар рефераттар монографиялық (бір дерек көзі бойынша құрылған) немесе жалпылама түсіндірілмелі, бір тақырыпқа бірнеше дерек көздер бойынша құрылған. Реферат алғашқы дерек көзінде қандай мәлімет бар, ол не туралы деген сияқты сұрақтарға жауап береді. Рефератта сөз болып жатқан дерек көздердің нақты қағидалары және қорытындылары айтылады.

Реферат - бұл құрылымының тұрақтылығымен ерекшеленетін және түрлі категориядағы оқырмандар қолданатын, түрлі ақпараттық функцияларды орындау үшін арналған семантикалық, адекваттық, көлемі шағын және алғашқы құжаттың негізгі мазмұнының толық түсіндірмесі. Жарияланатын жұмыстың міндеттелген авторы ретінде, жаңа ғылыми жұмыстардың шыққаны туралы мәлімет беруші ретінде, ғылыми және техникалық ақпараттарды қолдану және беру үшін реферат қолданылады. Рефераттың мазмұнында жұмыстың мақсаты, әдістемелік негізі және жұмыс мазмұны, қорытындысы, автор белгілеп көрсеткен жұмыстың нәтижелерін ғылыми және практикалық қолданылу мүмкіндіктері сөз болады. Реферат жазудың негізгі талабы материалды берудегі нысандылық, логикалық және мазмұнын жеткізудегі бірізділік, стильдің бірлігі болып табылады. Студенттер реферат жазудың барлық түрімен таныс болулары керек, ал практикада олар әр түрін қолдана алуы керек.

Демек, студент реферат жазу барысында білуі керек:

А. Мәтінді композициялық-мағыналық талдай алу дағдысы:

1. атауы бойынша мәтіннің жалпы мәселесін анықтау;

2. мәтін бойынша сұрақтар құрастыру;

3. мәтіннің композициялық бөлігін көрсету;

4. мәтінге жоспар құру;

5. мәтінді абзацтарға бөлу;

6. жоспар бойынша тезис құрастыру;

7. мәтінде көркемдеу бөлігін көрсету.

Б. Мәтінді жинақтау дағдысы:

1. сөз және сөз тіркесін қысқарту;

2. техникалық әдебиеттерге қатысты терминдерді шартты түрде қысқарту;

3. мәтіндегі жиі қайталанатын терминдерді қысқарту;

4. синтаксистік құрылымдардың түрлі құралдарын қолдана отырып, құрмалас сөйлем құрау.

В. Негізгі ақпараты жоқ мәнмәтіндік бірліктерді жою арқылы мәтінді жинақтау дағдысы.

Г. Мағыналық үзінділерді жою арқылы мәтінді жинақтау дағдысы:

1. тезисті негіздеу;

2. теориялық дәлелдемелерді көрсететін мысалдар;

3. қайталау және нақтылау;

4. талқылаудың әрқилы түрлері;

5. биографиялық түріндегі мәлімет.

Студент рефераттың композициялық жобасын білуі керек:

1. Сөйлеу.

2. Мақалада айтылатын негізгі мәселелерді (мәселе, қағида) атап беру.

3. Ең маңызды сұрақтарды талдау (айтылып жатқан сұрақтардың маңыздылығын негіздеу, осы сұрақтар бойынша автордың пікірін қысқаша жеткізу, автордың айтқан пікірі бойынша өз пікірін білдіру).

4. Мақаланың мәселесі немесе барлық тақырыптың мәні туралы жалпы қорытынды.

Бұдан бөлек, студент толық түрде рефераттың жобасының барлық композициялық бөліктерін байланыстырып тұрған тілдік құрылымдарды білуі керек.

Студенттің реферат жазу қабілеті мен дағдысын қалыптастыру үшін түрлі тілдік және сөйлеу жаттығулары, мәтінді оқыту түрлері және оларды мағыналық талдау, рефераттың жоспар жобасын жасау, материалды тілдік өңдеу секілді үлкен дайындық жұмыстары жүргізіледі.

Студенттің әрбір жазба жұмысы тілдік және коммуникативтік құзыреттіліктің белгілі бір кезеңін көрсетеді. Сондықтан студенттер жазған рефераттар бақылаудың бір түрі ғана емес, сонымен бірге оқыту үдерісін ұйымдастырудың сәті және тірегі болады. Рефератты бақылаудың бір түрі ретінде қолдана отырып, оқытушы тапсырма материалына және тақырыпқа (құрылымдық, мәтіндік, көркемдеу) көңіл аударады. Одан ары қарай ақпараттық бірліктің орналасу тәртібі, бөлімдердің арасындағы қажетті байланыстарды қадағалау, тілдік құралдардың оқыту кезеңдеріне сай келуі және оларды қолданудың дұрыстығы тексеріледі. Қолданылатын тілдік құралдардың оқыту кезеңдеріне сәйкестігі, яғни жұмыстың мазмұнын мағыналық тұрғыдан жеткізу үшін лексика-грамматикалық материалдың қолданылу дәрежесі, дамытылып жатқан тақырыпқа сәйкестігі, тіл үйренушінің тілдік құзыреттілігінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Сондықтан оқытудың жалғастырушы кезеңінде сөздік бірліктің көлемі есепке алынады, олардың мәтінде ішкі ұйымдастырылуы және бір мәтінге бірігу тәсілі қалай тандалғаны есепке алынады.

Жазылымға оқытудың қорытынды кезеңінде әдістемелік тұрғыдан өз бетімен ойын дұрыс жаза алу болып табылады. Жазылымға оқытудың жалғастырушы деңгейінде жаза алу дағдысының қалыптасқанын тексеру формасының бір түрі студенттің өз бетімен реферат жаза алуы болып табылады.

Жазылымға оқытудың коммуникативтік мақсаттары - студенттерді курстық жұмыстар және курстық жобалар, дипломдық жұмыстар мен дипломдық жобалар жазуға дайындау болып табылады.

Жазылымға оқыту мәселесі орыс және қазақ тілдерін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің өзекті мәселелерінің қатарына жатады. Бұл мәселе көпәспектiлi және көпжоспарлы және оның көптеген жақтары өзiнiң шешiмiн күтуде. Дегенмен қазақ және орыс тілдерін шет тілі ретінде оқыту практикасы бүгінгі күні коммуникативтік міндеттеріне сәйкес жаза алу дағдысының түрлі жүйесін өңдеу міндеттерін алға тартуда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.А. Акишина, О.Е. Каган. «Учимся учить» (для преподавателя русского языка как иностранного). Москва, «Русский язык», 2002 г.

2. Л.И. Вайсбург. «Реферирование как форма работы над публицистическими и научно-популярными текстами». ИЯШ №6, 1995 г.

3. В.В. Воробьева. «Письменная работа на продвинутом этапе. Из опыта преподавания русского языка нерусским». В кн. «Методические заметки по вопросам преподавания иностранных языков в ВУЗе». М., 1998 г.

4. В.В. Добровольская. «Некоторые виды работ при обучении письменной речи на базе текстов». В кн. «Русский язык для студентов-иностранцев». М., 1972 г.

5. Т.И. Капитонова, А.Н. Шукин. «Современные методы обучения русскому языку». М., «Русский язык», 1997 г.

Аймагамбетова Малика Муратовна

Докторант КазНПУ им. Абая, г. Алматы, aimagambetovamalika@gmail.com

НЕТРАНСФОРМИРОВАННЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ - ЗАГОЛОВКИ В КАЗАХСТАНСКОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРЕССЕ

Резюме: В данной статье говорится о нетрансформированных фразеологизмах в газетных заголовках, а также об их типах. Данные заголовки не так часто встречаются в казахстанской прессе, так как они привлекают к себе меньше внимания. Подобные заголовки чаще всего употребляются для создания иронического эффекта.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, нетрансформированный фразеологизм, заголовок

Түйін: Бұл мақалада тасымалданбайтын тұрақты тіркестер газеттер тақырыптарында, сондай-ақ олардың түрлері туралы айтылады. Бұл тақырыптар қазақ баспасөзінде сирек кездеседі, өйткені олар кем назарын аударту сияқты. Мұндай атақтары жиі кенесінді әсер жасау үшін пайдаланылады.

Түйін сөздер: тұрақты тіркестер, тасымалданбайтын тұрақты тіркестер, фразеологиялық бірлік, тақырып.

Summary: This article refers to the non-transformed phraseological units in headlines, as well as their types. These headings do not used so frequent in the Kazakh press, because they attract less attention. Such titles more often used to create an ironic effect.

Keywords: idiom, phraseological unit, untransformed idiom, headline.

В качестве воспроизводимой языковой единицы фразеологизм всегда имеет определённое значение, постоянный состав и структуру. Когда речь идет о фразеологическом фонде языка, лингвисты подчеркивают его традиционность, устойчивость, количественное и качественное постоянство состава. Однако в речи постоянно наблюдаются различные преобразования значения и формы фразеологических единиц, обусловленные динамичностью данного пласта лексики. Причины этому две: в первом случае это связано с неграмотностью носителей языка, а также с трудностью усвоения фразеологических единиц. Это так называемая «дефектная» трансформация фразеологизмов. Во втором случае фразеологизмы трансформируются намеренно, с целью создания определённого эффекта. Это индивидуально – авторские преобразования фразеологических единиц. По утверждению Н.М. Шанского, «в стилистических целях фразеологизмы могут употребляться как без изменений, так и в трансформированном виде, с иным значением и структурой или с новыми экспрессивно-стилистическими свойствами» [1, 92].

По мнению Т.С. Гусейновой трансформация – это любое отклонение от общепринятой нормы, закреплённой в лингвистической литературе, а также импровизированное изменение в экспрессивно-стилистических целях [2, 7]. Авторские преобразования устойчивых выражений оправданы как лингвистически, так и психологически. Трансформация расширяет границы авторской мысли, помогает проявить творческие способности. Кроме того, ввиду ограниченности человеческой памяти, формирование новых названий и терминов не может быть бесконечным. Наиболее рациональным при этом является преобразование привычных выражений, которое делает речь более разнообразной и яркой.

Особый интерес представляют газетные заголовки, в которых автор сохраняет в неприкосновенности структуру фразеологической единицы, его лексический состав, но, будучи связанным с иным текстом, газетный заголовок получает новый смысл [3, 81].

Под использованием нетрансформируемых фразеологических единиц понимается их использование в контексте в основной, словарной устойчивой форме. Отсутствие видимых изменений в форме фразеологизмов способствует их быстрому распознаванию носителями языка [4, 74]. Фразеологические единицы в лингвистике могут употребляться без изменений в своей словарной форме, что в лингвистике имеет название «узуальное употребление» [5, 126], а также могут быть трансформированы, т.е. выступать с обновленной структурой и новыми экспрессивно-стилистическими качествами. Следует отметить, что в зарубежной лингвистике данный процесс получил название “core use”. «... ряд исследователей в англоязычных странах отрицательно относятся к индивидуально-авторским преобразованиям фразеологизмов, например, ярим противником подобных преобразований выступает известный английский лексикограф Джонсон, который в двух последних словарях, вышедших в Англии (Chambers Dictionary of Idioms, 1996; Cambridge International Dictionary of Idioms, 1998) не приводит примеров окказионального использования ФЕ» [6, 23].

А. Начисчионе в разделе монографии, посвященном анализу использования фразеологических единиц в их основной, словарной форме и значении (по используемой в книге терминологии – core use), указывает, что именно в данной форме фразеологизмы используются и понимаются боль-

шинством говорящих. В данном случае не наблюдается дополнительных стилистических изменений, поскольку ФЕ функционируют ожидаемым и предсказуемым образом. В работах А. Начисчионе, А. А. Алдаибани и других исследователей указывается, что основными характеристиками использования нетрансформируемых фразеологических единиц являются:

1) использование ФЕ в основной, словарной форме без изменения значения;

2) реализация значения ФЕ в узком контексте, как правило, в пределах одного предложения;

3) предсказуемое употребление ФЕ [7, 53], [4,76], [8, 88].

Таким образом, ФЕ используется в контексте без всяких изменений, как в своем компонентном составе, так и во фразеологическом значении, а основная цель подобного использования - с помощью ФЕ придать яркости и экспрессивности самому высказыванию. Необходимо указать, что подобное употребление фразеологизмов также обозначается в лингвистической литературе термином «узальное» использование ФЕ.

В данной статье нами будут рассмотрены нетрансформированные ФЕ, которые используются в газетных заголовках намного реже, чем трансформированные фразеологизмы-заголовки. Это связано с тем, что они всегда на слуху и привлекают к себе меньше внимания. Как уже было сказано, основная задача заголовка - это привлечь внимание читателя, а при использовании заголовка, состоящего из фразеологизма в неизменном виде, оказывается под давлением фразеологического значения и является неполноинформативным. Ориентировочно-информационный заголовок обеспечивает минимальный уровень предъявления информации и обуславливает направленную ориентацию читателя в материале. При употреблении подобного заглавия отдельно от контекста, он не дает полного представления, о чем пойдет речь в статье.

Нетрансформированные фразеологизмы-заголовки могут подразделяться на четыре типа:

1. Заголовок-фразеологизм без подзаголовка. Например:

Преступление и наказание («Литер», 11 августа 2016). В статье говорится о том, что на 20 МРП были оштрафованы предприниматели, поставившие просроченные продукты в школы и детсады Северо-Казахстанской области. «Преступление и Наказание» - название романа Ф.М. Достоевского (1866). Следует отметить, что ожидания, связанные с первым прочтением заголовка, соответствуют тексту статьи и переключаются в смысловом значении.

Своя рубашка ближе к телу («Литер», 4 августа 2016). В данной статье автор рассказывает об открытии фабрики в г. Кызылорде по пошиву мужских сорочек. Своя рубашка ближе к телу - посло-

вица означает, что собственное благополучие дороже интересов других людей.

Деньги любят счет («Литер», 5 августа 2016). В Жамбылской области подвели итоги двух важнейших программ: в Региональной службе центральных коммуникаций прошел брифинг с участием филиала Национального банка РК о ходе рефинансирования ипотечных займов и легализации. Деньги любят счет - говорится в тех случаях, когда хотят подчеркнуть, что в делах денежных непременно должен быть четкий порядок, бережливость.

Чем больше узнаешь людей, тем больше нравятся собаки («Экспресс К», 11 августа 2016). В статье говорится о жестокой расправе над собакой в Семее. Чем больше узнаешь людей, тем больше нравятся собаки - крылатое выражение, означающее, что животные преданнее, чем люди.

Цыплят по осени считают («Деловой Казахстан», 15 июля 2016) - об экономической ситуации в РК первой половины 2016 года. Цыплят по осени считают (пословица) - судить о делах стоит только по конечным результатам.

Подобные заголовки встречаются в казахстанской прессе намного реже, чем заголовки с подзаголовком. Можно предположить, используя подобные заголовки, журналист создает интригу, вынуждая читателя обратиться к прочтению данной статьи. В основном фразеологические обороты частотны и легко воспринимаются читателями. Как правило, без подзаголовков обходятся заголовки субстантивного, глагольного и наречного типа.

2. Заголовок-фразеологизм и сопровождающий его подзаголовок.

Данный вид заголовка составляет около 10% от всего массива заголовков журналистских статей, не смотря на недостаточную информативность данного типа. Подзаголовок - это своего рода второе дополнительное заглавие к основному заголовку, который уточняет и разъясняет его. Подзаголовок располагается под основным заголовком, обычно выделяется более мелким полужирным шрифтом.

Пусть мама услышит. В РК началась международная акция Всемирная неделя грудного вскармливания («Литер», 3 августа 2016). Пусть мама услышит - строка из песни «Песенка мамонтенка», автор слов Д. Непомнящий, композитор – Шаинский.

Районы-кварталы, жилые массивы. Акан Сатаев представляет новый художественный фильм. («Литер», 2 ноября 2016). В казахстанский кинопрокат вышел новый фильм «Районы» казахстанского режиссера А. Сатаева, в котором повествуется о жизни молодежи в начале 90-ых годов. В качестве заголовка использована строка из песни «Районы» группы «Звери».

Затишье перед бурей. Именитая спортсменка Ярослава Шведова провела масте-класс в Уральске («Литер», 4 ноября 2016). Первая ракетка Ка-

захстана встретила с юными спортсменами в теннисном центре Уральска. Затишье перед бурей - временное успокоение во время каких-либо дел или событий.

Гражданином быть обязан. В Казахстане живет 7 тысяч официально зарегистрированных лиц без гражданства. («Курсивъ», 5 февраля 2015). Гражданином быть обязан - строка из стихотворения Н.А. Некрасова «Поэт и гражданин» (1856).

Долг платежом красен. Выделенные государством средства банковскому сектору в объеме 130 миллиардов тенге пойдут на реструктуризацию долгов («Вечерний Алматы», 5 марта 2015). Долг платежом красен (пословица) - говорится тогда, когда в ответ на какое-либо действие или отношение поступают так же.

3. Фразеологизм в составе заголовка.

Большое количество современных заголовков статей по структуре являются предложениями. Достаточно часто журналисты включают фразеологизмы в состав своих заголовков для большей экспрессивности и образности. В данном случае фразеологизм употреблен в контексте, могут быть изменены падежные формы, но в общем смысл и структура фразеологизма остается первоначальной, не происходит никаких явных трансформаций. Также следует отметить, что подзаголовок не используется автором, т.к. окружение фразеологизма выполняет роль подзаголовка. Он перестает нести смысловую нагрузку. Например:

Все, что нажито «непосильным трудом» («Время», 3 августа 2016). У осужденного экс-депутата Актюбинского областного маслихата М. Ундиргенова конфисковали имущество и лишили его гос. награды. В данном заголовке произошло усечение крылатого выражение из кинофильма «Иван Васильевич меняет профессию» «Все, что нажито непосильным трудом, - все пропало!», а также для усиления отрицательного эффекта употреблены кавычки («непосильный труд»), намек на воровство со стороны государственного служащего. Все, что нажито непосильным трудом, - все пропало! - (цин.) утрата имущества, приобретенного за счет незаконно или нечестно полученных средств.

Быть или не быть микрокредитования в Казахстане? («Курсивъ», 13 октября 2016). Холдинг «Байтерек» внедрил новые программы, одна из которых финансирование МСБ через микрофинансовые организации. Эксперты фонда уверены, что программа кредитования через МФО разовьется в РК. Быть или не быть - вот в чем вопрос - пьеса У. Шекспира «Гамлет» (1600).

Медстрахование приказало долго жить («Курсивъ», 13 октября 2016). В статье говорится об особенностях добровольного медицинского страхования в РК. Приказало долго жить - умирающий, благословляя собравшихся родных, завещал (приказывал) им долго жить.

Ахиллесова пята чиновников («Деловой Казахстан», 4 ноября 2016). В данной статье говорится о 3,2 миллиона услуг, оказанных населению местными органами управления Актюбинской области. Ахиллесова пята - так называют всякое слабое место человека.

Третий - не лишний («Экспресс К», 1 ноября 2016). Об отношениях работодателей и подчиненных в связи с введением нового трудового кодекса. Третий лишний - разг. шутол. ирон. о ком л., оставшемся отвергнутым в любовном треугольнике; о ситуации, когда дело касается только двоих.

Когда игра стоит свеч («Прспорт», 24 апреля 2015). В статье рассказывается о пари порно звезд в случае победы туринского «Ювентуса». Игра стоит свеч (пословица) - произошло от карточных игр. Раньше игорные столы освещались свечами, соответственно, хорошо, когда выигрыш был больше, чем стоимость сгоревших за время игры свечей, т.е игра стоила сгоревших во время игры свеч.

Делу - время! Д. Баландин начал подготовку к Чемпионату мира 2017, который пройдет в Венгрии («Литер», 5 ноября 2016). Делу время, а потехе час (пословица) - следует делам уделять больше времени и внимания, нежели разного рода развлечениям и забавам.

4. Фразеологизм в составе заголовка, употребленный с подзаголовком. Подавляющее большинство современных газетных заголовков по структуре являются простыми предложениями, и журналисты нередко включают фразеологизм в состав заголовка для придания ему большей образности, экспрессивности и диалогичности. Подобное название журналистского текста является оценочным и информационно достаточным, т.к в нем чаще всего заключается основной смысл статьи. Заголовок в этом случае оказывается оценочно-информационным, ключевым смысловым элементом которого выступает оценка факта (отрицательная или положительная).

Не приходи ко мне лечиться. В Карагандинской области острая нехватка врачей. («Литер», 4 ноября 2016). Руководитель управления здравоохранения региона Е. Нурлыбаев сообщил на заседании акимата области, что дефицит кадров в медицинских учреждениях региона составляет более 70 специалистов разных направлений. Приходи ко мне лечиться и корова, и волчица - строка из детского стихотворения К.И. Чуковского «Доктор Айболит».

Дорога в облака. Топ-12 крупнейших аэропортов Казахстана («Свобода слова», 3 ноября 2016). Дорога в облака - название одноименной песни группы «Браво».

На вкус и цвет товарищи есть. В Шымкенте прошел фестиваль «Қазақ дастарханы» («Свобода слова», 17 ноября 2016). Цель данного мероприятия - демонстрация национальных блюд Казахста-

на. На вкус и цвет товарищей нет (пословица) - у каждого человека свой вкус и пристрастия.

Любви все возрасты покорны. Или когда молодая уже немолода («Караван», 10 апреля 2015). Статья об интернет знакомствах. «Любви все возрасты покорны» (крылатое выражение) - романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин» (1823—1831), используется как шутливо-иронический комментарий по поводу пылких, юношеских чувств немолодого человека.

А снег идет ... Последний? Обильные снегопады в Астане («Вечерняя Астана», 12 марта 2015). Строка из песни Е. Евтушенко «А снег идет».

Подобный вид заголовков встречается наиболее часто в казахстанской прессе. Подзаголовок уточняет информацию и дает полное представление о событиях, которые будут описаны в статье.

Анализ нашего материала показал, что факты употребления нетрансформированных фразеологизмов в заголовочных конструкциях составляют 30% от общего количества проанализированных заголовочных конструкций. Результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что использование фразеологизмов: дают точное и компактное описание того или иного явления за счет естественного совпадения означаемого фразеологизма и ситуации, представленной в тексте, а также в некоторых случаях используются для создания иронического эффекта. В целом применение фразеологизмов помогает реализовать рекламную функцию заголовочных конструкций, важность которой усилилась вследствие возросшей конкуренции современных СМИ.

Список литературы

1. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. - М., 1985. - 149 с.
2. Гусейнова Т.С. Трансформация фразеологических единиц как способ реализации газетной экспрессии. - Махачкала, 1997. - 180 с.
3. Ихсангалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ газетных заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Алматы: КазГНУ им. Аль-Фараби, 2000. - 135 с.
4. Арсентьева, Е. Ф. Фразеология и фразеогрфия в сопоставительном аспекте. - Казань, 2006. 172 с.
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. - М.: Рус. яз., 2005 - 502 с.
6. Naciscione A. Phraseological Units in Discourse: towards Applied Stylistics. - Riga: Latvian Academy of Culture, 2001. - 83 p.
7. Алдаибани Ареф Али Салах. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих интеллектуальные способности человека в английском и русском языках : дис. ... канд. филол. наук. - Казань, 2003. - 199 с.
8. Начисчионе А. С. О разграничении вклинивания и разрыва как самостоятельных приемов при окказиональном использовании фразеологических единиц в речи // Контекстуальная семантика : сб. науч. тр. - Рига, 1982. - С. 86–91.

Kasymbekova Aliya Korganbaevna

Senior-teacher of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Alia_mkту@mail.ru

COMPLIANCE OF ENGLISH AND KAZAKH NUMERALS

Түйін. Мақалада ағылшын және қазақ сан есімдерінің сәйкестіктерін қарастырылады

Резюме. В данной статье рассматриваются соответствия английских и казахских числительных.

Summary. This article deals with the compliance of English and Kazakh numerals.

A strong preference for the English language learning approach in Kazakhstan is closely connected with the complex relationship between the English language and globalization. Graddol's argues that economic globalization has encouraged the global spread of English, while the global spread of English has also encouraged globalization [1]. However, not all the English parts of speech are easy to teach in the Kazakh auditory. Astonishingly, the teaching of English numbers or numerals cannot be so challenging due to some straightforward compliances between two languages though they refer to different language families. Therefore, this research is devoted to figure out how numbers are expressed by numerals in English and Kazakh. It also provides examples of cardinal and ordinal numerals, common and decimal fractions, and examples of differences between English and Kazakh and in expressing numbers. Some differences in the representation of numbers in also British and American English are also indicated. For the purposes of studying, numbers in this material are written in words and figures. The use of figures or words for expressing numbers and examples of the use of numbers in various situations are given.

Let's first turn to the functions of numerals. A numeral is a figure, a letter, a word (or their combinations) representing a number. Cardinal numerals indicate number, quantity or amount and are used in counting. Ordinal numerals indicate order, that is, the order of things in a series. Numerals can be written in figures or words (2 or two; 25 or twenty-five; 17th or seventeenth) [37, p.223].

Numerals function as nouns and adjectives. In a sentence, a numeral can serve as a subject, attribute, object, predicative complement, or adverbial modifier.

Ten students took part in the competition. Three of them received awards.

Жарысқа он студент қатысты. Олардың үшеуі марапатталды.

Twenty cars were sold on the first day. Five of them were sports cars.

Бірнші күні жиырма көлік сатылды. Олардың бесеуі спорт көлігі.

There are 135 employees in this company. We talked to 45 of them.

Бұл компанияда 135 жұмысшы бар. Біз солардың ішінде 45-ымен сөйлестік.

How many cakes did you buy? – I bought five. I ate two.

Сен қанша тоқаш сатып алдың? – Мен бесеуін сатып алдым. Екеуін жедім.

Two plus four is six. Three times three is nine.

Екіге алтыны қосқанда алты болады. Үшті үшке көбейтсе тоғыз болады.

How old is your grandfather? – he is 72. He was born in 1944.

Сенің атаң неше жаста? – Ол 72 жаста. Ол 1944 жылы туылған.

It is interesting to note that the numeral is not a part of speech in English. The word "numerals" in English sources refers mostly to figures (not words). Words like "three, six, twenty, forty-five, hundred, third, sixth, twentieth, forty-fifth, hundredth" are nouns and adjectives in English.

Let's compare English and Kazakh parts of speech:

- There are eight parts of speech in English: nouns, pronouns, adjectives, verbs, adverbs, prepositions, conjunctions, and interjections. (In some English sources, articles are included in this list as a part of speech.)

- There are ten parts of speech in Kazakh: nouns, pronouns, adjectives, numerals, verbs, adverbs, prepositions, conjunctions, particles, and interjections.

- Both in British English and in American English groups of three digits in numerals of one thousand and higher are usually separated by a comma, counting from the right: 4,286; 12,345; 378,925; 6,540,210.

- Some manuals of style recommend writing four-digit numerals without a comma: 1570; 2358; 5625.

- In numbers written as words in British English, the conjunction "and" is used before tens, or before ones if there are no tens, starting with hundreds: one hundred and twenty-three (123); four hundred and seven (407); three thousand five hundred and thirty-eight (3,538); seventy-three thousand and five (73,005); five million three hundred thousand and fifty (5,300,050). one hundred and twenty-three (123); four hundred and seven (407); three thousand five hundred and thirty-eight (3,538); seventy-three thousand and five (73,005); five million three hundred thousand and fifty (5,300,050).

- Note the use of more than one conjunction "and" in large numbers in British English: two million six hundred and twenty-five thousand three hundred and ten (2,625,310).

- In American English, the conjunction "and" is generally not used before tens or ones: one hundred twenty-three (123); four hundred seven (407); three

thousand five hundred thirty-eight (3,538); seventy-three thousand five (73,005); two million six hundred twenty-five thousand three hundred ten (2,625,310); five million three hundred thousand fifty (5,300,050).

• In British English, the conjunction "and" is also used before tens or ones in ordinal numerals above one hundred: one hundred and tenth (110th); three thousand and fifth (3005th). But "and" is not used in American ordinals: one hundred tenth (110th); three thousand fifth (3005th).

• In this material, numbers expressed in words are written without "and" before tens or ones.

Digits, figures, numerals, numbers. The words "digit, figure, numeral, number" may present some difficulty for language learners. For example, you can say "the digit 3; the figure 3; the numeral 3; the number 3", but the meanings of these word combinations are not the same.

The word "digit" refers to any of Arabic figures from 0 to 9. Examples: the digit 4; the digit 7; a three-digit number; a group of three digits; use digits to write these numbers.

The word "figure" refers to a numerical symbol for a number and can also refer to the numerical value of a number. Examples: the figure 4; Arabic figures; a six-figure number; a figure of 3.5 million; round figures; write these numbers in figures and in words. The word "figures" can also mean "arithmetic": he is good at figures.

A numeral is a name used for denoting a number. Numerals can be in the form of any symbols denoting a number. In texts of general character, numerals are usually written as figures or words. Examples: the numeral 7; the numeral seven; ordinal numerals. The word "number" refers to quantity or amount (in various fields of application) and is one of the main concepts in mathematics. Examples: whole numbers; natural numbers; prime numbers; even numbers; odd numbers; large numbers; round numbers; negative numbers; the number 12; the number twelve; the number 165.

One of the meanings of the word "number" is "numeral". Because of that, the word "number" can be used in many cases where the word "numeral" is meant, for example, you can say "cardinal numerals" or "cardinal numbers"; "ordinal numerals" or "ordinal numbers".

Cardinal numerals. In formal nontechnical texts, numbers from one to one hundred, round numbers, and any numbers that can be expressed in one or two words are usually spelled out, that is, written out in words.

In less formal texts, as a general rule, numbers from one to ten should be spelled out, and figures can be used for numbers above ten.

• Examples of spelling. one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10); – Бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он.

• eleven, twelve, thirteen, fourteen, fifteen, sixteen, seventeen, eighteen, nineteen (11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,

18, 19);

• one hundred eighty-six (186); two hundred (200); three hundred forty (340); four hundred (400); five hundred three (503); eight hundred twelve (812); nine hundred one (901); – жүз сексен бес, екі жүз; үш жүз қырық; төрт жүз; бес жүз үш; сегіз жүз он екі; тоғыз жүз бір;

• one thousand six hundred seventy-nine (1,679); four thousand (4,000); fifteen thousand (15,000); sixty-three thousand four hundred ninety-five (63,495); seven hundred eight thousand thirty-four (708,034); – бір мың алты жүз жетпіс тоғыз; төрт мың; он бес мың; алпыс үш мың төрт жүз тоқсан бес; жеті жүз сегіз мың отыз төрт;

• five million (5,000,000); thirteen million nine hundred sixty-seven thousand one hundred eleven (13,967,111); – бес миллион; он үш миллион тоғыз жүз алпыс жеті мың бір жүз он бір;

• six billion three hundred forty-nine million twenty-five thousand six hundred eighty-two (6,349,025,682); – Алты миллиард үш жүз қырық тоғыз миллион жиырма бес мың алты жүз сексен екі.

Examples in sentences

- She has three brothers. – Оның үш ағасы бар.

- There are twelve students in my group. – Менің тобымда он екі студент бар.

- How many feet are there in a mile? – There are 5280 feet in a mile. – Бір милде неше фут бар? – Бір милде 5280 фут бар.

Numbers at the beginning of the sentence should be written out in words. If you need to use figures, restructure your sentence.

- Fifty-six workers were fired yesterday. – Yesterday 56 workers were fired. – Кеше елу алты жұмысшы жұмыстан шығарылды. – Кеше 56 жұмысшы жұмыстан шығарылды. Numerals used in the same function in a sentence are usually written either as words or as figures.

- He wrote one hundred thirty essays, fifty-two stories, and seven novels. – Ол жүз отыз очерк, елу екі әңгіме және жеті роман жазды

- He wrote 130 essays, 52 stories, and 7 novels. – Ол 130 очерк, 52 әңгіме және 7 роман жазды.

Multiples of one hundred

In less formal speech and writing, especially in American usage, four-digit numbers that are multiples of 100 are often named in the following way:

- 1100 – eleven hundred; 1200 – twelve hundred; 1500 – fifteen hundred; 1600 – sixteen hundred; 2300 – twenty-three hundred; 4400 – forty-four hundred; 5600 – fifty-six hundred.

- 1100 – он бір жүздік; 1200 – он екі жүздік; 1500 – он бес жүздік; 1600 – он алты жүздік; 2300 – жиырма үш жүздік; 4400 – қырық бір жүздік; 5600 – елу алты жүздік.

- In British English, such use is more common for round numbers between 1,100 and 1,900. 1000, 2000, 3000, etc., are pronounced as "one thousand, two

thousand, three thousand", etc.; that is, such numbers are generally not expressed in hundreds.

- Ordinal numerals that can be expressed in one or two words are usually written as words [38, p.340].

- Examples of spelling. first, second, third, fourth, fifth, sixth, seventh, eighth, ninth, tenth (1st, 2nd, 3rd, 4th, 5th, 6th, 7th, 8th, 9th, 10th);– Бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы;

- eleventh, twelfth, thirteenth, fourteenth, fifteenth, sixteenth, seventeenth, nineteenth (11th, 12th, 13th, 14th, 15th, 16th, 17th, 18th, 19th); – он бірінші, он екінші, он үшінші, он төртінші, он бесінші, он алтыншы, он жетінші, он сегізінші, он тоғызыншы;

- twentieth, thirty-seventh, forty-second, fifty-first, sixty-fifth, seventieth, eighty-third, ninety-eighth (20th, 37th, 42nd, 51st, 65th, 70th, 83rd, 98th);– жиырма-сыншы, отыз жетінші, қырық екінші, елу бесінші, алпыс бесінші, жетпісінші, сексен үшінші, тоқсан сегізінші;

- one hundred eighty-sixth (186th); three hundred fortieth (340th); five hundred third (503rd); eight hundred twelfth (812th);– жүз сексен алтыншы, үш жүз қырықыншы, бес жүз үшінші; сегіз жүз он екінші;

- one thousand six hundred seventy-ninth (1,679th); nine thousand eight hundred fiftieth (9,850th);– бір мың алты жүз жетпіс тоғыз, тоғыз мың сегіз жүз елу;

- two hundredth (200th); three thousandth (3,000th); five millionth (5,000,000th)– Екі жүзінші; үш мыңыншы; бес миллионыншы.

Generally, ordinal numerals are used as adjectives and stand before nouns. An ordinal numeral is usually preceded by the definite article "the".

- The first story was interesting.– The second was dull.– Бірінші әңгіме қызық болды. Ал екінші әңгіме онша қызық болмады.

- The thousandth visitor received a prize.– Мыңыншы келуші сыйлық алды.

- John Kennedy was the 35th president of the United States– Джон Кеннеди Америка Құрама Штатының 35-ші президенті. Джон Кеннеди Американың 35-ші президенті.

An ordinal numeral may have the meaning "another, one more", in which case it is preceded by the indefinite article "a".

- We sent them two letters, but they didn't answer. We are going to send them a third letter today.– Біз оған екі хат жібердік, алайда олар жауап жазбады. Енді біз оған бүгін үшінші хатты жібермекшіміз.

Note the following typical constructions with ordinal and cardinal numerals: the second lesson – Lesson 2 (pronounced "lesson two"); the fifth unit – Unit 5 (pronounced "unit five"); the tenth chapter – Chapter 10 (pronounced "chapter ten").

Note the use of Roman numerals (pronounced as ordinal numerals) with the names of kings: Henry V (Henry the Fifth); Richard III (Richard the Third).

Difficult spellings

Pay attention to the differences in the spelling and pronunciation of the following cardinal and ordinal numerals.

- two, twelve, twenty, twenty-two – second, twelfth, twentieth, twenty-second;– екі, он екі, жиырма, жиырма екі – екінші, он екінші, жиырма, жиырма екінші;

- three, thirteen, thirty, thirty-three – third, thirteenth, thirtieth, thirty-third;– үш, он үш, отыз үш,– үшінші, он үшінші, отыз үшінші;

- four, fourteen, forty, forty-four – fourth, fourteenth, fortieth, forty-fourth;– төрт, он төрт, қырық, қырық төрт – төртінші, он төртінші, қырықынші, қырық төртінші

- five, fifteen, fifty, fifty-five – fifth, fifteenth, fiftieth, fifty-fifth;– бес, он бес, елу бес – бесінші, он бесінші, елу бесінші

- eight, eighteen, eighty, eighty-eight – eighth, eighteenth, eightieth, eighty-eighth;– сегіз, он сегіз, сексен сегіз – сегізінші, он сегізінші, сексен сегізінші

- nine, nineteen, ninety, ninety-nine – ninth, nineteenth, ninetieth, ninety-ninth;– тоғыз, он тоғыз, тоқсан тоғыз – тоғызыншы, он тоғызыншы, тоқсан тоғызыншы;

Note the pronunciation of "five, fifth" and "nine, ninth": five [faiv] – fifth [fifθ]; nine [nain] – ninth [nainθ].

Numerals like "eighteen" have two stresses: sixteen ['siks'ti:n]; eighteen ['ei'ti:n]. Depending on the position of the numeral in the sentence, primary stress may fall on the first or on the last syllable. For example:

- He has SIXteen BOOKS. How many? – SixTEEN.– Оның он алты кітабы бар. Қанша? – Он алты.

Numerals like "eighty" have one stress on the first syllable: twenty ['twenti]; sixty ['siks'ti]; eighty ['eiti].

Note the pronunciation of ordinal numerals like "twentieth": twentieth ['twentiiθ]; fortieth ['fo:rtiiθ]; fiftieth ['fiftiiθ]; seventieth ['seventiiθ]; ninetieth ['naintiiθ].

fiftieth ['fiftiiθ]; seventieth ['seventiiθ]; ninetieth ['naintiiθ].

The numerator of the fraction is expressed by a cardinal numeral, and the denominator is expressed by an ordinal numeral. The suffixes "rd, th, ths" are not written in the denominator of the fractions written in figures (1/3; 1/5; 3/7), but such fractions are pronounced in the same way as fractions written in words (one-third; one-fifth; three-sevenths).

Common fractions are usually written out in words. Mixed numbers may be written out in words if short but are often written in figures.

Fractions are generally hyphenated, except in those cases where the numerator or the denominator is already hyphenated: "one-fifth" but "one twenty-fifth" [2].

Some manuals of style recommend writing without a hyphen fractions in the meaning of nouns: a half / one half; one third; two thirds; three fourths / three quarters; four fifths.

Examples of spelling

1/2 – one-half / a half; 1/3 – one-third;– Екіден бірі /жартысы; үштен бірі;

1/4 – one-fourth / a quarter;– Төрттен бірі

1/5 – one-fifth; 1/8 – one-eighth;– Бестен бірі; сегізден бірі;

1/9 – one-ninth; 1/10 – one-tenth;–одна девятая; одна десятая;

1/12 – one-twelfth; 1/20 – one twentieth;– Он екіден бір; жиырмадан бір;

1/32 – one thirty-second;– Отыз екіден бір;

1/100 – one-hundredth;– Жүзден бір одна сотая;

1/1000 – one-thousandth;– Мыңнан бір;

2/3 – two-thirds; 4/5 – four-fifths;– две третьих; четыре пятых;

3/4 – three-fourths / three-quarters;– Төрттен бір

5/8 – five-eighths; 9/10 – nine-tenths;– Сегізден бес; оннан тоғыз;

7/36 – seven thirty-sixths;– Отыз алтыдан жеті;

33/100 – thirty-three hundredths;– Жүзден отыз үш;

65/1000 – sixty-five thousandths;– Мыңнан алпыс бес;

1 1/2 – one and a half;– Бір бүтін екіден бір;

1 1/4 – one and a quarter;– Бір бүтін төрттен бір;

3 2/5 – three and two-fifths;– Үш бүтін бестен екі;

6 3/7 – six and three-sevenths.– Алты бүтін жетіден үш.

Examples in sentences

- This box weighs two-thirds of a kilogram.– Мына жәшіктің салмағы келінің үштен бірін құрайды.

- He has already written three-quarters of his new novel.– Ол жазып жатқан жаңа романының төрттен үш бөлігін бітірді.

- A cent is one hundredth part of a dollar.– Цент – доллардың жүзден бір бөлігі.

- A milliliter is one thousandth of a liter.– Миллилитр –литрдің мыңнан бір бөлігі.

The use of "half"

- Add one-half cup of sugar to the mixture.– Оның үстіне жарты кесе қант қосыңыз.

- The park is half a mile from here.– Осы жерден саябаққа деін жарты миль.

- I had to wait for an hour and a half.– Маған жарты сағат күтуге тура келді.

- The fence was one and a half meters high.– Қабырғаның биіктігі бір жарым метр еді.

- I spent three and a half weeks there.– Мен ол жакта үш жарым апта болдым.

Decimal fractions

The decimal point (not a comma) separates the whole from the fraction in decimal fractions in English. Decimals are written in figures.

The digits to the left of the decimal point are usually read as a cardinal number, and the digits to the right of the decimal point are usually read as separate digits. For example, 546.132 can be read as "five hundred forty-six point one-three-two" [3].

Examples of spelling and pronunciation

- 0.2 (pronounced "zero-point-two"); 0.001 (zero-point-zero-zero-one);

- 1.3 (pronounced "one-point-three"); 2.5 (two-point-five); 3.6 (three-point-six);

- 6.57 (pronounced "six-point-five-seven"); 8.024 (eight-point-zero-two-four);

- 17.84 (pronounced "seventeen-point-eight-four"); 99.99 (ninety-nine-point-nine-nine);

- 2056.831 (pronounced "two-thousand-fifty-six-point-eight-three-one").

If the whole before the decimal point equals zero, the zero is sometimes omitted in writing and not pronounced: 0.5 or .5 ("zero-point-five" or "point-five"); 0.029 or .029 ("zero-point-zero-two-nine" or "point-zero-two-nine"). It is advisable to write the zero before the decimal point in such cases.

In British English, a zero is usually read as "nought": 1.03 (one-point-nought-three); 5.206 (five-point-two-nought-six); 0.5 (nought-point-five); 0.001 (nought-point-nought-nought-one).

It is considered preferable to use decimal fractions with the words "million, billion" instead of the numerals with several zeros. Compare:

- 1,500,000 – 1.5 million (pronounced "one-point-five million"); 16,400,000 – 16.4 million (pronounced "sixteen-point-four million"); 3,200,000,000 – 3.2 billion (pronounced "three-point-two billion").

Examples in sentences

Generally, plural nouns are used after decimal fractions in English. Pay attention to the difference in the use of the decimal point (English) and a comma (Kazakh).

- One meter equals 3.28 feet.– Бір метр 3,28 футқа тең.

- The distance between these objects is 23.6 miles.– The distance between these lines is 0.8 centimeters.

When calculations are said aloud, the verb is generally used in the singular, for example, "two plus two is four; two plus two equals four; two plus two makes four". The verb "to equal" in this case is a little more formal than the verbs "to be, to make". Examples:

- 3 + 4 = 7 (pronounced "three plus four is/equals seven")

- 10 – 6 = 4 (pronounced "ten minus six is/equals four")

- 5 x 4 = 20 (pronounced "five multiplied by four is/equals twenty")

- 30 : 6 = 5 (pronounced "thirty divided by six is/equals five")

In the case of addition, the plural form of the verb is also used, for example, "two and two are four; two and two equal four; two and two make four; two plus two make four".

- A singular verb is used when referring to amounts in the following way:

- Three-fifths of a mile is a little less than one kilometer.

- How much is 35 percent of 470?– Сколько будет 35 процентов от 470?

- Fifteen hours of waiting is too much.

In other cases, the choice of a singular or plural verb depends on the noun that follows the numeral. If the noun is singular or uncountable, the singular form of the verb is used. If a plural noun stands after the numeral, the plural form of the verb is used. Compare these examples:

- Half of the house is occupied by his library.– Половина дома занята его библиотекой.

- Half of his books are about children.– Половина его книг – о детях.

- A third (or One-third) of the equipment was replaced last month.– Треть (или Одна треть) оборудования была заменена в прошлом месяце.

- A third (or One-third) of the cars were bought on credit.

- Треть (или Одна треть) автомобилей были куплены в кредит.

- About 60 percent of the sum was provided by a sponsor.– Около 60 процентов суммы было предоставлено спонсором.

- About 60 percent of the students were absent on that day.–Около 60 процентов студентов отсутствовали в тот день.

Hundred, thousand, million

According to Gordon the words "hundred, thousand, million" can be used with "one" or "a" (if "one" is meant). But only "one" is used before these words if they are followed by numerals in order to express an exact number [39, p.117].

Compare these examples:

- I saw about a hundred people there.–Мен ол жактан жүздеген адам көрдім.

- The lake is about a hundred and fifty miles from the nearest city.– Көлге ең жақын қала шамамен жүз елу милдей жерде орналасқан.

- The lake is at a distance of one hundred fifty-two miles from the nearest city.– Көлге ең жақын қала шамамен жүз елу екі милдей жерде орналасқан.

- Their house is almost a hundred and ten years old.– Олардың үйінің салынғанына жүз он жыл болған.

- A picture is worth a thousand words.– Жүз рет естігенше бір рет көрген жақсы.

- She wrote exactly one thousand words– Can they pay a million dollars?

The words "hundred, thousand, million" do not take the plural ending "s" when they are preceded by numerals in order to express an exact number. But the words "hundred, thousand, million" can take the plural ending "s" when they are followed by "of" + noun, in which case they have the meaning "a great number, a lot of". Compare these examples: We need three hundred volunteers. – We saw hundreds of people there.

To sum up, we distinguish 6 types of numerals in

Kazakh: Есептік сан есімдер (Cardinal numerals), Реттік сан есімдер (Ordinal numerals), Топтық сан есімдер, Жинақтық сан есімдер (No equivalent in English), Болжалдық сан есімдер (No equivalent in English), Бөлшектік сан есімдер (Fractions and decimals), while in English there are only three: Cardinal numerals, Ordinal numerals, Fractions and decimals.

English numerals include all numbers, whether as words or as digits. They may be divided into two major types. Cardinal numerals include words like: nought, zero, one, two, 3, fifty-six, 100, a thousand. Ordinal numerals include: first, 2nd, third, fourth, 500th

Numerals are classified as a subclass of nouns because in certain circumstances they can take plurals: five twos are ten. They may also take the: the fourth of July a product of the 1960s. And some plural numerals can take an adjective before them, just like other nouns: the house was built in the late 1960s; he's in his early twenties; the temperature is in the high nineties. In each of our examples, the numerals occur independently, that is, without a noun following them. In these positions, we can classify them as a type of noun because they behave in much the same way as nouns do. Notice, for example, that we can replace the numerals in our examples with common nouns: He is in his eighties; the fourth of July; a product of the 1960s

Numerals do not always occur independently. They often occur before a noun, as in one day; three pages; the fourth day of July.

the second lesson – Lesson 2 (pronounced "lesson two");

As for Kazakh in such case only ordinal numeral is used.

the fifth unit – Unit 5 (pronounced "unit five");

the tenth chapter – Chapter 10 (pronounced "chapter ten").

the use of Roman numerals (pronounced as ordinal numerals) with the names of kings: Henry V (Henry the Fifth);

Richard III (Richard the Third).

My room is (number) thirteen.- Менің бөлмемнің номері- он үш.

My room number is thirteenth. => Мен он үшінші бөлмеде тұрамын [4].

References:

1. Farzad Sharifian *Globalisation and developing metacultural competence in learning English as an International Language. Multilingual Education 2013 3:7. doi:10.1186/2191-5059-3-7*

2. Kauspanskaya V.L. *grammar of the English language (practice book) L.. Prosvespenie 1967.*

3. Ganspina and Vasilevskaya N. *Englisp Grammar M., 1953.*

4. *Қазақ тілі әдістемесі.- Алматы, 2001.*

Бақраденова Алтын

педагогика ғылымдарының кандидаты,

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының профессоры, altyn.bakradenova@mail.ru

Мухатаева Қоңыр

филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті журналистика факультеті баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының доценті, e-mail tantal.km@mail.ru

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ МӘНЕРЛІЛІК ТУРАЛЫ

Түйін. Мақалада ақындардың шығармашылық шабыты сөз болады. Кең құлашты поэтикалық стильдің майталмандары Иса Байзақов пен Илияс Жансүгіровтердің тарихи тақырыпқа жазылған дастандары салыстырылып, шығармашылық үдерісте туындаған авторлық сөз қолданыстары, кейіпкер сөзіндегі интонациялық мәнерлілік мәселелері қарастырылған.

Түйін сөз: поэма, жыршы, лингвостилистика, шеешендік өнер, аллитерациялау, ассонанс, интонациялық мәнерлік

Резюме. В статье сопоставляются творческие порывы акынов Исы Байзакова и Илияса Жансугурова в процессе создания исторических поэм. Авторы лингвостилистическим методом раскрывают многогранный поэтический стиль каждого из них: выразительность речи лирических героев, так же своеобразное авторское мастерство, примененное в процессе творения.

Ключевые слово: поэма, сказитель, лингвостилистика, красноречие, аллитерация, выразительный интонация.

Summary. V article compares creative impulses akyns Isa Baizakova and Ilias Zhansugurov in the process of creating a historical poems. The authors disclose the method Lingvostilisticheskyy mnogogranny poetic style of each of them: the expressiveness of lyrical speech, as a kind of author's skill primenennoev process of creation.

Keyword: the poem, the narrator, linguistic stylistics, eloquence, alliteration, expressive intonation.

Суырып салмалық қабілетімен Арқаға аты мәшһүр Иса Байзақовтың алғашқы «Құралай сұлу» дастаны 1925 жылдан жұртты елең еткізіп, жыр сүйгіш қауымның ілтипатына бөленген болатын, ал Илияс Жансүгіровтің 1928 жылы жарияланған «Күй» дастанына кейіпкер ретінде алынған Молькбай тарихта болған қобызшы Байсақтың баласы. Өзін айналасындағыларға «Жоңғарлармен жекпе-жекте үш рет жеңіске жетіп, Абылай ханнан бата алған Ер Тоқмамбеттің ұрпағымын» деп таныстырады екен.

Аталған шығармалардың тарихи маңызы дәлелденіп, авторларымен бірге әдеби ортаға өз нұсқаларында оралғаны ел мәдениеті мен әдебиеті үшін үлкен табыс болды. Мазмұны, тілдік құрылысы жағынан өзара үндес екі дастанды халқына жақын еткен шеберлік сырларын іздегенімізде, олардың әрбірінде ақындардың халықтық озық поэзияға тән «ұлттық элементтеріндегі – ұшқыр да бай поэтикалық қолданыстардан қарапайым сөйлеу тіліне дей-

інгі тілдік формаларды, ұлт тілінің бар айшығын» байқататын әдеби әрі халықтық тіл құралдарын шеберлікпен қолданғандығын байқадық [1,13]. «Көркем әдебиет стилінде басқа стильдер де ұшырасады, көркем әдебиет тілінде эстетикалық қызмет қана емес, коммуникативтік қызмет те болатынын естен шығаруға болмайды» [1,178] деген тілші ғалымның сөзіне сүйене отырып, екі шығармадағы стильдік ұқсастықтарды және шығармашылық үдерісте туындаған бейнелеу-мәнерлеуге қатысты ерекшеліктерді қарастыруға тура келді.

«Құралай сұлу» поэмасының кіріспе бөлімін Иса ақын:

«Ойласаң өткен күнді айтады жыр,

Тыңдасаң: Естіледі бір терең сыр.

Ой өліп, өмір сөніп көп соғылған

Суреті өткен күннің алдымда тұр», -

деп бастаған [2,9].

«Қазақ елінің төбесінен қара өлең қасиетті құс болып жақынырақ қалықтап ұшқан» деген аңызға сүйенсек, аталған туындылар сол аңызды шындыққа жақындата түседі. Илияс та, Иса да өнер адамдарын бейне-образдарға айналдырған. Олар туралы сөз кестелерін оқығанда мәтіннен оқырман да, тыңдарман да ерекше көңіл-күйді сезінуі тиіс. Алдымен жазылған «Құралай сұлу» дастанында Иса Байзақов халықтық дәстүрлі соқпақты сақтай отырып, ондағы тіл маржандарын өзінше тере жазған:

Қабакты, қара торы, ұзын бойлы,

Кірпікті, буырыл сақал, терең ойлы

Бұрылып үлкен мұрын, ойлы түспен

Халқына бір бұрылып қарап қойды.

Әрі-бері ойға кетіп отырды жәй,

Жұрт күтті не болды деп, қимылдамай,

Күрсініп жерден басын алды дағы,

Сөйледі жұртқа қарап содан былай: [2,11]

Көз алдымызға ел ежелден сыйлайтын шешен-билер бейнесі тұра қалады: қарапайым, артық ауыз сөзі жоқ, ойланып барып сөйлейтін Монтай би бейнесін Иса Байзақов осылай суреттеген. Жаны қасиетті жырымен бірге ақын кәдімгі қара өлең үлгісінде Монтай бидің сөзін «Уа, жұртым!» деген қарапқа сөзбен салмақты бастатқан да, әрі қарай дарындарға тән нөпірлі төкпелілік сарынымен 7-8 буынды арнау сөз үлгісімен жалғастырған. Ел ақылшысының ойын кесіп айтуы («Ер туса, елден тумас...»), толғанып, мақалдап, толғай сөйлеуі

(«Ер туып, жоқ елді бар қыла алмайды. Ел болса, ер туғызбай тұра алмайды»), айтар ойын ескерте жеткізуі («Тұсында әр заманның бір сұрқылтай...») бір шумақ өлеңге мақал-мәтел, нақыл сөздер түрінде кіріктірілген. Бұл туралы «Өлеңнің өнегелі өрнектері» деген мақаласында тіл қамқоршысы, танымал ғалым Өмірзақ Айтбаев: «Абайдан үлгі алып, сөзді Абайша түрлендіре түскендер бар. Иса-сөз түрлендіру, тіл ұстарту жағынан осы қатарға жататын ерекше тұлға...Мағынасы терең, ойландырмай, толғандырмай кетпейтін мұндай аталы сөздер ұмытылмақ емес» деп бағаланған.[3,55]

Түйдектеле берілген нақыл сөздер лирикалық кейіпкердің ішіндегі зардың, шердің қара тұманын көрсеткендей болса, халыққа қарата қарапайым тілмен жеделдете айтылған сөзге ауысқан тұста бидің өзіне де, елге де басу айтуы бар және ол сөзді өз мәнерімен оқи жөнелсеңіз, би қабағындағы қара бұлт сөйіліп жүре береді. Ақындық шабыттан туған поэтикалық стиль оқырманына эстетикалық қуат беріп, поэманың мазмұнына қызықтыра түседі.

Лингвостилистика ғылымында интонациялық мәнерлілікті зерттеушілер, оның екі кезені болатынын: алдымен ақынның шығармашылық үдеріс сәтінде пайда болатын мәтіннің интонациялық мәнерін зерттеп, түсіне білу, кейін мәтін оқушының мәтінге жан бітіре оқи білуге үйрену екенін ескертеді. Иса Байзақовтың «Құралай сұлу» дастанын оқи бастағаннан-ақ, әр жолынан лирикалық кейіпкердің даусын естігендей боласың, сонымен қатар І. Жансүгіровтің «Күй» поэмасының ырғағы мен күні кетіп бара жатқан Мольқбай бейнесі еріксіз еске оралады. Иса, Ілияс атты пайғамбарлардың атымен аталған қос дүлдүл ақындардың өнер адамдарын өрнектеулері ерекше интонациялық мәнерге ие: олар жайлы жыр жолдары әуенінде поэзия тұлпарына мінгендей оқырманға ерекше әсер бар және олар поэзия тұлпарларына жәй мінбеген, ерттеп мінген. Ерттеп мінген де шапқан, шапқан сайын қыза түскен. Ілияс Жансүгіровтің басты кейіпкері:

Қобызшы –Мольқбай шал Матайдағы,
Матайда, Кеже,Тұңғат, Сақайдағы.
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймаңдаған бақайшағы...
Еңкейіп екіндідей күні кеткен,
Жұқарып, нашарланып күйі кеткен.
Қобызшы ол «Ақ көбікті» аңыратқан,
Боздатып «Боз інгенді» күніренткен.
Қобызшы ол «Көк көбекті» күрілдеткен,
«Дүлдүлін» Ер Әлінің дүрілдеткен.
«Онсан мен Орманбеттің айрылғанын»
«Жыласқан ноғай-қазақ» күйін шерткен.
Қобызшы ол «Қорамжанның күйін» тартқан,
Зарлы ол қыр қиялын қиындатқан.
Қалыпты қолда қоңыр көне қобыз,
О баста сырмайлатқан, күміс шапқан.[4,46]

Дастандардағы Монтай бидің қатулы қабағы мен Мольқбайдың кеңестік кезеңдегі хал-күйі ұлт басы-

на төнген ауыр кезеңдерден хабар береді. «Саятшы Сартай не күйде?», «Қайықшы Қалтай не күйде?» деп қайырып, олардың жәйін мана көнекке теңеген Ілияс Жансүгіров құр ойын-сауықтың қажеті шамалы екендігін, өнер өрден, биіктен көрінуін ауыл ақыны бола жүріп қолдаған еді. 1928 жылы Мәскеуден журналистік мамандыққа оқып қайтысымен жазған «Күй» поэмасы арқылы ақын Мольқбай қобызшыға өз дастанымен мәңгілік ескерткіш орнатты. 1979 жылы І.Жансүгіров аты берілген Талдықорған мемлекеттік педагогикалық институтында ақынның 85 жылдық мерейтойына арналып ақын музейі ашылды. Сол музейге алғаш рет Ақсу ауданы, «Үлгілі» ауылында тұрған Бөрбек ақсақалдың бәйбішесі Адамасқан әжеден институт ректоры қолдауымен қобызшының көне қобызды алдырылып, мұражайға қойылды. Сол қобыздың шанағынан төгілген қаншама мұң-қайғыны ақындар жыр мәнерінде ұрпаққа қалдырды. «Бай», «қулактар» делініп, қазақ елінің жақсылары қудаланғаны тарихи шындық. Ел ішіндегі жыр сәйгүліктері жайында алып-қашпа сөздерден сақтану мақсатында Иса мен Ілияс ақындардың тарихи аңыздарға, маңызды тарихи оқиғаларға шынайы жүректерімен тақырып арнағандықтары қазіргі тәуелсіздік заманда тереңнен зерделенуде.

Мыңдаған оркестрді, көргем топты,
Жырлаған жаңа өмірдің күйін соқты.
Жуылған жүректен у сол күйменен
Аршығам көңілімді басқан тотты...

Сонымен сол барғаннан кейін қайтқам,
Мен дағы жаңа тапқан күйді тартқам.
Бағыстап жарлы жұртқа жүрек жырын,
Байқамай, жыр айтам деп, сырымды айтқам.

[4,9-60]

Исadan жазылу кезені сәл кейін І.Жансүгіровтің дастанында кеудені кере сипатталған қуаныш лебі жоқ. Мақсат – құдіретті күйдің тауды, тасты бұзатын, шындықты жасыра алмайтын күшін көрсетуінде. Осындай астарлы ойды жоғарыда келтірілген үзіндінің соңғы жолдарынан байқаймыз. Қазақ елінің тұрмысына салқыны тиіп жатқан саясаттан бойын аулақ ұстаса да, ақын «қобыздан құздың күйін, мұздың күйін» сезгеніне дән риза.

Жарияланбаған туындылары толықтырылған соңғы өлеңдер жинағында І.Жансүгіровтің «Толғау» атты өлеңі беріліпті. Онда:

«Көңілдің күйі келмесе,
Көп мылжынға мен сараң.
Көңілдің күйі кернесе,
Көтерілем ән салам», -[4,18] деген жолдар бар.

Азулы ақындар саясаттың аумалы – төкпелі болып тұрған сәттерінде ойларын өздері айтпай, кейіпкерлеріне айтқызып, бұған қоса байқайтынымыз – екі ақын шығармаларында да ішкі мәнерінен, сөйлеу ырғағынан, дауыстың күші мен қарқынынан түсінілетін астарлы ойлар көп.

Поэмада аз көрінсе де, Иса ақынның сөз-образбен суреттеген Монтай би бейнесіне тағы оралайық. Оның әрі толғай, әрі арнай сөйленетін сөзінде бір басына жинаған қаншама тұңғыық, таза тұжырымдар, философиялық пайымдаулар тұр. Оқушы жастар мәтіндердің интонациялық мәнерін келтіре зерделей оқыса, қаншама дидактикалық ақыл-кеңестер түюге болады. Ескеретін жайт – осы дастан жазылған уақытта Иса Байзақов та Қызылордада оқып жүрген, «Сыр елі – жыр елі» аталатын мекенде Монтай би туралы аңызды қағып алып, дастанға айналдыруы – сезімтал жүректі ақынның ғана қол жеткізетін табысы. Шешендік өнер – өнердің ең биігі десек, өнер адамдары жайында алғашқы суретті образды бейне жасаған – Иса ақын деуге болады.

«Үйірінен бөлінсе,
Құланның күйі болар ма?
Өз тобынан бөлінсе,
Батырдың бағы жанар ма?
Қара басын қайырса,
Биде әділдік болар ма?»[2,12]

Шартты бағыныңқы сөйлем құрылымымен берілген өлең тармақтары орта шеніне дейін риторикалық сұраулы сөйлемдерімен мәтінге жағымды экспрессиялық, яғни сезімдік реңк беріп тұр. Бұл тәсіл арқылы ел кеңесшісінің ойын ойып айтатын, сөйлесе, сөздерін жеткізе сөйлейтін мінезі ашылған. Қысқа да нұсқалы қайырылған жолдар қайталау аллитерациялау, ассонанс тәсілдерімен құлпыра түскен. Мысалы: Елінің «қамын жеу», «салтынан айырылмау», «мұндана еруден, қамсыз қайғыдан сақ болу» сияқты афоризмді тіркестерді аузына сала отырып, Иса Байзақов би, шешен бейнесінің қалтқысыз қатал қалпын сомдайды:

«Қартайғанда басқан ой
Қарабастың қамы емес.
Көңілді серпіп ашпас ой
Мұндана беру сән емес».[2,12]

«Қ» дыбысын ойната жеткізілуі мен алдыңғы тұжырым кесіп айтылса, соңғы тармақтағы пікірді қабылдау үшін, «ашпас» сөзіне «а» дыбысын қосып, «ашпаса» деп оқу сұралып тұр. Әрі қарай мәтінде қай заманда да, қандай да болмасын, мұң шалған адамды сергітіп тастайтын жолдар тізілген:

«Мұндана беру сән емес,
Қамсыз қайғы қапалық
О да ақылдың заңы емес».[2,12]

Ақын осылайша кейіпкерінің әр сөзін салмақтап, келелі, түйдек-түйдек ойлар айтқан. Осы жолдарда «қапалы» сөзінің соңына «к» дыбысын жалғап, жол бойы аллитерация жасаған. Дәстүрлі қолданыста «қапалық» сөзі болмаса да, бұл тіркесте ерсі көрініп тұрған жоқ, қайта «Қайғының» ащылығын «қамсыз» сөзінің мағынасына үстемелетіп, онымен бірдей күрделі эпитетке айналған. Дыбыстық үйлесімдер арқылы туындаған осы интонациядан, бейнелі мәнерден экстроллингвистикалық қолданыстардың мәтін мазмұнын мәнерлі жеткізудегі маңызы байқа-

лады. Монтай бидің сөзінің соңғы жолдары:

«Арманы жоқ ел көрсем,
Арымастай болар ем.
Азбайтын тату ел көрсем,
Тұғырға қайта қонар ем», - деп аяқталады.[2,12]

«Арман» сөзіне ұйқастырылып «арымастай» делініп алынған теңеу мәтінде ұғынылатын окказионал сөз. Ол «шаршамайтын», «шалдықпайтын» деген сөздер мағынасында емес, «іштегі аурудан тазалану, ауырмау» деген мағынада жұмсалған. Монтайға параллель алынған кейіпкер Келден – ақын тілінде «шыбын жанын қайғымен күйреткен» батыр кейіпкер. Келденді арманда қалдырған Құралайды алайық, қалмақтар басып алған қазақ жерін, қиналған, шашылған, сендей соғылысқан қазақ елін алайық, барлығы – Иса ақынның тек жан сезімін, толғанысын жеткізетін сөз-образдармен ашылған бейнелер. Дастан аңыз түрінде Келденнің атынан айтылатын әңгімеден басталады да, ауызекі тілдегі «бір тайпы ел», «үзілтіп ән салу», «мал иіру», «ағыз», «шабу, омақата жығылу», «қалбақ ойнау», «құл мен құтан», «қарлық іске долдану» деген халықтық қолданыстарға бай келеді. Бұл қолданыстар арқылы қазақ халқының ат құлағында ойнаған ері, оның ерлік әрекеттері әсерлі жеткізіледі.

«Өкітіп өшпес қайғы уын берді,
Дариға-ай ұмытайын сондай жерді.
Жасты жаспен ағызып жуа бердім,
Шыдатар әйел күйі қандай ерді?»[2,31]

Бұл – қалмақтың қазақ әйелінен туған Құралай сұлу атты қызының босатуымен азат болған Келденнің көңіл шері. Бостандықты, махабатты, әділдікті бүкіл табиғат коштағандай. Иса ақын бұл көріністі «күн қолтығы тасалады», «тас құлағын салғандай бұқты», «қараңғы түн жығылып», «таулар бас иеді тәжім ғылып», «сылдыраған бұлақтың даусы», «жел бетті желпіп, сүйіп тұр» деген бейнелі тіркестермен жасалған егіздеу, яғни параллельдеу тәсілдерімен жасалған суреттеулерде жеткізеді.

Анасы махаббаттың жер құлпырды,
Нұр түгіл жер-жаһанға күн құлпырды,
Теңбіл аспан тесіле қарағандай,
Далада тағыға еріп кім құлпырды?
Жұмбағын сол күндердің жұтып өткен,
Құлдары махаббаттың жас құлпырды.
Адам деп соны да мен ойлармын ба,
Түсініп тыңдамаса мұндай сырды...[2,33]

Келден – елін қалмақ шапқыншылығынан қорғау үстінде қолға түсіп, тұтқын болады. Тері қапшықта буулы тұрып, батырлық айбатынан қайтпайды, жауының алдында жығылмайды. Осыдай қазақ батырын Құралай сұлудың сүймеске лажды жоқ және шешесінің аманаты бар. Екі жас тағылы тауда, далада қосылады. Бірақ адам тағыларынан қашып, Құралай дала тағысына жем болады.

Аңыз оқиға болса да, поэманың сезім қылын шертер осы тұстары И.Байзақовтың шығармашылық үдерісі үстінде туындаған интонациялық

мәнерлік арқылы айшықтала жеткізіліп, аңыз кейіпкерлерінің сөзімен поэманың соңына таман барып барып үзілуі байқалады. Мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны тәлімгерлерін поэмадағы кейіпкер үніне қосалқы дауыс сарындарын ескере оқуға үйретіп, интонациялық мәнерлілікке баулу – тіл-әдебиет маманының, шеберлілік шиырына тәрбиеленетін журналистердің басты міндеті.

Композициялық құрылысы мен тіл мәнерлілігі жағынан «Құралай сұлу» мен І.Жансүгіровтің «Күй» поэмасының өзектестігі: дастандарда қайғылы оқиғаны баяндауға себепкер болған лирикалық кейіпкерлерінің, яғни ақындардың «мен» атынан заман оқиғаларына әрдайым алаңдаулы образдар болуында. Бұл – бір, екіншіден, «Құралай сұлуда» Монтай бидің шерін тыңдасақ, «Күйде» сипатталатын лирикалық кейіпкерлердің бейне-образдарынан Мольқбайдың қобыз шанағынан төгілген замана зарын естігендей сезімнің жеткізілуін сеземіз. Мәтінді тыңдаушылар осыны дәл қабылдауы тиіс. Иса Байзақов:

«Өмірдің алды жарық, соңы қара,
Талайға түсірді ғой бітпес жара.
Келденнің арманына ой жіберіп,
Менің де жүрегім пара-пара!» [2,18], - деп толғаса, Илияс Жансүгіров:

«Көп жүрген көңілім жүдеп, жаным жадап,
Жабыққам, жатырқағам, тартқам азап.
Сонау күй жүрегімді тыншытпаған
Пышағын кейде салып, кейде қадап», - деп [4,57], жүректеріне түскен сезім жараларына ем болар амал-күй күтеді. Поэзияның қос дүлдүлінің сөз кестелері өздері сияқты қиянатқа қарсы тұра білетін, кейіпкерлерімен бірге қиналған мазмұнды жеткізген.

Қоңыр жел күліп келіп бетті сүйед,
Лебінен сүйген сайын жалын тиед.
Кей кезде жұмбақ бір ел еске түсіп,
Өз жанын өзі ұға алмай, от боп күйед.
«Шіркін-ай, шыдамайды-ау, жаны құрғыр,
Елестеп өткенді айтсаң, бір терең сыр.
Өткенге ой бөлмей-ақ қояр едім,
Жанымды жегі еткен осындай жыр» [2,27]

Иса ақын өткеннің қанды уақиғасынан сырт қала алмағанын айтса, Илияс ақын өмірі күйік болып өткен өнер адамының сырын ашуға ашық түрде ниет білдіреді:

«Ол ма еді күйі күйік зарлы заман?
Жаншыған зарлы ма еді зар жылаған?
Күйініп, күйін тартып, күйдірген шал,
Кім еді? Білмей тұрып кіналаман». [4,56]
Ал «Құралай сұлу» дастанын И.Байзақов:
«Жазалы кім, жазасызды күйдірген кім?
Тексерші өткендердің әр бір ізін», - деп, [4,42] дастанды антифразисті мәнерлі жолдармен күрт аяқтайды.

Мұндай авторлық шегініс бүгіндері әдебиет әлеміне, мәдениет биігіне көтерілген қазақтың би шешендерінің мол мұрасының ортамызға өз аттарымен оралатынына деген сенімін ақынның ашық айтпағанын байқатады. Олар мегзеген философиялық ойлар ұрпағына халқымызда бар мәдени мұраны табыстап, «Ашындар, қазындар!» деп тұрғандай.

Біздің ойымызша, Илияс Жансүгіровпен қатар поэзия шыңына еркін құлаш ұрған Иса ақын кеңес дәуірінің ықпалымен кеңес заманы тұсындағы саясатты кеңес сахнасында насихаттауға мәжбүр болмағанда, кең сахара аспанында еркін қалықтар еді, сал-серілік нышандары мол шығармаларынан келесі ғасыр ұрпағы да талай сусындар еді. Ақындардың кейіпкерлерінің тағдырлары да, бүгінгі заман көзімен қарағанда, осыны байқатады. «Сабаз ақындарымыз-ай, жандардың қандай таза еді?» - деп сүйсінеміз.

1930 жылдардың орта шенінде І.Жансүгіровтің өнер адамдары туралы осы «Күй» (1928), «Күйші», «Құлагер» атты поэмаларына қатысты айтыс-тыртыстыр болды, кеңестік саясат қыспағымен ақынға жөнсіз «жолбике ақын» деген атақ та тағылды. Осындай қатердің алдын-алып «Байқамай жыр айттам деп, сыр айтып қойған...» ақынның лирикалық кейіпкері өз қазанын өзі жаба ұстады, дегенмен, шындық бүгіндері ашылып отыр. Дүлдүл ақындар қашанда сыршыл, турашыл, шынайы сөз шеберлері күйінде есте сақталады. Ақындардың асыл дүниелерді жазу кезіндегі, лирикалық үдеріс үстіндегі толғаныста туған ақындық ішкі интонациялық мәнерді оқырмандары сондай сезіммен қабылдап, түсіне оқуы керек.

Әдебиеттер:

1. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. - Астана: Л.Н.Гумилов атындағы ЕҰУ, 2006. - 369 б.
2. Байзақов И. Ақбөпе. - Астана: Елорда, 2000. - 366 б.
3. Ақын Иса. Жинақ. - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 160 б.
4. Қазақ совет поэзиясының антологиясы. Бірінші том. - Алматы: Жазушы, 1977. - 565 б.
5. Кәкішев Т. 1920 жылдардағы әдеби сын / Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.7. - Алматы, 2004. - 462б.
6. Ысқақов Д. 1930 жылдардағы әдеби сын / Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.7. - Алматы, 2004. - 462 б.
7. Әуезов М. Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.1. Бірінші кітап. - Алматы, 1960. - 737 б.

Бекбосынова Асия Хасанқызы

филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай педагогикалық институтының доценті,
Қостанай қ, e-mail: assia-bek@mail.ru

СЕНТЕНЦИЯ - ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ПОЭЗИЯДАҒЫ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Мақалада сентенция-теңеулердің поэзиядағы қолданыс ерекшелігі талданып, стильдік қызметі сараланады. Сентенция-теңеулер – қаламгердің жеке қолданысынан туған, оқырманға ой салатын, ақыл-уағыз түрінде келген қанатты сөздер қатарынан орын алуға мүмкіншілігі зор тілдік құбылыс екендігі нақты мысалдармен дәлелденеді.

Резюме. В статье рассматриваются особенности сравнений-сентенций в поэзии и их стилистические функции. На основе примеров доказано, что сравнения-сентенции могут занять достойное место наряду с афоризмами, которые являются личным произведением автора, имеющий глубокий смысл и пример для подражания.

Summary. This article focuses on the use of comparison-sentences in poetry, as well as its stylistic feature. On the basis of the examples it proved that the comparison-sentences can take its rightful place alongside aphorisms, which are the product of the author's own, has a deep meaning and an example to follow.

Кез келген суреткер өз ойы мен көзқарасын оқырманға әсерлі әрі бейнелі етіп жеткізу үшін тілдің экспрессивті құралдарын мейлінше уәжді қолдануға тырысады. Көркем шығармадағы теңеулер адамның сезіміне ерекше әсер етіп, түрлі стильдік қызметте қолданылуымен құнды болып келеді. Теңеулер заттар мен құбылыстарды салыстыруға ғана негізделмей, сол салыстыру нәтижесінде зат пен құбылыс туралы өзіндік ой туады, оған автор тарапынан баға беріледі. Мұндай теңеулер автордың айтар ойының салмағын арттырып, ойды нақтылайды, ал оқырманды ойлануға жетелейді. С. Мәуленов қолданған теңеулер ұлттың таным-түсінігін білдірумен бірге терең мазмұнды, ой-тұжырымды болып келген. Афористік қасиеті өте жоғары өлеңдерінде теңеулер ерекше қызмет атқарған. Салиқалы ой айтып, салмақты ой түйген мұндай теңеулер ақын өлеңдерінде мол кездеседі. “Ұлттың ділінде тіл арқылы берілетін ғибрат түрінде айтылатын бейнелі сөздер экспрессивті мағына жүктеп отырады. ... мұндай сөздер «ділмәр сөз», «қанатты сөз», «мәнерлі сөз» деп аталып жүр. Ділмәр сөздің мақал-мәтелдерден ерекшелігі – оның белгілі бір авторы болады. Ділмәр сөзде ой барынша терең мәнді аймақтарымен өрнектеліп, өткір мәнерлілікке негізделеді” [1, 314]. Өлемнің тілдік бейнесін жасауда теңеулердегі сентенция құбылысының танымдық сипаты айрықша деуге болады.

“Адам жанына әсер етерлік шындықтың эстетикалық маңызын сипаттайтын, қаламгердің дүниетанымын, парасат-пайымын көрсететін тілдік құбылыстардың бірі – сентенция құбылысы” [2, 80]. Қадыр Мырза Әлі шығармаларындағы сентенция құбылысын зерттеген А. Әділова “Сентенция дегеніміз – белгілі авторы бар, адам, қоғам өмірінің сан алуан қырын қамтитын, терең мазмұнды, көркем, әсерлі, кітаби-жазба әдебиетте ұшырасатын, мәні контексте ашылатын ықшам сөйлем (синтаксистік бірлік)” [3, 12] – деген анықтама береді. Мысалы:

Айтылған сөз қисынсыз,

Қаңғыбастай үй-күйсіз.

Қисынды сөз іздейміз

Күндіз-түні ұйқысыз.

“Айтылған сөз қисынсыз”.

Бұлар – қаламгердің жеке қолданысынан туған, оқырманға ой салатын, ақыл-уағыз түрінде келген қанатты сөздер қатарынан орын алуға мүмкіншілігі зор тілдік құбылыс. А. Әділова сентенцияның тілдік қолданысқа ену мүмкіншілігі жайында былай деп ой түйеді: “Сонымен сентенция, негізінен, белгілі бір әдеби контексте пайда болатындықтан, оның әрі қарай қолданысқа түсіп, халық қазынасына айналуы көбіне оқырманға байланысты, өйткені әрбір жаңа сентенциямен әрі интеллектуалдық, әрі эстетикалық информация (ақпар) үнемді де ықшам түрде беріле алатындықтан, оның соны, тосын, ерекше, әсерлі, бейнелі анықтама, дәйектеме, сілтеме ретінде қолданылу мүмкіндігін пайдаланатын – сол оқырман” [3, 26]. Ақын қолданған теңеулік құрылымдағы мұндай құбылыс белгілі бір оқиғаның түйіні мен қорытындысы болып келген. Күрделі теңеуде теңеудің заты – қисынсыз айтылған сөз үш сөзден жасалған, образы – қаңғыбас, белгісі – үй-күйсіз. Қисынсыз айтылған сөз қаңғыбасқа теңеліп, жай сурет нақтыланған. Теңеулік құрылымдағы оқиға түйіні: сөз қадірін білу, сөз қадірін кетірмеу.

Тіл білімінде қаламгер шығармаларында кездесетін сентенцияны максима және гнома деген түрлерге бөліп қарастырады. Гномада философиялық мазмұн басым болса, максимада дидактикалық мән басым болады. “Максима ...белгілі бір автордың ықшам, басы артық сөзден ада, терең мағыналы, тұжырымды ойы. Максимумның негізгі ерекшелігі оның семантикасының 1) белгілі бір тәртіпке бейімдейтінімен; 2) ондағы ой әркімнің өз-қимылы барысында басшылыққа алатын этикалық ұстанымды білдіруімен айқындалады” [4, 277].

Өткен күннің бәрі ойда сақталады,
Айырамыз есептеп ақ, қараны.
Күншілдік пен жауыздық күлге айналып,
Асыл сөздей жақсылық жатталады.

“Өткен күннің бәрі ойда сақталады”.

Теңеулік құрылымда теңеудің заты – жақсылық, теңеу образы сөз сын есіммен қабыса байланысып күрделі теңеу болып тұр, осының нәтижесінде образдың сапасы біршама нақтыланып, жай сурет көріктене түскен, адамға жасаған жақсылығын адам жадында сақталатын асыл сөзге теңелген, теңеу белгісі – жатталады. Жалпы тілдік қолданыста адамның жасаған жақсылығы ғана жүректерде сақталады деп айтылады. Ал асыл сөздей теңеуінің мағынасы “мәнді, ойлы, саналы айтылған сөз” тәрізді болуы қажет. Сөз қадірін түсінген ақын асыл сөз бен жақсылықты осы белгілеріне қарап теңестірген. Ақын адамға жасаған жақсы іс ешқашан өлмейді дей отырып, адамдарды тек жақсы, игі іс жасауға шақырады. Ақын адамдар арасындағы достық пен қарым-қатынасқа қатысты да тұжырымды ойлар айтады. Ақын қолданысынан туған мұндай теңеулер эстетикалық әсер берумен құнды болып келген.

1. Ұлы жолда өзгеріп бір құбылмай,
Келе жатыр достығымыз суынбай.
Тілек таза мөлдір бұлақ суындай,
Жүрек таза таңның аппақ нұрындай.
(Онкүндік соңында).

2. Жақсы адамның алақаны аялы,
Жақсы адам жасыл емен саялы.
Жұлдыздардай шақырады биікке
Жақсы адамның жарқын өмірбаяны.
(“Жақсы адамның аты жылдар жаңғырып”).

Тілектің бұлақ суына, жүректің таңның ақ нұрына ұқсатылуы олардың ішкі қасиетіне, сапасына негізделген. Бұлақ суының мөлдір, таза болатыны және тілектің шын ниетпен айтылуы, осыдан келіп жүректің таңның аппақ нұрындай болуы достар арасындағы адалдықты білдіріп тұр. Екінші өлеңдегі теңеулік құрылымда да жақсы адамның жарқын өмірбаяны өзгеге үлгі болумен және аспандағы жұлдыздай биікке шақыруымен өлшенген. Әсіресе достыққа қатысты айтылған тұжырымдар шындықтың эстетикалық маңызын сипаттауымен құнды болып келген. Өсек тасыған дос сынаптай сырғымалы күрделі теңеуінде ақын шынайы достықты басқаға үлгі тұтады. Жаны адал, ақ жарқын адамдарды жанына жақын тартады. Сыныптай сырғымалы дос – ақын қолданысынан туған тың теңеу.

1. Кетті дос өсек тасыған
Сырғымалы сынаптай.
Қия-құздардың басынан
Келеді шын дос құлатпай.
“Жалғызбын ата-анадан”.
2. Кеудемде тау оты бар атылмаған,
Кеудемде бұлт оты бар шатырлаған.

Кей кезде кейбіреуден қатар жүрген
Сәулелі ашық аспан жақын маған.
“Кеудемде тау оты бар атылмаған”.

3. Жауған бұлттан жауқазын боп із қалды,
Бірі жаумай жерден нұрын қызғанды.
Сол бір бұлттай адамдар бар ойласақ,
Өмірінде сыр ашпайтын ызғарлы.
“Екі шоғыр бұлт аспанға шықты ойнап”.

Біздіңше, сентенциялық құбылыстың біразы теңеулік құрылым көмегімен жүзеге асатын тәрізді. Себебі айнала қоршаған ортадағы зат пен құбылысты салыстыру, теңеу арқылы ғана оның сапасы мен қасиетін бір-бірінен ажыратып, бағалауға, ой-түйін жасауға болады.

Күлкілерде тұрғандай уақыт күліп,
Күлкілерде жатқандай бақыттылық.
Бірақ, бірақ күлкі бар көлгірситін,
Адам ұлын дарға асып, атып тұрып.

Іштен үңгіп адамның жанын жейтін,
Күлкілер бар адамды жәбірлейтін.
Адал ойдың ақ, ашық сәулесіндей
Менің күлкім шын күлкі қадірлейтін.
(Күлкі).

Ақын түрлі күлкінің ішінен адам жанын жадырататын, жаныңа жылы шуағын төгетін – шын күлкіні қалайды. Шын күлкі – көңілі таза, ниеті түзу адамның күлкісі. Ақын танымында – шын күлкі бақытқа баланған, тіпті шын күлкіде уақыттың да күлкісі тұрғандай. Теңеулік образ ретінде алынған – адал ой, ашық сәуле сөздері шын күлкінің мағынасын терең түсінуге қызмет етіп тұр. Шын күлу – теңеу затының семасы – жасанды іс-әрекет жасамай, шын ниетпен күлу дегенді білдіреді. Мұндай құбылыстардың бір тобы шығыс септігі арқылы жасалған. Шығыс септігінің қазақ тіліндегі басты мағынасы қимыл іс-әрекеттің неден, қайдан шыққанын, басталғанын білдіру екені белгілі. Ғалым С. Исаев бұл жалғаудың сапалық, сындық сипаттағы сөздердің салыстырма мәнін білдіретінін атап көрсетеді [5, 84]. Т. Қоңыров та осы жалғаудың теңеу жасаудағы қызметіне ерекше тоқталады. Бұл тәсілдің көмегімен сапалық ұғымдар бір-бірімен салыстырылып, сол салыстыру нәтижесінде теңеулік образ жасалады дейді [6, 17].

1. Тас мейір кейбір адамнан,
Ақжарқын жүзді гүл артық.
Сыйлыққа бола жаралған
Гүл тұрар жанды қуантып.
“Тас мейір кейбір адамнан”.
2. Қайырымсыз деме қойтасты,
Одан да жерде қатты көп.
Болса да тердей кейде ащы,
Өмірден артық тәтті жоқ.
“Дүниенің түбіне”.
3. Бос күлкіден
Жас селі жақсы,

Дос түлкіден
Аш бөрі жақсы.

(Жеке шумақтар).

Шығыс септігінің қатысуымен жасалған мұндай теңеулер саны ақын өлеңдерінде өте жиі кездеседі. Мұндай тәсілмен жасалған теңеулер адам ойында тез сақталуымен, тіпті еріксіз жатталып қалуымен ерекшеленеді. Шығыс септігі арқылы жасалған теңеулерден көбіне абстракті затты нақты затпен салыстырудың нәтижесінде сипатталушы заттың белгісі барынша нақтылана түсетінін байқауға болады. Адамға ғана тән абстракті зат – ақылдың кереметтігін ақын мынадай сентенция-теңеумен береді.

Найзадан күшті,
Найзағайдан ұшқыр,
Оқтан сұсты,
Керемет күшті
Адамда ақыл бар.

(Ақыл).

Мұнда теңеудің сипатталушы мүшесі дерексіз зат – ақыл сөзіне бірнеше образ қатарынан алынып, адам ақылының кереметтігі найза, найзағай, оқ сияқты деректі ұғыммен салыстырылған. Адам мінезіне қатысты ой-тұжырымдар да теңеулік құрылыммен өте әсерлі етіп берілген. Кейбір жолдарды – құлап қалған мас адамға теңеу арқылы ақын жолдарды емес, адам мінезіне қатысты ой толғайды.

Кейбір жолдар шықпай қалған тасадан,
Секілді бір құлап қалған мас адам.
Жолдар, жолдар мінездері адамның,
Сол жолдарды адамдар ғой жасаған.

(Өмір жолы).

Мұндай құбылыстың бір тобы шығыс септігімен бірге теңеу жасайтын – тең сын есімінің қатысуымен жүзеге асқан. Өзін өзгелерден жоғарымын деп санайтын кейбір адамдарды ақын өз өлеңдерімен былай деп түйрейді.

Келсе де бой теңескің
Таудан биік емессің.

Келсе-дағы егескің,
Желден күшті емессің.

Теңізден терең емессің,
Жерден жомарт емессің.
Салыстырып оларға,
Тең тұтпайды сені ешкім.

“Келсе де бой теңескің”.

Теңеулік құрылым болымсыздық формада жүзеге асқан. Теңеулік құрылымда теңеу мүшелері бір-біріне қарама-қарсы болып көрінгенімен, болымсыздық мағынаның көмегімен теңеу затындағы ой барынша айқындала түскенін байқауға болады.

Түйіндей келгенде, С. Мәуленов өлеңдеріндегі сентенция-теңеулер ақынның дүниетанымын, парасат-пайымын көрсетіп, барынша әсерлі болып, адам ойына, санасына әсер етуімен, белгілі бір ойдың түйінін жасауымен құнды болып, өлеңнің бейнелілігін арттыра түскен.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоянбекова С. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері. – Алматы: “КИЕ” лингво-елтану инновациялық орталығы, 2007. – 392 б.

2. Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б.Соқпақбаев шығармалары бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2005. – 127 б.

3. Әділова А.С. Сентенцияның тілдік табиғаты және стильдік қызметі (Қадыр Мырза Әли шығармашылығы негізінде): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Қарағанды, 1998. – 26 б.

4. Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2009. – 303 б.

5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 144 б.

6. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.

Әбдуәліұлы Бекжан

ф.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
Астана қ., e-mail: bekzhan_a7@mail.ru

Сағидолда Гүлғайша

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
ф.ғ.д., Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Астана қ., e-mail: asem963@mail.ru

Жылқыбай Гүлімжан

ф.ғ.к., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті,
Түркістан қ., e-mail: zerek24@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ЖЕКПЕ-ЖЕК ҰҒЫМЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЛЕКСИКА

Түйін: Мақалада қазақ тіліндегі жекпе-жек сөзінің мағынасына және оның даму ерекшеліктеріне талдаулар жасалады. Сонымен қатар жекпе-жек ұғымына қатысты сөздердің байырғы мағынасын ашу үшін батырлар жырларындағы қолданыстарына назар аударылады. Бабалар ұғымындағы батырлық рух пен қазіргі ұлттық рухтың өзара сабақтастығына мән беріледі. Мәтін ішіндегі көне қолданыстар арқылы жеткен түрлі ақпараттардың сырларын аша отырып, талдауларға негіз болған сөздердің мүмкіндігін айқындалады және бүгінгі күннің қажетіне жарату туралы ұсыныстар айтылады. Мақала мазмұнында теориялық тұжырымдармен қатар, қолданбалылық мәселелері де қамтылған.

Түйін сөздер: жекпе-жек, әскер басы, сайыс, қақтығыс, қарсылас, единоборство, поединок, рух, аруақ, Ер Дәуіт, жеті кәміл пір, аруағы асу, мысы басу, құты қашу, пірлері таю, жеті пір, жаңылу.

Резюме: В этой статье проводятся анализы к значению слова казахского языка дуэль и к особенностям развития этого слова. В то же время, чтобы раскрыть древнее значение слов, связанных с понятием дуэль, обращается внимание на использование этих слов в героических эпосах. Дается значение к непрерывности героического духа и нынешнего национального духа в понятиях предков. Определяются возможности слов, являющихся основой для анализа, а также выдвинуты предложения об использовании этих слов в потребностях сегодняшнего дня. В содержании статьи вместе с теоритическими обоснованиями, охвачены вопросы их использования.

Ключевые слова: дуэль, глава армии, состязание, столкновение, противник, дух, Ер Дауыт, вдохновляться, испугаться, семь святынь, ошшиться.

Summary: This article analyses the Kazakh meaning of the word a duel and development feature of this word. At the same time, in order to open the ancient word meaning, connected with the concept 'a duel', the attention is paid the use of these words in heroic epodes. The continuity of heroic spirit and present national spirit in concepts of ancestors is also

considered. Possibilities of the words which are a basis for the analysis are defined and also proposals on use of these words are made in requirements of today. In the contents of the article questions of their use are captured together with theoretical justifications.

Keywords: a duel, head of army, a competition, collision, an opponent, spirit, ER Dauyt, to be inspired, to be frightened, seven shrines, to be mistaken.

Жекпе-жек қазақ тілінде ертеден бар сөз, ертеден келе жатқан ұғым. Намыстың, ерліктің, әділеттің көрсеткіші. Олай болатыны жекпе-жек айқастың өз ережесі, өз тәртібі бар. Намысты ерлер ол ережеден аттамайды, аттаса – оның жеңісі жеңіске бағаланбайды. Енді жекпе-жектің тілдік сипатына назар аударып көрелік. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жекпе-жек сөзінің мағынасы былайша түсіндіріледі: «Екі адамның бірме-бір айқасы. Сол көне замандардағы соғыста, жекпе-жек, яғни әскер басылардың бірме-бірге шығып сайысулары орын алған» (ҚӘТС). Алғашқыда жекпе-жек сөзі жеке батырлардың бір-бірімен жеке сайысы деген ұғымды білдірсе, келе-келе бұл сөз ауыс мағыналарға ие болып, қолданылу аясы кеңейе берді.

Мазмұнында ерекшелік болса да, ақын-жазушылардың тілінде, орыс тіліндегі дуэльдің аудармасы ретінде қолданылды: Бір сөз үшін жекпе-жекке шақырған Қайсар Пушкин Дантесті (М.Шаханов. Ғасырлар.). Жекпе-жектің ішкі ережелерін салыстыра қарағанда екі тілдегі мазмұндарында елеулі өзгешеліктер бар. Жекпе-жекте ерлер ерлік, қайсарлық, күштілік, айлалылық және бір-біріне кезек беру – жауына да құрмет көрсету секілді мәрттік қасиеттер т.б. сынға түссе, дуэльде бұл аталған шарттардың бәрі қамтылмайды. Тілді танымдық тұрғыдан зерттеуші ғалымдар тарапынан әр тілдегі сөздердің ұлттық болмысында өзіндік ерекшеліктері болатынын айтса да [1, 232-233], жекпе-жек сөзінің болмысындағы өзгерістерден орыс тіліндегі ұғымдардың сөз мағынасы арқылы қазақ тіліне ене бастағанын байқаймыз. Жаһандану үдерісінің қоғамның әр саласынан көрініп жатқан ықпалын, осы секілді сөз мағынасының дамуынан, яғни бір тілдің екінші тілге әсерінен де көруге болады.

Ғалымдар оны ертеректен-ақ байқаған. Мысалы, «Орысша перо деген сөз қауырсын емес, қаламұшты білдіреді. Себебі ол жазудың құралына айналған. Косилканы орақ деуіміз де осыдан. Демек, заттың аты оның атқаратын қызметіне қарай қойылады», – дейді Қ.Жұбанұлы[2, 495]. Кейінірек туынды мағынасы дами келе ешқандай қарусыз екі адамның «бірме-бір, бетпе-бет, қарама-қарсы» келуі түрінде де қолданылды. Танымайтын жігіттер арасында Жұма мен Зейнегүл жекпе-жек қалды (С.Мыңжасарова, Қыз қызы) (ҚӨТС). Қазір единоборство, поединок деген сөздердің барлығы жекпе-жек ұғымынан алыс тұрмайды. Осы негізбен келіп, тілімізде спорттық термин ретінде қалыптасып отыр – бұл ұғым аясында қазіргі замандағы екі спортшының бірме-бір айқасының барлығы қарастырылады, яғни осы терминмен аталады. Мағыналық даму сатылары мен жаңа заман сұраныстарына бейімделуінен бұл сөздің қолданбалылық сипаты көрініс береді.

Жекпе-жек сөзінің ішкі мазмұнына үңілсек мағынасы екі адамның арасында өтетін тартысты білдіреді. Бұл өте қатерлі қақтығыс, негізінен екі қарсыластың бірінің ажалымен аяқталады. Түпнұсқа мағынасымен батырлар жырында ғана қолданылады. Қазіргі заманда ондай қақтығысқа жол берілмейді, сондықтан ол көненің қалдығы ретінде лексикалық қорымыздағы белсенділігін де жоғалту керек еді, алайда мағынаның кейбір элементтері (екі адамның бетпе-бет келуі) арқылы жаңа заманның сұранысына сәйкес сақталып қалып отыр. Бұл тұрғыдан алғанда ол әрі көне, әрі жаңа мағыналы сөз болып табылады. Лингвистикалық зерттеулерде сөздің қандай мағынада жұмсалып тұрғанын білу үшін мәтіннің қажет екені айтылады [1, 162]. Мақалада сөздің көне қолданысына және оны қайта жаңғыртуға, яғни сөздің қолданылу тарихына және жекпе-жек ұғымының аясына топтасатын лексикаға қатысты мәселелер сөз болады, сондықтан бастапқы мағынасын анықтау үшін мәтінге жүгінеміз.

Белгілі ғалым Р.Сыздық «Лексикалық ескі бірліктер» бағытындағы зерттеулерінде көнерген және ескірген лексикалық бірліктердің сақталатын жерлерінің бірі ретінде ауыз әдебиеті үлгілерін көрсетеді [3, 213]. Осы ғылыми-зерттеу тұжырымын негізге ала отырып, батырлар жырындағы жекпе-жек ұғымының аясына топтасатын немесе оған қатысты кей атаулар мен ұғым-түсініктерге тоқталып көрелік. Біріншіден, қазақ әдебиетінде жекпе-жекке қатысты көптеген аңыздар мен тарихи оқиғалар кездеседі, соның ішінде зерделей қарағанда оның ережелері де, өзіне тән лексикасы да қатар қамтылады. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетінің сүбелі бөлігі «Батырлар жырында» басты қаһарман негізінен жауын жекпе-жекте мұқатады. Ал екі жақтың бірінің жекпе-жекке шығатын батырының болмауы немесе жеңілуі сарбаздар рухын жасыта-

тын оқиға, керісінше жеңіске жетуі соғыста рухтарын асырады. Жеңіс артынан жеңіске жететінге үміттендіріп, жігер береді. Осы тұрғыдан келгенде, жекпе-жек – шайқастан бұрын биік рухтың мәселесі, өйткені жекпе-жекке шығу үшін де батырда жүрек, биік рух болуы тиіс. Жырларда да рух мәселесі арнайы назарға алынады. Қазіргі тілімізде «рух» деп атағанымызбен, жырларда ол Аруақ, Ер Дәуіт, Жеті кәміл пір немесе баба т.б. түрінде аталады. Қобыланды батырдың Көбіктің тұтқынына түсіп қалу себебін батырдың «жеті кәміл бабасын» еске алмауынан деп түсіндіреді:

«Алланы алмай аузына...

Екі батыр жөнелген

Сыйынбай пірге, жаңылып» (ҚБ). Осыдан соң Қобыланды ұйықтап қалып, Қараманның ерлік көрсетуге шамасы келмей Көбіктің қорлығына ұшырайды: «Қараман ерлік бастады,

Ерлігін Алла қоспады...

Ұмтылумен Көбікті

Қараманды ұстады,

Желкесінен қысады,

Күшіктейін шыңғыртып...» (ҚБ).

«Алланың қоспау» себебі пірлерден медет тілемей өз күштеріне сеніп шыққан. Қазақ халқының дін туралы түсінігінде көне тәңірлік дін мен исламның шарттары қатар өмір сүріп келгені белгілі. Бұл сенім бойынша пірлерінен медет тілемеген пендені Алласы да қолдамайды.

Ал рух (аруақ) мәселесі «Алпамыс батыр» жырында былайша баяндалады:

«Жекелесіп қалады,

Қарсыласып барады,

Аруағы асады.

Алпамыштың аруағы

Тайшықтың үстін басады.

Қалаға қарап қашады,

Қақпасының аузында

Қуып жетіп Алпамыс,

Тайшық ханды шаншады (АБ). Жауы қанша қарсыласқанмен, аруағы асқан батыр қалай да жеңіске жетеді. Тіліміздегі «аруағы асу», «мысы басу» секілді тіркестердің мағынасы осындай жолдар арқылы да ашыла түседі. Қазақ халқының дәстүрлі танымындағы «рух», «аруақ» ұғымдарының астарында сонымен қатар үлкен философиялық мән бары байқалады. Жеке батырдың биік рухы артынан ерген қолдың да, елдің де рухын арттырып, еңсесін көтереді. Сондықтан, жекпе-жек ұғымының аясында аруағы асу, мысы басу, құты қашу, пірлері таю, жеті пірден жаңылу т.б. осы секілді лексикалық бірліктердің мағынасына халықтық ұғымға қатысты үлкен мазмұн жүктелген деп түсінген абзал.

Екіншіден, ерлерге тән ерекше дәстүр бетпе-бет келіп, өмір мен өлімнің арасында тұрғанда да шайқастың шарттарына қарсы келмейді. «Батырлар жырындағы» баяндауларда, екі батыр кездескенде бір-бірімен алдағы күш сынасудың тәртібін

келісіп алады. Әсіресе садақ атысуда бірінші кезек кімдікі екенін анықтау жиірек кездеседі. Жекпе-жек алдындағы тілдесу әртүрлі мазмұнда өтуі мүмкін. Танысу, жөн сұрасу т.б. секілді мысалы, «Өзің жап-жас баласың, жарқыным, қайда барасың» т.б. сыпайы сөздермен басталып, артынан бір-біріне қазір маскара болып өлетіні туралы қорқыту, мысын басу немесе кінәлау, жасап отырған ісіне сын тағу мағынасындағы сөздер айтылады. Негізінен екі батырға дөң айбағ көрсету тән болып келеді. Бұл тілдесуде де жекпе-жекке қатысты лексика қолданылады.

Келе қалмақ сөйледі:

– Мұның қалай, жас бала,
Қайратқа сенген, мас бала?
Сірә, бір кезек бермедің,
Ерлердің жолын білмедің.
Сенің мұның маскара!
Батыр болсаң, кезек бер,

Басыңа қалқан ұста да (АБ). Бұндай екі батырға тән сөз саптаулар кей жырларда қайталанып келеді. Осы жолдардағы «қайратқа сену», «кезек беру», «ерлердің жолы», «басына қалқан ұстау» т.б. тіркестер жекпе-жекке тікелей қатысты қоладаныстар екені сөзсіз. Сөз саптаулар жай ғана ақындық шабыттың әсерінен туындаған бейнелі тіркестер емес, мұнда жекпе-жектің шарттары, оның ерекшеліктері туралы да ақпараттар жатыр.

Үшіншіден, жекпе-жектің барысы, оның қалай өтіп жатқаны туралы сипаттаулар да белгілі бір лексикалық бірліктер арқылы беріледі. Жекпе-жек ұғымы аясында қалыптасқан көптеген сөздер жырлар тілімен жалғасып бүгінгі күнге жетіп отыр. Олар жекелей де, сөйлем ішінде де жаңаша мағынаға ие болу арқылы осы өнерді суреттеуге қызмет етеді. «Батырлар жырында» негізінен батырдың бірі өз күшімен, айқын басымдығымен жеңіске жетеді. Көркем шығарма болғандықтан, әрине, әсірелеу, көркем тіркестермен сипаттау орын алатыны белгілі. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырындағы Қазанмен болған жекпе-жек былайша суреттеледі:

«Ырғай сапты сүңгіні
Ырғай, ырғай салысты,
Итерісіп тұрысты,
Найза қанға майысты,
Ат тізесін бүгісті,
Бүгісе, бүгісе тұрысты...
Қанжарменен қармасты,
Семсерменен серместі.
Сол уақыттар болғанда,
Артық туған Қобыланды
Найзасын ырғап ендірді,
Қазанды аттан төндірді
Ат көтіне міндірді.
Ту жығылар айшықты,
Ақ денеден қан шықты,
Шауып еді, жан шықты.

Ер Қазанның аузына
Қобыландыдай батырын
Толтырады балшықты.
Қазан аттан құлады,
Көріп елі жылады» (ҚБ).

Осы жолдардағы біраз сөз негізгі ұғым атауларымен бірігіп, жекпе-жектің барысын сипаттауға арналса, енді біршамасы негізгі ұғым атаулары ретінде қолданылады. «Ырғай-ырғай салысу», «найзасын ырғап ендіру», «итерісіп тұрысу», «найза қанға майысу», «ат тізесін бүгісу», «бүгісе-бүгісе тұрысу», «қанжарменен қармасу», «семсерменен сермесу», «Қазанды аттан төндіру», «ат көтіне міндіру» секілді тіркестер жекпе-жектің шартына сәйкес келеді, яғни жекпе-жек мазмұнындағы бірліктер. Ал «Сол уақыттар болғанда, артық туған Қобыланды, ту жығылар айшықты, ақ денеден қан шықты, шауып еді, жан шықты. Ер Қазанның аузына Қобыландыдай батырың толтырады балшықты. Қазан аттан құлады, көріп елі жылады», - дейтін тіркестер мағыналық жағынан алғанда жекпе-жектің барысы мен сипатын айшықтауға, көркемдік дәрежесін арттыруға арналған қолданыстар, әрі бұнда жекпе-жектің нәтижесі басымырақ сипатта көрінеді. Намыс үшін жан алысып, жан беріскен сәттерді сипаттағанда осыған ұқсас «қақырығы қан татып, түкірігі жын татып немесе қақырғанда қан ішті, түкіргенде жын ішті, ерлер жаннан түңілді» т.б. секілді тіркестер жекпе-жек майданының қызған сәтін бейнелейді. Бір ерекшелігі бұндай қолданыстар басқа жырларда да қайталанып келіп отырады. Мысалы, «Алпамыс батырда» қанжарменен қармасты, семсерменен серместі. Қанжар қалды қайысып, семсер қалды майысып деп келеді.

Батырлар жырында жекпе-жектің түрлері – қанжарласу, семсерлесу, садақ атысу, найзаласу (сүңгілесу), қылыштасу, жағаласу, күресу, ат үстінен аудару т.б. секілденіп келеді. Мысалы, «Жағасынан ұстады, буындырып қалмақты, ат үстінен мұштады. Тағы да шапты қылышпен. Ақ қанжарын суырып, атыменен қалмақты екі бөліп тастады. Өтіп кетті бір жерде, бір-бір қамшы салысып» т.б. тіркестер құрамындағы лексикалық бірліктердің мағынасынан жекпе-жектің түрлері, сонымен қатар шайқасу кезінде қолданылған қарудың түрлері көрінеді. Атау сөздермен қатар, жағасынан ұстау, буындыру, мұштау, қылышпен шабу, қанжар суыру, екі бөліп тастау, қамшымен салып өту секілді сөздер мен сөз тіркестерінің құрамындағы етістіктердің жекпе-жек өнерінің жай-күйін, оқиғаны көркемдей жеткізу ерекшеліктерін арттыруға өзіндік үлесі үлкен.

Жекпе-жек батырдың күшімен қатар оның тәсілге жетіктігін де көрсетеді. Жауының қапысын табу, осал жерінен соққы беріп айласын асыру қақтығыс үстінде шектелмейді, керісінше айралы ер жекпе-жектің шебері ретінде бағаланады. Сондықтан, Қалт бергенде, жалт беріп немесе Жасқа-

найын дегенде, Қолын ұрып сындырды. (Алпамыс батыр). Міне кей тұстарда батырдың соғыс өнеріне жетіктігі мен жауынан айла асыру шеберлігі осындай тіркестер арқылы беріледі.

Батырлар шайқасы мен оның қылыштасу, найзаласу, садақ атысу т.б. секілді түрлері негізінен өткен дәуірлерге тән болғандықтан, заманына сай қолданылған ұғым атаулары қазіргі тілімізде кездеспейді. Екіншіден, ол кезде жекпе-жек түрлерін батырлар негізінен ат үстінде тұрып орындаған. Сондықтан, қазіргі кезде сол атаумен аталатын кей спорт түрлері (семсерлесу) болғанмен, олардың табиғатында өзіндік ерекшеліктер бар – жерде тұрып орындалады және олар белгілі бір ережелерге бағындырылып, өзіндік қалыбы белгіленген. Сондықтан, мұндағы қолданылатын лексикалық бірліктердің беретін мағынасы мен білдіретін ұғымдары арасында да айырмашылық үлкен. Алайда тілдегі жекпе-жекке қатысты ұғым-түсініктерді білдіретін әрбір лексикалық бірлік заман өзгергенмен көнермеуі тиіс. Бүгінгі күннің қажетіне жаратылуы, ішкі мазмұны мен мағынасына талдаулар жасай отырып, мемлекеттік тілдің дамуына өзіндік үлес болып қосылуы аса маңызды. Мысалы, тіресу, итерісу, ұстасу, сілкілеу, жағадан алу, тап беру, шап беру, кезек беру, заманасын қуыру, аруағы асу, қапысын табу, күші асу, айласы асу, ителгідей жұтыну, ұмтылып жетіп келу, қаршығадай қайрылу т.б. көптеген сөздер мен сөз тіркестері көнеден келе жатқан тіліміздегі жекпе-жекке қатысты лексика. Олардың біразы қазіргі спортта қолданыста болса, енді біразы әлі де біздің спорт комментаторларымыздың лексикасынан орын ала алмай келеді. Сондықтан, мамандарымызға, соның ішінде спорт журналистеріне қазақ халқының ауыз әдебиетінен жекпе-жек өнеріне қатысты көптеген сөздерді бүгінгі күннің қажетіне жаратуға болатыны туралы ұсыныс айтар едік. Бұл сөздер мен сөз тіркестері орайын тауып қолданылса, спорт тілінің шырайын кіргізуге аса үлкен үлес болып қосылмақ, егер өйт-

пегенде көнерген сөздердің қатарынан орын алып, ұмтылып қала беруі мүмкін. Сондықтан, өткен мен бүгінгінің арасын жалғап, дәстүрлі тілдік қолданыстарды жаңғырту мақсатында журналистер мен тілшілер бірлесе еңбек етсе ләзім.

Бабалар ұғымындағы батырлық рух дегеніміз қазіргі ұлттық рухтың баламасы іспетті. Сол рухты қайта тірілтіп, елдігіміздің мерейін асқақтату үшін сол заманмен жалғастыратын тетікті іздестіруіміз керек. Жекпе-жек өнері сол рухпен табысудың бір көзі болып табылады. Ал оның төрт мүшесі түгел, толыққанды болуы үшін, тілі ұлттық болуы тиіс. Сондықтан, батырлар жырындағы және жалпы қазақ әдебиетіндегі батырлық, ерлік, жауынгерлік рухты баяндайтын лексиканы жинастырып, қазіргі спорттың тілін шұрайландыруымыз керек. Өткенімізді түгендеп, қалтарыста қалған тілдік қазынаны жандандырғанда ғана ол әрі тарихи, әрі жаңа заманға сай сипат алмақ. Қазіргі қазақ тілінің қолданбалы бағытта дамуына бұл секілді ізденістердің қосары мол. Лексикалық қорымызды байытуды түрлі салалар бойынша тарихи дереккөздермен байланыста қарастыра отырып, көне сөздерге жан бітіру арқылы жүзеге асыруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасым Б. *Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі.* – Алматы: «ЖКК Волкова А.В.», 2010. – 371 б.
2. Жұбанұлы Қ. *Қазақ тіл білімінің мәселелері.* – Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 640 бет.
3. Сыздықова Р. *Сөздер сөйлейді. Көптомдық шығармалар жинағы (4-том).* – Алматы: «Елшежіре», 2014. – 412 бет.

Қысқарған сөздер:

- АБ – «Алпамыс батыр» жыры.
ҚБ – «Қобыланды батыр» жыры.
ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі

Абдуова Баян Серікбайқызы

ф.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Bayan1968@mail.ru

ЭССЕ ЖАЗУ – ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРСЕТКІШІ

Резюме: Написание эссе чрезвычайно полезно, поскольку это позволяет автору научиться четко и грамотно формулировать мысли, структурировать информацию, использовать основные понятия, выделять причинно-следственные связи, иллюстрировать опыт соответствующими примерами, аргументировать свои выводы.

Ключевые слова: социальная и когнитивная компетенция, культурная грамотность, навыки общения, инновационные подходы.

Қазір жоғары оқу орындарында ғана емес, мектептің бастауыш сыныптарында-ақ оқушыларды жазба жұмыстарына баулу, сөйлесім әрекеттерінің түрлеріне бейімдеу жақсы жолға қойылған. Әр сынып деңгейіне қарай тиісті лексика-грамматикалық тақырып көлемі бекітіліп, жазылым бойынша орындалатын тапсырмалар дайындалады. Қазақ сыныптарында ғана емес, орыс тілді топтарда да бұл талап сақталады. Дегенмен, жоғары оқу орындарында оқитын студенттердің көбі шығарма, мазмұндама, эссе жазуда айтарлықтай нәтиже көрсете алмайды. Көбі жаттанды сөз, қарапайым қолданыстар, дайын оралымдармен шектеледі. Тіпті кейбір оқытушылардың өздері де мақала, тезис, баяндама жазу барысында бұрынғы жазғандарын азырақ өзгертіп, «жаңалап», бір айтылғанды қайталап дегендей, тың дүние ұсынуға тырыспайтыны қынжылтады. Бұның себептерін уақыттың жоқтығынан, «бәрі айтылып, жазылып қойған» деген үстіртін пікірге сенетіндіктерінен, мақала жазу керек деген талапқа амалсыз көнгендігінен іздесек болады. Ал шындығында кей ұстаздардың өздері де нені жазу, қалай жазу, нені мақсат ету, неге қол жеткізу, қалай тұжырымдау керектігін білмейді. Мақала жазу «алынбас қамал» секілді қиын шаруа деп санайды.

Шындығында, белгілі бір тақырып бойынша ғаламтор желісіне сұрау салсаңыз, бір-біріне өте ұқсас еңбектерді көресіз. Бір ыдыстағы суды басқа бір ыдысқа құйып қойғандай әсерде боласыз. Оқытушылар өз тәжірибесіндегі жағдайларды ортаға сап, білім алушылардың қол жеткізген табыстарын жариялап жатса, одан басқа мұғалімдердің алатын қазынасы мол болмақ.

Ұлы ғалым А.Байтұрсынов «Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек. Оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек» дегендей, қазақ тілін үйретуде оқытушылар нәтижелі болатын әдістерді сұрыптап пайдаланғандары абзал. Өйткені, сабақтың тартымды өтуі ұтымды тәсілдерді дұрыс қолдана білуден, көп ізденістен пайда болады.

Қазіргі таңдағы қазақ тілі оқытушыларының міндеті – студенттің бойында шығармашылық қабілетті шыңдау, дамыту. Жазба жұмыстарындағы жаттығу – білімді бекіту мақсатындағы студенттің белгілі бір тапсырманы орындауы. Мәтін бойынша орындалатын жаттығулар алуан түрлі болып келеді. Мысалы олар түсірілген сөздерді табу, сөйлемдерді өзгерту, сөйлемді аяқтау, сөйлемді кеңейту, сөйлемді тарылту, көп нүктенің орнына тілдік тұлғаларды қою, сурет бойынша әңгіме құрастыру, сөйлемді толықтыру, синонимдерін табу, кестені толтыру, шын немесе жалған екенін ажырату т.б. секілді жұмыс түрлері болуы мүмкін. Жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы студенттердің қазақша сөйлеу қабілетін дамытуға болады. Шығарма, мазмұндама, эссе секілді жазба жұмыстары арқылы білім алушылардың өмірге деген көзқарасы қалыптасады. Шығарма – студенттердің жазба тілін дамытуда жүргізілетін негізгі жұмыстардың бірі. Жоғары оқу орындарының орыс бөлімінде оқитын студенттерді шығарма жазуға төселдіру үшін олармен үнемі жүйелі жұмыс жүргізіп отыру керек. Қыркүйек айында жазылған жұмыс мамыр айындағы жазба жұмысында айна-қатесіз көрініс таппауы қажет. Сондай-ақ оқу жылының соңында жазылатын шығарманың көлемі жыл басындағы шығарманың көлеміне қарағанда ауқымды, мазмұны жағынан терең болуы шарт. Жазба жұмыстары оқу бағдарламасына сәйкес белгілі бір тақырыпқа жазылады. Жазылым тақырыбын ашу үшін студент тақырыпқа қажетті сөздерді меңгеруі керек. Олар өздерінің сөздік қорына қосылған сөздер негізінде шығарма, эссе, мазмұндама, т.б. жазады.

Кей жағдайда қазақ тілінде сөздердің аудармасын есіне түсіре алмаған немесе ұмытып қалған жағдайда аударма және түсіндірме сөздіктерді пайдалануға рұқсат етіледі. Н.Оралбаева мен К.Жақсылықова шығарма жаздырудың төмендегідей тәсілін ұсынады:

- Оқушы шығарма тақырыбымен, жұмыстың мақсатымен таныстырылады;
- Шығарма тақырыбы туралы оқушыға түсініктеме беріледі;
- Жоспар жасалады;
- 2-3 оқушы тақырып бойынша ауызша әңгімелейді;
- Кейбір қиын сөздер тақтаға жазылады;
- Оқушылар өздерінше шығарма жазады [1, 20 б.]

Шығарма мен эссе жазу үрдісінде білім алушының тілі жаттығып әрі логикалық ойы жетіледі. Себебі шығарма жазуда мазмұндамадағыдай біреудің айтқанын айтып беріп қана қоймайды, фактілерді өз беттерімен реттестіріп алып, айтқан сөздеріне

тиісті дәлелдер келтіріп отырады. Ал, дәлелдер келтіру үшін жақ-сы-лап ойлану, өзіндегі тілдік деректерді жүйелеу керек болады. ЖОО студенттері эссе жазу машығына бейімделіп, аралық, ағымдық бақылау кезеңдерінде алған білімдерін көрсетуі тиіс. Ал эссе талабы қалай болмақ?

Студент өз мүмкіндігін басшылыққа алып, эссе тақырыбы мен атауын таңдайды. «Эссе жазу оның өз ойын дәл және сауатты жеткізуге үйретеді, ақпаратты жүйелеуге, талдаудың негізгі категорияларын қолдануға, себеп-салдар байланыстарын бөлу, қажетті мысал келтіру, өз қорытындыларын дәлелдеу, сөйлеудің ғылыми стилін үйренуге баулиды. Эссе мазмұны қойылған мәселе бойынша нақты баяндалады. Эссе жазу бұл – дәлелдеудің классикалық жүйеге негізделген, сұраққа жауап немесе тақырыпты ашу болып табылады. Ойды ашық және дәл білдіруге тырысыңыз, эсседе сөз тіркестері мен фразалар іріктелген және нақты болу қажет. Эсседе барлық жазба жұмыстардағыдай ішкі логика болуы тиіс. Эссе – бұл қандай да болмасын мәселе бойынша ойланып-толғану. Эссе – бұл өз тілімен және стилімен жазылған өздік жұмыс, сондықтан цитаттың аз болғаны да жақсы» [2] дегендей, эссе – студенттің өзіндік «менін» көрсететін шығармашылық жұмыс. Мысалға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен типтік бағдарламаға сәйкес спорт саласына арналған тақырып негізінде «Спорт деген бір сиқыр» атты эссе ұсынайық. Ол үшін алдымен жоспар қажет болады. Жоспар құру аналитикалық ойлауды талап етеді, яғни мәтіннің тақырыбын және оның басты ойын түсінуге, мәтінді логикалық бөліктерге бөлуге мүмкіндік береді. Жоспар арқылы ойдың себеп-салдарлық, мезгілдік-мекендік байланыстылығы меңгеріледі. Осыған байланысты студент сөз қолдану, сөйлем құрау шеберлігін арттырады, алдыңғы оймен соңғылардың байланысын сақтап жазуға жаттығады. Яғни жоспар құру – жүйелі жазудың, дұрыс сөйлем құраудың негізі. Содан кейін негізгі мәтін тезисін бекітуге көмектесетін басты үш ойды анықтау қажет. Әрбір көзқарас мысал және дәлелдермен бекітілуі тиіс. Қысқаша эсседе әрбір абзац бір ойды білдіреді. Көлемді эсседе көзқарасты негіздеу үшін бір бет қажет болады. Онда өз жоспарыңызды сақтаңыз, сөйлемдеріңізді логикалық тәртіпке келтіріңіз. Барлық негізгі идеяларды жазып болған соң, барлық үзінділерді байланыстыратын сөйлемдермен жазыңыз. Ең соңында қорытындылау қажет. «Қорытынды – тақырып бойынша дәлелді қорытынды мен жинақтау. Эссені қорытындылайды немесе негізгі бөлімде айтылғанды мәні мен мағынасын тағы да анықтайды. Қорытындыны құрастыру үшін ұсынылатын әдістер: қайталау, суреттеу, цитата, әсерлі дәлелдеу. Қорытынды эссені толықтыратын өте маңызды элементті ұстауы мүмкін, басқа мәселелермен байланысын жоққа шығармай, зерттеудің

(импликация) қолдануына сілтеме сияқты. Қорытындыда «Эссенің басында айтылған мәселе бойынша не деуге болады?» деген сұраққа жауап болу қажет. Эсседе зерттеген мәселе бойынша қатысы, оны дәлелдеу, өзіндік қасиет және жаңаша ойлау бағаланады» [3].

Студенттердің мемлекеттік тілді білу деңгейіне орай тақырыпты дұрыс таңдау қажет. Сондықтан алдымен үлгі көрсету немесе тірек жоба беру арқылы шығарма жазуға үйрету тиімді. Енді үлгіге назар аударайық:

Спорт деген бір сиқыр

1-тапсырма

Тақырыптың мазмұнын ашатын жоспарды толықтырыңыз немесе үлгі негізінде басқаша жоспар құрыңыз.

1. Саламатты жол таңда

2. Тән саулығы – жан саулығына апарар

а) Әлем мойындаған спортшылар

ә) Спорт – жаман әдеттен арылтар ұлы күш

3. Спортшы болу – қиын, спортты сүйю – өнер

2-тапсырма

Жоспарға сәйкес эссе жазыңыз. Эссе мазмұнының логикалық желіде біртұтастықпен құрылуы үшін қыстырма құрылымдар мен шылаулар, тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдалану қажет.

Эссе жазу уақыты – 20-25 мин.

Эссе көлемі 20-25 сөйлемнен кем болмауы тиіс.

Тірек сөздер мен сөз тіркестері: Спорт – жан мен тән саулығына бастайды, ең алғашқы спорт ойындары, Ежелгі Грек жерінен бастау алған олимпиада жарыстары, спорт – қазақ халқы үшін етене жақын өнер, ат құлағында ойнау, мықтылықты, төзімділікті көрсету, асқан мергендік, күрес түрлері, жауырыны жерге тимеу, дене мүмкіншілігі шектеулі жандарға арналған спорт түрлері бар, спортты сүйю – жабырқаудан, мазасыздықтан, күйгелектіктен құтқарады, әлем елдерін мойындатқан танымал спортшылар, жастар солардай болуға ұмтылады, мемлекет жастарды қолдайды, т.б.

Қыстырма құрылымдар: Әлбетте, неге десеніз, расында, ең алдымен, меніңше, сөз жоқ, олай дейтініміз, амал қанша, мүмкін.

Шылаулар: алайда, немесе, сол себепті, кейде, не болмаса, өйткені, біресе, әйтпегенде, ғана, тек, сондықтан, т.с.с.

Студенттердің кейбіріне үлгіге берілген тірек сөздердегі етене жақын, ат құлағында ойнау, жауырыны жерге тимеу, мүмкіншілігі шектеулі, күйгелектіктен құтқару, әлемді мойындатқан секілді фразеологизмдер таныс болмауы мүмкін. Оқытушы ондай сөздерді түсіндіріп бере отырып, әрбір білім алушының шығармашылық қабілетіне сай сөздерді таңдауына мүмкіндік бергені абзал. Қарапайым тілдік қолданыстарға қарағанда тұрақты тіркестер мен метафоралы, перифразалы, эпитетті тіркестердің экспрессивті әсері күшті болатынын ескертуі қажет. Теңеулерді дұрыс балама-

мен бере алса, ондай эссенің мазмұны тартымды болатынын түсіндіру шарт.

Тағы бір үлгіге назар салайық:

Тірек сөздерді толық қолдана отырып, берілген жағдаятқа диалог құрастырыңыз.

Тапсырманы орындау уақыты – 5 мин.

Сіз банктен несиені алмақ болып шештіңіз. Банктегі менеджерге жолығып, қандай құжаттар қажет екенін сұрадыңыз. Ол сіздің қойған сұрақтарыңызға жауап берді және банк шарттары туралы да айтты. Осы диалогты жазыңыз.

Тірек сөздер:

1) Алынатын теңге мөлшері;
2) Жалақы жөніндегі, зейнеткерлік қор сомасы туралы анықтама;

3) Алынған несиені қайтару мерзімі және төлеуге қатысты жеңілдіктер;

Тақырыпқа сәйкес арнайы жаттығу жұмыстарын жүргізу олардың шығармашылық қабілетін дамытуға игі ықпалын тигізеді. Білім алушылардың жұмысын тексеру барысында үнемі қолдап, жақсы тіркестерін, жүйелі сөйлемдерін мақтап отыру да олардың шығармашылық шабыт пен өзіндік ойын қанаттандырады, алға дамуына сеп болады. Олар келесі жолғы шығарма, эссе жазу үстінде шығармашылық еңбектің қуанышына кенеліп, өзінің ойын бейнелі, көркем сөзбен жеткізуге талпынады, қазақ тілінің асылындай саналатын мақал-мәтел, қанатты сөздерді орнымен қолданатын болады. Солайша тілдің көркемдік кестесін молынан меңгерудің қажеттілігін саналы түрде ұғынады. Эссе жазуда тақырыптың тартымды шығуы үшін сөздік қорды молайтып, тіл мәдениетін меңгерудің қажеттігін сезінеді.

В.С.Шубинский шығармашылықтың сатыла-рын, әрбір сатының өзіндік ерекшелігі мен сол

сатыда қалыптасатын шығармашылық қасиеттерді кешенді жүйе тұрғысынан қарастырады:

Бірінші кезең – жаңаны, тың дүниені сезе білу, шығармашылық ой-талдауға бейімділік, жан дүниесінде ішкі тартысты оята білу қабілеті, танымдық қызығушылық;

Екінші кезең – интуиция, шығармашылық қиял, әдемілікті сезіне білу, сөз ұшқырлығы, қайшылықтарды түсіну, ой қызметінің ерекшелігі, батылдық, шығармашылыққа деген құштарлық;

Үшінші кезең – өзіндік сын, бастаған ісін соңына дейін жеткізу, дәлелдеме, дәйекте-мемелер ұсынып, оның формаларын таба білу [4,36 б.].

Демек, ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттар ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, түрлі әдістерді қолдана отырып, студенттің жазуға деген қабілетін дамыту – оқытушылардың басты міндеті. Қазақ тіліндегі жазба жұмыстары студенттерге қиындық емес, қызығушылық пен тартымдылық, тіл мәдениетіне деген құрметін қалыптастыруы қажет.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996. –210 б.

2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. –208 б.

3. Абдразахова Ф.Ж. Қазақ тілін шетелдік студенттерге жазылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі (жоғары оқу орындарының филология факультетіне арналған): пед.ғыл.канд. автореф. – Алматы, 2003. –29 б.

4. Шубинский В.С. Педагогика творчества учащихся. –М.: Знание, 1998. –79 с.

Dzhamalova Saida Almazovna

Master-teacher of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, saida_75@list.ru

GLOBALIZATION OF ENGLISH IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT

Түйін. Мақалада ағылшын тілінің әлемде жаһандану себептері мен дәйектері қарастырылады

Резюме. В данной статье рассматриваются причины и факты глобализации английского языка в мире

Summary. This article deals with the reasons and facts of the globalization of the English language in the world.

The globalization of English and the dynamics of increased contact between people from different cultural backgrounds, or transcultural mobility, call for new notions of ‘competence’ to be applied to successful intercultural communication. English is popular throughout the world as the global international community language. Today, English occupies a very special position, and turns into a lingua franca - a language of international communication of all mankind. But half a century ago, English was the only one of international languages, along with other accepted among the languages of communication in the United Nations.

As the biblical legend states, the construction of the grand tower of Babel ceased due to a lack of mutual understanding between the people speaking in different languages. It seems that today humanity has a chance to appear again to find a common unified language, the role of which serves already the English language to a large part of the world's population. More precisely, not real English, but simplified global English, since most of those who today enjoy a global English language, have never been in countries where English is the native language.

Initially, English was widely used in all parts of the world due to the expansion of influence and colonial conquests of the mighty British Empire. However, in the twentieth century, English became even more significant international status because of the growing influence and power of the United States. The English language was taken by British emigrants to North America and other parts of the world. In addition, England extended its language in all the conquered countries, former colonies of the British Empire. Figuratively speaking, England reached the cultural and linguistic bridge across the ocean, connecting the continents.

But the United States established immigrants not only from the UK. In this country people were pulled from all over Europe and from other countries. New nation needed a unifying element that would help to overcome national and linguistic differences. This role was performed by English. Despite this, the native

languages of immigrants were able to transform the original English language, making it more flexible and open to change. This new language, commonly called "American English", crossed the Atlantic and returned back to Europe in the twentieth century, mainly after the Second World War.

This is the new face of the language acquired for a 150-year history of the continuing emigration to the United States. Nowadays, American English is the language of the economic, political and military superpower. Over time, American influence has only intensified. The globalization of trade, the economy and the spread of the American way of life - what is called the "Americanization" - contributed to the globalization of American English. In other languages, borrowing from the US began to appear.

Nowadays, English is a recognized as an international language, the language of today's global economy, the language of advanced science and high technology. English is the main language not only in the United States, the United Kingdom, Ireland, Canada, Australia and New Zealand, but also the main official language of many countries in Africa and the Caribbean, on the islands of the Indian, Pacific and Atlantic oceans. English is the second official language of India.

Certainly, due to the broad geographical spread, there are many local differences in pronunciation and vocabulary of different versions of the English language in different parts of the world. However, these differences are usually not deep enough to speak English that speakers in English cannot understand each other. New Zealanders are free to communicate with the Indians, and the Scots easily understand Kenyans.

As Farzad Sharifian states the last two decades have witnessed the development of an ever more complex relationship between the English language and globalization. Graddol's argues that economic globalization has encouraged the global spread of English, while the global spread of English has also encouraged globalization. In a more recent publication, he goes on to observe that "English is now redefining national and individual identities worldwide, shifting political fault lines, creating new global patterns of wealth and social exclusion, and suggesting new notions of human rights and responsibilities of citizenship" [1].

Increasingly, as globalisation and the new technology continue to bring people from different cultural and linguistic backgrounds closer together, the default form of communication in everyday life

for many people is becoming instances of intercultural communication. This phenomenon has attracted a significant degree of scholarly attention, leading to various proposals for the 'competencies' that are now required for successful intercultural communication. In particular in the area of foreign language education, scholars have realised that the main goal in teaching languages should shift away from its focus on the development of native-speaker competence towards more realistic competencies to facilitate communication between speakers from a wide range of cultural backgrounds.

Moreover, the speed of propagation of the English language on the planet today is great that English belongs to all mankind, but it is not a "linguistic colonialism" of countries from where the origin of the English language comes from and inhabited by speakers of that language. As a result of the use of English mainly in countries where that language is not native, it will inevitably lead to changes of the global English language (apparently in the direction of simplification) that soon it will have little to do with the original English roots. However, it is important to bear in mind that ignorance of the global English may soon prove to be a serious obstacle to social adaptation and personality development in the new global world. So global English is becoming the most widely spoken language on the planet and probably will soon become the second language of all mankind.

We note that the global or international, English is very different from British English. It turns out that it is not an official language of any European country. At the same time, ironically, the international English delinked the British in Europe; they seem to have dropped out of a general European context. Most of the British because they speak the universal language, is rarely tempted, and even less need, to learn any European language. And in fact, multilingualism and cultural diversity is the essence of Europe, ...

According to Thierry Kakuridisa and Myrna Maniyan, for Europeans the arguments about the globalization of English and assigned of the international status to it is not idle chatter. Many questions still remain open. Is the modern English the best tool for communication between people of different nationalities? Or has it become a threat to the diversity of national cultures and languages? Are there other ways (languages) to communicate in the international community? Doesn't "more primitive" communication of people of different nationalities appear due to inaccuracies, misunderstandings and the inability to express all my thoughts and desires in a foreign language? Interestingly, the term "global" in relation to the English language is used only in English! This fact underlines the uniqueness of the English language. But it does not mean that it should be the same for all. Note that the global or international, English is very different from the British English.

It turns out that it is not an official language of any European country. At the same time, ironically, the international English delinked the British in Europe, they seem to have dropped out of a general European context. Most of the British because they speak the universal language, is rarely tempted, and even less need, to learn any European language [2].

With regard to "the international English", it remains only to be surprised and wonder why, in spite of the modern historical, political and economic context in Europe, it has become a universal language. Its dominance is so strong that even the eternally resisting France was forced to admit that English is no longer regarded as a foreign language.

Following the global markets and a global network of entertainment and travel, a global communication comes in an international language. E-mail and the Internet are now used all over the world, and it is certainly a very convenient, rapid and efficient means of communication. People in different countries have to adapt to the language and features of electronic means of communication, which were created naturally by the English language. To communicate in another language, they have to resort to various technical tricks. For example, adopted in different European languages superscript characters cannot be used in most e-mail programs, the same applies to the non-Latin alphabets (Russian, Greek, Chinese, Japanese, and others.). These innovations divide people, leaving behind those who do not understand English.

To find out which languages are most popular today and are considered the most popular, the site survey was conducted i-langs.com, which was attended by 1000 translators around the world. According to the survey, the most common source of the target language, i.e. the language from which the translation is performed, can be called English - 72%, but with regard to the most common target language, i.e. the language in which the translation is done, the primacy belongs to Spanish - 18%, Italian - 15%, English - 11%, France - 9%, Chinese - 4% and Arabic - 4%.

The results of other statistics state that the World Wide Web has created more than 156 million web sites. Today 1.4 billion people use the Internet and 430 million of them read in English. The world's population now stands at 6.7 billion.

English is the first global lingua franca. It is the mother tongue of 500 million people in 12 countries around the world. But another 600 million speak English as a second language. And a few hundred million have some knowledge of English, which has official or semi-official status in about 62 countries. And its use is growing rapidly.

Today, there are about 1.5 billion people in the world, speaking in English. In 90 countries, English is a second language or widely studied. In France in the public schools, it is compulsory for pupils to study English or German within four years, the majority,

at least 85% choose English. In Japan, students must study English for six years before graduating from high school. In Russia, where foreign language learning for children is compulsory, most learn English. In Norway, Sweden and Denmark are sure to learn English. Of all European countries, except the UK, the Netherlands is in first place in the number of English-speaking. Since Portugal joined the European Community, the demand for English classes replaced the demand for French language classes.

In Kazakhstan, the English language gets more and more use, one of the languages of intercultural communication in the field of business communication as in the world. Currently, knowledge of the English language in Kazakhstan is not only in the list of mandatory conditions for studying abroad, but also a determining element of competitiveness of the young specialist in the labor market, both at home and abroad.

Proficiency in the English language, along with the Kazakh and Russian languages, which have the status of state language and official languages according to the Constitution of Kazakhstan, is respectively now the task of national importance. More recently, the English language is designated as a condition for successful entry into the global economy and has been considered as one of the main priorities of state policy.

This is witnessed by the developed policy documents in recent years (State program of functioning and development of languages for 2011-2020., and others.), where the need to address the widespread learning of English and other foreign languages as a means of business international communication was emphasized.

In Kazakhstan in recent years, due to the growth of business activity of the population and the expansion of foreign economic relations of the subjects of the market economy, there is a high demand in the labor market for specialists who speak English. For example, according to research conducted M.Sh.Sarybay, knowledge of English has become a requirement in 98 advertisements (out of 101) in the position of manager, engineer, operator, secretary, accountant and administrator.

Moreover, 40% of the ad placed in the newspaper in 2003 were published in English. The activities of more than 50 embassies and representative offices of foreign affiliates, 700 foreign enterprises and 1,500 representative offices of foreign companies were due

to business communications in English. Increased number of professionals who speak English and translators are explained by the scale international cooperation in Kazakhstan. The English language in this case serves as a lingua franca in intercultural business communication between local and foreign experts.

More often, English is used in business correspondence (e-mails, business letters), as well as during trips abroad, for presentations, conferences, briefings and others. In addition, respondents noted a number of difficulties in the use of the English language, with which they had meet in their professional activities, and a number of other important points that must be considered, in addition to language proficiency. Thus, 64.3% of respondents had difficulties in communicating with foreign partners in English due to the lack of knowledge of a word and phraseologism, 42.6% - because of the difficult-to-understand accent interlocutor and 39.3% - due to national and cultural differences.

Certainly, the study does not cover the full range of issues before us. We were limited to a few very important and urgent issues to identify the degree of functioning of business English in the sociolinguistic space of the world and Kazakhstan. The findings are the basis for further study of the Kazakh intercultural business communication. However, the surest factor in accelerating the development of a universal way of life is the spread of the English language. If English becomes the primary language of communication, the consequences of this are obvious: the culture of English speaking countries will be dominant in the world.

References

1. *Farzad Sharifian Globalisation and developing metacultural competence in learning English as an International Language. Multilingual Education 2013 3:7. doi:10.1186/2191-5059-3-7*
2. *www.google.Krasikova E.N. (Ph.D., Associate Professor, Department of Romance and Germanic linguistics and intercultural communication of the North Caucasus Federal University, Stavropol)*
3. *www.google. А. А. Аймолдина. Особенности функционирования английского языка в современном казахстанском деловом сообществе*

Ислам Досбол Амангелдіұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы,
қауымдастырылған профессор, ф.ғ.к. Түркістан қ., e-mail:dosbol-75@mail.ru

ӨЛЕҢДЕГІ АҚЫН ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

***Түйін:** Кейде, жеке бір өлеңнің бойында интеллектуальды поэзияға тән алғышарттардың көркемдік жүйесі табылады. Ақынның дүниетанымдық аспектілері өлеңдегі метафоралық ойлау негізінде суреттеледі.*

***Резюме:** Иногда в одном лишь стихотворении отражается вся образная система, присущая интеллектуальной поэзии. Описывается аспекты мировоззрения на основе использования метафор в произведении.*

***Summary:** Sometimes the whole figurative system inherent in intellectual poetry is reproduced in a mere poem. The world-view aspects on application of metaphor are displayed in poems.*

Өмір-өлең дегенді оның бірі түсіне алмауы мүмкін. Керісінше өлең-өмір дегенді де сол оның жартысы түсінбесі анық. Адамның дүниеге іңгәлап келуінде де, жылатып қоштасарында да тылсым ырғақ барын түсінбеске түсіндіре алмайсың. Әйтпесе, екі ғасыр арасында «бас ақынның айтқанын ұғынса» әуелі қазақ ұғынар еді. Көп қазақ Абайдан әлі алыс жүр. Ары қашқанды қалай жақындатсақ керек. Абайға, Абайдан қалған «Өлең сөздің патшасы-сөз сарасына» жақындатудағы мақсат не? Адам баласы, ең болмаса, өмір мәнін, өмірге келіп-кетудегі өз міндетін дұрыс түсініп өтсе дейтін адал пейілден шығар. Абайдың да ақ пейілі сол болар. Абайдан кейінгілердікі де. Себебі, сөз сарасы өлеңнің бір жаратылысы болса, ол, ар, ұят, иман, обал емес пе? Бұрын қазақ өлең оқитын, тыңдайтын. Арғы ғасырларға бармай-ақ кеңес кезеңінде өлеңді партияның идеологиясына қызмет еттірді. Кеңес идеологиясына қайшы келетін өлеңді цензура қайшылап отырды. Яғни, өлең кеңестік жүйенің тәрбие құралы болды. Өлеңнің, әдебиеттің күшін білгендіктен, мойындағандықтан солай еткен. Сол кезде тыңдаушы қауымының көпшілігі кеңестік биліктің айтқанына иланды. Илануына әдебиет те себепші болды. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі әдебиет мемлекеттік идеологиядан тысқары қалды. Нарыққа бет алған тұста материалдық жоқты түгендеуге көштік. Экономикалық жағынан біраз кемелденген шығармыз. Есесіне рухани азығымыз жұтаңдады. Адам баласының рухани азықсыз өмір сүре алмайтынын ескермедік. Руханияты ашыққан халықты жат елдің идеологиясы тамақтандыра білді. Дін арқылы халықты ішкі бірлігінен ажыратарлық әрекеттер жүргізілді. Отарлау саясатының жабық, жымысқы түрде жүргізілетін мұндай қарекеттерін талай

ғасыр бастан кешіргеніміз тарихтан белгілі. Сол тарихтан, тарихи шындықтан біздер қорытынды шығармадық. Тарихи қателіктерді қайталадық. Әр дәуірдің тынысын дәл суреттеген ақын-жыраулар мұраларынан тағылым алмадық. Түркілік – ұлттық дүниетаным философиясымен жазылған құндылықтарды мемлекет тарапынан бағалап, идеологиялық құрал ретінде пайдаланбаудан сананы жат ағымдардың билеуіне жол бердік. Салдары терактілер... Демек, өмір – өлең немесе өлең - өмір дейтін ой түйінінде қарапайым өмір сүру шындығының «басталу-аяқталу жолы» жатыр. Адам баласы ол қазақ па, орыс па, ағылшын ба бәрібір «өмір – өлең жолында» руханиятсыз мән-мағынаға қол жеткізгені жоқ. Адам баласының өмір жолындағы мән-мағынаны тануының өзегі сөзде, «өлең-сөздің патшасы-сөз сарасында». Өлең арқылы өмірді, уақыт тынысын, өзіңді тануға болады. Өлең танумен өміртану, өміртанумен адамтанудың бір тұтас ұғымдарға айналатыны да сондықтан. Өмірдің өзі өлеңге айналып, өлеңнен өмір бейнесі тіл қатып тұрса тыңдап үйренген жөн. Мына бір өлеңді оқысақ:

« Жымиып қана қош айтып өткен жылдарға,
Жолаушы жүрек жолдарға қарап тұрғанда,
Бейімделуім керек-ақ шығар бұл күнге
Кейін келуім керек-ақ шығар бұл маңға.
Басынан бұлтты, қасынан жұртты өткеріп,
О, талай сезім таң атар тұста кетті өліп ...
Әлдебір жанға алғашқы сәттей ғашық боп,
Әлдебір жанды ақырғы сәттей жек көріп,
Әр сәтке, міне, ескерткіш қойып өлеңмен,
Ескерткіштерге Өмір деп есім берем мен!
Өлең жазуды өзімнен артық білсем де,
Өмір сүруді үйрене алмай келем мен! [1, 29].

Адам өмірінің әр сәтіне өлеңмен ескерткіш қойып, ескерткіштерге өмір деп есім беретін лирикалық кейіпкердің бір көңіл толқынынан туған ой. Өмір ескерткіштерге айналып өлең болып сөйлейді. Түсініксіз ештеңе жоқ, бәрі түсінікті айтылған. Өлеңді түсіндіріп, талдап берудің өзі кейде қажеттілік тудырмайды. Бұл да сондай өлең қатарынан. Бірақ, оқырман өлеңді шұбырта оқып келеді де 1 шумақтың 3-4, 2 шумақтың 1-2 тармақтарын іштей қайталап оқуы мүмкін. Мұнда автор сұлбасы айқын көрініп те тұр. Ақындық «мен» атынан сөйлеуші лирикалық кейіпкердің өмірбаянына тиесілі екенін де сезіп отырарсың. «Автобиографиялық деректермен жанасатын күнде де мұндағы «меннің» сипаты жеке бастықтан гөрі жалпыламалық сипатқа көшкен» [2, 162]. Мұны 3 шумақтың соңғы тармақтарындағы

ғұмырбаяндық сөз «өлең жазу» даралайды. «Өлең жазуды өзінен артық білу»-ақынға тиесілі іс. Ақын Ерланның өз өмірінің бір сырына арналған өлеңі екенін біле тұра тәптіштеп талдауға баруымызға не жорық? Мәселе осында болса ше? Ақын «мені» дүниетанымдық көзқарасымен ақ адам баласына ортақ «өмір-өлең, өлең-өмір» философиясына жалпыны ортақтастыруға ұмтылуы. Оқырман алғашқы шумақтың қос тармағынан ақ өз өмірі жайлы ойтолғанысқа енеді. Өзінің жүріп өткен өмір жолын есіне ала, өмір торабындағы өз бейнесін көреді. Әр оқырман «жолаушы жүрек» иесі бола алатынын түйсінеді. Оқырманның көңіл пернесінде осы шындықтың нотасы басылғалы тұрғаны қашан. Ақын сөзі осы көңіл-күйді дөп басқан. Оқырманның бір сәт ақынға айналуы, өлеңмен өмірге келген о бастағы болмысынан бүгінгіне дейінгі жолына үңілуі сағыныш күйін тудыратыны анық. Ақынның жеңісі де осында. Оқырманын ойландыра алды. Күйкі тірлікке көндіккен оқырман «өмір-өлең-уақыт» жайында ойға шомды. Лирикалық кейіпкердің көңіл толқыны кілт өзгеріп ақындық «мен» позициясымен бетпе-бет келеді. Бұл 1 шумақтың 3-4 тармағында орын алады. Оқырман кейіпкердің бойын бұл күйге бейімдеуі несі?, бұл маңға кейін келуі несі?-деген сұрақтар басады. Оқырман ақын емес. Мұндай сұрақтардың көкейінде орнауы заңдылық. Автор позициясын танытатын бұл екі тармақ мәні тереңде. Автор емеурінімен бүгінгі уақыт тынысын тануға болады. Бұл күн – қай күн. Ақын өмір сүріп отырған бүгінгі күн. Жасампаздығынан жасандылық салмағы ауыр қоғам. Ертеңгі есінен шығып, бүгінгі күнімен алға ұмтылған сана. Далаға тасталған перзент, қарттар үйі қаптаған қала. Өнімсіз өндірістер. Алып сатуы дендеген нарық. Сатылымға шыққан мансап, бедел, достық... Екінші, үшінші шумақтардағы жеке адам өмірінің новеллалық иірімдері ақын «менінің» концептуальды шешіміне бағындырылып, мазмұн мен пішін тұтасып, сегіз тармақты көркем құрылымға ауысқан. Жеке адам өмірінің новеллалық иірімдері деп отырғанымыз ақын өмірдерегіне ғана тиесілі емес. Жалпыға ортақ толғаныс. Өлеңнің басталуынан ақ әр оқырман өз өміріне қатысты екенін сезініп үлгерсе керек. Өткен өмір белестеріне қайта оралып толғаныс күйі жанын билейтін болады. Концепциялық шешім орайымен бағамдасақ соңғы екі шумақ 8 тармақты емес, 6 тармақпен аяқталып, 6 тармақты шумақ құрап тұр. Сонда ақынның концепциялық шешімі екінші шумақтағы 5-6 тармақтардың метафоралық ой-жүйесінде бейнелене түскен. Лирикалық кейіпкер өткен өмір сырларына мейлінше үңіле қарап, толғана түскенімен торығып кетпей бүгінгі мен ертеңіне тік қарайды. Жақсыға «алғашқы сәттей ғашық боп, жаманды «ақырғы сәттей жек көріп»- өмір сүру әр адам басынан өткерер шындық. Ол өмір

шындығы. Өмір шындығына салқынқандылықпен қарау рухты адамның ісі. Өмірдің әр сәтіне «өлеңмен ескерткіш қойып, Ескерткіштерге Өмір деп есім беру»- ақынның шаруасы ғана емес, әрбір рухты жанның да ғұмыр есебі болуы тиіс. Жоғарыда айтып өткендей 2- шумақ 6- тармақпен аяқталуының дұрыс болатыны, өлең бойындағы сюжеттік желілердің тоқайласар тұсы, осы 5-6 тармақтың көркемдік шешім жүгін көтеруінде. 2 шумақтың 6-тармағы өлеңдегі бүкіл айтылар ойдың тоқетері, «тоқсан ауыз сөздің» түйіні. Ақын кейіпкердің реалистік әрі романтикалық пафоста өмір сүру философиясы. Біздіңше, өлең 2- шумақтың 6-тармағымен қорытындыланып-ақ тұр. 2- шумақтың 7-8- тармағы ақын кейіпкердің өмір шындығынан жабыққан көңілін білдіруі ғана. 2-шумақтың 5-6 тармағындағы романтикалық лептің 7-8-тармақта реалистік қалыпқа түсуі көркемдік шешімді солғындатып жібереді. Сондықтан да өлеңнің финалы «Ескерткіштерге Өмір деп есім берем мен!» - де қалғаны жөн-ақ. Себебі, «Өлең жазуды өзімнен артық білсем де, өмір сүруді үйрене алмай келем мен» - деуі талай тағдырды ақындар айтқан сыр. Өмірге бейімделмей-ақ кеткен ақындар легін Мұқағали, Тоқаш, Жұматайлар танытып кеткен. Бәлкім, тіршілік тұрмысына икемсіз ақындар дәл Ерлан Жүніс секілді айтпаған шығар. Бұл Ерланның өз сөзі, өз шыны шығар. Бірақ, сол шынның публицистикалық сарында айтылуы, оқырманына таныс жәйттен хабар беруімен шектеледі. 7-8 тармақтағы ғұмырбаяндық ойлар «Жалғыз ішу асынды жанға ауыр ма» өлеңінде де, жалғасын тапқан.

«Жалғыз ішу асынды жанға ауыр ма,
Отырғанда елестер қармауында?
Өткен күннің бір мұңы бар жүреkte,
Өткен күннің бір дерті бар бауырда.
Серіктерім: кітаптар, сезім, өлең,
Теледидар, темекі, өзім, әлем,
Үйренісіп алғанмен осыларға,
Үйренісе алмадым өзіме мен!
Түп-түйсіну, сезіну, күн-ой салу,
Болмады оңай өзіме ұнай салу
Жиылмаған төсекке кешкісін кеп,
Қиын маған киімшен құлай салу!
Бейімделгіш келгенмен пенде деген,
Түз аңындай сыясың бөлмеге әрең.
Мандайдағы жазудың сиялары
Тандайыма тамады- кермек өлең! [1,107].

Ақын болмысын танытуда алдыңғы өлеңнің 7-8-тармақтарына қарағанда реалистік суреттеу басым. «Түн-түйсіну, сезіну, күн-ой салу, түз аңындай сыясың бөлмеге әрең, мандайдағы жазудың сиялары, тандайыма тамады-кермек өлең!» - секілді тармақтардағы көркем ойлаудан туған айшықтар публицистикалық пафостан әлдеқайда жоғары тұр. Мұнда, өмір сүруге үйренісе

алмай жүрген кейіпкер даусы «түз аңындай» ерікті жанға айналған. Пендедей бейімделгенімен көндіге алар емес. Көндіктірмейтін – Алланың аманатын арқалаған ақындық. «Маңдайдағы жазудың сиялары»- ақындық тағдыр. Ақындық тағдырды – ақын тілімен бедерлеген. Ұлттық дүниетанымда қалыптасқан «пешененде жазылғанды көрмей көрге кірмейсің»- дегенді ақын тағдырымен қатыстырып бейнелеуі ұтымды шыққан. «Маңдайдағы жазудың сиялары»- осындағы сиялары сөзін таңбалары деген сөзбен алмастырса болмас па екен деп те ойландық, Себебі, маңдайға жазылып қойған соң сияның қажеті қандай? Сия жазу таңбаланғанға дейінгі қолданар зат емес пе? Ал, жазудан таңба түсетіні өлеңде поэтикалық дәлдік тудырады. « Маңдайдағы жазудың таңбалары таңдайыма тамады»- деп оқылғанда да дыбыс үндестігінің әсері күштірек. Таңба қатып қалған соң тамбайды ғой деп дау айтарсыз. Сияның да жазылып қойған соң қататынын, қатпаса жазу шықпайтынын ескерген жөн. Жазу сөзінің өзі сия сөзінің мағынасын қажетсіне қоймас. Сия сөзінің мәні «маңдайдағы жазудың» мағынасына жұтылып тұр. Жалпы оқырман үшін «сия» сөзі пәлендей селкеулік түсіріп те тұрған жоқ. Ерлан жастық шақтың жалынды жыршысы. Өзі де жас болған соң ба, бозбала күннің тамаша суреттерін кестелейді. Жастық шақ түнінен тосын ойларға толы тағылым тауып, күнінен көкжиекке көтеріліп көркем әлем жасауға ұмтылған ақын.

«...Сағыныш деген-сағымға сіңген көне екен,
Көңілдің көркем күймесі тағы бос екен» [1,28]
немесе

«...Кездескен кез есімде,
Ұялшақ түн есімде» [1,26]
немесе

«...Тұңғыық мұннан тұншығып шыққан тұмса өлең-
Ғұмырым менің- адасып жүрген бір сәлем!» [1,27]
немесе

«...Махаббат- рас ол – күресу,
Күресу-өзге емес, өзінмен! [1,39]
немесе

«... Жазу оңай тиген сайын қорқамын,
Қазу оңай тигендей көр өлеңге» [1,74]
немесе

«...Біз- мәңгілік кездесе алмаудан ағарған
көңілдің самайы,

Ешқашан ашылмаған табысу хатындағы
мыңжылдық мөрі [1,79]

Мысалға алынған қос тармақтардың қай-қайсысы да ақын тілінен ғана туатын бейнелі жолдар. Бейнелеп айту ақынның сөздегі есімі. Сөздегі есімге құлақ түрсек Ерлан Жүністі танимыз.

Өмір мынау-у құйылған аяқтай,
Тағдыр мынау- екі ұшы бар таяқтай.
Беу,дүние-ай,безе алмаспын сонда да,
Ақтық демім шаранамды ояптап.
Жүрек мынау: дауасы не, дәру кім?!
Уызынан бал іздеймін бар удың.
Ол да өмірден жерінбес-ау,қалмаса,
Ақтық сөлім ерінінде арудың.
Санам мынау- сандырағы заманның,
Адам болып тұруы үшін алаңмын.
Күн артынан көшіп барам қалса деп,
Ақтық сөзім ауызында Ғаламның [1,103]

Бұл,жігіттік желең шақтан, ал қызыл бақтан шығып алысқа ақыл тіктеген, иыққа міндет жүктеген мақсатты жанның сөзі. Кемелдікке көш бұрған ақын-кейіпкердің өзі. Күн керуеннің соңынан жыр керуенін бастаған ақын Ерлан Жүністің асуын алдан күтеміз.

Авторлық аңдатпа: Бір өлеңдегі көркемдіктің көпқырлылығы ақынның дүниетанымдық көзқарастарымен қатар, ақын «мені» мен ақындық «тұлғаның»-әдеби бейнесін оқырман санасында сұлбалайды. Ақын тұлғасының әдеби бейнесі жеке өлеңде де ақындық «мен» атынан айтылатын суреткерлік шешім аясында көрініс береді. Автордың өмір философиясы жайлы толғаныстары өміртану, адамтану секілді күрделі дүниетанымдық арналарға жетелейді. Ақынның жекелеген өлеңдерін талдау барысында жазу мәнерін, көркемдік әлемін тануға да болады.

Авторская резюме : В одном стихотворении наряду с мировоззрением поэта в сознание читателя проецируется многогранность образности «я» и «авторская личность». В рамках создание образа в личных стихотворениях используется «авторская личность» и «я». Мысли автора о философии жизни, человековедения ведут к познанию сложных путей мировоззрения и мироздания.

Author's summary: Along with poet's world-view in reader's mind a versatility of "ego" and "author's personality" figurativeness is projected in a poem. The "author's personality" and "ego" are used in his own poems in creating an image. The author's thoughts about philosophy of life, human nature study lead to perception of hard ways of world-view and the universe.

Әдебиеттер

1. Ерлан Ж. Хауас. Өлеңдер жинағы . - Алматы: «Ан Арыс», 2013. - 160 б.

2. Ислам Д. Қазақ лирикасы. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. - 200 б.

Бердалиева Рамиля Шаншархановна

кандидат филологических наук, старший преподаватель, кафедра мировых языков,
МКТУ им.Х.А. Ясауи, г. Туркестан, e-mail: familyasha@mail.ru

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКОВОГО ОФОРМЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ РЕЧИ

Резюме. В статье рассматривается проблема изучения особенностей паралингвистических средств (интонация, темп, ритм) в казахской языковой общности.

Ключевые слова: звуковое оформление, фонация, голос, акустика, темп, тембр, вокализация, речь.

Түйін. Бұл мақалада қазақ тілінің паралингвистикалық амалдарының (ун, ырғақ, тембр, әуен) ұлттық ерекшеліктері туралы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: дыбыстық рәсімдеу, фонация, дауыс, акустика, қарқын, тембр, вокализация, сөйлеу.

Summary. The article is devoted to studying non-verbal behavior of the person, namely, the sound design of the Kazakh language.

Keywords: sound design, phonation, voice, acoustics, tempo, timbre, vocalization, speech.

Обязательным условием существования языка, делающее его универсальным средством общения является его звуковой характер. А формой реализации речи является голос человека. Речь не мыслится без участия голоса, который, по мнению Г.Е. Крейдлина, является «ритмомелодическим рисунком речи» [1]. С древнейших времен голос человека отождествлялся с жизнью. «Жизнь начинается с крика, смерть – с молчания» (пословица).

Как известно, «звуковая речь заключает в себе два взаимосвязанных аспекта: акустический, проявляющийся при речепорождении, и перцептивный – при восприятии речевых единиц» [2,5]. Акустическая сторона общения является одной из составляющих невербального поведения человека.

Не случайно наука паралингвистика, возникшая в 40-х годах нашего столетия, с самого начала выбрала предметом своего изучения «свойства звуковой фонации...» [3], чем объясняется первоочередная роль звуковой стороны речи в передаче коммуникативной информации (темп речи, громкость, интонация, смех, плач, кашель и др.).

По свидетельству Т.М. Николаевой, Дж. Трейгер включает в паралингвистику побочные явления звукового характера, сопровождающие звуковое высказывание: 1) некоторые голосовые шумы, не имеющие вокализации; 2) голосовые качества, вокализации, которые в свою очередь разделяются на три группы – характеризаторы, квалификаторы, разделители. К характеризаторам ученый относит смех, плач, шепот; квалификаторам – высоту сновно-

го тона, интенсивность произношения и т.п.; разделителям – неязыковые комбинации звуков вроде хм, ух, уф и т.д. К голосовым качествам Трейгер относит темп речи (возбужденный, замедленный), хрипкость голоса, степень затрудненности речевого высказывания. [4, 51]. «Под паралингвистическими явлениями понимаются свойства звуковой фонации, а так же мимика, жесты и другие выразительные движения, сопровождающие речевое высказывание и несущие к его содержанию дополнительную информацию» [5, 108].

Л. Кулиш в своем исследовании выделяет следующие параметры, характеризующие звуковое оформление речи: 1) дикция, 2) выразительность, 3) эмоциональность, 4) громкость, 5) акцентуация, 6) высота голоса, 7) тембр голоса, 8) преобладающий тон, 9) дефекты речи. Ученый выбрал такие параметры, которые не требуют инструментальной проверки и обладают воспринимаемыми на слух качествами. «Если заниматься звуковой стороной речи, то... нет никаких оснований выходить за пределы того, что естественно воспринимается человеческим ухом, так как только на его естественное и прямое восприятие и рассчитано нормальное речевое сообщение» [6, 248]. Подтверждение этому находим и у Л.В. Щербы: «... при исследовании фонетической стороны языка основным методом является метод субъективный, ... метод психологический». Фонетика, по его мнению «есть, прежде всего наука психологическая, ибо она имеет дело с анализом, основанным на психологии».

Как известно, ребенок рождается с уже готовыми средствами невербальной голосовой вокализации. Только лишь по голосу мы узнаем «угадаваем», «вычисляем» человека из толпы, наделяем его определенными чертами его внешнего облика. По звучанию голоса можно описать физическое и психическое состояние говорящего в момент речи. Семиотическая значимость концепта голос и широта его языкового распространения проявляются прежде всего в знаковых бинарных оппозициях таких как свой–чужой: родной голос (туыс дауыс), знакомый голос (таныс дауыс), незнакомый (бөтен дауыс). Кроме этого, различаются мужские и женские голоса, взрослые и детские, индивидуальные голоса и социальные [1].

В своем исследовании Г.Е. Крейдлин выделяет множество значений понятия «голос»: а) голос как вербальный экзистенциальный акт: подал голос (үні шықты); б) голос в значении «человек»: голос

крепнет, мужает(жуан дауыс);в) голос в значении становление человека как личности:внезапно прозревший голос, у него свой голос (үні пайда болыпты; г) голос в значении свобода: голос пробуждает чувства у бесчувственных рабов (үні шығыпты; д) голос в значении мнение или суждение: решающий голос, голосовать (дауысқа салу) [1].

Таким образом, голос и его свойства могут характеризовать не только частное лицо, но и указывать на профессиональное мастерство, творческий стиль и манеру целой группы людей и передавать коллективное мнение по некоторым вопросам.

В казахском языке голосовая характеристика человека выражается различными сочетаниями слов, как жуан дауыс, жіңішке дауыс, шіңкілдек дауыс, «гүр-гүр» еткен дауыс, қаз дауысты, дауысы құлағыңды жарады, дауысы мұрнының астынан шықпады, мөңірек дауыс. Очень часто голос и звуковое оформление речи человека сравнивают с голосами животных. Например, барқ ете қалды, арс ете қалды, ызындап сөйледі, ыңырсып сөйледі т.д.

Качества человеческого голоса характеризуют не только индивидуальность данного лица, они характеризуют и социально, например, голос начальственный и подчиненного. Голосовые характеристики не только социальные, но и национальные. Звуковое оформление речи каждого народа имеет свои специфические особенности, которые и позволяют различать национальность говорящего. Казахский язык отличается специфическими особенностями, которые различают его от других языков. Структурно-типологическая характеристика казахского языка, в основном, связана с его принадлежностью к агглютинативным языкам. Для описания агглютинативного типа применяется, как правило, набор признаков, учитывающих не только фонетические, но также морфологические и синтаксические особенности.

Например, только казахскому языку присущи звуки ә, ө, ұ, ү, і, ғ, қ, н, һ. В казахском языке ударение большей частью падает на последний слог слова.

В казахском языке согласные звуки в слогах с твердыми гласными произносятся твердо (бал/ъ), с мягкими гласными произносятся мягко (бел/ь), что придает казахскому языку особый колорит в звуковом оформлении речи.

Голос можно изменять, повышать или понижать, от волнения голос дрожит (даусы дірілдеп сөйледі), от напряжения срывается (үні өшті), голос можно «потерять» (дауысы шықпай қалыпты). В повседневной коммуникации с помощью актуально звучащего голоса происходит не просто передача смысла, но и его изображение. Благодаря свойствам голоса речь приобретает и этические и эстетические характеристики, например, приятный (жағымды), бархатный (қоңыр), сильный (мықты), мягкий (жұмсақ), нежный (нәзік)голос.

Слово голос выражает и внутренние побуждения человека к каким-то действиям. Например, внутренний голос (ішкі сезім), голос разума (ақыл-ой, парасат), голос совести, голос чести (ар-ұят).

Г.Е. Крейдлин в своем исследовании по невербальной семиотике различает 128 прилагательных, 23 наречий и 53 глагола, относящихся к понятию голос. Среди 128 прилагательных 39 говорят о физических характеристиках (громкий, зычный, глухой, оглушительный), оценка дается в 16 (приятный, красивый, сочный), физические и психические состояния в 42 (измученный, жизнерадостный, страстный), отношения между говорящим и слушающим в 10 (далекий, близкий, знакомый), чувства в 28 (умоляющий, сдержанный, иронический), эталонные голоса в 6 (командирский, дикторский, учительский) словах-прилагательных [1].

Как указывает М. Ямпольский «тот факт, что голос мгновенно и без следа исчезает, делает его идеальным означающим для идеи настоящего момента между прошлым и будущим. Более того, именно через говорение человек по преимуществу и переживает настоящий момент как момент присутствия, как момент бытия» [7].

В диалогах, где собеседники не видят друг друга (неконтактный диалог), голос является единственным способом распознавания актуального эмоционального состояния человека. В контактных диалогах, т.е. в обыденной жизни тихий голос – это выражение интимности. Тихий голос - голос почтения, уважения, дружеского совета (нәзік даусымен құрметтеу, сыйлау, кеңес беру). В казахском языке понятие тихий ассоциируется с понятием нежный. Тихим голосом утешают(жұбат), в него вслушиваются. Громкий голос свойственен начальству, власти. Это голос недовольства и раздражения [].

Понятие голос очень тесно связано с понятием этикет. Основными причинами повышения голоса, которые нарушают этикетные нормы повседневного общения, чаще всего служат эмоциональные факторы: гнев, злость, негодование, раздражение, возмущение (ашуланьп, дауыс көтеру). В то же время понижение голоса связано с социальными факторами, а поэтому оно свойственно людям, чей социальный статус значительно ниже, чем собеседника.

В казахском языке, как и в других языках, имеются высказывания (типы высказываний) в которых определен вид голоса как бы встроено, то есть которых можно произнести только голосом с фиксированными признаками. Это такие высказывания типа «Қой солай ма?», где происходит удлинение конечного гласного, выражение «Ойбай!» – высоким голосом; «Жоғал!» – резким, отрывистым голосом; «Тәртіптің аты тәртіп!» произносятся разделяя слова. При выражении сильных эмоций, пришедший в сильное волнение или испуганный и потрясенный чем-то человек говорит другим голо-

сом: дауысы қатты өзгерген, басқа дауыспен сөйледі, даусын танымай қалдым.

В казахском языке нельзя подбадривать заунывным голосом, например, нельзя сказать «Өте жақсы болыпты!» понижением в голосе; вопить – шепотом, а утешать голосом зычным. Команды отдаются четким и твердым голосом, отрывисто и резко: «Орындаңыз!», «Алып кел!», «Тыныштық сақтаңыз!», а напутствия – голосом мягким и теплым «Абай бол!», «Жолың болсын!», «Сақтанып жүр!». Фраза «Менде жедел хабар бар!» канонически произносятся быстро, а оценочные восклицания типа «Ғажайып!», «Өтірік!», «Мүмкін емес!» – отрывисто громким и резким голосом. Ласковое обращение может требовать и другого морфологического оформления по сравнению с обычным. Сравним: «апа – апағай», «әпке – әпкеғай». Недовольство передается ворчанием (ыңырсып сөйлеу), брюзжанием, бормотанием (мұрнының астынан сөйлеу), фырқанем (мыңғырлап сөйлеу).

Следует заметить, что мелодика речи, будучи важнейшим компонентом интонации, играет немаловажную роль в передаче и смысловых характеристик высказывания (вопрос, утверждение, завершенность, незавершенность).

Во взаимосвязи с эмоциональностью речи находится ее громкость. Л.К. Цеплитис различает интонационную (семантическую) и не интонационную (асемантическую) интенсивность (громкость) [8, 82]. К.С. Станиславский советовал актерам не искать силу речи в простой громкости. «Громкость не сила, а только громкость, крик... Ее нужно искать ... в голосовых понижениях и повышении, то есть в интонации». Разная громкость проявляется и в речи индивидов, и в более глобальном масштабе. Одни народы говорят громче, другие – тише, точно также как одни народы говорят более высоким голосом, другие – более гортанно. На громкость речи кроме географического местожительства влияют и условия жизни народа, например, жизнь среди необозримых просторов и жизнь в скученных городах. Казахи – кочевой народ, необозримые просторы которых также оказали влияние на громкость казахской речи. Казахи говорят громче, чем, например, узбеки или китайцы. На конститутивную громкость речи не могла не отразиться и история народов-завоевателей и народов, долгое время находившихся под колониальным гнетом. На индивидуальную громкость речи влияет пол и возраст, профессия и ситуация общения, состояние здоровья и настроение [9].

При восприятии слов каждый человек сначала реагирует на интонацию ответным действием и, лишь потом усваивает смысл сказанного. Интонация определяется В.А.Лабунской как совокупность звуковых средств языка, организующих речь. Это ритмико-мелодическая сторона речи. Основными

ее элементами являются мелодия речи, ее ритм, интенсивность, темп, тембр, а также фразовое и логическое ударения. Интонация практически позволяет выражать свои мысли и чувства, волевые устремления не только наряду со словом, но и помимо него, а иногда и вопреки ему.

К. Жубанов в казахском языке выделял в зависимости от типа интонации повествовательные, вопросительные и восклицательные предложения. В позиции современной лингвистики взгляды К. Жубанова выглядят следующим образом: общение предполагает обмен информацией, при этом используются предложения разной синтаксической структуры и лексического состава, оформленные соответствующей интонацией. При этом одно и то же предложение в зависимости от интонации может выражать не только разные значения, но и субъективное отношение говорящего к тому, о чем он сообщает, то есть оно может быть осложнено печалью, радостью, опасением и т.д.

Все многообразие интонации К. Жубанов объединил в три основных типа: интонация сообщения, интонация восклицания, интонация вопроса. Он считал, что целью изучения языка является не только выявление значений, а установление того, какими средствами выражаются те или иные значения, так как не всегда вопросительная форма выражает вопрос [10].

Помимо функций дополнения, замещения, предвосхищения речевого высказывания, а также регулирования речевого потока, акцентирования внимания на ту или иную часть вербального сообщения, интонация (как в целом просодика и экстралингвистика по В.А.Лабунской) выполняет оригинальную функцию – функцию экономии речевого высказывания.

В.А. Артемов к числу воспринимаемых качеств речи относит высоту основного тона, громкость, ударение, длительность, тембр, паузы, ритм, темп, членение на синтагмы и некоторые другие. То же находим у С.М. Гайдучика: «К компонентам просодии относят такие воспринимаемые качества, как словесное и фразовое ударения, речевую мелодию, темп речи, ритм, тембр, громкость и паузы».

Использованная литература:

1. Крейдлин Г. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. М.: Новое литературное обозрение, 2004, с. 584.

2. Бондарко Л.В. *Звуковой строй современного русского языка*, М., 1977.

3. Галичев А.И. *Кинесический и проксемический компоненты речевого общения*// Дисс. канд...фил. наук. - М., 1987. - 189 с.

4. Николаева Т. *Невербальные средства коммуникации и их место в преподавании языка*// Роль

и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного.- М.: Изд. МГУ, 1969.

5. Железанова Т. Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка // Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание. М., 1991.- с.348.

6. Кулиш Л.Ю. Психо-лингвистический аспект восприятия устной иноязычной речи. М.: Наука, 1993.- 153 с.

7. Ямпольский М.Б. Демон и лабиринт (диаграммы, деформации, мимесис). М.: Новое литературное обозрение, 1996.

8. Цеплитис Л.К. Анализ речевой интонации. Рига, 1974. с.82.

9. Ибраева Ж.К. Невербальная коммуникация: национально-культурная специфика., Алматы, 2001.-

10. Бердалиева Р.Ш. Невербальная модель поведения казахского народа. // Проблемы современной науки и образования. 2016. № 5(47). с. 160-163.

Ошакбаева Жанар Бактыбаевна

к.ф.н., старший преподаватель кафедры мировых языков Международного казахско-турецкого университета им. Ходжа Ахмеда Ясави, J.Oshakbaeva@mail.ru

ТЕКСТ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОЦЕССА УСВОЕНИЯ ВТОРОГО ЯЗЫКА

Резюме. В статье рассматривается текст как единица усвоения второго языка и как единица коммуникации.

Ключевые слова: высказывание, текст, прагматическое знание, социализация личности.

Түйін: Мақалада мәтіннің екінші тіл меңгерудегі және қарым-қатынастағы ең қажет бірлігі екендігі қаралады.

Кілт сөздері: мәлімдеме, мәтін, прагматикалық білім, жеке тұлғаның әлеуметтенуі.

Summary: In the article examines the text and its expression as a second language and the ways of sense of speech.

Key words: express, text, pragmatic education, social personality

Средством социализации вторичной языковой личности является успешное общение, которое позволяет реализовать ее потребности. Чтобы общение было таковым, вторичная языковая личность должна уметь использовать второй язык в качестве кода. Отношение пользователя и знака языка в семиотике определяется понятием прагматика.

Современное прагматическое направление представлено двумя ветвями: прагматикой общения и прагматикой текста. Это разделение отчасти условно, поскольку высказывание как средство материализации речевого акта многие исследователи называют текстом.

Единицами усвоения второго языка являются высказывание и текст: именно они есть способы материализации смысла или системы смыслов, реально функционирующих в речи. Однако использование этих смыслов в реальном общении невозможно без осознания и автоматизации вторичной языковой личностью системы процедур, обеспечивающих актуализацию и использование знания. Это позволяет нам выделить три основания для типологизации прагматического знания: знание, обеспечивающее речевое общение, знание, обеспечивающее прагматическую составляющую учебного текста, знание о процедурах усвоения и использования информации.

Рассматривая текст как единицу коммуникации (устной или письменной) и единицу, на которой выстраивается вся система усвоения второго языка, мы используем понятие прагматический фокус текста применительно к письменному тексту монологического характера и прагматический фокус диалогового взаимодействия для обозначения последовательности речевых актов в разговоре. При

этом следует отметить, что прагматический фокус письменного текста непосредственно связан с его семантикой, пропозициональным содержанием и не имеет специальных средств выражения. Он формируется как система прагматически важной информации: содержательно-фактуальной, содержательно-концептуальной и содержательно-подтекстовой и формулируется как логический вывод.

Мы разделяем мнение И.А. Гальперина о том, что информация как основная категория текста различна по своему прагматическому назначению. Он выделяет информацию содержательно-фактуальную, содержательно-концептуальную и содержательно-подтекстовую.

Содержательно-фактуальная информация содержит сообщения о фактах, событиях, процессах, происходящих, происходивших, или тех, которые будут происходить когда-либо. Этот тип информации всегда вербально выражен. Единицы языка употребляются в их прямых значениях, закреплённых за ними социально-обусловленным опытом.

Содержательно-концептуальная информация сообщает читателю авторское понимание отношений между явлениями, описанными средствами содержательно-фактуальной информации, авторское понимание их причинно-следственных связей. Такая информация извлекается из всего текста как творческое переосмысление указанных событий, фактов, явлений. Она представляет собой комплексное понятие, которое условно можно свести к авторскому замыслу и его содержательной интерпретации.

Содержательно-подтекстовая информация представляет собой скрытую информацию, извлекаемую из содержательно-фактуальной благодаря способности единиц языка порождать ассоциативные и коннотативные значения. Подтекст, имплицитный по своей природе, характеризуется неформальностью и неопределённостью.

Именно этот факт, а также его тесная связь с пресуппозицией и индивидуальным тезаурусом определяют его связь с мышлением: все, что не выражено в языковых знаках, которые не допускают двусмысленного декодирования, - все будет в сфере стохастического перебора возможных решений. Подтекст нередко перекликается с категорией модальности [1].

Система знания, необходимая для прагматической презентации текста характеризуется двумя типами прагматических знаний: интралингвистическими и экстралингвистическими.

К интралингвистическому типу прагматического знания относятся знания: средств выражения пропозиционального содержания; маркеров пропозитивности текста, для выявления границ его фрагментов; композиционно-речевых форм (сообщения, описания, объяснения, рассуждения, доказательства, вывода и др.), маркеров обозначения прагматического фокуса.

К экстралингвистическому типу прагматического знания относятся знания: пресуппозиции ситуации усвоения; условий восприятия текста (прагматический контекст); условий возможной интерпретации; условий использования пропозиционального содержания в определенном прагматическом фокусе.

Под прагматикой усвоения второго языка мы понимаем систему отношений, в которые неизбежно вступает субъект с самим языком и знанием, закодированным им. Совокупность отношений представлена процедурно процессами понимания и порождения речи на неродном языке. По сути прагматика усвоения второго языка - это прагматика его использования в практике деятельности в иноязычном социуме.

А.А. Залевская, с ссылкой на концепцию Дж. Андерсона, разграничивает знание фактов и знание процедур. Такое подразделение базируется на учении о долговременной памяти, которая представлена двумя видами: декларативной памятью, где содержатся известные нам факты, и процедурной памятью, куда входят процедуры всех действий, которые мы можем выполнять. Декларативная память включает семантические знания и оперирует пропозициями. Процедурная память включает условия совершения действий. Она отвечает за то, что в соответствующих условиях из памяти извлекается соответствующее действие, которое организуется в связные последовательности для достижения той или иной цели. Иными словами, противопоставляются процедурные знания – как делать, и декларативные знания – о чем-либо.

Далее она отмечает, что относительно овладения вторым языком Р. Эллис относит к декларативным знаниям правила второго языка и речевые блоки, а процедурные знания трактуются ею как стратегии или процессы, которые могут быть когнитивными или социально выработанными средствами для осуществления общения на втором языке. Когнитивные стратегии далее подразделяются на предназначенные для овладения вторым языком и предназначенные для пользования им. Стратегии пользования языком представлены стратегиями продуцирования и восприятия речи [2, с. 31-34].

Для решения прагматических проблем усвоения русского языка к казахской школе мы выбираем позицию А.А. Залевской и подразделяем всю

систему знаний, участвующих и необходимых для овладения вторым языком, на декларативные и процедурные. Именно такой подход позволит нам описать не только процедуры усвоения знания, но и процедуры речевого общения.

Прагматика усвоения второго языка школьниками представлена двумя типами знаний: декларативным и процедурным.

Знание языка представлено двумя типами – процедурным и декларативным. Поэтому и прагматика усвоения второго языка представлена системой декларативного и процедурного знания.

Декларативное знание представляет собой систему смыслов и систему правил их кодирования неродным языком. Оно является следствием органичной связи семантики и прагматики. Без системы смыслов невозможно решение коммуникативной или познавательной задачи. Система смыслов определяется как экстралингвистический тип знания и во втором языке школьников представлена, в основном, социальным и национально-культурным знанием. Правила кодирования смыслов включают в себя всю систему языкового знания: лексического, морфологического, синтаксического и прагматического. Они отнесены к интралингвистическому типу знания. Прагматическая составляющая этого типа знания представлена знанием: средств актуализации предложения в речи; средств выполнения той или иной иллокутивной функции; средств выражения прагматического фокуса текста; специальных приемов реализации речевого действия, принятых в определенных социальных группах.

Процедурные знания представлены знаниями процессов, которые обеспечивают овладение языком, а также процессов, благодаря которым осуществляется использование языка при продуцировании и восприятии речи. Процедурные знания в такой интерпретации носят ярко выраженный прагматический характер и являются базовыми для прагматики усвоения второго языка.

Таким образом, описание прагматической парадигмы в системе составляющих – прагматики речевого общения, прагматики текста и прагматики усвоения второго языка – была предпринята с целью определить место и роль прагматического знания в процессе овладения вторым языком в условиях доминирования титульной нации.

Литература:

1. Гальперин И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования.* - М.: УРСС. 2004. – 138 с.
2. Залевская А.А., Медведева И.Л. *Психолингвистические проблемы учебного двуязычия.* – Тверь, 2002. – 194 с

Жумабекқызы Гулжан

магистр, преподаватель КазУМОиМЯ им. Абылай хана, gulzhan.zh112@mail.ru

Тойшиманова Жазира Рысбековна

магистр, ст.преподаватель КазУМОиМЯ им. Абылай хана, zh.toish1@mail.ru

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА В АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Резюме. Данная статья рассматривает вопрос проблемы оценки качества перевода в учебной среде. В статье приводятся различные критерии оценки и анализируются разные подходы. Как известно, перевод – это процесс преобразования текста с одного языка на другой, с учетом различных скрытых, невидимых аспектов, как культура, коммуникативная цель и т.д., а любая система измерения качества может иметь долю субъективизма и неточности. В данной статье анализируются критерии оценки переводов студентов, разработанные в казахстанском университете КазУМОиМЯ им. Абылай хана.

Ключевые слова: оценка качества, перевод, критерии оценки, адекватность, эквивалентность, прагматический аспект, ошибки.

Abstract. The article considers an issue of translation quality assessment in academic sphere. The different criteria of assessment are given and different approaches to translation quality are analyzed in the article. As it is known, translation is a process of text transformation from one language into another, with taking into account various implicit, hidden aspects like culture, communicative aim etc. Any system of measuring the translation quality may be subjective and inaccurate. This article analyzes the criteria of students' translations assessment, developed in Kazakh Ablai khan university.

Key words: quality assessment, translation, assessment criteria, adequacy, equivalence, pragmatic aspect, errors.

Түйін. Мақала оқу үрдісіндегі аударма сапасын бағалау мәселесі қарастырылған. Дәлірек айтқанда сапаны бағалау критерийлері мен оны түрлі талдау тәсілдемесі берілген. Аударма- мәдениет, коммуникативті мақсат секілді түрлі жасырын, көзге бірден түспейтін аспектілер бар мәтінді бір тілден екінші тілге түрлендіру екіндігі белгілі, сондықтан ауларма сапасын бағалаудағы кез-келген жүйе субъективизмге ие болып, аударманың парапарлығын көрсетпеуі мүмкін. Сонымен қатар осы мақалада қазақстандық белді университеттердің бірі Абылай хан атындағы КазХКжәнеЭТУ-гі студенттердің аудармасын бағалау өлшемі талданады.

Негізгі сөздер: сапаны бағалау, аударма, бағалау өлшемі, адекваттілік, эквиваленттілік, прагматикалық аспект, қателер.

На данный момент оценка качества перевода является одной из самых актуальных тем в переводоведении. Этот факт связан в первую очередь с тем, что любая система оценки в любой сфере является предметом споров и обсуждений, часто отвергается и критикуется. Безусловно, само явление «оценки» носит в себе долю субъективности, и цель любого подхода и исследования данной темы – снизить ее степень. Однако, нам представляется это невозможным в силу природы человеческого существа, а в переводе – измерение качества перевода представляется еще сложнее вследствие различных факторов. К таким факторам относятся тип текста, цель оценки, а также условия перевода. Учитывая вышеупомянутые факторы, следует разграничивать оценку профессионального и учебного перевода. Но и в учебном переводе есть свои нюансы касательно предмета оценки, т.е. типа текста. Если мы имеем дело с техническим текстом, то здесь больше внимания уделяется передаче точной информации, терминов, которая достигается при сохранении эквивалентности между текстом оригинала и перевода. При переводе художественных произведений, больше оценивается творческий подход со стороны студентов, в данном случае говорить о максимальной смысловой близости говорить трудно.

Студент – это лицо, которое находится на стадии обучения, который в силу неопытности и пробелов в разных областях, склонен делать ошибки. Но перевод, сделанный им, оценивается практически так же, как и профессиональный. В данном случае, играет роль цель проведения оценки качества перевода. В случае академической среды, любая оценка проводится с целью последующего улучшения в навыках обучающегося, а также выбора дальнейшего вектора развития в обучении преподавателем. Таким образом, оценка должна нести в себе образовательную, воспитательную и мотивирующую нагрузку [1; с. 29]. Однако какихименно критериев следует придерживаться при оценке?

На данный момент, когда говорят о качественном переводе, прежде всего, упоминают термины «адекватность» и «эквивалентность». Однако, данные термины являются слишком обширными для оценки не только академического перевода, но и профессионального. Это связано с тем, что данные понятия интерпретируются по-разному, и охваты-

вают очень много аспектов. Но, следует упомянуть, что достижение адекватности – одна из первоочередных целей любого переводчика.

Так, российский переводовед Л.К. Латышев отводит первостепенную роль при достижении эквивалентности – равноценности производимого ими коммуникативного воздействия на участников общения. Коммуникативный эффект определяется не только исходного текста, но и коммуникативной компетенцией адресата [2]. Однако он считает, что данный критерий недостаточен для определения качества перевода, поэтому необходимо учитывать и другой критерий – структурно-семантическое сходство исходного текста и переводного текста. Таким образом, на наш взгляд, эти два критерия вполне соотносятся с терминами адекватность и эквивалентность соответственно.

Схожую идею выдвигают и российские переводоведы В.В. Сдобников и О.В. Петрова. Они предлагают сочетание критериев эквивалентности и адекватности для измерения качества перевода. Авторы устанавливают разные способы соотношения данных критериев, являющиеся наиболее типичными для каждого вида перевода [3]. Например, качественный перевод информативного текста определяется как перевод, адекватный в целом и эквивалентный на уровне отдельных сегментов текста, поскольку задача перевода специальных текстов – наиболее полная и точная передача информации – может решаться только на этом уровне. Качественный художественный перевод – это перевод, адекватный в целом, но не эквивалентный на уровне отдельных сегментов текста, так как адекватность художественного перевода связана с обеспечением эстетического воздействия на читателя.

Однако некоторые ученые, такие как Норд К., Райс К., Фермеер Х., основывали свой подход к проблеме оценки перевода в рамках скопос-теории, т.е. выдвигая основным критерием для измерения качества перевода его цель.

Основоположниками данной теории, немецкие исследователи Райс К. и Фермеер Х., полагают, что самым важным критерием в оценке качества перевода является его соответствие той цели, ради чего он был выполнен, т.к. за основное правило теории перевода они выдвинули правило скопоса – цель [4]. Можно сделать вывод, что теория скопоса опирается на понятие адекватности перевода, однако подразумевается, что перевод должен быть адекватен цели, с которой он создается, а не тексту оригинала. Поэтому для создания качественного перевода, переводчик, по их мнению, должен определиться, какой именно текст необходимо создать и для чего он будет использоваться впоследствии.

Немецкий ученый Норд К. также является сторонником данного подхода. На этой теории и базировалась типология ошибок, предложенная Норд

К., которая выдвигала прагматические, культурологические и языковые ошибки [5; с. 125]:

1) прагматические ошибки, которые возникают вследствие невыполнения переводческого заказа, т.е. цели перевода;

2) культурологические ошибки, возникающие в связи с несоблюдением стилистических норм культуры языка перевода;

3) языковые ошибки, к которым относятся нарушения правил грамматики, лексики, орфографии и пунктуации.

Прагматический аспект представлен такими параметрами, как знания и ожидания получателя текста перевода, учет переводческого заказа (если таковой имеется), сохранение (или не сохранение) культурноспецифических особенностей. Сохранение таких особенностей зависит от условий перевода, от конкретной ситуации перевода [2]. Например, учет функциональной роли, которую играют реалии и фразеологизмы в тексте, является важнейшим принципом прагматического аспекта перевода. Поэтому ошибки, допущенные в их передаче, относятся к прагматическим, т.к. при их неправильной передаче понимание текста получателями искажается и, следовательно, цель исходного текста и перевода не может быть достигнута.

К культурологическим ошибкам относятся все нарушения норм языка перевода. Безусловно, особое внимание необходимо уделять употреблению специфических языковых средств, присущих какому-либо стилю. Как известно, что употребительно в разговорной речи или распространено в научных текстах, будет звучать странно и абсолютно неуместно в газетных текстах.

К языковым ошибкам относятся все нарушения правил лексики, грамматики, орфографии и даже пунктуации. Однако Норд К. предлагает исключить этот тип ошибок при оценке качества работ студентов, ибо допущение таких ошибок связано с плохим знанием иностранного языка, поэтому прежде чем приступать к переводу, необходимо отличное владение языком.

Также она предлагает классифицировать допущенные ошибки в зависимости от функций текста. Например, внетекстуальные ошибки на прагматическом и лингвокультурном уровне считаются более серьезными по сравнению с внутритекстуальными, т.е. языковыми. Это связано с тем, что языковые ошибки допускаются в связи с плохим владением языком, а это требование, которым должен обладать каждый переводчик [3; с. 142].

Необходимо отметить, что в теории скопоса отведена большая роль понятию переводческого заказа, который дает понять, как и кем будет использоваться перевод. По мнению Норд К., переводческий заказ позволяет определить функцию текста, потенциальную аудиторию, время и место

получения текста, причину создания текста перевода и средство передачи текста [3, с. 60].

Возвращаясь к терминам «адекватность» и «эквивалентность», некоторые ученые выделяли несколько подуровней качественного перевода, или нормы, которым должен был соответствовать перевод. Так, российский ученый В.Н. Комиссаров отмечает, что хотя оценивается лишь результат процесса перевода, эта оценка служит показателем квалифицированности переводчика и успешности реализации им процесса перевода. Сам он выделяет пять взаимосвязанных видов нормативных требований, составляющих норму перевода, среди которых норма эквивалентности перевода (общность содержания) является наиболее объективным критерием для характеристики результатов деятельности переводчика. Он предлагает, что необходимо определить, соответствует ли текст перевода так называемой норме перевода [5]. Он приводит следующие виды норм: норма эквивалентности перевода, жанрово-стилистическая норма перевода, норма переводческой речи, прагматическая норма перевода, конвенциональная норма перевода. Однако такая оценка согласно нормам перевода может проводиться лишь профессионалами, в то время как получатель перевода воспринимает переводной текст как изначально созданный на переводящем языке и, следовательно, не может оценить степень его эквивалентности и адекватности оригиналу.

Однако, представленная иерархия уровней оставляет вопрос об измерении качества открытым. Особенно это касается прагматического уровня, определяющем или не определяющем эквивалентность перевода исходному тексту [6; с. 191].

Многие ученые считают, что прагматический аспект следует относить к категории адекватности, с чем мы не можем не согласиться. Так, по мнению Н.К.Гарбовского, адекватным перевод делают именно прагматическое значение и коммуникативный эффект, даже при отсутствии эквивалентности на семантическом и синтаксическом уровнях [6; с.191]. Однако, следует отметить, что основными критериями прагматического аспекта является реакция получателя перевода, что является абстрактным феноменом для измерения.

Поэтому, очевидно, что в условиях академической среды, при работе с переводами студентов, необходимо иметь более наглядную шкалу для достижения конечных целей оценивания. Так, в Казахском Университете Международных Отношений и Мировых Языков им. Абылай хана имеется следующая шкала (рис. 1):

Согласно данной шкале, имеются пять критериев – адекватность, оформление, стилистическая, лексическая и грамматическая корректность – которые являются равноценными, т.е. оцениваются в 20 баллов.

Рисунок 1

Критерии оценки перевода в КазУМОиМЯ

Общая сумма баллов достигает 100. Однако, как показывает практика, трудно сказать, что некоторые критерии равноценны. Например, наблюдая за работами нынешних студентов, несложно заметить низкий уровень знания именно родного языка, что влечет за собой наипростейшие ошибки в знаках препинания, орфографических ошибках. В итоге, подсчитывая данные ошибки, студент может получить очень низкую оценку, что, безусловно, повлечет к низкой самооценке и мотивации. Но, как мы уже отмечали выше, это не есть цель оценивания перевода.

Перейдем к следующему критерию, как адекватность. Студенты, как правило, обладают разными характеристиками и склонностями, что отражается и в учебе. Так, некоторые студенты, могут осуществить перевод в быстром темпе, в то время как другим студентам требуется гораздо больше времени. Так, в условиях нашего университета студенты выполняют перевод текста объемом в 300 слов средней сложности за 50 минут. Однако, бывают такие случаи, когда студенты не успевают перевести и половины текста. В этом случае, это может быть связано с плохой подготовкой, а иногда с психологическими факторами, особенно в случае, если переведенная половина выполнена практически без ошибок. Однако, при этом будет сильно занижен балл за адекватность, т.к. часть текста отсутствует, что влечет за собой неправильное восприятие текста переводчиком, что и является основным критерием адекватности. Таким образом, результат в итоге получается таким же, как было описано выше, т.е. подобные шкалы не учитывают многих факторов, в том числе и психологические, и современные тенденции и изменения в менталитете и мышлении студентов.

В заключение, хотелось бы отметить, что тема оценки качества перевода является очень обширной и требует постоянного исследования, в связи

с различными внешними воздействиями и факторами. Однако, как бы ни хотелось этого избежать, доля субъективности всегда будет присутствовать, поэтому задача исследований в этой сфере – исключить субъективизм насколько это возможно. Также, при разработке систем измерения качества, так же, как и при самом оценивании, следует помнить о главной цели осуществления данного процесса – дать оценку текущей работе и мотивировать на дальнейшую.

Литература

- 1 Цатурова Н.А., Каширина И.А. *Переводческий анализ текста. Английский язык: Уч. пособие с метод. рекомендациями.* – 2-е изд., испр. Идоп. – СПб.: Перспектива, Изд-во «Союз», 2008. – 296 с.
- 2 Павлова А. В. *Оценка качества перевода //*

Вестник Пермского Национального Исследовательского Политехнического Университета. Проблемы языкознания и педагогики. – 2012. – №. 6. – С. 18-39.

3 Nord Christiane. *Translating as a purposeful activity. Functionalist approaches explained.* – Manchester: St. Jerome, 1996.

4 Десницкий А.С. *Теория перевода после Ю. Найдё: скопос вместо эквивалента: – Режим доступа: URL: <http://www.bogoslov.ru/text/1595663.html>– (дата обращения: 20.03.2014).*

5 Nord C. *Text Analysis in Translator Training. Teaching Translation and Interpreting.* – Amsterdam et Philadelphie: John Benjamins, 1992. – 274 p.

6 Княжева Е.А. *Оценка качества перевода: проблемы теории и практики // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация.* – 2010. - № 2. – С. 190-195.

Қоңыратбай Қалжан Тынысбекұлы

Абай атындағы ҚазҰПУ-ның докторанты, kalzhan2012@yandex.kz

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР ТАБИҒАТЫ

Түйін: Мақалада әдебиеттану ғылымындағы герменевтикалық ізденістерге шолу жүргізіліп, шетелдік, отандық ғалымдардың еңбектеріне талдау жүргізіледі. Әдеби герменевтиканың классикалық герменевтикадан бөлінуі, дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуы, даму үрдістері қарастырылған. Герменевтиканың тарихи формалары мен интерпретация теориясының қалыптасу үрдістеріне талдау жүргізіле отырып, әдебиетті герменевтикалық тұрғыда зерттеудің әдіснамалық негіздемесі анықталады. Адам білімінің табиғаты мен мәдени феномендер жайлы ғылым – герменевтиканың структуралистік, лингвистикалық, коммуникативтік концепциялардың операциялық техникасын пайдалануы, заманауи әдеби герменевтиканың жекелеген интерпретациялық әдістері мен сұлбаларын қалыптастыруы, постмодернистік бағыттармен бірігу тенденциялары сөз болады.

Резюме. В данной статье проводится обзор герменевтических изысканий в литературоведении. Проводится анализ трудов зарубежных и отечественных ученых. Рассматривается процесс разделения и становления литературной герменевтики, как отдельной дисциплины классической герменевтики. В результате анализа исторических форм герменевтики, становления общей теории понимания выявлены методологические основы герменевтического изучения литературы. Литературная герменевтика сегодня заимствует операционную технику в структуралистских, лингвистических, коммуникативных концепциях. Новейшая литературная герменевтика ориентируется на создание отдельных интерпретационных методик и моделей и имеет тенденцию к слиянию с постмодернистскими течениями.

Summary. This article provides an overview of hermeneutic research in literary studies. The analysis of works of foreign and domestic scientists. The process of separation and the formation of literary hermeneutics, as a discipline of classical hermeneutics. The analysis of historical forms of hermeneutics, the formation of a General theory of understanding identified methodological foundations of hermeneutic study of literature. Literary hermeneutics today borrows the surgical technique in the structuralist, linguistic, communicative concepts. The latest literary hermeneutics focuses on the creation of a separate interpretation methods and models and tends to merge with postmodern trends.

Мәтін түсіндіру өнері ең алғаш Еуропа өркениетінің орталығы – Көне Грекияда пайда болды. Әдеби ескерткіштерді түсіндіріп, мәнін ашып беруге арналған әдістеменің көмегімен, әйгілі көне грек авторларының көркем туындыларын түсінуге мүмкіндік пайда болды.

«Герменевтика» сөзі гректің «ἐρμηνευτική» - «мәнін ашу», «түсіндіру» деген сөзді білдіреді. Герменевтика сөзінің шығу тегін гректің Гермес атты құдайының есімімен байланыстырушылар да бар. Ежелгі заманда Гермес Олимп құдайларының елшісі бола отырып, олардың бұйрықтары мен әмірлерін жеткізуші болған. Бұдан кейінгі герменевтикалық идеялар қоғамның талаптарына сай дамып отырған. Герменевтика ғылымының алғашқы әдістері мен амалдары әлеуметтік мәнге ие болып, тікелей қоғамдық мәселелерді шешуге бағытталған. Қоғам арасында классикалық әдеби туындыларға жаппай қызығушылықтың пайда болуы – әйгілі Құдайлардың әмірін жеткізуші ғылымның жетістіктеріне жүгінуге алғы шарт жасайды.

Тарихи-филологиялық герменевтика жазба ескерткіштердің мәнін түсіндіріп ашып беретін тұтас ілім болғандықтан, лингвистикалық не әдеби болып жіктелмеген. Филологияның бағыты да, зерттеу пәні де көркем туындының мәнімен байланысты болды. Филологиялық герменевтиканың теологиямен сабақтасуы – Қасиетті жазбаларды әдеби жәдігер ретінде мойындауынан туындады. Қайта Өрлеу дәуірінде герменевтика әдеби туындыларды көне тілдерден қазіргі заман тіліне аударып, жеткізудің практикалық өнері ретінде танымал болды. Ағарту дәуірінде филологиялық герменевтика көркем мәтіндердің тілін жеткізу техникасы ретінде дамып, көбіне лингвистиканың проблемаларын қамтып отырған.

XVIII ғасырдың ғалымдары Ф.А.Вольф пен Фр.Аст филологиялық герменевтика шеңберінде бірқатар жетістіктерге қол жеткізе білді. Мәселен, Фр.Аст зерттеулерінде герменевтика мәдени құбылыстарды зерттеудің «әмбебап әдіснамасы» ретінде танылады. Зерттеу пәнінің спецификасы зерттеуші тарапынан көзқарастарының кендігін талап етіп, шығарманы зерттей келе, «рухани ағартушылыққа» қол жеткізе отырып, автордың тылсым өмірге енуін көздейді. Аст интерпретацияның үш түрін көрсетіп кеткен: шығарманың мазмұнына қатысты – тарихи, формасы немесе тіліне қатысты – грамматикалық, жекелеген автордың не болмаса бүкіл кезеңнің рухани сипатына қатысты

– рухани деп жіктеген. Шлейермахердің теориясы өзіне дейінгі ізденушілердің жетістіктерін бойына сабақтаған. Ол, ең алдымен, Аст пен Вольфтың филологиялық герменевтикасы мен Эрнестидің теологиялық герменевтикасына қатысты құнды пікірлері. Вольф пен Аст герменевтиканы жетекші орынға қоймай, грамматика пен критикамен қатар, қосымша филологиялық пән ретінде қарастырған. Көнеден қалыптасқан дәстүр бойынша, филологиялық герменевтиканы тек қана классикалық әдеби мәтіндерді талдауға ғана қолданса, Шлейермахер түсінудің жалпы теориясын ойлап табу идеясын алға ұсынып, герменевтиканы күллі көркем мәтіндерді талдауға қатысты қолдануды ұсынған.

Г.Г.Шпеттің «Герменевтика и ее проблемы» [1] атты еңбегінде герменевтикалық идеялардың хронологиялық тұрғыда тарихи ілгері жылжуы қарастырылған. Бұл еңбекте филологиялық герменевтикаға аса үлкен мән беріледі. Шлейермахер еңбектерімен қатар, Г.Г.Шпет герменевтиканың маңыздылығы мен филологиялық ғылымдар арасындағы қызметін айқындайтын А.Бектің зерттеулерін де қарастырады.

Бек интерпретацияның түрлері мен типтеріне қатысты мәселені қозғай отырып, грамматикалық және тарихи интерпретацияны атап өтеді. А.Бек түсіну проблемасын, герменевтика мен сынды филологияның формальды бөліміне, яғни методологияға жатқызады. Бек түсіну актісіне философиялық негіздеме жасамайды, себебі герменевтикалық идеяларға практикалық қолданыс табуды басты мақсат етіп алған. Алайда, Бектің жетістігі – түсіну проблемасының филология ғылымы үшін қажеттілігін айқындап кетуінде.

Болашақ әдеби герменевтиканы қалыптастыру жолында В.Дильтейдің еңбегі де орасан зор болды. В.Дильтей герменевтикалық әдістерді әдеби туындыларды талдауда қолданудың тиімділігін жақсы түсіне білген. «Наброски к критике исторического разума» [2] атты еңбегінде Дильтей өнер туындыларына, соның ішінде көркем әдебиетке ерекше ден қойып, өмір құбылыстарын суреттейтін ең жарқын үлгілердің бірі деп түсінген. Дильтей поэзияны ерекше ықыласпен оқып, «әлемді танып-білу органы» дей отырып, әдеби бағыттағы бірқатар зерттеу еңбектерін дүниеге әкеледі. Олардың ішінде «О способности воображения поэтов» (1877), «Сила поэтического воображения. Начала поэтики» (1887), «Переживание и поэзия» (1906), және өзге де еңбектері.

Дильтей әдебиеттің бастамалары мен заңдылықтары туралы жалпыға ортақ ғылымды қалыптастыру, әдеби туындыларды мәдени құбылыстармен бірлікте түсіну секілді идеялардың жақтаушысы. Оның айтып отырғаны әдеби сын мен поэтика ғана емес, ғалым әдебиет теориясы мен жоғарыда айтылған бөліктердің барлығының басын біріктіретін, әдебиеттану ғылымының туын-

дауы жайлы пікір қозғайды. Дильтей ойларының контекстінде болжамдалып отырған теориялық әдебиеттану ғылымының методологиялық негізін герменевтика құрамақ. Кейінірек, бұл ойлар әдебиеттану ғылымында рухани-тарихи мектеп қалыптастыру идеяларына ұласқан. Әдебиеттану ғылымына қатысты теориялық ізденістер филологиялық герменевтиканың дамуына, әсіресе, әдеби сынға қатысты бөліктерінің дамуына жаңа серпіліс берді. Дильтейдің әдеби зерттеулерінің герменевтикалық негіздемелері тек қана ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана, Германия, Англия, Франция, АҚШ заманауи әдеби герменевтика өкілдері тарапынан толыққанды қолданыс таба білді.

Өзінің шығармашылық жолының екінші жартысында М.Хайдеггер болмыс проблемасын зерттей отырып, өз зерттеулерін толығымен өнер мен тарих ғылымына қарай бағыттады. «Бытие и время» [3] атты еңбегін жарыққа шығарған сәттен бастап, Хайдеггердің көзқарастары түбегейлі өзгереді. 20 ғасырдың 40-60 жылдары поэтикалық шығармашылықты зерттеуге қатысты Хайдеггердің өзіндік герменевтикалық әдісі қалыптаса бастайды. Хайдеггер герменевтикасы дәстүрлі герменевтиканың идеялары мен әдістерінің толыққанды көрінісі мен жалғасы болып табылмай, авторға қатысты тек қана шартты түрде қолданылады. Хайдеггердің герменевтикалық ізденістерін оның философиялық ой-пікірлерімен, «Бытие и время» атты іргелі онтологиялық еңбегімен тығыз байланыста ғана қарастыру керек. Себебі оның алғашқы тұжырымдары дәл осы еңбектен бастау алады.

Теориялық әдебиеттану мен болашақ әдеби герменевтикаға қатысты зерттеулердің ішінде Гельдерлин, Гете, Трактль, Ранкенің зерттеулерін жатқызуға болады. «Истоки художественного творения» [4] атты еңбегінде Хайдеггер шығарманы дүниеге әкелетін тұлғаның, оның туындылары, болмыс мен шындықты бейнелеу әдістері арасындағы байланысты «поэзия», «қатысымдылық», «тіл» секілді іргелі категорияларға сүйене отырып онтологиялық негіздеме береді. «Поэзия» деген ұғымды Хайдеггер кең мағынасында қарастырып, шындықты жасап, болмысты танып-білудің бір тәсілі деп біледі. Басқаша айтсақ, Хайдеггер поэзия мен өнерді, тіл мен поэзияны анағұрлым кең мағынасында түсінеді.

Суреткер мен оның туындысының өнермен, тілмен генетикалық байланысын анықтай отырып, Хайдеггер көркем шығармашылықтың терең қырлары мен болмыстың тылсым тұстарын ашып білу үрдісінің тетіктерін ашып береді.

Кейбір әдебиеттанушы ғалымдардың пайымдауынша, Хайдеггердің герменевтикалық әдістерін әдебиетті зерттеуге қатысты қолдану қиын. Г.К.Косиковтың пікірінше: «барлық көркем шығармалар болмысқа қатысты болмауы мүмкін, сондықтан да Хайдеггердің ілімі, негізінен, өнер қандай болу ке-

рек деген сұраққа қана жауап береді» [5, 32], - деп санайды.

Хайдегерді әдебиеттің шоқтығы биік тұстары ғана қызықтырады, ал әдебиеттану ғылымы көркем туындылардың барлығын жаппай үйренуді көздейді. Хайдегердің әдіснамасы – түсіндіру әдістері мен интерпретация өнеріне қатысты туындайтын сұрақтарға нақты жауап бере алмайды.

П.П.Гайденконың пікірінше, Хайдегер әдісінің әдебиетті зерттеуге қосатын үлесі шамалы, себебі поэтикалық туындыны оның тарихи-мәдени даралығымен бірлікте қарастыру мүмкін емес. Оның талдау жүргізіп отырған ақындарының барлығы сәуегей, бақсы қызметін атқарып, «тағдыр мен болмыс» туралы сұраққа жауап береді. Бұл сұрақтардың жауабы Хайдегер философиясынан іздеп табуға болады. Күллі поэтикалық әлем Хайдегердің әдісін «сырласу» атты құрылымы жағынан күрделі, интерпретациялау әдісі мен тәсілдерінің жүйесі арқылы қолданады. Хайдегер үшін бірінші орында поэзияның көркем құндылығы емес, «болмыс шындығын» интуитивті түсіндіру болып табылады. Хайдегер зерттеулерін әдебиетті зерттеуде абсолютті құндылыққа ие деп айтуға болмайды. Өз заманында оның әдістері рационалды танып-білу әдістерін жоққа шығарғаны үшін, иррационалды тұстардың молынан кездесуіне байланысты біраз сынға ұшыраған. Біздіңше, Хайдегер әдісінің ең басты құндылығы – тілді рефлексивті қолдану арқылы тылсым мүмкіндіктерді анықтауында. XX ғасырдағы танымал философ мұрасының уақыт сынына мүдірмей, әлі күнге дейін құндылығын жоғалтпаған тұсы – оның концепциясының теориялық әдебиеттанудың қалыптасуына, әдеби герменевтиканы философиялық негізделуіне, сонымен қатар сырлы-поэтикалық сөзді мұқият зерттеуіне қосқан үлесінде.

Әдеби герменевтиканың методологиялық негізі Г.Г.Гадамердің теориясынан нәр алады. Ғалымның мәтін көкжиегі мен интерпретатор, диалогиялық жағдаят, герменевтикалық тәжірибе, тарихи-ықпалды сана, түсінудегі жалған наным-сенімдер мен абыройдың әдеби герменевтиканың көптеген аспектілерін зерттеудегі маңыздылығы аса жоғары.

Филологиялық герменевтикадағы көркем туындылардың мәтінін интерпретациялаудың көп ғасырлық тәжірибесі, филологиялық зерттеулер аясындағы жинақталған білім қоры, теориялық әдебиеттанудың жетістіктері мен XX ғасырдағы әдеби үрдістің даму заңдылықтары филологиялық герменевтикалық сала-салаға жіктелуіне әкеліп соқтырды. Әдеби герменевтиканың назары көркем туындыларды әдебиеттану ғылымының категорияларына сәйкес зерттеуге бағыттады.

XX ғасырдың 70-жылдары әдеби герменевтика идеялары аталмыш теорияның отаны – Германияда жандана түседі. Герменевтиканы әдебиеттану ғылымының әдіснамасы ретінде негіздейтін

бірқатар еңбектер дүниеге келеді. Бұл зерттеулердің негізінде филологиялық герменевтиканың жетістіктерін ой елегінен өткізе отырып, әдеби герменевтика пәнінің ара-жігін ашып беру қажеттілігі туындайды.

Заманауи герменевтикалық ойлардың бағыттары мен ағымдарын классификациялауға бағытталған еңбектердің бірі – Т.М.фон Зеебомның «Критика герменевтического разума» [6] атты еңбегі. Автор герменевтикалық концепцияларға сипаттама бере отырып, интерпретацияның әдіснамалық тұстарын зерттей келе, герменевтиканың «жоғарғы» және «төменгі» деңгейлерін жіктейді. Зеебомның айтып отырған «төменгі» деңгейі – құрылымның лингвистикалық ұстанымдарын қарастыратын, белгілі тілдік қолданыстың теориясы мен өзара байланыс заңдылықтарын сипаттайтын лингвистикалық герменевтиканы көздейді. Герменевтиканың «жоғарғы» деңгейіне әдеби композиция пішінінің теориясы, жанрлық ерекшеліктері, идеялық мазмұны және өзге де категорияларды жатқызады. Төменгі герменевтикада интерпретация техникалық, формалды сипатқа ие болып, «репродуктивті» деп те аталуы мүмкін. Түсіну үрдісінің жүзеге асырылуына қарай «төменгі», таза техникалық интерпретациядан «жоғарғы» тарихи деңгейге көшу орын алады. Жаңа деңгейдегі түсіну – мәтін немесе мәтіндер жүйесінің мағынасымен байланысты болып, анағұрлым жоғары деңгейдегі тарихи деңгей мен өткеннің мағынасының континуумы, әдеби дәстүр секілді категориялармен байланысты болады. «Жоғарғы» деңгейдегі интерпретация – продуктивті сипатта болады, себебі мәтін мағынасын кеңейте түседі. Өзінің еңбегінде Зеебом әдеби герменевтиканың ара-жігін бөліп жіктемегенмен, филологиялық білімнің бөліктерін жіктеу қажеттілігін айтып, «төменгі» және «жоғарғы» герменевтиканың зерттеу объектілерінің ерекшеліктерін сипаттап кеткен.

Ресейде әдебиеттану ғылымы герменевтикалық идеяларды енді ғана жүйелі түрде қолға ала бастады. Алайда, XX ғасырдың басында бұл үрдіс Г.Г.Шпет, С.Л.Франк, кейінірек М.М.Бахтиннің еңбектерінен көрініс ала бастаған. Герменевтикалық проблематиканың бастау қайнарында көрнекті орыс ғалымы А.А.Потебня болған. Ол контекстуалды мағына теориясының авторы. Потебняның теориясы кейінірек лингвистикалық герменевтикада кеңінен қолданыла бастаған.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы да герменевтика тәсілдеріне жүгініп, автор мен оқырман арасындағы күрделі қарым-қатынасты ашуға, жеке тұлғаның ішкі әлеміне, тылсым тереңіне үңілуге бағдар алғанын байқаймыз. Т. Есембеков мәтін поэтикасын, оқырман мен автор байланысы мен түрлерін жан-жақты зерттеді [7]. Қазақ философы Ғ. Есім «Хакім Абай» атты еңбегінде герменевтиканың негізгі ұстанымдарына сүйене отырып,

ұлы ақынның шығармаларын жеке әдеби құбылыс ретінде ғана емес, оны тудырған тарихи кезең аясында, зор мәдени дәстүрлер контекстінде қарастырады [8]. Ғалым герменевтикалық талдау арқылы Абай шығармаларын оның дүниетанымымен, этикалық, эстетикалық идеалдарымен сабақтастыра қарап, ақынның терең ойлы дана философ, гуманист екенін дәлелдеп шықты.

Әдеби герменевтика – заманауи әдебиеттану ғылымының теориялық бағыты ретінде, әрі әмбебап герменевтиканың құрамдас бөлігі ретінде өте жас ғылыми бағыт. Оның жекелеген эстетикалық әрі әдебиеттанулық сипатта бөлінуі ХХ ғасырдың 60-70 жылдары орын алды. Алайда, әдеби герменевтика сан ғасырлық тарихы бар, Көне Грекиядағы ескерткіштерді интерпретациялау өнері ретінде қалыптасқан ғылым.

Көп ғасырлар бойы әдеби герменевтика филологиялық герменевтиканың құрамдас бөлігі ретінде дамып, жанр, идея, қаһармандар жүйесі, композиция, баяндау техникасы секілді өзіндік зерттеу объектісін жіктеп, бөлмеген.

ХVIII ғасырдағы ғалымдардың зерттеулерінде интерпретация түрлері дифференцияланбай, дәстүрлі тарихи әрі рухани интерпретация әдеби құбылыс ретінде көркем туындыны талдауға қатысты болса, грамматикалық интерпретация шығарманың тілдік ерекшеліктерін қарастырумен шектелген. Көркем әдебиет саласындағы герменевтикаға қатысты жинақталған тәжірибе әдеби герменевтиканы батысеуропалық және американдық әдебиеттану ғылымының басты ғылыми бағыттары мен жеке ғылыми пәнге айналуына мүмкіндік берді. Әдеби герменевтиканың методологиялық негізі ретінде қазіргі таңдағы философиялық герменевтиканың ұстанымдарын айтуға толық негіз бар.

Бүгінгі күні әдеби герменевтика структуралистік, лингвистикалық, коммуникативтік концепциялардың операциялық техникасын пайдаланады. Заманауи әдеби герменевтика жекелеген интерпретациялық әдістер мен сұлбаларды қалыптастыруға негізделіп, постмодернистік бағыттармен бірігу тенденциясына ие.

Герменевтика адам білімінің табиғаты мен мәдени феномендер жайлы ғылым. Рухани шығармашылық саласы ретінде әдебиеттану ғылымына әрбір әдеби туындыны мәдени дәстүрмен сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік беріп, адамды тұлға ретінде байытып, оның субъект ретінде жалпыадамзаттық универсумді түсінуге септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шпет, Г.Г. *Герменевтика и ее проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования.* - М., 1989-1991

2. Дильтей, В. *Наброски к критике исторического разума // Вопросы философии.* -1988.-№ 4. - С.135-152

3. Хайдеггер, М. *Бытие и время.* - М., 1997

4. Хайдеггер, М. *Истоки художественного творчества // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.* - М., 1987. - С.264 – 312

5. Косиков, Г.К. *Зарубежное литературоведение и теоретические проблемы науки о литературе. // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.* -М., 1987.-С.5-38

6. Зеебом, Т. *Критика герменевтического разума,* М., 1972.

7. Есембеков, Т. У. *Көркем мәтін поэтикасы: оқу құралы.* – Алматы : Қазақ университеті, 2012. – 228 б.

8. Есім, Ф. *Хакім Абай.* – Астана, 2012. – 400 б.

Mayemerova Ainur

Doç. Dr., L.N.Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Astana, a.mayemerova@gmail.com

KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇELERİNDEKİ İKİLİ KELİMELER

Түйін. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі орфографиялық, орфоэпиялық және морфологиялық тұлғалардың фонетикалық варианттары бір жүйеге келтіріліп, салыстырмалы түрде қарастырылады.

Резюме. В данной статье в систематизированном порядке рассматриваются фонетические варианты орфографических, орфоэпических и морфологических форм в казахском и турецком языках.

Summary. This article is considered the phonetic variants of orthoepic, spelling and morphological forms in Kazakh and Turkish languages.

Bütün dillerde anlam ve köken açısından hiçbir farkı olmayan, ancak ses ve bazen morfem yapıları bakımından biraz farklılık gösteren kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimeler sinonim kelimelerle karıştırılmamalıdır. Sinonimler hem anlam, hem de şekil özellikleri bakımından ayrı ayrı kelimelerdir. Sinonimler, Türk sözcükbiliminde “eş anlamlılar” terimiyle karşılanmakta olup, anlamları aynı veya birbirine yakın olan dil birimleri şeklinde açıklanmaktadır [1, 634].

Anlamın denk olması ikili kelimelerin özelliğini yansıtırken, anlamın yakınlığı ve benzerliği ise sinonimlerin özelliğidir. Sinonim kelimelerin anlamlarında az da olsa üslup veya duygusal farklılıklar bulunabilmekte, ikili kelimelerde ise bu tür özellik bulunmamaktadır.

İkili kelimeler Kazakçada вариантты сөздер, сөз варианттары 'varyantlı kelimeler, kelime varyantları' şeklinde isimlendirilmektedir. Kazakçadaki ikili kelimeleri araştıran Uyıkbayev, kelime anlamlarının denkliği varyantlılığın göstergesi, kelimelerdeki anlamların yakınlığı, benzerliği ise sinonimlere ait özelliklerdir şeklindeki açıklamada bulunmaktadır [2, 13].

Türkçede bu yapılar ikili kelimeler, çift kelimeler [3, 124], ikili biçimler, dublet [4, 736] gibi terimlerle karşılanmıştır. Korkmaz, Türkçedeki ikili kelimeleri aynı kökten geldikleri ve aynı anlamı verdikleri hâlde, ses yapıları birbirinden az çok ayrılmış olan kelimeler, çift kelimeler şeklinde açıklamaktadır [3, 124]. Araştırmacı Kara'nın Ayrı Düşmüş Kelimeler adlı çalışmasında ikili kelimelerin (kelime varyantlarının) kökteş kelime olarak adlandırıldığı görülür [5, 199]. Ancak Kara'nın çalışmasının inceleme alanını aynı köke dayanan ikili kelimelerin zamanla birbirinden anlam bakımından uzaklaşan şekilleri oluşturmaktadır.

Kazak ve Türkiye Türkçelerinde ikili kelimeler için dublet kelimeler (Sarıbayev, Nakısbayev, Eren) terimi de kullanılmaktadır. Ancak dublet kelimeler

son çıkan araştırmalarda sinonimler arasında yer alan absolüt sinonimler ya da leksik dubletler olarak açıklanmaktadır. Dublet kelimeler terimler alanında daha çok olmakla birlikte dilde aynı anlama gelen alıntı unsurlarla yerli kelimelerden oluşan çiftli kullanımlardır. Meselâ, K.T. qoraz – äteş ‘horoz’, aqıyqat – şındıq “hakikat”; T.T. eğilim – temayül, tedbir – önlem. Ayrıca göndermek – yollamak gibi anlamları tam örtüşen Türkçe kökenli kelimeler de dublet kelime örnekleridir. Dublet kelimeler G.Gülsevin tarafından denk çiftler terimiyle karşılanmaktadır (Gülsevin). Aslında Türkçedeki eş anlamlı kelimeler terimi dublet kelimelerin, yakın anlamlı kelimeler terimi de sinonim kelimelerin tam karşılığı olabilecek kullanımlardır. D.Aksan da Eşanlamlılık konusuna değindiğinde bu kavramın öteden beri, pek yerinde sayılmayacak bir terimle anlatıldığını, çünkü hiçbir dilde, birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı, bütün bilginlerce benimsenen bir gerçek olduğunu ileri sürmektedir [6, 190].

İkili kelimeler sözlüklerde ayrı madde başı olarak yer almayan, çoğunlukla sesletim sırasında olmak üzere farklılık gösteren, aynı köke dayanan, aynı anlama gelen, seslendirildiğinde farklı anlamlar çağrıştırmayan kelimelerdir. Meselâ, Kazak Türkçesinde göri – köri ‘göre’, qazir – kâzir ‘şimdi’, saytan – şaytan ‘şeytan’; Türkiye Türkçesinde ant – and, reis – reyis, bazan – bazen kelimeleri ikili kelime örnekleridir. Dilbilimciler ikili kelimelerin dilin gelişim seyrinde ortaya çıkan farklı kullanımlar olduğunu, belirli bir süre içinde bunlardan birinin edebi dilin normları hâline geçeceğini, ikincisinin konuşma dilinde yer edineceğini ya da birinin semantik farklılaşma sonucu başka anlam kazanacağını belirtmektedir (Bolğanbayev, Kaliyev, Sarıbayev, Kara).

İkili kelimeler belirli bir süre sonra anlam bakımından farklılaşarak ya da farklı üslupsal kullanıma bürünerek tamamen ayrı kullanım alanına çıkabilir. Bu durumu M.Kara'nın araştırmaları destekler niteliktedir. Meselâ, aynı köke sahip pekiyi “öğretimde, öğrencinin değerlendirilmesinde kullanılan en yüksek başarı derecesi” ve peki “verilen buyruk veya söylenen sözün onaylandığını, kabul edildiğini anlatır; itiraz cümlelerinde ‘pekâlâ, madem öyle’ anlamında kullanılır” örneklerinde [5, 82] ses ve anlam bakımından farklılaşma olmuştur. İkili kelimeler sürekli değişim içinde olduğundan bazen bir şekli kullanımdan çıkabilir. Meselâ biçmek ve biçmek örneklerinde olduğu gibi.

İkili kelimeler ya da Kazak Türkçesindeki ismiyle kelime varyantları dilin gelişim sürecini göstermekle birlikte, gramatikal yapısının gelişim sürecinde daima değişimde olan leksik semantik

bir grup oluşturmaktadır. İkili kelimelerin oluşumu dil gelişiminin iç ve dış olgularından meydana gelmektedir. Benzerlik kurma, dil tasarrufu gibi dilin iç yasaları ve başka dillerle ilişki, ağızların etkisi, dilin sosyal kullanım farklılığı gibi dış faktörler ikili kelimelerin meydana gelmesinin nedenini oluşturmaktadır [7, 27].

İkili kelimelerin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1) kelime kökünün ortak olması;
- 2) leksik ve semantik eşitliğin korunması;
- 3) kelimelerdeki ses farklılığı leksik ve semantik değişikliğe yol açmaması gerek.

Ancak aynı köke dayanan, sesletimi birbirine benzeyen kelimelerin tümü ikili kelime değildir. Meselâ, K.T. baw – baq “bağ - bahçe”, qıstaw – qıstaq “kışlak – köy”, aşşı – aştı “tuzlu – acı”; T.T. mahkeme - muhakeme, öğrenim - öğretim. Kazak Türkçesi örnekleri sinonim, Türkiye Türkçesi örnekleri ise paronim kelimelerdir.

Kazak Türkçesinde aynı anlamda, ancak ses bakımından farklı olan kelimelere fonetik varyantlar, aynı anlama gelen, ancak köken bakımından farklı iki kelimeyi leksik dubletler, şekilbilgisi ve cümlebilgisinde aynı işlevde kullanılan yapılara da morfolojik ve sentaktik paralellizmler denmektedir [2, 15]. Leksik dubletler, ya da dublet kelimeler sinonimler içinde incelendiğinden buradaki ikili kelimelerin sınıflandırılmasında yer almayacaktır.

Kelimelerin varyantlılığı dilin geliştiğini göstermekle birlikte dilin canlılığı ve diriliğine işaret etmektedir. Varyantlılık ölçünlülük (ölçünlü dil – ölçünlü olmayan dil) ve geçicilik (eski – yeni), işlevsellik (genel kullanımdaki, belirli bir üsluba bağlı) bakımından da incelenebilmektedir [7, 26].

Dilin bölgesel, sosyal, üslupsal ve işlevsel biçimlerde kullanımı kelime varyasyonunu teşkil edebilmektedir. Ayrıca alıntı kelimeler katmanı da kendi içinde ikili kullanımlara sebep olabilmektedir.

Her iki lehçedeki ikili kelime örnekleri tarama yöntemiyle tespit edilerek tasnif edilmiştir. Örnekler eşzamanlı incelemeye tabi tutulduğu için eski biçimleri veya kaynak kökleri gösterilmemiştir. Her iki lehçedeki canlı kullanımda olan örnekler esas alınmıştır.

İncelememizin konusunu oluşturan ikili kelimeler ses, sesletim, imla ve şekil bakımından sınıflandırılmıştır.

1. Ünlü ve ünsüzlerin değişiminden meydana gelen varyantlar

1.1. Ünlü seslerin değişiminden meydana gelen fonetik varyantlar kalınlık incelik uyumuna göre ve ünlülerin dar ve geniş olmaları bakımından ayrılmaktadır.

1.1.1. Kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak meydana gelen varyantlar daha çok alıntı kelimelerin dile yerleşmesi sırasında meydana gelir.

1.1.1.1. Türkçe kökenli kelimelerde görülen varyantlılık

Kazak Türkçesinde: qane – kâne “hani”, doŋgalaq - döŋgelek “tekerlek”;

Türkiye Türkçesinde: kardaş – kardeş;

1.1.1.2. Alıntı kelimelerde görülen varyantlılık

Kazak Türkçesinde: mawsım – mäwsim “haziran, mevsim”, lazım – läzım, ajuwa - äjuwa “hiciv”, qadir – kädır “kadir”, qazır - kázır “şimdi”, zalım – zälım “zalım”, stol – üstel “masa”;

Türkiye Türkçesinde: simsiyah – simsiyah, illa – ille, bazan – bazen, acaba – acep, panjur – panjür, bijuteri – bijüteri, alkol - alköl.

İkili kelimeler arasında ancak bıçkı - biçki, ana – anne, çabuk – çevik, kompas - kumpas gibi kelimeleri aynı kökten olmalarına rağmen örnek olarak koyamıyoruz. Çünkü ses farklılığı yanında anlam bakımından da büyük ayrılma olmuş ve her biri ayrı birer sözlük maddesi hâline gelmiştir.

1.1.2. Dar ve geniş ünlülü varyantlar.

Kazak Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde: söytip - süytip “böylece”, ülgerüw - ülgirüw “yetişmek”;

Kazak Türkçesindeki alıntı kelimelerde: razı – rıza, ojdan – ujdán “vicdan”.

Türkiye Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde: çağırmaq - çıđırmaq “çađırmak”.

1.2. Ünsüz seslerin değişiminden meydana gelen varyantlar

1.2.1. Kazak Türkçesinde p/b, t/d, q/đ, ř/s, b/m, n/b, n/d, m/ñ, g/k seslerinin değişiminden oluşan kelime varyantları:

Türkçe kökenli kelimelerde: ayqay – ayđay “bađırış”, bunşa – munşa “bunca, bu kadar”, könbis – kömbis “kolay kabul eden”, sodan – sonan “ondan”, birdeme – birdeñe “bir şey”, eşteme – eşteñe “hiçbir şey”, köri – göri “göre”;

Alıntı kelimelerde: baluwan – paluwan “pehlivan”, bäle – päle “bela”, piyaz – biyaz “soğan”, tilmar – dilmar “geveze”, řaytan – saytan “şeytan”.

1.2.2. Türkiye Türkçesinde ise j/c, t/d, m/n , c/ç, v/y seslerinin değişiminden oluşan kelime varyantları bulunmaktadır:

Türkçe kökenli kelimelerde: yalım – yalın “alev”, güveç – güyeç;

Alıntı kelimelerde: ümid – ümit, ecdad – ecdat, mahcup – mahçup, jip – cip, cambaz – canbaz;

Bu örnekler arasında ünsüzleri değişen yaratılış – yaradılış, közleme – gözleme, dane – tane çiftlerini aralarında anlam farkı olduğu için ekleyemiyoruz.

1.2.3. Ünsüzlerin düşmesinden meydana gelen varyantlar

Kazak Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde: suwđaruw – suwaruw “sulamak, su vermek”, juwbanuw – juwanuw “avunmak”, äñşeyin – äşeyin “öylesine”;

Kazak Türkçesindeki alıntı kelimelerde: beşpent – beşpet “nakışlı yelek”, qäreket – äreket “hareket”;

Türkiye Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde:

bir – bi (bi şey, bi gün), birleşik – bileşik, şimdi – imdi, haydi - hadi;

Türkiye Türkçesindeki alıntı kelimelerde: mağlup – malup, merhaba – meraba, hemşehri – hemşeri.

1.2.4. Ünsüz türemesinden meydana gelen varyantlar

Kazak Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde: jazğıturu – jazğıturım “baharda”;

Kazak Türkçesindeki alıntı kelimelerde: bälki – bälkim “belki”.

1.3. Eklerin fonetik varyantları

1.3.1. Kazak Türkçesinde l/y, ñ/y seslerinin, Türkiye Türkçesinde a/ı, e/i, ğ/y seslerinin değişmesinden meydana gelen eklerin fonetik varyantları:

Kazak Türkçesinde: baralıq – barayıq “gidelim”, alsañşı – alsayşı “alsana”.

Türkiye Türkçesinde: oturmağa - oturmaya, görmeğe – gelmeye, başlayarak – başlıyarak, yapmayan – yapmıyan, gelmeyecek – gelmiyecek, söyleyecek – söyliyecek.

1.3.2. Bazı eklerin ses veya hece düşmesi sonucu oluşan varyantları:

Kazak Türkçesinde: men – menen “ile”, ben – benen “ile”, aladı ma? – ala ma? “alacak mı?”, körgeñmin – körgem “görmüşüm”, kelemen – kelem “gelıyorum”;

Türkiye Türkçesinde: ile - -la/-le, alacaksın – alcan, gidiyor – gidiyo;

2. Sesletim varyantları da alıntı kelimelerin dile yerleştirilmesi sırasında görülen kelime başında ve kelime içinde ses türemesi (epenteza, proteza) gibi ses olaylarından ve ses uyumlarına uygun biçimde telaffuz etme gibi olaylardan meydana gelmektedir.

Kazak Türkçesinde: stol – üstel “masa”, stantsiya – ıstansa “istasyon”, Stambul – İstanbul, uzın – uzun, jüzik – jüzük “yüzük”;

Türkiye Türkçesinde: stil – sitil, spor – sipor, gram – gıram;

3. Yazım varyantları dilin gelişimi sırasında meydana gelir, sonra yazım kuralları ile normlaştırılır. Yazım varyantlarını çoğunlukla dile giren alıntı kelimelerin farklı yazılışları oluşturmaktadır.

Kazak Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde: öytkeni – üytkeni “çünkü”;

Kazak Türkçesindeki alıntı kelimelerde: jawhar – jawxar “gevher”, gawhar – gawxar “gevher”;

Türkiye Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde: ant – and, art – ard, birleşik – bileşik, çünkü – çünkü,

Türkiye Türkçesindeki alıntı kelimelerde: reis – reys, icat – icad, öge – öğe, direkt – direk, T-shirt – T-şört, blue jean – blucin, flash – flaş, jokey – cokey;

Türkiye Türkçesinde artık ölçünlü dil kuralları ile yazılışı düzene sokulan kelimeler de bulunmaktadır: kulüp, istavrit, istasyon vb.

4. Şekil varyantları (kelimelerin biçimsel varyantları):

4.1. Kökleri korunan, ancak eklenen eklerin farklılığından oluşan biçimsel varyantlar:

Kazak Türkçesinde: tırısqaq – tırısqa “gayretli, gayret eden”, paraqor – paraşıl “rüşvetçi”, jolawşı – jolşı “yolcu”, aspaz – aşşı “aşçı”, jabırqañqı – jabırqawlı “neşesiz, keyifsiz”, atalmış – atalğan “adı geçen”;

Türkiye Türkçesinde: ilimsel – ilmi, oturun – oturunuz, okuyucu – okur, günlük – günce, yavrucuk – yavrucak, sözel – sözlü;

4.2. İyelik ekinin üst üste eklenmesi ile oluşan biçimsel varyantlar:

Kazak Türkçesinde: biri – birisi, köbi – köbisi “çoğu”, qaysı – qaysısı “hangisi”;

Türkiye Türkçesinde: biri – birisi, şeyi – şeyisi, şeysi,

4.3. Eklerin birbiri yerine kullanılması sonucu oluşan biçimsel varyantlar:

Kazak Türkçesinde: oqıǵalı keldim – oquw üşin keldim “okumak için geldim”, kelgen kezde – kelgende “geldiği zaman – geldiğinde”, bizşe – bizge qaraǵanda “bizce – bize göre”;

Türkiye Türkçesinde: gidesiye kadar – gidene kadar, olsa gerek – olmalı, olmuşçasına – olmuş kadar, bence – bana göre;

Türkçemizin anlatım olanakları bakımından zenginliğine işaret eden örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak yukarıda değinildiği gibi ikili kelimeler terim açısından dublet kelimelerle (göndermek – yollamak, gramer – dilbilgisi, güz – sonbahar vb.), aynı kökten gelmelerine karşın biraz anlam farkı bulunan sinonim kelimelerle (ana – anne, çabuk – çevik vb.), görünüş bakımından eş sesli olan omonim kelimelerle (yaz – yaz, yüz – yüz vb.), aynı şekilde görünüş bakımından yakın sesli olan paronim kelimelerle (mevhum – mefhum, yayım – yayın vb.) karıştırılmamalıdır. İkili kelimeleri ayırmada kullanılacak ölçüt ses, sesletim, yazım ve bazen şekil bakımından farklılık sergilemesine rağmen aynı anlamı taşımalıdır.

Dilde kullanılan kelime varyasyonları, dilin donuk bir sistem değil, sürekli gelişim ve değişim içinde olduğunun birdenbir kanıtı olmakla birlikte, dili zenginleştiren unsurlardan da sayılmaktadır. İkili kelimeler ayrıca dilin üslupsal bakımdan zenginleşmesini de bir nevi de olsa sağlamaktadır. Kelime varyantları işlek olan birinin ölçünlü dil normu olarak seçilmesi ya da anlam bakımından bağımsız ve ayrı bir kelimeye dönüşmesi sonucu kaybolabilir.

İkili kelimelerin incelenmesi dildeki kullanım eğilimlerini, canlı süreçleri belirleme ve sözcükbilim, anlambilim, üslupbilim, lehçebilim gibi Türk dilbiliminin çeşitli alanları için yararlı çalışmalardan olacağı düşüncesindeyiz.

Кайнақлар:

1. Karaağaç G. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. – Ankara: TDK Yay., 2013.
2. Uykubayev İ.K. *Qazirgi Qazaq Tilindegi Variantlıq Probleması*. – Pavlodar: SMU, 2010.
3. Korkmaz Z. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. - Ankara: TDK Yay., 2003.
4. Eren H. “Turkcede Douplet Örnekleri”// *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Temmuz 1995/II, S:523. Ankara:TDK, s. 731-736.
5. Kara M. *Ayrı Düşmüş Kelimeler*. - Ankara: Çağlar, 2004.
6. Aksan D. *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. - Ankara: TDK Yay., 2000.
7. Valgina N.S. *Aktualniye Protsessi v Sovremennom Russkom Yazıke*. - Moskva: Logos, 2003.
8. Aksan D. *Türkçenin Sözcük Bilimi*. - Ankara: Engin Yayınevi, 2006.
9. Balaqayev M. *Qazaq Adebıy Tili jane Onıñ Normaları*. - Almatı: Ğılım, 1994.
10. Bolğanbayev A., Qaliyev G. *Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası men Frazеologiyası*. - Almatı: Sözdik-Slovar, 2006.
11. Gülsevin G. *Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler*// *Turkish Studies, Volume 2*, 2007, s.276-299.
12. Günay D. *Sözcükbilime Giriş*. - İstanbul: Multilingual Yay., 2007.
13. Sarıbayev Ş.K. *K Voprosu o Normalizatsii Dubletnih Variyantov v Kazahskom Literaturnom Yazıke*// *Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya, Trudı İnstitutı Yazıkoznaniya AN KazSSR, Almatı*, 1963.
14. *Türkçe Sözlük*. - Ankara:TDK Yay., 1988.

Зинельва Маржан Сакеновна

КазГосЖенПУ, магистрант 2 курса Казахского государственного женского педагогического университета, e-mail: mako.zhan@mail.ru
Научный руководитель – к.филол.н., доцент **Базылова Б.К.**

ТЕОРИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО КОНФЛИКТА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Резюме. В статье рассматривается проблема художественного конфликта в литературоведении. Понятие конфликта многоаспектно. Его можно рассматривать в плане отображения жизненных явлений; в проблемно-тематическом плане, связывая его с поставленной писателем художественной задачей; в ходе анализа сюжета, понимая конфликт как резкое столкновение противоборствующих характеров, характеров и обстоятельств, либо противоречий внутри характера; в композиционном плане.

Ключевые слова: Художественный конфликт, тип конфликта, исторический роман, сюжет, жанровая форма

Түйін. Бұл мақалада әдебиеттанудың көркем қақтығыс теориясы қарастырылады. Қақтығыс деген түсінік - көп өлшемді. Оны өмір құбылыстарын бейнелейтін тұрғысынан қарастыруға болады.

Summary. Multidimensional nature of artistic conflict provides a great opportunity to research it. Various types of conflict made out in different formations in the historical Romance genre that often differ from each other. The works of literary critics provide grounds for an analogous distinction of two types of artistic conflicts, which is based on. The originality of his creative manner.

In historical Romance philology 60-80-ies of XX century, there are two types of artistic possession of equal rights conflict. Two types of conflict in the modern historical-literature peculiar to different genre forms artistic embodiment

Keywords: Art conflict, the type of conflict, a historical novel, plot, genre form

Конфликт - одно из самых употребляемых в литературоведческой науке понятий. Введенное в научный обиход благодаря трудам Гегеля, оно позднее закрепилось и стало одной из фундаментальных категорий литературоведения. В различных историко-литературных трудах ученых (В.В. Виноградов, Д.С. Лихачев, Ю.Н. Тынянов, М.М. Бахтин, В.М. Жирмунский, Ю.М. Лотман, Г.Н. Поспелов, Л.И. Тимофеев, В.Б. Шкловский, Б.М. Эйхенбаум, Л.Я. Гинзбург, Д.Е. Максимов, М.Л. Гаспаров, Б.М. Гаспаров, А.К. Жолковский и другие) можно найти множество ценных частных наблюдений о бытовании конфликта в том или ином конкретном произведении, у того или иного писателя.

Интерес к конфликту как особой литературоведческой категории проявился в 50-60-е годы XX века. Публиковались работы, где предпринимались попытки взглянуть на явление в контексте отдельных идейно-тематических и жанровых тенденций этого времени. С другой стороны, постоянный интерес к себе вызывало и само понятие конфликта. Попытки осмысления его эстетической природы, однако, не шли дальше обоснования его «диалектико-материалистической природы».

Но нельзя не учитывать, что конфликт эстетический и конфликт в реальной действительности совпадают в произведении далеко не всегда, точно так же, как нельзя ставить равенства между действительностью и ее отражением в произведении. Внутренний мир произведения имманентен, довлеет себе, относительно автономен и живет благодаря множественным и разнообразным внутренним связям на разных уровнях содержания и формы. Поэтому естественно, что столь привычное для научно-литературоведческого обихода понимание сути конфликта не отражало всего многообразия отношений между различными элементами внутри текста художественного произведения, а также – между отдельными текстами, между текстом и автором и т.д.

Вполне закономерно, что стремление углубить научное представление о конфликте привело к созданию в 70-80-е годы ряда теоретических работ. Большой вклад в решение проблемы внесли опирающиеся на структурную поэтику книги и статьи Ю.М. Лотмана, Ю. Борева, А.Г. Погрибного, Ю. Манна, в которых обосновывалась необходимость двигаться вглубь художественного текста, постигая его внутритекстуальные структурные связи и отношения. Основой для дальнейшей разработки теории стали историко-литературные монографические работы А.П. Чудакова и В. Катаева – о Чехове, Л.А. Колобаевой – о Мережковском, Ю. Мальцева и Л. Долгополова – о Бунине, Д.Е. Максимова и З.Г. Минц – о Блоке, Л.А. Иезуитовой - об Андрееве, Е.Б. Тагер - о Горьком, М.О. Чудаковой – о Зощенко и Булгакове, С.Г. Бочарова – о Платонове и Ходасевиче, А.С. Карпова о Маяковском, Есенине, Мандельштаме, А.Г. Бочарова, Г.А. Белой, В.Е. Ковского, Н.Л. Лейдермана, В. Перцовского – о литературном процессе 60-80-х годов XX века, а также работы многих других исследователей.

Существующие на сегодняшний день работы, хотя и вносят немаловажный вклад в решение

вопроса, но не удовлетворяют полностью потребности в таком же интенсивном осмыслении категории, как это в разное время происходило с категориями стиля, жанра, сюжета, автора и т.д.

Совершенно очевидно, что работа по обобщению и теоретическому осмыслению материалов, связанных с категорией конфликта, действия конфликта свидетельствует о том, что литературоведение подчас не идет дальше гегелевской эстетики, в которой конфликт (точнее – коллизия) понимается как предпосылка к разрешению противоречия в драме, которое приводит к восстановлению нарушенной ранее гармонии. Что касается эпоса, то здесь конфликт сводится лишь к изображению «состояния войны» [1, с. 340].

Конфликт в произведении состоит из множества более «мелких» конфликтов на разных уровнях иерархии текста: идеологическом, композиционном, стилистическом, характерологическом, семантическом, а если это поэтическое произведение, то наиболее отчетливо антиномизм, очевидно, проявится в лексическом, лексико-семантическом, ритмическом, интонационном, рифмическом «слоге» стихотворения. Антагонизм характеров – первое звено в раскрытии противоречий эпохи, где в один узел стянуты современные и исторические конфликты. Ту же многоплановость можно обнаружить не только в эпопеях, вроде «Пути Абая» М. Ауэзова, но и в произведениях менее «масштабного» литературного ряда – рассказах В.Шукшина, В.Распутина, повестях А. Алимжанова, в которых социальные и исторические противоречия сплетаются на глубинном уровне – взаимообуславливая друг друга – с противоречиями внутри характера.

В каждом отдельно взятом художественном произведении «заложена» каждый раз уникальная, неповторимая антиномическая «конструкция», интегрирующая более простые бинарные оппозиции.

Понятие конфликта многоаспектно. Его можно рассматривать в плане отображения (достоверного или недостоверного) жизненных явлений; в проблемно-тематическом плане, связывая его с поставленной писателем художественной задачей; в ходе анализа сюжета, понимая конфликт как резкое столкновение противоборствующих характеров, характеров и обстоятельств, либо противоречий внутри характера; в композиционном плане, принимая средства, отображающие развитие конфликта, за своего рода каркас, помогающий организовать художественный материал.

Многоаспектность художественного конфликта предоставляет большие возможности его исследованию. Рассматривая конфликт историко-художественного произведения, мы не можем пройти мимо проблемы его правдивости, поскольку конфликт художественный является формой воссоздания конфликта жизненного, как не можем пройти мимо образов произведения, мимо его сюжетно-компо-

зиционных особенностей, мимо особенностей его жанра и стиля, неизбежно соприкасаясь с общими чертами творческой манеры автора, которая отражается во всех идейно-структурных свойствах произведения. Такая многофункциональность конфликта предоставляет возможность выйти на существенные стороны произведения.

Типологизация конфликта, которую можно проводить в различных аспектах и на разных уровнях – дело непростое. Исследователя на этом пути, как говорит Ю.В. Манн, подстерегают две опасности: опасность растворить множество художественных конфликтов в одной социологической схеме и опасность свести общую категорию конфликта к бесконечным индивидуальным взаимоотношениям персонажей [2, с. 108]. Аналогичные сложности отмечают А.Г. Бочаров и А.Г. Погребный и тем не менее, каждый из этих литературоведов указывает возможные пути типологизации художественного конфликта.

Определяя конфликты «натуральной школы», Ю.В. Манн проводит их деление по принципу сопоставления персонажа и его позиции с действительностью [2, с. 99-101]. Ученый также называет конфликты «закрытые» и «открытые», имея в виду различия в их сюжетном оформлении.

Тематика, проблематика, образный строй произведения, включенные в решение художественного конфликта вместе с «тональностью» его трактовки и развязки, могут быть отправной точкой соответствующей типологизации, и не только в жанрах трагедии и комедии, о которых говорит здесь А.Г. Погребный, но и в жанрах исторической романистики [3].

А.Г. Погребный (как и А.В. Ианков) приходит к тем же выводам, к которым несколькими годами раньше пришел А.Г. Бочаров. В статье «Круги художественного конфликта (раздумья над текущей прозой)» А.Г. Бочаров называет конфликты центробежные, направленные «вовне», против врагов литературного героя, и центростремительные, обращенные «вовнутрь», в душу героя [4, с. 58]. «Наряду с локализованными социально-конкретными ситуациями, конфликтами, характерами, – пишет он, – все чаще встречаются ситуации, конфликты, характеры, исследуя которые художник углубляется в сферу коренных нравственных принципов современности» [4, с. 71]. А.Г. Бочаров выделяет в современной литературе конфликты внешне-социальные и внутренне-психологические, нравственные, а также отмечает возможность их взаимодействия. Литературовед не отдает приоритета какому-либо одному типу художественного конфликта. «Искусство не может существовать, – говорит он, не ставя общих вопросов бытия, не может отстранять их, полагая давно и навечно решенными». И в то же время, по словам А.Г. Бочарова, для литературы было бы незначительно сосредоточить-

ся только на них – человека окружает множество жгучих, неотложных проблем и обстоятельств» [4, с. 64].

А.Г. Бочаров видит возможность сращения двух названных типов художественного конфликта в конфликтах философских, которые, «развиваясь в конкретно-исторических реалиях, одновременно устремлены в конфликты обобщенно-глобальные: между новым и старым, добром и злом, любовью и ненавистью и т.д.» [5, с. 199]. И одни и те же конфликты могут быть объективными и субъективными, главными и второстепенными.

Деление А.Г. Погребным художественных конфликтов на внешне-событийные и внутренне-психологические соответствует классификации А.Г. Бочарова, которую, вместе с понятием поликонфликтности, целесообразно использовать и в анализе произведений современной исторической романистики. Работы литературоведов, анализирующих её проблематику и идейную направленность, дают основания для аналогичного разграничения двух типов художественных конфликтов, в основе которого находится своеобразие эстетического мышления писателя и его целевой установки, т.е. своеобразие его творческой манеры.

При этом следует не упускать из виду, что и внешне-событийные, и внутренне-психологические коллизии, развивающиеся в произведении, по-своему раскрывают определенные общественные противоречия. Понятие же поликонфликтности, разработанное литературоведением 70-х годов XX века, отражает такое свойство художественной литературы, которое принадлежит не только произведениям наших дней. «Синтез разных конфликтов, налагающихся друг на друга в общих действиях и в поведении отдельной личности», наблюдается, собственно говоря, в каждом выдающемся произведении реалистической литературы [5, с. 209].

Структуру конфликта нельзя понять до конца, не учитывая роли автора. От того, на какой стороне оппозиции он стоит, зависит характер антагонизма. Мера участия автора в бинарных конструкциях условно обозначается понятием валентности. Конфликт может быть валентным, если авторские симпатии четко маркированы, и может быть амбивалентным, если пристрастия автора равномерно распределены между всеми «участниками» и «сторонами». Валентность или маркированность конфликта является не только результатом авторского произвола, во многом она опосредована эстетическими и социальными требованиями времени.

Рассматривая литературный процесс в исторической романистике 60-80-х годов XX века, нельзя не опираться на выводы, к которым пришла наша литературная наука в отношении произведений современной тематики. Перед исторической романистикой стоят те же идейные задачи, что и перед

всей литературой в целом, и представители исторического жанра идут к решению этих задач теми же художественными путями, что и все писатели. Но специфика действительности, отражаемой в историческом романе, вызывает определенные особенности её художественного исследования.

Между историко-художественными произведениями, конфликты которых отражают «вечную» нравственную проблематику и проблематику конкретной исторической эпохи, есть много общего. Автор современного исторического романа отличается комплексным подходом к исторической действительности; он, как отметила А.И. Филатова, стремится решить вопрос об ответственности нации, народа и личности за судьбу родины; он соотносит, события истории своего отечества с судьбами других народов и государств; он стремится к художественному осмыслению судеб не только прогрессивных, но и неоднозначных исторических деятелей [6, с. 367]. Расширив свои идейно-тематические горизонты, исторический роман 60-80-х годов XX века приближает историю к нашей современности, что вызывает активизацию роли автора в повествовании.

Литература

1. Гегель В.Г. Эстетика. В 4-х тт. – М., Искусство, 1968-1973. Т.1. С.213-214. Т.3. – С.440.
2. Манн Ю. О движущейся типологии конфликтов. Вопросы литературы, – М., 1971, № 10, с. 91-109.
3. Погребный А.Г. Проблемы художественного конфликта в теории и практике современной советской литературы: Автореф. Дис. доктора филологических наук. – Киев, 1982. – 44 с.
4. Бочаров А. Круги художественного конфликта / раздумья над текущей прозой/. Вопросы литературы, – М., 1974, №5, с. 41-71.
5. Бочаров А.Г. Сквозь призму поликонфликтности. В сб.: Дорогой правды, дорогой гуманизма: Проблемы художественной литературы развитого социализма. – М.: Худож.л-ра, 1970, с.196-227.
6. Филатова А.И. Современный советский исторический роман /вопросы классификации/. Русская литература. – Л., 1977, № 4, с.181-193.
7. Щербина В.Р. Литературоведение и принцип историзма. В сб.: Методология современного литературоведения. – М.: Наука, 1978, с.10-33.
8. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож.л-ра, 1975.
9. Л о т м а н Ю.М. Идейная структура «Капитанской дочки» // Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: Просвещение, 1988. – С.107-123.
10. Петров С.М. Русский советский исторический роман. – М.: Современник, 1980. – 413 с.
11. Поспелов Г. Н. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1978. – 332 с.
12. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. – М.: Наука, 1976. – 448 с.

Matasova Irina Nikolayevna

Master of Foreign Languages, Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Translation affairs of the Karaganda State University Academician EA Buketov, irina041283@mail.ru

THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCE BASED ON AUTHENTIC TEXTS OF LINGUACULTURAL NATURE

Түйін. Мақалада шетел тілінде тілдесуді үйрету кезіндегі әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің дамуы айқындалған; лингвомәдени мәтіннің оның қалыптасу үрдісіндегі ролі туралы мәселе қозғалады.

Резюме. В статье раскрываются проблемы развития социокультурной компетенции при обучении общению на иностранном языке; ставится вопрос о роли лингвокультурного текста в процессе его формирования.

Summary. The article reveals problems of development of the socio-cultural competence in teaching communication in a foreign language. It raises the question of the role of the linguacultural text in the process of its formation.

In modern society, due to the increase of international contacts special attention has become to be paid to the study of not only languages but also of the national peculiarities of communicants' language consciousness. The language of culture becomes the language of interpersonal communication. "The man who knows, besides his mother tongue, the language of another nation, gets an opportunity to communicate with more people, to accustom to the material and spiritual wealth worked out by the native speakers of another nation, to get closer and more deeply acquainted with its history, culture" [1, 33].

Language and culture are in constant interaction. "Through the study of language as a reflection of social and cultural reality, as a phenomenon of culture - national and universal – the idea of the foreign world picture is formed, the ability to harmoniously communicate in our own society and in other societies, to prevent and manage conflicts arising from historical, political and religious differences of cultures is acquired. Thus, through the language an effective basis for international and intercultural understanding is created" [2, 4].

One of the main objectives of language teaching is communicative and socio-cultural development of the individual. Teaching foreign language communication involves mastering the socio-cultural knowledge and skills. Without them practical mastery of the language is impossible, so the methods of teaching foreign languages recognize such knowledge and skills to be the component of the training content.

The socio-cultural competence includes the knowledge of national and cultural characteristics of the studied language's countries, the rules of verbal and nonverbal behavior in typical situations and the

ability to exercise the verbal behavior in accordance with this knowledge and its own value orientations. Thus, the development of socio-cultural competence contributes to both the formation of foreign language communicative competence in general and the formation of its components.

Students should use the acquired language, speech and sociocultural experience in practice and everyday life to:

- communicate with representatives of other countries, orientate in the modern multicultural world;
- successfully interact in different situations of communication;
- get data from foreign sources of information (including the Internet) necessary for further self-education in different spheres of knowledge;
- explore the values of the world culture, cultural heritage and achievements of other countries;
- to acquaint the representatives of foreign countries with culture and achievements of their own countries;
- to help foreign guests in the situations of every day communication [3, 11].

The most effective means of the development of social competence is staying in the studied language country, immersion in the atmosphere of its culture, traditions, customs, social norms, language.

Since the foreign language teaching in the school and the university happens outside the natural language environment, ways of formation of social competence are reading, listening, writing and speaking, i.e. all kinds of speech activity. The main source of information is an educational text, which has communicative, pragmatic, cognitive and epistemic functions. Under the conditions of school and university teaching foreign languages there is no more valuable source of stimulating speech activity than texts. Students are easier to get rid of the rigid framework of the educational process and to express freely their opinions and emotions during the conversation on the texts. Thematic, cross-cultural, literary texts, poems, songs, letters, interviews, audio texts of conversations with native speakers, etc. can be used as educational texts.

Yu.Ye.Prokhorov understand text as a phenomenon of linguistic and extra-linguistic reality, which is a complex phenomenon: it is a means of communication, a way of storing and transmitting information, a reflection of psychological life of the individual, the product of a particular historical period and the form of culture existence, as well as a reflection of specific national culture, traditions [4, 17].

Linguacultural text should have special characteristics, i.e. it should be authentic, relevant and typical. The selection of these texts is based on such principles as the value of the content, the degree of modernity, the actual historicity and the typicality of the facts. The content of authentic linguacultural texts should be meaningful to students, have a certain novelty in the description of the realia of the studied language country. A student, while getting acquainted with the text, acquires background knowledge in the field of foreign culture, and the text can be considered as the main source for the acquisition of such knowledge.

The authentic text, in varying degrees, will reflect all significant components of linguacultural reality of the studied language country: communicative behavior (a set of norms and traditions of communication of a specific group of people), socio-cultural stereotypes of verbal communication (units of mental-lingual set of a representative of a certain ethnic group), units of background knowledge, etc. An adequate perception of all linguacultural text units is necessary for the successful communication.

The task of a teacher in teaching texts reading is to form students' abilities to identify implicitly expressed culturally meaningful information. Because of the fact that such information is obvious for the representatives of one culture and causes misunderstanding of another culture's representatives, the interpretation of foreign culture facts is of special importance. The correctness of the interpretation depends on how well students know the peculiarities of the interpreted culture, its system of values, traditions, customs, way of life, etc. In order to extract meaningful information from the text a teacher can offer the students a series of questions that will enhance their mental activity and draw their attention to essential information.

A complex intellectual process of disclosure and deepening of the implicit content of the text is due to the individual characteristics of perception of the reader, his/her practical life experience, already formed strategies and techniques to identify the meanings. The depth and precision of perception depend also on the degree of mastering foreign language material, the ability to see the logical connections between the facts, to use reference books, individual reading speed, etc.

In summary, it can be noted that the addition of authentic texts of linguacultural nature to the foreign languages educational program allows:

- learning the language at a deeper level of meanings;
- strengthening the language learning motivation;
- emotional engaging students in the process of reading, which is a prerequisite for the inclusion of mechanisms of speaking and writing initiative speech generation;
- identifying and realizing cross-cultural differences.

Literature

1. Absatmarov R.B., Sadykov T.S. *Education of students' international communication culture.* – Almaty, 1999.
2. *The development concept of foreign language education of the Republic of Kazakhstan.* – Almaty, 2010.
3. Bogatyreva M.A. *Sociocultural component of the content of professionally-oriented textbook: science candidate's thesis abstract.* – M., 1998.
4. Prokhorov Yu.Ye. *Reality. Text. Discourse.* – M., 2003.

Saktaganova Mariamgul Zhamaladinovna

Senior-teacher of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, maya-61@bk.ru

MORAL AND SPIRITUAL RELEVANCE OF ABAI KUNANBAYEV'S WORDS OF EDIFICATION

Түйін. Мақалада Абай Құнанбаевтың қара сөздерінің рухани маңыздылығы қарастырылады

Резюме. В этой статье рассматриваются нравственная и духовная особенность “Слова на-зидания” Абая Құнанбаева.

Summary. This article deals with the moral and spiritual relevance of Abai Kunanbayev's “Words of edification”

As the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev stated: “There are three important duties of humanity: for the first to preserve the peace, secondly spirituality and for the third the nature. All of them are of great importance and the main sources in our lives. They are notions that complete each other. Not only future of Kazakhstan, but also the future of the whole world is dependent on these three sources”, peace, spirit and nature are the relevant three factors in the life of humanity. Particularly, “spirituality” is the most important one since the existence of humanity without spirituality is impossible. Generally, every nation in the world pays great attention to upbringing, education and morality and attempts to supply their generation with spiritual knowledge, since upbringing and moral qualities take an important place in human being's life. Famous scientist and the second world teacher Al-Farabi claimed that “Knowledge without upbringing is the first enemy of humanity” [1]. This quotation of Al-Farabi emphasizes the relevance of upbringing young generation. In its turn, as Ruxandra Viorela Stan emphasizes stating that literature holds a prominent role in children's personal development since the reader becomes emotionally attached with the story and this has positive effects not only on the personal growth but also on the whole learning process..... the most important reason for using literature in the classroom is the personal development. It educates the reader, helps him form a set of values and form attitudes towards them. Literature can function as a change agent since good literature deals with some aspects of the human condition, and can thus contribute to the emotional development of the child, and foster positive interpersonal attitudes. These values and attitudes will be used outside the classroom [2]. Holly J. Humphrey in his article “Poetry and Professionalism” highlighted the significance of literature in building professional physicians stating that for some physicians, their experiences with art or music or literature create the space and reflection to connect with their inner life. Poetry—both the reading and the writing— is a powerful vehicle for exploring feelings and observations as the ultimate goal of

educating young generation who will contribute to the betterment of humanity [3]. At this point, “Words of Edification” and poems of outstanding Kazakh poet Abai Kunanbayev urging humanity for upbringing and morality are of great relevance. Let us examine more closely the influence which these three main sources had on Abai's writing. Very often, we find these different influences organically blended and interpenetrating, which is natural for the work of a mature poet. Therefore, when dealing with Abai's work we can only speak of these elements as the predominant characteristics of this or that period. Words of edification are of great upbringing and spiritual importance for every person since they are full of edifications that encourage anyone else to obtain knowledge at any age.

Word 6, Word 8 and Word 11 are devoted to incriminate boastsomeness and ignorance characteristics of humanity. Revealing the essence of notions of “unity and action” in his Word 6, he claims that “Unity is for wisdom, not for wealth” and the second part of this word he singles out the essence of the saying “Action is the source of Wealth” and urges people to labour:

WORD SIX

According to a Kazakh proverb: «The source of success is unity, and of well-being — life».

Yet what kind of people are they who live in unity and how do they achieve such accord? The Kazakhs are quite ignorant on this score. They think that unity resides in the common ownership of livestock, chattels and food. If this were so, then what use wealth and what harm in poverty? Would it be worthwhile working hard to grow rich without first getting rid of one's kith and kin? No, unity ought to be in people's minds and not in communal wealth. It is possible to unite people of different origin, religion and views simply by giving them an abundance of livestock. But achieving unity at the price of cattle — that's the beginning of moral decay. Brothers ought to live in amity not because one is dependent on another, but by each relying on his own skills and powers, and his own destiny. Otherwise they will forget God and find no worthy occupation, but will scheme and plot against each other. They will sink to recrimination and slander, they will cheat and deceive. Then what kind of unity could there be?

«Life is the source of well-being...» What kind of life is meant here? Just existing in order to keep body and soul together? But even a dog is endowed with such an existence. He who treasures such a life, who is plagued by the fear of death, becomes an enemy to life everlasting. Fleeing for his life from the foe, he will be

known as a coward; shirking work, he will pass for a ne'er-do-well, he will become an enemy of the good.

No, what the proverb refers to is another kind of life. One that keeps the soul alive and the mind clear. If your body is alive but your soul is dead, words of reason will not reach you, and you will be incapable of earning your living by honest work.

A loafer and a sycophant,
A hanger-on and an impudent fellow,
Valiant in his looks but craven in his heart,
Has no sense of shame...

If you are like that, do not imagine yourself to be alive. A righteous death will then be better than such an existence [4].

Emphasizing the relevance of labor and knowledge, he completes his thoughts of them in the Word 3 and Word 11. Once again Abai proves that the sources of selling one's conscience for wealth, libeling to each other, non-existence of unity, the ignorance, cultureless and laziness. The relevance of these Words lies on the ideological content value for the next generation.

Abai's Word 17 is devoted to Will, Reason, Heart and Science. Underlining their function for human being, the first three contest attempting to put themselves on the first place and at last comes to the Knowledge to give advice. Knowledge on its turn emphasizes their good and bad qualities and criticizes them fairly:

Having heard all the three out, Knowledge replied:

«What you say is right, Will, and you have many other virtues you haven't mentioned. Nothing can be achieved without your participation. Yet you also conceal cruelty equal to your strength. You are resolute in the service of good, but you can be just as resolute in serving evil. This is what is wrong in you.

«You, too, are right, Reason! One cannot do without you in this life either. Thanks to you people learn about the Creator, and are initiated into the mysteries of the two worlds. But this is not the limit of your possibilities. Cunning and wickedness also come from you. Both good and bad people rely on you, and you serve both faithfully. Therein lies your fault.

«My mission is to reconcile you. It would be good if Heart were the arbiter in this dispute of yours.

«You have many paths before you, Reason, but Heart cannot take all of them. It rejoices at your righteous undertakings and will gladly assist you in them, but it will not follow you if you plot mischief and evil; it will even turn from you in disgust.

«Now, Will! You have plenty of energy and courage, but you, too, can be restrained by Heart. It will not hinder you in a well-meaning deed, but it will bind your hand and foot if your goal is futile and wicked.

«You should join hands with Heart and obey it in everything! If all three of you live in peace within a man, the dust of his feet will open the eyes of the blind. If you two cannot reach accord, I shall give preference

to Heart. Prize humanity above all! The Most High will judge us by this. So it is set down in the Holy Scriptures,» said Knowledge [4].

Word 36 is one of the words of edification that touches upon the problem morality. Criticizing shameless people, Abai talks about shame and kinds of shame. One of the kinds of shame is a natural phenomenon, while the second one is closely connected with timidity.

WORD THIRTY-SIX

In the words of Our Prophet, may Allah bless his name, recorded in the Hadith: «He who is without shame is also without faith.» Similarly, our folk saying declares: «He who has shame also has iman.» It is obvious therefore: shame is an integral part of iman. But what is shame?

There is a shame born of ignorance. It is akin to the timidity of a child who is shy of uttering a word or approaching a stranger even if it has done no mischief. He who is guiltless before the Shariah and his own conscience but is ashamed of what he should not be ashamed displays a sure sign of stupidity and low breeding.

But true shame is that felt by a person who commits an action contrary to the Shariah laws, human conscience and human dignity. Such shame is of two kinds.

One is when you are ashamed not of yourself but of another man's misdeeds. You are ashamed because you feel for the wrongdoer, and you think, «Heavens! What has happened to this man? How could he commit such an unworthy act?» And you blush for him.

The other kind of shame comes from your own wrongdoing before the Shariah, before your own conscience and humanity, which you may have committed in error or inadvertently. Perhaps no one except yourself is aware of your fault, but your mind and your being are in anguish and punish you. You worry, you are unable to look others in the eye, and you suffer.

People capable of feeling such kind of shame lose their appetite, cannot sleep, and in despair may even commit suicide. Shame is a feeling of human dignity that compels a man to admit his guilt to himself and mete out his own punishment. At such times you are incapable of thinking and at a loss for words. You have not time enough to wipe away the tears as they pour down. You feel like a snivelling cur. Unable to meet other people's gaze, you are blind to everything around you. The person who knows about such torments but, instead of magnanimously forgiving the offender, only makes his suffering worse is lacking in humanity and mercy.

The people I see around me nowadays are ashamed of nothing and incapable of blushing. «I've admitted my fault, what else do you expect me to do?» they say. Or they make excuses: «Yes, I've behaved badly, but don't you ever do the same?» Or they may argue:

«Such-and-such people have done this or that, but they're still walking the earth as if nothing happened. Compared to them, I've done nothing wrong. Besides, I had good reason to act like that.» Instead of being ashamed of their action, such people set out to whitewash themselves.

What shall we call such people: shame-faced or shameless? The Hadith and the words of the sages do not allow us to call them shame-faced.

Now, have such people iman or have they not?[4].

Underlining the Kazakh saying «He who has shame also has iman», Abai paid great attention to shame and dreamed of clean conscience of young generation. This very Word 36 of Abai is of great upbringing relevance.

Abai's moral and ethical views were not just a figment of his imagination over the observation of life and social system of Kazakhs. “Book of words” it is also direct appeal to the readers, like conversation and open talk, unique work “of observation of the cold mind and sorrowful heart markings” and philosophy of life of individual on the background of destiny. “Book of words” by genre similar to what in Genghis Khan’s tradition called “Bilik” – is a precise expression, a story about life example, having the shape of the sample. The name “Book of words” or “Words of edification” of Abai, inaccurately transfers the meaning of the philosopher. In European tradition, “Book of words” belongs to the genre of aphorisms and maxims. In fact, it is confession – extremely deep and responsible genre, which requires integrity and sincerity from the writer, in other way, we are facing with “nakedness of soul” of man, poet and philosopher. Forty five “Book of words” is the philosophical reflection of the poet about life problems and deeply sad “face to face” conversation with his audience. Addressing to them, the poet ask himself: maybe “Should I rule the people?”, “Should I multiply knowledge?”, “Should I do religious rites? or “Should I educate the children?”. Finally, in this way Abai explains his decision to write down “own thoughts”: “Paper and ink from now on will be my consolation... Maybe someone will like some of my word and he will rewrite it for himself or just remember. If not, then my words, as it says, will stay with me [Word 1]. Many lines from the “Book of words” became immortal: “Man born crying and grieves when he leaves” [Word 40]; “Man becomes intellectual, remembering the words of the wises” [Word 19]; “He who seeks praise from loved ones, I am sure he will achieve it, praising and lifting up himself to heaven” [Word 21]; “Scientist and philosopher are the pride of humanity. They are those who have more senses and mind. We do not invent science, it appears as a result of our feelings, observation and thoughts about the creation around us and organized world for us” [Word 43]. On the behalf of Socrates Abay in the “Book of words” said about what he thought thoroughly before, disputing with Aristotle, the philosopher says: “Certainly, you will agree, that

the top creation of the creator is a man. However, does not the creator give him five senses, being confident in their necessities for man? Do you find that a man has random organs? For example, we have eyes to see. If they were not existed, could we enjoy the beauty of the world? Eyes are gentle and there are eyelids to keep them. They open and close when it necessary from a wind and mote, whereas eyebrows withdraw sweats trickling down from forehead. If ears were not existed, people would not be able to hear noise, rattling, would not be able to guard against rustling or cry and would not have enjoyed the sounds of songs or tunes. If a nose does not smell, people would not able stretch incense and turn away from stench. He would not care. Finally, if a person would not have palate and tongue, he would be able to recognize sweetness or bitterness of food. Is that all bad for human? Eyes and nose are located not far from mouth to man to see purity and could smell a food. However, other necessary to person holes, which spew out waste from body and located away from the head. “Could it be possible to say that it’s all random manifestation of the mind of the creator?” [Word 27] If only in science everything was so clear, so that to know with confidence in which direction to go and what to do. When we are in trouble, we can always rely on a help of wise, we just need to turn to him: “Once power, mind and heart argued, who among them is necessary to person. After they found out that cannot reach the agreement, they turned to Science for help. As I said, get together let heart guide you! If this happens and all of you gather in one person, so he will become righteous. Dust from the soles of his feet will heal the blinds. Harmony and purity of life is the main meaning of the great world. If you won’t be able to unite, then I will give preference to the heart – the king of human life, thus Science resolve the dispute” [Word 17]. “Words of edification” is like conclusion and result of life. “Lived I good life up until now, but when we can already see the end of the path, when the soul exhausted and tired. I am convinced that my good intentions being ineffective in the vanity and frailty of human life. “I am truly dead, despite that I am exist. I cannot understand the reason: whether weak disappointment to relatives, whether in the rejection of himself or something else. In appearance I am quite healthy, as dead inside. Even if laugh I do not feel joy. No matter what I tell you, if I laugh - all this as not mine, but someone else”. “I do not understand how do I treat my nation: do I dislike or love them? – If I loved them, without any doubt I would agree its morals and among other characters found out even one to be proud of. My love would not allow the faith to go out, as if my people have such qualities inherent of great people. However, I do not have that faith”, – draws a line Abay. Nine years passed before Abai wrote forty-five “Words-talks”, and expressed in them innermost thoughts, aspirations, mournful complaints indifferent to the poet’s voice contemporaries. “Life is lived – I

argued, fought, judged, having only troubles and exhausted on them, tired and convinced in aimlessness of everything done”. I shouted from the cliff, Space answered me But when he heard the sound I was looking around: How, where this sound come from? Was the same rock or different, There is response, but the response is empty. *** I have a great, Wide kin, No reason to be alone, Great family, but I was not understood And I live alone among, As the tomb of the shaman, I am alone - that's my truth! A careful and thoughtful reading and studying of “Words” will be a tribute to the great and wise Abai, whom can be referred lines, once written by him: Can be called the one, Who gave to the world immortal words. Abai Kunanbayev is the great poet, writer, public figure, founder of modern Kazakh literature, reformer of culture in the spirit of rapprochement with Russian and European culture on the basis of enlightened Islam[5].

Abai's "Words of Edification" as a manifestation of consciousness of Kazakh spiritual culture. «Abay's «Words of Edification» acquires special significance and relevance in these days, when Kazakhstan is on the threshold of the twentieth anniversary of its independence. We are again trying to understand the richness of spiritual culture, a heritage left to us by our ancestors, analyzed in a small volume, but deep in content, of Abai's work. This work is characterized by deep philosophical ideas, moral teachings, humanistic principles, a program of spiritual and moral perfection of man, his reflections on the cognitive abilities and mentality. In this work Kazakh philosopher and poet considered people's spiritual- moral character and lifestyle that was in crossroad at that time. And therefore this work can be called «critical conscience» of the era. «Words of Edification» is a unique world of the author, aimed at understanding not only the existence of the world, but also to reflect on man's inner world. It is a dialogue Abay with himself and with us, its readers. It is organically connected with philosophical thoughts and religious experience, artistic expression and moral instruction, depth of knowledge and inexhaustible sense, wisdom and foresight of the prophet. Considering Abai's philosophies outlined in the «Book of Words», G.Gachev said that his word similar with meaning of Psalms of David, the Book of Ecclesiastes, Proverbs of Solomon, for combine confession and preaching. This book embodied the spiritual world many generations of Kazakhs, expressing identity and worldview of the Kazakh people, who at the crucial moment of history seeks to understand themselves and their place in it. Abai's «Book of Words» is also an appeal to our

consciousness, our conscience, it is a reminder to us about how we live and how to live in bustle and worries of everyday life, we do not forget about the main thing — spirituality. Assessing Abai's contribution in the development of philosophy, G.Esim writes: «Abai expressed deep philosophical ideas in terms of knowledge of human nature... the first time in the history of Kazakh Abay's philosophy outlined a vision for the model, the essence of a mature personality» [5]. Spirituality is an important feature of the Kazakh culture, which it kept despite of all the difficulties of socio-historical and cultural development. The main theme of the «Book of Words» is a person who has his spiritual world and morality. It is filled with concern that the spiritual and moral values continued to be the basis of human life.... In Abai's arguments traced two lines. The first one is directed to reveal the content and essence of spirituality, the forms of its manifestation and significance for each person. The second one considers the actual state of spiritual and moral world of the individual. The first line creates a model like spirituality and shows that spirituality is truly human in man, and constitutes its essence. The other line is a critical analysis of the spiritual and moral character of a real person who brings worries and anxiety in Abai's soul. Thus, thoughts about spirituality refracted through the subjectivity of his experience, and they become existential. A.Nysanbaev emphasizes this feature of Abai's philosophical meditations of the person: «Abai's philosophy is concentrated expression of the spirituality of the Kazakh people. His work is moaning in pain and worries for the present and future of all the people in a desperate rush painfully seeking answers to existential questions» [6].

References

1. *Emergence and historical development of Kazakh literature* www.google.kz
2. Ruxandra Viorela Stan * *The importance of literature in primary school pupils' development and personal growth*, *Procedia University of Pitesti, Targu din Vale, no 1, Pitesti, 110040 Romania –The authors published by “Elsevier”, Social and Behavioral Sciences 180 (2015) 454 – 459*
3. Holly J. Humphrey *Poetry and Professionalism, Acad Psychiatry (2014) 38:740, DOI 10.1007/s40596-014-0229-1*
4. Abai, “*Words of edification*”, Almaty, 1992.
5. <http://e-history.kz/en/contents/view/1601>
6. Nauanova, <http://e-history.kz/en/contents/view/1652> © e-history.kz

Тілешова Қарагөз Есіркепқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Практикалық қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Karagoz Tlesheva kara-191@bk.ru

ПОЭЗИЯ СТИЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СИНТАКСИСТІК ФИГУРАЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ

Түйін. Бұл мақалада синтаксистік фигураның стиль қалыптастырудағы ерекшелігі мен мүмкіндіктері талданған. Автор нақты мысалдар арқылы көркем қайталау, инверсия сияқты тәсілдердің стиль жасаудағы ролін көрсетеді. Методологиялық және теориялық ғылыми еңбектерге сүйеніп, мақалада лирика және поэма жанрларының стильдік ерекшелігін талдаудың актуальдылығы дәлелдеген.

Резюме. В этой статье анализируется стилеобразующие особенности и возможности синтаксических фигур. Автор на конкретных примерах показывает роль синтаксических фигур в создании стиля. Опираясь на методологические и теоретические научные работы в статье доказываются актуальность анализа стилистических особенностей жанров лирики и поэмы.

Summary. Style-forming peculiarities and syntactic figures resources are analyzed in this article. Author shows the role of syntactic figures structure in style creation by concrete examples. The actuality of stylistic peculiarities in lyrics and poem genres is proved relying on methodological and theoretical works in the article.

Синтаксистік фигураларды мәтіндегі тілдік проекциялар жасау сипатына қарай лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте: «қайталау ааа; кезектеу абаб; кейіптеу (эллипсис) аб; симметрия аб/ба; шеңбер абба, инверсия баба» - деп бөледі [1,543]. Осылардың ішінде қайталау мен инверсия көркем әдебиетте молырақ қолданылады. Қайталау – көркем шығарма тілінде автордың белгілі бір сөзді екі немесе одан да көп рет қайталау арқылы сол сөзге айрықша мағына үстеуімен орайлас туған фигура түрі. Оны кезінде Ахмет Байтұрсынұлы «Ондай қайта-қайта айту - нәрсенің өзіне яки лұғатына көбірек назар салу үшін істеледі»-деген еді [2,169]. Қазіргі лингвистикада редупликация термині арқылы беріліп жүрген синтаксистік фигураның бұл түрі лексикалық мағынаның әр түрлі вариацияларын, ұғымның қарқындылығын (интенсивтілігін), заттың не құбылыстың көптігі мен аздығын, әрекеттің, кимылдың жүзеге асу сипатын көрсетуі мүмкін. Сондай-ақ, әсіресе, көркем туындыларда әрекетке, оқиғаға байланысты дамымалы, үдемелі ерекшеліктерді көрсете алады. Грамматикалық жағынан алғанда, қайталаулар бірдей немесе бір түбірлі морфологиялық тұлғалардан жасалады,

сөз тіркестерін, сөйлемді, сөзді байланыстыратын дәнекерлік қызметте болады. Б. Күлеевтің лирикалық және эпикалық шығармаларында да фигураның бұл түрінің лексика-семантикалық әрі грамматикалық маңызы едәуір. Ақынның қайталау ең көп кездесетін шығармасы – «Өзім» өлеңі. Мұндай қайталауға бай шығармалар Берниязға дейін Махамбетте («Мен, мен едім, мен едім...») және Мағжан Жұмабаевта («Мен кім?», «Күншығыс» т.б.) кездескен болатын. «Өз» түбірінен жасалған сөздер қайталана келе белгілі стилистикалық өріс тудырып отырады:

Өзім бітем, өзім қайта толамын,
Өзім ұшам, өзім жүрем, қонамын.
Өз алдымда өзім келе бергенде,
Өзіме-өзім таң-тамаша боламын.

Жалпы жеті шумақтан тұратын өлеңде өз түбірінен жасалған сөздер қырықтан астам қолданылған. Бұл «сөйлеушіні не субъектіні өзге субстанциялар мен құбылыстардан бөліп алып көрсетуші сөздердің» [3,489]. жасалу жолына үңілсек, онда олардың негізінен алғанда бір тұлғада жиірек жасалғанын көрер едік. Ол – өз өзі есімдігіне тәуелдік жалғауы бірінші жағының -ім жалғауы жалғанған тұлғасы. Есімдіктердің стилистикалық қызметінің негізгі бір арнасы олардың қайталанып қолданылуымен де байланысты.

Синтаксистік қайталаулардың стилистикалық қызметі олардың ұйқас жасауға белсенді түрде қатысуынан да көрініс тауып жатады. Солардың ішінде етістіктердің қайталана келе ұйқас жасауы – поэзия тілінде бар құбылыс. Б. Күлеев шығармаларында қайталанып келіп ұйқас жасайтын етістіктердің ішінен тұр қалып етістігін, бар етістігін және -ған, -ген, -ар, -ер жұрнақтары арқылы жасалған есімшенің -ып, -іп, -п жұрнақтары арқылы жасалған көсемшенің варианттары мен -айын, -ейін жұрнақты бұйрық райды жиірек кездестіруге болады. Тіліміздегі ең көне етістіктердің бірі болып табылатын тұр етістігінің лексикалық және грамматикалық мағыналарының кең екені белгілі. Мұны Бернияздың «Жаздың алды» атты өлеңінен көреміз. Мәселен:

Мінекей, жылы-жұмсақ жыл келіп тұр,
Оятып жер жүзіне тұр беріп тұр.
Аспаннан алтынды күн сәуле тастап,
Күлімдеп, «көрдін бе?» деп түрленіп тұр.

Осы үзіндіде тұр етістігі қайталанып шумақтың да ұйқасын жасаған. Дегенмен, олардың

лексикалық мағынасы әр түрлі. Айталық, тау басы тарғыл-ала туға ұқсап тұр деген сөйлем мен жер жасағанға бір жасап тұр дегендегі тұр сөзінің мағынасы бір емес. Алғашқы сөйлемде тұр сөзі тура мағына жасауға қатысып тұрса, екінші сөйлемдегі қалып етістік ауыспалы мағынаның, оның ішінде, кейіптеудің жасалуына қатысқанын байқаймыз.

Синтаксистік фигураның бір түрі-инверсияның, прозалық шығармалар тілімен салыстырғанда, өлеңмен жазылған шығармаларға тән екені тіл білімінде бұрыннан айтылып жүрген ақиқат. Инверсия, ғалымдардың айтуынша, поэзия тілінің кемелденуін байқататын көрсеткіштердің бірі. XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі қазақ өлеңінде аса көп ұшыраса бермейді. Қазақ поэзиясында синтаксистік фигураның бұл түрі Махамбет, Дулат және айтыс ақындарының өнімді қолданылуын Абай өлеңдерінен көреміз.

Өткен ғасырдың басында қазақ поэзиясында инверсия тәсілінің белсенді қолданыла бастағанын көреміз. Жалпы XX ғасыр басында әдеби тілдің сараланып, дами түскенін тілдің көркемдік-стильдік өзге тәсілдерінен де көруге болатынын әдеби тілді зерттеушілердің барлығы дерлік жазған еді. Осы кезең жөнінде айта келіп, көрнекті ғалым М. Балақаев: «Оны жаңа кезеңнің басы деуге болады. Бұл уақытта әдеби тілдің функциясы артты» - дейді [4,17]. Көркем әдебиет тілінің дамуы әдебиеттің жанрлық (проза, драма) жағынан дамуынан көрініп, оның жалпы тіл құрылысының, композициясының өзгерістерін байқатса, ал оның ішкі күрделі процесстерін лексикалық, грамматикалық өзгерістерден терендеп анықтауға болады. Солардың бірі-өлең синтаксисіндегі инверсияның ерекшеліктері.

Б.Күлеевтің өлеңдері мен поэмаларында, жалпы қазақ поэзиясында ең көп қолданылатын инверсияның түрі – баяндауыш болып тұрған сөздің бастауыштан бұрын орналасуы. Бастауыштың осылай қалыпты орнынан ауысып, тармақ соңында тұруы өлеңнің ұйқасын жасауға тікелей қатысуымен байланысты. Әдетте, тек зат есімнен жасалған мұндай бастауыштар морфологиялық жағынан алғанда әр түрлі тұлғада болып келеді. Бернияз шығармаларында тәуелдік жалғауының бірінші жағында тұрған мұндай сөздер жиі кездеседі. Мысалы:

Ұшқандай боп талпынып тұла бойым,
Соған жетпек – тек қана жалғыз ойым,
Қызықтырмас көңілімді күлкі, ойын
Жеткізбейді ойдағым ойласам да

Деген үзіндідегі үш бастауыш та тәуелдік жалғауының бірінші жағында тұрған зат есімнен жасалып, инверсияға түскен. Ал инверсияланған баяндауыштар тұлғалық жағынан әр түрлі. Бірі (талпынып)-көсемшенің -ып жұрнағымен келсе, екіншісі (жетпек) – мақсатты келер шақта, үшіншісі (жеткізбейді) – өзгелік етіс, болымсыз етістік, көсемше жұрнақтарын жалғап барып жік-

телген. Инверсияға түскен бастауыштардың да, баяндауыштардың да бір морфологиялық тұлғада келуі Б.Күлеев өлеңдерінде кездеседі. Айталық, ақынның «Жүргенде еркімен еркін жайлап...» деп басталатын өлеңіндегі:

Тірескен аспанменен асқар тауы,
Аралас өскен ағаш, гүл, шөп, қауы.
Қабағын тастай түйіп қарағанда,
Үріккен айбарынан елдің жауы

Деген шумақтағы тауы, қауы, жауы бастауыштары зат есімнің тәуелдік жалғауының III жағында тұрса, тірескен, өскен, үріккен баяндауыштары есімше тұлғасында тұр. Тармақтың соңғы сөздерімен бірге бастапқы өлеңдерінің бірдей тұлғада келуі өлең сөздің ырғағын күшейте түсетіні түсінікті. Бернияз өлеңдерінде зат есімнен өзге бастауыш қызметінде тұрған есімдіктердің де инверсияға түсуі ұшырасып қалады. Мұндай жағдайларда да автор сөйлемнің бастауыш болып тұрған сөзін өлең тармағының соңына шығарып, оған екі түрлі мән үстемелейді: біріншіден, есімдіктен болған бастауышқа ұйқас қызмет жүктейді. Мәселен:

Гуілдеді отты айнала, ұшты ол,
Сәуле тартып, кейде жалын құшты ол,
Өлі жар боп от ішіне түсті ол,

дегенде, бастауыш пен оның қимылын, әрекетін білдіріп тұрған баяндауыш іргелес орналасқан. Олардың араларына басқа сөйлем мүшелерін салмай, осылай іргелес келуі әрі баяндауыштың етістіктің жедел өткен шақ формасында тұруы әрекеттің динамикасын күшейтіп, экспрессивті ренк тудырған.

Мұнда, жоғарыда айтқанымыздай, әрі өлеңнің композициялық-ұйқастық мәні, әрі семантика-стилистикалық мақсаты көзделген деудің жөні бар сияқты. Ол есімдігінен басқа инверсияланған бастауыш қызметіндегі мен, сен есімдіктері Б.Күлеев поэмаларында жиірек қолданыс тапқан. Айталық «Іңкәр жүрек» поэмасында, ілгеріде айтқанымыздай, есімдіктен болған бастауыштың екі түрлі мәнде жұмсалғанын аңғарамыз:

Бір жазбадым, көп жаздым,
Талай сырды козғадым,
Бәрін қабыл алдың сен.
Шешпедің бе, шештің бе,
Бір-ақ жұмбақ бұл күнде,
Бір-ақ ойға қалдың сен.

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің орындарын алмастырып келуі жөнінде Р.Сыздықова: «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» еңбегінде: «Бұл жалпы қазақ поэзиясы синтаксисіне тән құбылыс. Бұл инверсияны тудыратын мотивтер көбінесе ырғақ пен ұйқас. Демек, бұл-жалпы өлең табиғатынан туатын кәнігі инверсия» - деп жазады [5,111].

Зерттеуші, сонымен қоса, пысықтауыш, толықтауыш мүшелердің орын алмастырып келуінің

де «әрі жиі, әрі үйреншікті» екенін айтады. Аталған тұрлаусыз мүшелердің қалыпты орнынан басқа позицияда тұруын Б.Күлеевтің кейбір өлеңдерінен де аңғарамыз:

Қой басыңды төсіме,
Жатайын мен көсіле,
Шын перизат көр мені
Түссін ғилман есіңе -

деген «Сүйгеніме» өлеңінен алынған шумақта қимыл-сын және мекен пысықтауыштар мен тура толықтауыш инверсияланған. Ақын өлеңдерінің басым көпшілігі аааа ұйқасты қара өлең ұйқасына құрылады да, әдетте ұйқасты сақтау үшін автор бірде бастауышты, бірде пысықтауышты, енді бірде толықтауышты өлең жолының соңына жібереді. Инверсияланып барып ұйқас құруға қатысу толықтауышқа да жат емес. Мұндай жағдайда инверсиялануға себеп болған ұйқастың қара өлеңнен өзге түрін де көруге боларлық.

Жалпы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде пысықтауыш пен толықтауышқа қарағанда анықтауыштың орны мейлінше тұрақты болатыны белгілі. Сол себепті баяндауышқа және өзге тұр-

лаусыз мүшелерге қарағанда анықтауыштың сөйлемдегі тұрақты, дағдылы орнынан ауысып, басқа орында тұруы аса кең тараған құбылыс емес.

Синтаксистік фигуралар өзге де тілдік құбылыстар сияқты көркем шығарманың стилін қалыптастыруға ықпал етеді, ендеше олардың шығармашылық иесінің стилін де қалыптастыруда маңызы бар.

Әдебиеттер:

1. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь. Москва, «Русское слово», 2000*
2. *Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1984.*
3. *Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002.*
4. *Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. Алматы, «Ғылым», 1987.*
5. *Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, «Мектеп», 1970.*

Ислам Досбол Амангелдіұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы,
қауымдастырылған профессор, ф.ғ.к. e-mail: dosbol-75@mail.ru

ЛИРИКАЛЫҚ «МЕН», ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Түйін: Мақалада лирикалық «мен», лирикалық кейіпкер атау ұғымдары өлең идеясының бейнеленуіне орай қолданылатыны айтылады. Өлеңдегі лирикалық «мен», лирикалық кейіпкер психологиясының бейнеленуіндегі ерекшеліктер сараланады.

Резюме: В статье рассматриваются понятия лирический «персонаж» и лирическое «я» и выявленные идеи стихов и их использование. Анализируются особенности изображения психологизма в понятиях лирический «персонаж» и лирическое «я».

Summary: The article deals with lyric “character” and “ego” and exposure of verse ideas and their use. The psychological insight features in the concept of lyric “character” and “ego” are analyzed.

Лирикалық «мен» көбіне өлеңдегі өмір шындығының ақын ғұмыр дерегімен сабақтасып, ақынның жеке басына теліп қарағанда қатыстылығы болмауы мүмкін деген дүдәмалдықтан тыс сипаттарды қамтиды. Лирикалық «мен»- ақын атынан баяндалатын жәйттарға барынша жақын келетінін оқырманға ескерте кетейік. Лирикалық «мен», лирикалық кейіпкер атау-ұғымдарының өлеңтанушылар зерттеулерінде қарастырылғаны, әр қайсысының теориялық тұжырымдамалары бар. Өлеңтанушы Т.Шапайдың «Өзінің ішкі әлеміне неғұрлым тереңдей үңілген, сол арқылы дәуір адамының жан-дүниесін, арман-мұратын кеңірек толғай бастаған лирикалық кейіпкер қайта бой көрсетті»-дейтін көзқарасында лирикалық ұғымдар жайлы айтылады [1,46].

Біздің айтпағымыз, лирикалық атау-ұғымдарды өлеңде беру жолдарының ара-жігін ажырата білудегі басты ерешеліктерді еске салып өту. Лирикалық «мен», кейіпкер психологиясының ашылуы өлеңде оңайға түспесі анық. Прозалық туындыға тән кейіпкерге психологиялық талдау жүргізу поэзиялық шығармалардың көлемді жанрларына ғана тиесілі. Онда да, біз қарастырып отырған лирикалық «мен», кейіпкер ұғымдары кейбір поэзиялық туындыларға кіре қоймайды. Лирикалық «мен», кейіпкер ұғымдары лирикаға қатысты қолданылатынын ескерсек, шағын өлеңдерде кейіпкер психологиясын ашу мүмкін емес. Мүмкін еместігі өлеңде кейіпкер психологиясының бейнеленуі болмайды деген де сөз емес. Мәселен, ақын Қ.Бегмановтың «Кешкі вокзал» өлеңін оқып көрейік: «Қары тау боп үйілген,

Қарауытып жол жатыр.
Жүгі тең-тең түйілген,
Состав темір жолда тұр.

Шыққан канден бұрыштан,
Тіміскілеп бау ішін.
Әлдекімді ұрысқан,
Кезекшінің дауысын.

Кетем қазір зулайды,
Сан оқиға ойымда.
Кешкі вокзал шулайды,
Темір жолдың бойында.

Өтті осылай өмірім,
Туған елдің аспаны.
Құлазып тұр көңілім,
Поезд жылжи бастады.

Кездесуге әзірмем,
Суылдайды жүрегім.
Түсіп қалып қазір мен,
Тыныштыққа сіңемін.» [2,4].

Мұнда, темір жол вокзалы, жолаушының әрісері көңілінен үзік бір сыр айтылған. Вокзалдағы ығы-жығы көрініс, тіпті тіміскілеп жүретін иесіз иттер, кезекшінің дауысы көз алдыға орала кетеді. Ақын суреттеген вокзал көрінісі барлық адамға ортақ адами сезімдерді оятып, көңіл күйге таныс әуен ұялататындықтан да, оқырманның өзі де лирикалық кейіпкерді алмастыра алады. Яғни, осы өлеңде лирикалық «мен» ұғымынан гөрі лирикалық кейіпкер атауының болмысы мейлінше жақын тұр. Лирикалық «меннің» лирикалық кейіпкер категориясынан терең мазмұнды әрі жеке тұлғаға тәуелді идея көтеретінен де ескердік. Сонымен, «кешкі вокзал»-ды оқып, өткен күн әсерімен қайта жүздесіп отырғанда соңғы шумақтағы шешімге елең етесің. Былай қарағанда елеңдететін дәнене де жоқ секілді. 4-шумақтың соңғы тармағындағы «поезд жылжи бастады»-дан соң әйтеуір бір түсетінің анық. Бірақ, 5-шумақтың соңғы тармағындағы «тыныштыққа сіңу» сізді, жолаушыны ойлатады. Неге? Поездан түсіп үйіңе бару немесе күткен адамыңмен кездесу тыныштыққа сіңдірмей ме дерсіз. Әрине, көңіліңізді жайландырап, тыныштандырап. Бірақ, уақытша ғой. Тыныштығыңыз ұзағынан болған күннің өзінде уақыт қозғалысына түсуіңіз заңдылық қой. Егер, лирикалық кейіпкер «тыныштыққа кенелем» десе оған сөз таластырмас та едік. Поездға мінген адам, поезд шуынан шаршап, түскен соң үйіне жетуі, тыныштыққа кенелуі ғой деп қабылдар едік. Тіршілікте тыныштықтың бұзылып қалпына келуі де өмір диалектикасынан

қарағанда қалыпты жағдай. Сондықтан соңғы шумақты қайта оқып зерделейік. Егер поездың жылжуын өмір қозғалысы деп, өмірді поезбен алмастырып қарасақ қалай болады? Өмір-поездан түсіп қалу деп қабылдайықшы. Өмір өліммен кездесер алдында кімнің жүрегі суылдамас? Өмір-поездан түсіп « тыныштыққа сіңемін»-деу адам баласы мойындауға асықпайтын шындық. Демек, өлеңді өлең етіп тұрған да соңғы шумақ-ау. Кез-келген туындының әсері болуы керек. Шығарма сізді де ойландыра алса бекер жазылмағаны. Бір ғана «сіңемін» - сөзінен өлеңнің өн бойындағы көңіл әуені бірден басқа ырғақ тудырды. «Тыныштыққа сіңемін»-нен сөздің ойнауын көреміз. Бір ғана «сіңемін» -сөзі мәтін ішінен мәтін тудырып тұр. Өмір поездан түсіп қалған адамның «тыныштыққа сіңіп» кетуі ауыр да болса нанымды. Мұны, ақын сөзді ойнату арқылы философиялық оймен түйіндеуді мақсат еткен деп әсірелеудің де қажеті аз. Ақын туындыны солай жазып аяқтайын деген ойда болмаған да шығар. Өлеңнен туындайтын тура мән-мағына да солай деуімізге негіз. Өлеңнің « сөз сарасының» құдіреті де осынысында. Әйтпесе , соңғы шумақтың 2-тармағындағы «жүрегім» сөзіне соңғы тармақтағы «сіңемін» сөзін ұйқас тудырып тұр деп қабылдар едік. Өлеңнің ішкі әлем даусынан жазылатыны, бір тылсымның қозғауымен ойдың оянып, сөздің жылы ағысымен құйылатыны адам еркінен тыс «шабыттың» шаруасы. Адам еркін билеп, шабыт тудырмаққа қанша оқталса да сөздің жылы ағысқа түсе қоймайтыны тағы аян. Ендеше «тыныштыққа сіңемін»-ді лирикалық кейіпкердің ішкі даусынан жеткен , өмір философиясының мәні деп тыңдамасқа лаж қалар ма?Лирикалық кейіпкер психологиясының ашылуы да «Кешкі вокзалдың» соңғы шумағына құндақталғанын айта отырсақ. Әр оқырман лирикалық кейіпкер орнына өзін қойып, поезд жолаушысы болған сәтін еске ала қойғанымен, өмір – поезд философиясына дендей қоймасы анық.Бұл жерде, лирикалық кейіпкер психологиясын бейнелеуші авторға лирикалық «меннің» философиялық дүниетаным концепциясы көмекке келген. Нәтижесінде, оқырман үшін лирикалық кейіпкердің өз сөзі секілді әсер береді. Оқырман лирикалық «мен», лирикалық кейіпкер арақатынасын ажыратып жатпайды. Оқырман үшін өлең ақын сөзі. Айтпағымыз, ақын сөзін оқырман өз сөзіндей айта алатын өлең баянында лирикалық кейіпкер оқырман-кейіпкерді алмастырады. Лирикалық кейіпкер психологиясын бейнелеудің басты алғышарты да осында. Оқырман-кейіпкер психологиясына әсер ету. Оқырман-кейіпкерді әдебиеттану ғылымында қалыптасқан тыңдаушы категориясымен бірлікте қарастыруға болады. Бүгінгі оқырман айтушыдан тыңдаушы ретінде естіп қана қоймай, сындарлы ой талғамын жасайтын интелект иесі екенін де ескерсек. Оның үстіне лири-

калық шығармалар үшін оқырман оқырман-кейіпкерге айналып, өлеңдегі жағдаятты психологиялық қабылдаудан өткізе алатын күйде. Сондықтан да, жеке өлеңдерді талдағанда оқырман-кейіпкер ұғымы нақтырақ әрі заттырақ болады деп ойлаймыз. Алғашқы тармағы «Алдымнан менің керілген жұмбақ жол күтті-ау»-деп басталатын келесі өлең лирикалық «мен» ұғымымен барынша сәйкеседі. Оқырман үшін лирикалық «мен» ұғымы ақын бейнесі болып танылатыны түсінікті . Ақын өмірбаянымен таныс оқырман өлеңдегі автобиографиялық детальдар арқылы лирикалық «менді» ақын «менімен» бірлікте қабылдайды. «Алдымнан менің керілген жұмбақ жол күтті-ау»- автобиографиялық өлең.

«Алдымнан менің керілген жұмбақ
жол күтті-ау,
Бес белден астық...
мұнартқан асу қорқытты-ау.
Көзіме оттай басылған қайран
туған ел,
Көңіл құрғырды тағы да,
тағы толқытты-ау.

Алқына бердім,
алдымнан таныс қыр шықты,
Кіршіксіз мөлдір
көңілде сезім тұншықты.
Анаммен бірге қоршаған
бақты,
шарбақтар,
Көзімнің жасын еріксіз қалай ыршытты.

Шұлғаумен орап аяққа киген етікті,
Бала кез біздің бастан да мәңгі өтіпті.
Жандарбек,
Елғон,
Иманбайлармен ойнаған,
Қалың тоғайдың ағашы сиреп кетіпті

Сары қыз қайда,
ұмытқам бүгін басқаны,
Есімнен шықпай
балалық шақтың дастаны.
Айдарбек ағай әліппе оқытқан мектептің,
Орыны жатыр аспанға ұшып ақ шаңы...»[2,5].

Өлең 11 шумақты болғандықтан үзінді берумен ғана шектелдік. Мәтіндегі кісі есімдерінің ақынның балалық шағымен байланыстылығын сезіп отырасың да « Ерімбет бала екеуіміз жазған өлеңді»-тармағындағы ғұмырбаяндық дерекпен-ақ лирикалық «меннің» ақын «менінен»- жаратылғанын тани қоясың . Бұл жерде лирикалық «менді» ақын «мені» - категориясының бір бөлшегі ретінде қарастырамыз. Себебі, ақын «менінің» көтерер жүгі лирикалық «менге» қарағанда әлдеқайда

салмақты келеді. Ақын «мені» ақындық дүниетаным интеллектісінен хабардар берсе, лирикалық «мен» ақынның жеке басына қатысты болғанымен көңіл-күйдің бір сәтінен туындайды. Ақын «мені» бүтінге тиесілі де, лирикалық «мені» бүтіннің бөлшегіне тиесілі деп ұғынсақ болар. Өлең сюжеті ақынның туған жеріне оралуындағы көңіл-күй әуенін құрайды. Алғашқы шумақтың 1,2-тармақтарында ауылға бет алған лирикалық «меннің» толғанысы алдағы өмір жайында ойланған жанның сырындай естіледі. Ендігі қалған өмір жолын «мұнартақан асу қорқытуы»- кім-кімді де болса ойландырады. Өлеңдегі Жандарбек, Елғон, Иманбай, Ерімбет, Бағира, Аманбай, Айдарбек секілді кісі есімдері ғұмырбаяндық дерек ретінде алынып оқиға желісін құрайды. Әрбір кісі есімінен лирикалық «меннің» жастық шағынан хабардар ететін түрлі жағдаяттың сыры туындайды. Әр-қайсысы балалық күннің бастан өткерген маңызды оқиғасын оятып өмір шындығын сөйлетеді. Адам есімдері лирикалық «меннің» ақын, «менімен» бірлікте көрінуіне, ақын бейнесінің сұлбалануына да ықпал еткен. Әр есім жеке-жеке оқиғалық желінің бастауы. Бірі-біріне құндақталған оқиғалық желілер тұтаса келе, адам өмірінің бір кезеңінен «психологиялық қойылым» жасайды. Психологиялық қойылым өз кезегінде оқырман санасында да психологиялық хәл тудырады. Психологиялық күйге түскен оқырман да лирикалық «мен» секілді өткен өмір белестерімен қауышары сөзсіз. Мұнда лирикалық «мен» психологиясының бейнелі ашылуын

танытып тұрған басты нәрсе туған жер, өскен орта болып табылады. Туған жер, өскен орта жалпыға ортақ болғандықтан да лирикалық «мен» ұғымындағы жалқы психологиясымен-ақ әсер ете алады. Кісі есімдері бар әр шумақтың өзінде жалпыға ортақ детальдар жалқы психологиясына да тиесілі екенін ескеру керек. Мәселен, 3-шумақтың соңғы тармағындағы балалық шақта Иманбайлармен ойнаған қалың тоғайдың ағашының сиреп кетуі оқырман психологиясындағы шындықпен қабысады. Бұл ауылда өскен, есейген әр оқырман үшін таныс әрі қымбат сәттердің өшпес бояуы. Адам психикасына жағымды әсер беретін мұндай қымбатты-сәттер өлеңнің 4,5,6-шумақтарында да тұнып тұр. Ал, өлеңдегі Ақсары, Серт, Үлгілі, Бабайқорған тәрізді елді-мекен аттары ақын «менінің» ғұмырбаяндық көрінісі ретінде ғана алынбаған. «Күттің бе мені үлгілі, Алыста жүрген Бабайқорғанның боласын» - деп келетін тұстарда ұлттық дүниетаным философиясымен сабақтасқан көркемдік түйін бар. Түйін - адам баласы айға ұшып кетсе де, туған жерге тағзым етерлік ақиқатты айтады.

Әдебиеттер:

1. Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1999. - 256 б;
2. Бегманов Қ. Күреңбел. - Алматы: Дәстүр, 2013. - 450 б.

Дүйсенбаева Райхан Исатайқызы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, e-mail: raihan-kz@mail.ru

Р. НҮРҒАЛИ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ОЙЛАУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада ғалым Р.Нұрғалидың қазақ әдебиетінің теориялық мәселелерін жаңаша зерттеп, қазақ әдебиетіне қосқан үлесі қарастырылады. Сонымен қатар әлемдік әдебиеттануда қалыптасқан теориялық тұжырымдар табиғатын ұлттық әдеби ерекшелікпен үйлестіре зерттегені туралы баяндалады.

Резюме. В статье рассматривается вклад ученого Р.Нурғалиева в казахскую литературу, исследованием по новому теоретических проблем казахской литературы. А так же рассказывается об исследовании природы теоретических заключений сформулированной в мировой литературоведении в сочетании с особенностью национальной литературы.

Summary. The article discusses the contribution of the scientist R.Nurgaliev in the Kazakh literature by researching theoretical problems of Kazakh literature under a new perspective. The following work also describes the research regarding the nature of theoretical conclusions, formulated in the world of criticism in the literary sphere and finally the combination with the feature of the national literature.

ҚР Мемлекеттік және Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлықтардың лауреаты, ҚР ҰҒА академигі, Ш. Айтматов атындағы халықаралық академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Рымғали Нұрғали – қазақ әдебиеттану ғылымына аса бағалы еңбектерімен зор үлес қосқан, әдеби жанр мәселелерін зерттеп, республиканың, ТМД елдерінің ғылыми қауымына өте мәлім көрнекті тұлға.

Энциклопедист-ғалымның зерделі еңбектері қазақ әдебиеттануының тұтастай бір кезеңін қамтиды. Ғалым мұрасы сан салалы. Біріншіден, ол-қазақ драматургиясының тарихын зерттесе, екіншіден, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуын зерделеді. Ғалым зерттеулерінің арналы бір саласы - Алаш қайраткерлерінің әдеби мұрасын тануға арналған еңбектері. Сондай-ақ Р. Нұрғали әдебиеттің теориялық мәселелерін жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастырды, ғылым үшін маңызды тұжырымдар жасады. Сондықтан ғалымның әр жылдары жарық көрген зерттеу еңбектерінің маңызды бөлігі әдебиеттанудың теориялық мәселелерін құрайды. Бұл тұжырымдар соңғы жылдары жинақталып, қайта қаралып, өңделіп, ертеректе «Телағыс» монографиясына, сосын «Арқау» жинағының екінші томына, кейін «Сөз өнерінің эстетикасы» атты кітапқа топтастырылды.

Әдебиеттің теориялық мәселелеріне тоқталған ғалым ұлттық ерекшелік мәселесіне көбірек көңіл аударады. «Көркемдік ойлаудың ұлттық ерекшеліктері негізінде қалыптасқан әр халықтың әдеби дәстүрі - үнемі өзгеріп, түлеп, байып отыратын рухани игілік. Әдеби дәстүр мен әдеби даму - әдеби қозғалыстың ажырамас тығыз диалектикалық байланыстағы құрамдас қайнарлары», - деп, теориялық талдауларға негіз болатын ұғымдарға тоқталады [1, 3].

Ғалым әлемдік әдебиеттануда қалыптасқан теориялық тұжырымдар табиғатын ұлттық әдеби ерекшелікпен үйлестіре зерттейді. Әдеби дәстүр мен әдеби даму, әдеби тұлға, әдеби байланыс және әдеби процесс турасында ойларын жүйелеп, жекелей жасалған талдауларды бір арнаға тоғыстырып, тұтас ой қорытады. Заманауи әдебиетке қажеттілігі – өмірлік шындық пен көркемдік шындық, жазушы дүниетанымы мен шығармашылық, нақты дерек пен қиял қарым-қатынасын таныта отырып, бұлардың әсер-ықпалын көрсету, заңдылықтарын зерделеу екенін ерекше атап көрсетеді.

Филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының доценті Ж. Ө. Айтмұхамбет өзінің «Рымғали Нұрғали зерттеулеріндегі теориялық әдебиеттану мәселелері» атты мақаласында мынадай тұжырымдар жасайды. Р.Нұрғали Аристотельдің әйгілі «Поэтикасына» да тоқталып, бұл еңбектегі теориялық тұжырымдардың табиғатын талдайды. Бұл көне дәуір жәдігерін «эстетиканың алғашқы сатысы» десе, қайта өрлеу дәуіріндегі француз Никола Буалонның «Поэтикалық өнер», неміс топырағында туған Лессингтің «Лаокоон немесе кескін өнері мен поэзияның шекарасы туралы» еңбектеріне де тоқталып өтеді. Өзінің теориялық тұжырымдарын жасамас бұрын аталған еңбектердегі пайымдарды саралап, салыстырады. Академик орыс сыншысы В.Г. Белинский мен Чернышевский еңбектеріне ерекше назар аударып, теориялық пайым-пікірлерін ерекше бағалайды. Чернышевскийдің «Өнердің болмысқа эстетикалық қатынасы» атты диссертациясындағы аса бағалы тұжырымдарды көрсетеді.

Р.Нұрғалидың теориялық мәселелерді қарастыруын төмендегідей жүйемен сипаттауға болады:

а) өнер табиғаты, оның даму кезеңдері туралы құнды ойлар айтады;

ә) өнердің даралық сипаты, құдыреті – образда дей отырып, осы образ табиғатын танытады;

б) әдеби-теориялық тұжырымдардың бастау көздеріне үңіле отырып, олардың мән-мағынасына тоқталады;

в) әдебиеттану ғылымындағы мектептер мен олардың негізгі ұстанымдары, бағыт-бағдарларын таразыға салады;

г) әдеби байланыста маңызды орынға ие көркем аударма теориясын саралайды;

ғ) көркем туындыны дүниеге әкелуші шығармашылық тұлға хақында тұжырымдар жасайды.

Ғалым әдеби қозғалыстың диалектикалық бірліктегі екі арнасы әдеби дәстүр мен әдеби дамуды қарастырып, ұлттық әдебиетіміздің інжу-маржандарын сыншылық терең талғаммен талдап береді. Дәстүр жалғастығы, әдебиеттің әлемдік өнер қазынасынан,

ғасырлар тудырған ұлттық рухани игіліктерден үлгі ала отырып, классикалық туындылар берген туған әдебиетіміздің көрнекті тұлғалары жайында танымды толғамдар жасады.

Ғалым әдебиеттің халықтық мәселесін қарастыруда өткен ғасырлардағы зерттеулерге ден қояды. XX ғасырдың басында әлеуметтік күреске араласқан қазақ оқымыстыларының ішінде М.Әуезов 1918 жылы жазған «Ғылым тілі» мақаласында «Ғылымда мән жоқ, пайда жоқ» деген пікірге қарсы болады. Немістің ұлы ғалымы Ш.Руссоның концепциясына қосылмай, халық пен өнерді табыстыру үшін халықты биік эстетикалық өреге көтеру керек десе, Гегель ғылымдағы диалектиканы қолдағанмен идеализмді жақтап, халықтық сипаттағы көркем шығарманы, творчествоны бағалаудың басты крейтері идеализм дегенді айтады. Осы пікірлерге тоқтала келіп ғалым XIX ғасырдағы революцияшыл-демократтар зерттеген мәселесі әдебиеттің азаттық күреспен байланыстылығына тоқталады. Сыншы В.Белинскийдің жазушы Гоголь шығармаларын талдағанда: «Плюшкин, Манилов, Чичиковтарды орыс халқының жарасы деп, шын суреткерді жеңісті шақтардың, салтанатты күндердің жыршысы емес, кінәраттың сыншысы, аурудың емшісі» десе, Добролюбовтың «Орыс әдебиетінің дамуында халықтың қатыс дәрежесі жайлы» еңбегінде өмір ешқашан теорияның сүрелері, қағидалары ізімен жүрмейтіндігін, керісінше әдебиет өмірге қарап бой түзейтіндігі туралы дәлелдерін растайды. Ғалым әдебиеттің халықтық сипатын анықтап, оны екі арнаға бөледі. Біріншісіне – елдің өз ішінде, халықтың арман тілегінен туған фольклорлық шығармаларды, екіншісіне-дара творчестволық тұлғалардың ана тілінде өз халқының өмірін, тұрмысын психологиясын рухын бейнелеуін жатқызады. Сондай-ақ, халықтық сипат белгілі бір елдің әдеби тілі үшін күресуі кезінде басталып белен алатынын басып айтады. Ғалым ана тілі – ананың ақ сүті, сондықтан да әдебиеттің халықтық сипаты ана тілімен бірлесіп, небір образдың көркемі, ана тілінде ғана ашылатынына зор көңіл бөледі. Бұның дәлеліне Шекспир шығармаларындағы Ренессанс заманының мәселелері, Лев Толстой шығармаларындағы орыс халқының тағдыры, ащы шындығы алынып, көркем шешім табатынын келтіреді. Әдебиеттегі байланыс, бір біріне әсер ету, ықпал жасау мәселелеріне ден қойып қарастырады.

«Әуелгі кезде өрлеген, өскен әдебиет кенже әдебиетті көбіне еліктеу арнасына түсіретіні рас. Бұдан кейін сыртқы пішін ғана емес, ішкі мазмұнды игеру басталмақ. Халық жан-жағына қарайды, басқада бармен өзінде барды салыстырады. Болашақ өткелдерін іздеу үшін өзінің өткеніне қарайды» [1. 126] дей келіп, осы үрдіске мән берген қазақтың күрескер ақындары С.Сейфуллин мен І.Жансүгіров шығармаларында өз елінің тарихи шежіресін жасауды алдарына мақсат етіп қойғандарын айтады.

Ғалым қазақ әдебиетіндегі көркемдік шындық пен өмірлік шындықтың, дүниетаным мен шығар-

машылық, дерек пен қиял арасындағы қарым-қатынасты ашып, өнердің бір-біріне әсерін, ықпалын, өсуін көрсетіп, таразылайды. Қазақ әдебиетінің даму барысына, сан жағынан, сапа жөнінен өсуіне, жанрлық формалардың, шеберліктің баюына, қазіргі заман адамдарының бейнесінің жасалуына көз салып, әдебиетіміздегі жаңадан туып жатқан қарым-қатынасты бейнелеп көрсету үшін, әлі де талай ізденістің, күш жұмылдырудың қажет екендігін баса айтады.

Ғалым архитектураның техникамен, қоғамның экономикалық қарым-қатынастарымен өте тығыз байланысып жатқанын, бұл өнердің кеңістікке қатысты екенін, оның табиғатпен, таумен, жермен, халықтың ұлттық ерекшеліктерімен тамырластығы, ондағы тарих іздерінің сайрап жатқандығы жайында әдемі суреттейді. Оған мысал ретінде қазақ топырағындағы әйгілі Қожа Ахмет Яссауи кесенесі мен сол жерде сүйегі жатқан түркі тілдес әдебиеттер тарихының өкілі ақын,философ Қожа Ахмет Яссауи өмірі мен шығармашылығын алып, зерделі ойларды алдыңызға жайып салады. Р.Нұрғали дәстүр мен жалғастық, халықтардың байланыстары тұрғысындағы методологиялық тұжырымдарға сүйене отырып, әртүрлі жанрлардағы дүниежүзілік және қазақ сөз өнерінің байланыстарының мәнін ашады. Ғалымның ерекше қарастыратын мәселесі - әрбір халықтың жазба әдебиеті, оның ішінде поэзия, проза, драматургиядан, ежелгі мәдени мұралардан бастау алатындығы.

Ғалым зерттеулерінің тағы бір құндылығы - өнердің табиғаты, қоғамдық қызметі, пәні атты мәселелерді зерттеудің тарихына баға беруі. Сонымен бірге ғалым мүсін, живопись, музыка өнер түрлеріне тоқталады.

Мүсін өнері адамның рухани байлығын дене сұлулығы арқылы танытса, живопись әрекетті бір сәт, бір көрініс арқылы ғана бейнелесе, музыкада нақтылық аз болғанымен сезімге сәуле береді деп өнер табиғатының қасиеттерін аша талдайды. Бетховеннің үшінші симфониясындағы, Хачатурянның «Спартак» балетіндегі, қазақ күйлеріндегі ырғақтарды тудыратын көне дәстүр, әдет-ғұрыптар, халықтың әлеуметтік өмірі, өз топырағы, тау –тасы болғанын айтады. Осы өнер түрлерінен театр өнерін бөліп алып қарастырады. Театрдың - құрама өнер екендігіне, мұнда әдебиет те, музыка да, живопись те қатар жүретініне ерекше көңіл бөледі. Драманың туу тарихына үңіліп, оны халықтың азаматтық тарихымен, рухани дамуымен байланыстылығын айтады. Қоғамда болып жатқан қақтығыстар, әлеуметтік тартыстар, жаңғырулар, төңкерістердің нәтижесінде драманың шырқап өсетіндігін айтады. Драманың жанрлық табиғатын, бітім сипатын тану үшін, «Драмалық тартыс, драма композициясы, драма мен театр байланысы» деп үшке бөледі. Ғалым драманың объектілеріне тоқталады. Тартысты өмірдегі қайшылықтардың көрінісі десе, конфликтіні драмалық формалық ерекшеліктерді анықтайтын түрі екенін айтады. Ю.Айхенвальдтың «Театрды жоққа шығару» деген мақаласындағы

тұжырымына қарсы болады. Шекспирдің, Гетенің, Чеховтың осы жанрға жауапкершілікпен қарағанын жазады. Сонымен бірге суреткерлер тағдыры театрмен, драматургиямен бірлікте болғанына классиктерден Шекспирді, Гетены, Мольерді, Шиллерді келтірсе, қазақ саңлақтарынан Ж. Шанинді, М.Әуезовті, Ш.Хұсайыновты мысалға келтіреді. Ғалым синтетикалық ерекшеліктерімен көрінетін театр, кино, теледидардың мүмкіндіктеріне жеке-жеке тоқталып, қызметтеріне баға береді. Р.Нұрғали театрдың шығу тегінің тануға Шығыстың көне мәдениетіне зер салады. Ал грек өнерінің Европа театрларының туып, өркендеуіне негіз болғанын жазады. Грек театрының шығу тегін тарата айтып, ғылыми дәйектемелер келтіреді. Грек театрының, драма өнерінің шарап, жеміс, молшылық құдайы–Дионис құрметіне құрбандық шалу салттары кезінде басталғаны жайында М.Әуезов «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» деген еңбегінде жазды. Р.Нұрғали батыс Европадағы театрдың туу тарихы жөніндегі ғылыми деректерге тоқталады. Зерттеушілер Батыс Европада театр мен драма өнеріне діннің ие болып, адам санасына ықпал ету үшін пайдаланып, литургиялық қойылымдар көрсетілгенін жазды. Ғалым осы зерттеулердегі литургиялық драматургияның Миракль, Мистерия, Моралите, Фарс деп аталатын формаларының әрқайсына түсінік бере талдайды. Орта ғасырлардағы театрдың даму тенденциясы халықтық арналарға жақындап, пьесалардың өзегі өмірден алынған оқиғалар, қарапайым тіршілік иелері бола бастады да бұл сарындар Ренессанс, қайта өрлеу заманындағы әдебиеттің негізі болды. Орта ғасырларда Грек мәдениетінен көп озық үлгілерді қабылдаған Италиядағы «Дель арте» театрының тарихына тоқталады: бұл театр импровизациялық, суырыпсалма дәстүріндегі театр екенін, дайын мәтіннің болмауы, тек жоба мен сценарийдың болатынын, әр әртістің өз сөзін өзі ойлап табуы керек екенін айта келе, «Дель арте» театрын типологиялық жағынан қазақтың айтысына ұқсастырады. «Қазір бұл жанр фольклордың бір нұсқасы ретінде зерттеліп жүр, негізінде айтыс өнері ұлттық драма мен театрдың ежелгі үлгісі ретінде зерттеліп, тексерілуі керек» деген дәйекті тұжырымдама жасайды.

Орыс оқырмандарына Шекспирді жеткізген орыс аудармашыларымен бірге, қазақ топырағында тұңғыш сөйлеткен Мәжит Дәулетбаевты ерекше ағайды. Қазақ жерінде жоғарыда айтылғандай театр да, драматургия да болмағаны анық. Сол уақыттағы болып жатқан қоғамдық қарым-қатынастар нәтижесінде Орал, Орынбор, Семей, Қызылжар шаһарларында кейбір үйірмелер жұмыс істей бастады. Семинария, гимназия, школалардан оқыған қазақ жастары Европа театры, драматургия тарихын оқып, біліп жүріп, өз халқының тұрмысынан, салт-санасы, фольклорынан соларға ұқсас формаларды іздеп, тапты. Бұған мысал ретінде М. Әуезовтің пікірлерін, 1914 жылы Семейде Абайға арналған кеште «Біржан мен Сараның» қойылымын, К.Тоғысовтың «Надандық құрбаны» деп

аталатын тұңғыш пьесасын алады. Қазақтың тұңғыш режиссер драматургі Ж. Шанин театрдың туып қалыптасуына көшбасшы болғанына тоқталады. Қ. Қуанышбаев, И. Байзақов, Ә. Қашаубаев, С. Қожамқұлов, Е. Өмірзақов, Ш. Айманов секілді өнерпаздар үлес қосты. Сонымен бірге драматургияның өрлеуіне Ж. Шаниннің, М. Әуезовтің, С. Мұқановтың, Ә. Тәжібаевтың, Ә. Әбішевтің, Ш. Хұсайыновтың, Қ. Мұхамеджановтың, Т. Ахтановтардың еңбектерінің ерекше болғанын ғалым зерттеуінен көреміз.

Ғалым «Қашанда театр сахнасы – күрес сахнасы, әлеуметтік күрес, моральдық күрес, психологиялық күрес» деп, театр өнерінің ерекшелігін баса көрсетеді. Бұдан ары сахна өнерінің бір түрі балет жайында сыр шертеді. Бұл сахна өнерінің көркем идеяны музыкалық-хореграфиялық образ арқылы ашатынын, жазушының, сазгердің, балетмейстердің, суретшінің еңбегінің тоғысатынын айтады. Балет өнерінің өзегі би екенін, би үлгілері негізінде қойылған неше түрлі спектакльдердің тарихын баяндайды. Би өнерінің адамзат тарихымен бірге жасап келе жатқандығын, ежелгі мәдениет ордасы болған Қытай, Индия, Мысыр елдерінде билеу техникасының шарықтай дамығанына тоқталады. Ал Европада Ренессанс заманында бұл өнер түрінің өркендегенін, балет өнерінің тарихындағы жаңа кезең Парижде 1661 жылы Корольдік би Академиясының құрылуымен, өмірге опера-балет, комедия-балеттің келгенін жазады. Ұлы драматург Мольердің «Мылжындар», «Еріксіз үй болу» комедия балеттерін, Ж. Навер Корнельдің «Балет жайлы хаттар» еңбегіне зор баға береді. «Бүгінгі дүние жүзілік балет өнерінде әртүрлі философиялық-эстетикалық ағымдар әсері көрінбей қалған жоқ. Абстракциялық жипопись ықпалымен қойылған спектакльдерде пластикалық, әсем би орнына арсы-күрсі механикалық қозғалыс, әсіре қызыл акробатикалық қимыл басым, формалистік ізденістерді ғана сипаттай алатын дүниелер туды» [1 с.386-410] Орыс балет өнерінің бастау тарихына да көз жүгіртіп, XIX ғасырдың алғашқы жартысында орыс балеті ұлттық өнердің бір саласы болып, әбден қалыптасқанын айтады. Аз уақыт ішінде биікке көтеріле білген қазақ балетінің тарихында тұңғыш қазақ режиссері Ж.Шанин ұлттық балеттің негізін салып, «Қоян бүркіт», «Киіз басу», «Өрмек би», «Шашу» сияқты билерді сахнаға шығарғанын мақтана жазады. Ұлтымыздың ұлттық, даралық ерекшелігін айқындайтын, дала әуендері, қобыз, домбыра ырғақтарымен өрнектелген «Қамбар-Назым», «Достық жолымен», «Аққұс туралы аңыз» балеттерінің даму заңдылықтарын ашып көрсетіп береді. Зерттеулерді зерделей келе ғалым эстетиканың бір бұтағы-әдебиеттану ғылымының үш саласын көрсетеді: әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдебиет сыны. Әдебиет теориясының қарастыратыны – көркем әдебиеттің әлеуметтік мәні, таптық сипаты, қоғамға жасайтын ықпалы. Ол ғылыми зерттеудің методологиялық негіздерін ұсынады, талдаудың принциптерін көрсетеді. Ғалым әдебиет теориясын әдебиеттану

ғылымының көшбасшысы деп қорытады. Ал әдебиет тарихы бір халықтың әдебиетін тарихи процесс ретінде алып зерттейтінін айта келіп: Мұнда жеке фактілер ғана емес, негізінен әдебиеттегі күрделі құбылыстар, ағым, бағыттар тексерілімек. әдебиет тарихы қашанда халықтың қоғамдық, азаматтық тарихымен сабақтас, әдебиет тарихының жасалуы-халықтың марқаюы, халықтың өрге шығуы, халықтың кәмілетке шығуының белгісі. Әдебиетінің тарихы жоқ халық- ержетпеген, марқаймаған халық деп ой түйеді. Ғалым әдебиет сыны жайында толғалы пікірлер айтып кетеді. Әдебиеттанудың үш саласын бір – біріне қарама-қарсы қоюшыларға қарсы шыға отырып ғалым, әдебиет тарихы, сыны, теориясы «айдынға келіп құятын үш өзен іспетті, олардың тоғысар, табысар жері – бір. Олар өз ара нәр береді, бояу қосады, ажар кіргізеді»-дейді.

Әдебиеттану ғылымының қосалқы салаларына библиография, историография, текстологияны жатқыза келіп, бұлардың ішіндегі текстологияға ерекше мән беріп, оның қызметіне, мақсатына тоқталады. Әдебиеттану ғылымының тарихында белгілі мектептер мен үлкен ағымдар болғанын айта келіп, олардың әрқайсысының қызметін ашып айтады. Р.Нұрғали қазақ өнері жайындағы әңгімесін шығыстың Аристотелі атанған данышпан ғалым Фарабиден бастап, оның әсемдік, көркемдік туралы, гормония заңдары жайындағы ойларын ортаға салады. Ғалым осы Фараби заманынан кейінгі уақыттардағы халқымыздың өнері, әдебиеті туралы әртүрлі елдер ғалымдарының әр кезеңде айтқан пікірлері әлі жүйелі түрде зерттелмегенін ескерте кетеді.

Өнер салаларын саралай талдап берген ғалым бәрінің объектісі, пәні – адам өміріндегі әлеуметтік қарым-қатынастар екенін, өнердің әрқайсысы да өз жүйесінде өмір құбылысын терең жан-жақты бейнелейтінін айтады: «Өнердің әрқайсысы өз жүйесінде өмір құбылысын терең, әрі жан жақты бейнелейді: адам портретін живописьтей дәл беретін сала жоқ; қоғамдық қатынастарды, әлеуметтік тартыстарды, күрестерді, психологиялық құбылыстарды әдебиеттен сенімді көрсететін сала жоқ; нәзік сезім, ыстық жалынды музыкадай жеткізетін сала жоқ.»- деп өнер табиғаттарының өзіндік ерекшеліктерін жүйелейді. «Эпиграмма - өнер, ендеше қарапайым сөз оған неге жатпайды? Новелла - өнер туындысы, ал журнал хроникасындағы кез келген хабар неге қатарда емес? Пейзаж - өнер, топографиялық сурет неге олай емес?» деп [2. 176.] Италия идеалисі рухани өмірдегі ұғымның бәрін өнерге жатқызады. Ғалым бұл байламнан кез келген ұғымның өнерге жататынын, шын өнердің шекарасы жойылып, эстетика мен тіл білімінің бір арнаға түсетіні жайында тұжырымдарын жасайды: Өнердің даралық сипаты, құдіреті образда екенін, айта келіп образды философиялық ұғымда, психологиялық ұғымда, өнердегі ұғымда деп үш түрге бөліп, талдайды. Әрбір әдеби көркем шығарма тәсіл-құралдарды талғап, іріктеп пайдаланудан басталатынын таныған ғалым образдың бір үлгісіне зер салады:

Мен тауда ойнаған қарт марал

Табаным тасқа тиер деп

Сақсынып шыққан қиядан

Бұл ақиық ақын Махамбеттің өлеңінен алынған үзінді. Осы өлең арқылы ғалым жеке сөздердің әр түрлі құбылыстарды қамтып, бірін-бірі айшықтап тұрғанын жазып, «тұтас суретті бөлшектеп көрейік: тау, қарт, марал, табан. Тау биіктіктің, өрлеудің, мәңгіліктің тұлғасы, табиғаттың өзі. Қарт марал - тіршіліктің еңкейген шақтағы адам өмірін еске түсіреді. Марал – сұлулық іспеттес. Қарт марал дегенде жана ұғым туғандай: сфинкс, кентавр сияқты перзент десе ішкен асын жерге қоятын қазақтар кейбір сәтте сәбидің табанынан сүймей ме» деп тебіренеді. «Сөзімде жаз бар шыбынсыз»... деген ұлы Абай өлеңінің үзіндісін келтіріп, «ақын қиялындағы іріктеліп, сұрыпталып жасалған суреті бірнеше құбылыс тың тоғысқан сәтінен пайда болған жаңа дүниені» көз алдыңызға әкеледі. Ғалым образдылық табиғатына, сөздің берілу қасиетіне байланысты зерттеулерді қарастырады. М.Горький атындағы әлем әдебиеті институты ғалымдарының еңбектерін атап өтіп, өткен ғасырдағы украин тілші-әдебиетшісі А. Потебняның әр сөздің шығуын құбылыстар арасындағы ұқсастықпен, іргелестікпен шендестіре қарастырғанын айтады. Оның көрсетуі бойынша, сөзде екі қабат бар: Сыртқы қабат–ұғымдық қабат, ішкі қабат-образдық қабат. Керісінше, сыртқы қабат–проза, ішкі қабат – поэзия. А.Потебня «Сөз – көркем шығарманың барлық қасиетіне ие» деп сөз қасиетін ашып береді. Осыларды мысалға келтіре отырып ғалым өзіміздің ұлттық топырағымыздағы образдың жасалуына, тілге қатысты мәселелерін зерделейді. Қазақтың «жүркер», «бақай құрт» сөздерінің, І. Жансүгіровтің «Жерің анау- жасыл жолақ кілемдей, Желің мынау – жігіт айтқан өлеңдей, Көлің анау – той қып жатқан ауылдай, Күнің мынау – елжіреген енеңдей» деп суреттелетін өлеңіндегі құбылысты қатар алып суреттеудегі мәнін, көркем образдың нақтылығын ашып, ұлттық ерекшелікті көрсетеді дей келе: «образға бірінші тән қасиет – ұлттық ерекшелік, ұлттық бояу, сондықтан да ешбір суреткер тілге, ұлттық бояуға зорлық көрсете алмайды. Біз мысалға келтірген жоғарыдағы қарт марал, шыбынсыз жаз, той қылған ауыл дегендер қазақ ұғымдары» - дейді. [1.366.] Р. Нұрғалидың бұл зерттеуі - дүниежүзілік ғылымындағы тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-мәдени байланыстар тұрғысында жазылған, жаңаша бағыттағы іргелі еңбек болды.

Қолданылған әдебиеттер

1. Нұрғали Р. Арқау. 2-томдық шығар. жинағы. 2-том.
2. Гегель Г.В.Ф. Эстетика туралы лекциялар // Әдебиет теориясы. Нұсқалық. Р.Нұрғали. Астана: «Фолиант»,
3. Потебня А.А. Слово и миф. М.: Правда, 1989.
4. Аймұхамбет Ж.Ә Рымғали Нұрғали зерттеулеріндегі теориялық әдебиеттану мәселелері./ Әдебиет порталы, 2014ж.

Афанасьева Алена Сергеевна

докторант PhD 3 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби

e-mail: alenchika@mail.ru

Научный руководитель – к.ф.н., доцент Н.К. Сарсекеева

**«РОДИНА-ЧУЖБИНА» КАК РЕАЛИЗАЦИЯ АРХЕТИПА «ДОМ»
В РОМАНЕ И. ШУХОВА «ГОРЬКАЯ ЛИНИЯ»**

Резюме. Данная статья – попытка сюжетной реконструкции архетипа «ДОМ» на материале романа И. Шухова «Горькая линия». Помимо общего исторического контекста, важного для понимания романа, в статье приводится анализ хронотопа, позволяющий проследить взаимоотношения между двумя разными этносами, этапы сложного освоения казаками нового пространства, процессы отчуждения и обретения Родины.

Ключевые слова: архетип, русскоязычные писатели Казахстана, «СВОЙ vs ЧУЖОЙ».

Summary. This article is an attempt of plot reconstruction of the archetype "home" on the material of Ivan Shukhov's novel "Bitter line". In addition to the general historical context, which is important for an understanding of the novel, the article provides an analysis of the chronotope, which allows to trace the relationship between two different ethnic groups, the complex stages of mastering by the Cossacks of the new space, the processes of alienation and acquisition of the motherland.

Key words: archetype, Russian-speaking writers of Kazakhstan, "YOUR OWN vs FOREIGN"

Түйін. Аталмыш мақала – И.Шуховтың «Горькая линия» шығармасы материалының негізінде «ҮЙ» архетипін сюжеттік қайта құру талпынысы. Романды түсінудің маңыздылығы болып табылатын тарихи мәнмәтіннен басқа, мақалада екі этнос арасындағы қарым-қатынасын, қазақтардың жаңа аумақтарды игерудегі қиындық кезеңдерді, Отаннан айырылу және қайта ие болу үрдістерін анықтауға көмек беретін хронотопқа талдау жасалынады.

Кілт сөздер: архетип, Қазақстанның орыс тілді жазушылары, «Өзінік» және «Өзге».

«Горькая линия» – цепь искусственных укреплений от Яика до Иртыша на Западно-Сибирской окраине, которые были призваны отгородить русское правительство от кочевников «великой и древней степи» [1]. Как и все остальные топосы в романе, Горькая линия одновременно географически достоверна и метафорична. Линия фортовых укреплений выстроена вдоль пресно-горьковских озер, которые не только вертикально расположены по отношению друг к другу, но и имеют характерный горький вкус: «Камышловские озера, кроме линейного расположения, отличаются от других озер составом своей воды, имеющей горько-соленый вкус. Еще академик И.П. Фальк отмечал, что местные

жители вынуждены зимой заготавливать пресный лед и хранить летом во многих погребах для варки пищи и питья. Линия укреплений заслуженно стала называться Горькой или Пресно-горьковской» [2, с. 53]. Картограф Д.Н. Фиалков отмечает:

«Строительство крепостей, их обслуживание требовало много рабочей силы. На работу в крепости направлялись колодники «за преступления, за продерзость против помещиков», ссыльные запорожцы. Горькая линия была связана с горькой судьбой. Одновременно на линии посылались художники и мастеровые люди.

В 1765 году на юг от Горькой линии выделяется запретная для кочевников полоса шириной 10 км, отмечаемая на местности знаками. При каждой крепости формируются предместья, в которых жили отставные и семьи казахов. Между укреплениями образовывались заимки, происходило заселение прилегающих трактов ямскими слободами. Крестьяне, жившие в станицах Горькой и Иртышской линиях в 1847 году, считаются «поверстанными в казаки» и образуют многочисленное казачье сословие, на которое ложатся большие тяготы по обслуживанию укреплений, обязанность защиты обширного края от вторжения и охрана общественного порядка» [2, с.60]. Как видим, Горькая линия была сооружена как граница между своим миром и чуждым – миром кочевников. Архетипическая пара СВОЙ vs ЧУЖОЙ представлена здесь в интенсивной конфронтации. Однако несколько иначе выражено отношение к степи (заведомо ЧУЖОМУ пространству) в романе. Уже в первой его части читаем определение: Степь. Родимые, не знавшие ни конца ни края просторы. Повествователь называет степь великой и древней, отдавая ей дань почтения.

Эпитет родимые, поясняющий степные просторы, позволяет квалифицировать их как СВОЕ ПРОСТРАНСТВО, ДОМ. Степь представлена в первой части в нескольких временных модусах. Первый из них – план настоящего и «вечного настоящего», когда описание пространства происходит в системе номинативных синтаксических конструкций и предложений, предикаты которых наделены значением перманентности, извечной повторяемости определенных событий.

Родимые, не знавшие ни конца ни края просторы. Одинокое ветряки близ пыльных дорог. Неясный, грустно синееющий вдали росчерк березовых перелесков. Горький запах обмытой предрассветным дождем земли. Азиатский ветер, пропитан-

ный дымом кизячных костров. Трубный клич лебедей на рассвете и печальный крик затерявшегося в вечерней мгле чибиса [1].

В подобных «номинативных зарисовках», которые, тем не менее, осложнены дополнительными пропозициями, уже ощущается импрессионистический стиль художника, улавливающего «целое» и передающего это «целое» в неповторимых оттенках цвета, света, эмоционального настроения. Дальнейшие предложения обретают явственную предикативность, которая связана с непосредственным наблюдением героя над здешними землями, со знанием и пониманием их природы:

До боли в глазах сверкают там в знойную летнюю пору ковыли и озера, а зимой – белые, сахарные снега. Гулко гудит на рассвете под некованным конским копытом широкий тракт. Неподвижным и тусклым становится ночью шафранный зрачок зверя, притаившегося в придорожном бурьяне. Бесшумно, медлительными дремотными кругами опускается в предзакатный час на одинокий степной курган орел. Равнодушный и безучастный к великому окрестному безмолвию и покою, он садится на вершину намогильника и долго точит потом об осколки гранитной гробницы свой стальной, окантованный траурной прошвой клюв.

Джигитует в родимых просторах ветер, пропитанный солью степных озер и дыханием далекой пустыни. И плывут, плывут безучастные к жизни и смерти, кочуют из края в край над этой землей легкие, как паруса, облака [1].

Второй раз просторы названы повествователем «родимыми»; более того, земля для рассказчика – «эта», то есть «своя, родная». Исторически за местоимением «этот/эта/это» зафиксировано значение наименьшей отдаленности, им определяют самое дистанционно близкое к говорящему. Вторая степень отдаленности закреплена за местоимением «тот», третья – за местоимением «он».

План прошлого органично вплетается в настоящее, образуя с ним временной синтез:

Жестокие предания, легенды и песни хранит в себе эта степь. Суровые гребни курганов и проросшие ковылем и бессмертником камни древних гробниц напоминают о битвах и сечах воинственных предков, о кровавых маршах диких племен и орд, прошедших с огнем и мечом по этим равнинам [1].

Прошлое-в-настоящем сменяет давнепрошедшее время, главная задача которого – указать читателю на события, которые остались далеко за пределами настоящего и больше не повторяются:

Вдосталь показавала, поатаманила некогда в этом краю и пришлая из Прикаспийских пустынь, с Дона, Волги и Яика казачья вольница. И по полузабытым лихим и тревожным песням ее можно судить о том, как, бывало, отгораживались на Горькой линии частоколом, водой и рвами линейные ка-

заки от немирных своих соседей; как закладывали они лет двести тому назад в этих местах и поныне существующие земляные крепости, маяки и редуты [1].

О том, что пришлая казачья вольница поатаманила в далеком прошлом, свидетельствует местоимение некогда. Усиливает значение давнепрошедших событий глагол бывало и инверсированная дата лет двести, указывающая на неточность памяти, отдаленность описанного. Далекое прошлое как временной модус несет важную смысловую нагрузку, обозначая неактуальность исторических событий для настоящего момента (= «Но все прошло, поросло ковылем-травой»). Крепости существуют и поныне, но отношения к степи как к ЧУЖОМУ, ВРАЖЕСКОМУ пространству у казаков больше нет. Ограды ставились «некогда», как «некогда» царило их немирье с соседями. Время очень важно здесь для понимания трансформации отношения людей к месту: то, что было ЧУЖИМ, стало СВОИМ, т.е. стало ДОМОМ.

Наше пристальное внимание в временному модусу обусловлено стремлением показать, насколько меняется содержание архетипа в зависимости от исторического и человеческого факторов. Повествователь сообщает, что от предков (а вместе с ними – и от их отношения к ЧУЖОМУ) остались полувыровненные временем рвы. Символически наполовину (и это важно: наполовину, но не полностью) выровнена сама граница между двумя архетипическими пространствами.

Действие романа разворачивается в станице Пресновская, которая делится на два непримиримых края: Ермаковский и Соколинский. Причина их вражды – в генетическом (по статусу происхождения) и в материальном неравенстве. Первые знамениты «крестами и грамотами», вторые – «нуждой да песнями» [1]. Особо следует отметить и тот факт, что Соколинскую часть станицы сформировали «иногородние пришельцы из разного люда». Их сословию в романе дана специальная номинация – «приписные казаки», т.е. не исконные, а «приписанные», принятые в казачество по распоряжению правительства. Землю, отданную им в надел, соколинцы вверяют ермаковцам из-за нужды, становясь батраками. Отношение казаков к «приблудным» Шухов изображает на примере «хохла» Дениса Поединка, которого первые принимать не желают:

– Из тебя, слышь, казак, как из моего подживотника тяж! – насмешливо крикнул Поединку школьный попечитель Ефрем Ватутин [1].

Как видим, станица Пресновская – пространство, которое дифференцировано на зоны СВОЕ – ЧУЖОЕ – ЧУЖДОЕ, причем СВОЕ и ЧУЖОЕ сосуществуют в пределах одного локуса, создавая в нем социальное напряжение. Отношение казаков к ЧУЖДОМУ (казахам) не просто враждебно, но

безапелляционно. Примером тому служит сцена романа, когда нечистые на руку казаки решают продать своему одностанчанину сенокосный участок, по праву принадлежащий казахам:

Вся закавыка была в том, что участок этот был не казачий, а принадлежал казахам соседнего аула. Но, по молчаливому согласию между собой, казаки решили продать этот сенокос, выдав его за войсковой надел, а с истинными владельцами его – казахами – поладить потом, как бог приведет [1].

Этот небольшой фрагмент позволяет нам реконструировать «аттитюдный фон» романа, то есть отношение казаков к своим соседям, доминантой которого является пренебрежение, нежелание считаться с другим этносом, подспудное восприятие чужой собственности как своей. Эти черты представляют казаков в резко критическом свете; в свое время М. Горький хвалил Шухова именно за подобную объективность в описании соотечественников. В приведенном отрывке проявлено и «господское» отношение казачества к «имперской колонии» - землям кочевников. С ЧУЖИМ «не стоит считаться», потому что он не вписывается в систему координат родной культуры. Л.Н. Гумилев объясняет это так: «Когда какой-либо народ долго и спокойно живет на своей родине, то его представителям кажется, что их способ жизни, манеры, поведение, вкусы, воззрения и социальные взаимоотношения... единственно возможны и правильны. А если бывают где-нибудь какие-либо отклонения, то это – от «необразованности», под которой понимается просто «непохожесть на себя» [3, с. 22].

По мнению В.В. Колесова, весь мир делится на своих, объединенных культурой, языком, верой, землей, и на чужих – носителей другой культуры, языка, веры, пришельцев из других стран [4, с. 64-65]. Эта оппозиция характерна для всех эпох, для всех стран. Родная культура «естественна», «нормальна», поэтому служит критерием оценки для людей, представляющих иные культуры. По объяснению З.К. Сабитовой, СВОЕ актуализируется в ряде параметров, а именно:

- государственности;
- общей территории;
- языке;
- вере;
- поведению;
- внешности [5, с. 278].

В зажиточных казачьих станицах было распространено слово «инородец», в котором заложено негативное отношение к прибывшим со стороны. В своем романе Шухов изображает несколько уровней «чуждости», из которых наиболее отчетливо проявлено три:

1. «Иные/другие» (не совсем чужие) среди своих, представители того же класса, сословия, этноса. Их гетерогенность может быть выражена в поведении, внешности, гендерном несоответствии

стандартам общества. Красноречивым примером такого несоответствия в романе служит образ соколинского казака Кирьки Караулова. Его отличают «странная несоразмерность» тела («Так, руки у него казались не в меру короткими по сравнению с тощим и длинным телом. Не совсем правильно были приставлены и глаза его шалфейного цвета»), «визгливый бабий голос», неспособность к адекватной самоподаче («И даже в одежде у Кирьки все было не так, как у добрых людей: на одной ноге, скажем, пим, на другой – опорок. То у него, смотришь, штанина одна короче другой, то, глядишь, ворот у малиновой рубахи небесного цвета»). Особенно деструктивным описательным элементом выступает здесь «бабий голос», свидетельствующий о несоответствии персонажа казачьему, «истинно мужественному» стандарту. Такую инаковость можно обозначить как «чуждаватость», которая обществом все-таки признается как «свое», хоть и несколько «неправильное».

2. «Чужие» среди своих, то есть «пришлые», «приписные» казаки, такие, как Денис Поединок.

3. «Чуждые», или соседи, представляющие другой этнос, казахи. В песнях казаки называют соседей «злыми кокандцами», «басурманами». Речь их они воспринимают как «неспокойную, гортанную». Они же пропивают чужую землю, не зная, как объясниться потом с соседями. Парадоксальна в романе сама ситуация соседства. Сосед – априори СВОЙ, близкий. Но в данном случае соседство это вынужденное, соседство-вражда.

Все три уровня инаковости объединены общностью территории, которая призвана служить ДОМОМ, но реализует эту функцию на данном этапе лишь номинально. Внутренняя разрозненность, конфронтационное отношение к соседям, отсутствие духовного единства не позволяют жителям станицы ощущать себя ДОМА в полной мере. Показательна в этом плане судьба Варвары Бушуевой (заметим, что имя это означает «чужестранка»), сироты, чья мать была наложницей-«иноверкой», взятой в жены станичным хорунжим Брандтом. Жизнь плененной проходила в станице за закрытыми ставнями (реализация семантики ДОМ-КРЕПОСТЬ). Казаки люто ненавидели «иноверку», считая ее виновницей всех возможных бед: пожара, падежа скота, голода. После смерти матери и самоубийства отца Варвара оказывается на попечении старика Иконникова. Нелюдимая, дикая девочка, «наследующая» черты характера пушкинской Татьяны, Варвара обретает себя благодаря этническому «символу» - татарским бусам. Украшение, несущее в себе намек на ее чужеземное происхождение, дарует Варваре чувство самости, выполняя функцию самоидентификации. Впервые узрев себя красивой, уверенной, Варвара берет в руки собственную судьбу и очаровывает видного казака Иакова Бушуева, однако этим поступком на-

страивает против себя односельчан. Иаков, будучи помолвленным, разрывает союз с прежней невестой, а «персидская княжна» (как называют в станице Варвару) навсегда становится для местных «ЧУЖОЙ»:

И если Варвара до своего рокового появления в кругу сверстниц имела в станице только недоброжелателей и завистниц, то после этого случая она нажила себе прямых и непримиримых врагов [1].

Беглая чета новобрачных, утратившая покровительство отчего дома, венчается в непогожий час в «холодной и сумрачной церкви».

Еще один из героев романа, Егор Бушуев – тот, кто поначалу стремится изменить собственный статус, завоевать расположение «вражеской» половины станицы Пресновка – ермаковской: «Денно и ночью мечтал он о том, как бы и ему завоевать почет в Ермаковском крае...» Шухов сохраняет русскую литературную традицию «говорящих имен», поэтому для понимания героя дешифровка его имени вполне целесообразна. В имени «Егор», имеющем древнегреческие корни (пер. – «земледелец, пахарь») репрезентировано как рабоче-крестьянское происхождение героя, так и его отношение к земле. Он – труженик, «благоустроитель» земли. Фамилия «Бушуев» намекает на характер героя и революционную функцию его сына Федора (имя которого – «Дар Божий» - эксплицирует мотив будущего спасения, примирения враждующих). Несмотря на то, что Бушуев участвует в незаконной продаже земли ермаковцам, он нравственно ощущает неправильность этого поступка:

Да, дело было нечистое. В душе старик это отлично понимал [Шухов].

Особой витальной силой в романе наделены женские образы, каждый из которых на метафорическом уровне представляет собой природное, степное начало. Ключевые женские характеры, выступающие элементами божественной диады «Мужчина – Женщина» («Муж – Жена»), - это спутницы жизни главных героев: Федора Бушуева, Иакова Бушуева, Алексея Стрепетова. Даша, Варвара и Наташа – «природные сестры», выписанные автором с исключительной повторяемостью внешних и внутренних черт. Все три девушки «лучисты», «пронизаны солнцем», «пахнут степною полынью» и «ветром». Приведем для примера описание Натальи Скуратовой:

Как правило, Наташа появлялась в столовой в белом ситцевом платьице, сияя свежестью, легкостью, чистотой. Яркое полуденное солнце жарко горело в короне золотистых ее волос, дробилось и вспыхивало в прозрачных мочках маленьких ее ушей. И, как всегда, она пахла степными горькими травами, солнцем. Она поднимала на есаула свои большие, насмешливые, притворно холодноватые глаза, и он видел, как мелко трепетали темные ее

ресницы, будто никогда не затихал в них полевой вольный и легкий ветер.

Как и Варвара, чужая по происхождению и в силу жизненных обстоятельств, как Даша, реализующая архетип «заморской царевны», Наташа также наделена семантикой чуждости. Она не-своя в кругу собственной семьи:

Всем, решительно всем смущала его эта девушка: и неяркой своей красотой, и острым умом, и молодостью, и непосредственностью, и тем, что была она удивительно не похожа на своих родителей. Глядя на нее, было странно думать о том, что могла она вырасти здесь такой чужой и далекой от всего, что окружало ее в быту и нравах отцовского дома.

Стрепетов называет Наташу «Степная моя птица».

Федор Бушуев, идеологически несопадающий ни со своим отцом, ни с казачеством, связывает со степью свою невесту Дашу:

И Федор, сидя в седле, шурясь от солнца, полудремал. Глядя прищуренными глазами на эту полную золотистого света, тепла и покоя окрестную степь, на зеленые джунгли займища, он продолжал сейчас думать о Даше.

Все героини в равной степени ЧУЖИЕ в своем окружении. Каждая из них сравнена со степью через развернутый комплекс изобразительных средств, используемых автором во всем их многообразии: от эпитетов до многоступенчатых сравнений, от метафор до приемов песенного психологического параллелизма. Это не может не натолкнуть нас на мысль о том, что сближение мужских персонажей с героинями есть не что иное, как закодированный мотив их сближения с самой землей, со степью. В русской литературе (как и в других литературах мира) существует традиция отождествления родной земли с Матерью, Женой или Невестой (достаточно вспомнить Россию-Невесту А. Блока). В этом ключе Возлюбленной (Невестой), Женой и Матерью становится для героев сама Степь, воплощенная в женских образах. В выборе героями спутниц жизни актуализирована своего рода авторская стратегия преодоления Чуждости.

Литература

1. Шухов И. Горькая линия // <http://www.100bestbooks.info/txt/?act=89>
2. Фиалков Д.Н. Горькая линия военных укреплений // *Записки по краеведению Омской области. Омск, 1972. С. 52-61.*
3. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли.* – М.: АСТ-Астрель, 2006. – 512 с.
4. Колесов В.В. *Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека.* – СПб., 2000. – 480 с.
5. Сабитова З.К. *Лингвокультурология. М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 528 с.*

Намаскулова Мадина

магистрант, Университет иностранных языков и деловой карьеры, mnamaskulova@gmail.com

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА)

Резюме: В данной статье говорится о лингвокультурологическом подходе к обучению иностранных языков, который способствует расширению знаний специфической лексики, знакомит студента с культурой, традициями и обычаями той или иной страны. Рассмотрены основные понятия лингвокультурологии, а также проанализированы прецедентные феномены на примере китайского языка.

Ключевые слова: лингвокультурология, фразеологизм, прецедентный текст, чэньюй.

Түйін: мақалада шет тілдерін оқытудың лингвомәдени аспектіде зерттелуі баяндалған. Лингвомәдени бағыттағы зерттеулер студенттің арнайы лексика қорын ұлғайтуға, сол елдің мәдениеті, салт-дәстүрімен жіті танысуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада лингвомәдениеттану ғылымының негізгі ұғымдары және қытай тілінің мысалында прецедентті феномендері талданған.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, фразеологизм, прецедентті мәтін, чэньюй.

Summary: This article is discussed the lingvokultural approach of teaching foreign languages, which contributes to the expansion of knowledge of specific vocabulary, introduces students to the culture, traditions and customs of a country. It is given the basic concepts of cultural linguistics, as well as analyzes precedent phenomena on the example of the Chinese language.

Keywords: cultural linguistics, idiom, precedent text, chenyyu.

В настоящее время во всех сферах жизнедеятельности мирового сообщества происходит изменение ценностных ориентаций, обусловленных сменой парадигм на рубеже XX – XXI веков, что требует нового подхода к формированию будущего профессионала. Отличительные для нашего времени изменения в характере образования, в его направленности, целях, содержании - все это ориентируют на «свободное развитие человека», на творческую инициативу, самостоятельность обучаемых, конкурентоспособность, мобильность будущих специалистов. Эти накапливающиеся изменения означают процесс смены образовательной парадигмы.

Концепция модернизации казахстанского образования определяет новые социальные требования к формированию жизненных установок личности. Сейчас главной целью обучения иностранным языкам (ИЯ) является формирование новой личности

учащегося, владеющей культурными смыслами не только собственной культуры, но и иностранной. Вводится понятие, которое занимает особое место в системе обучения ИЯ - лингвокультурологическая компетенция.

Лингвокультурологическая компетенция - это система знаний о культуре, личностные качества, приобретаемые в процессе освоения системы культурных ценностей, выраженных в языке и регулирующих коммуникативное поведение этого языка. Лингвокультурология включает в себя лингвокультурологические понятия и единицы. К основным понятиям лингвокультурологии обычно относят следующие:

- культурный концепт. Наиболее распространенным и практически общепризнанным является определение культурного концепта, предложенное Ю.С. Степановым: «Концепт - это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт - это то, посредством чего человек - рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» - сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [1, 115];

- константы культуры, то есть устойчивые и постоянные (хотя и не неизменные) концепты, в которых заложены особые ценности культуры.

- культурные установки. По определению И.Г. Ольшанского, это «ментальные образцы», являющиеся продуктом взаимодействия двух и более индивидов и играющие роль своеобразных предписаний (прескрипций) для коммуникативного поведения членов данного национального лингвокультурного сообщества [2, 115];

- код культуры. В.В. Красных рассматривает его как «сетку», которую «культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [3, 55];

- культурная коннотация - это когнитивная по своему характеру интерпретация денотативного или образно-мотивированного аспектов значения в терминах и категориях культуры;

- культурное пространство квалифицируется как форма существования культуры в человеческом сознании;

- языковая картина мира понимается З.Д. Поповой и И.А. Стерниним как «совокупность зафиксированных в единицах языка представлений народа о действительности на определенном этапе развития народа» [4, 95];

- языковая личность - личность, проявляющая себя в речевой деятельности. Ученые подчеркива-

ют национальную составляющую в структуре языковой личности.

Что касается основных единиц лингвокультурологического анализа, или лингвокультурем (термин введен В.В. Воробьевым), то к ним относят слова, словосочетания (в основном фразеологического характера) и тексты, имеющие этнокультурную ценность. Лингвокультурема – это комплексная межуровневая единица, которая представляет собой диалектическое единство лингвистического и экстралингвистического. Следует отметить, что различные уровни языка и принадлежащие им единицы обладают разной степенью культурной «насыщенности» и культурной обусловленности.

Наиболее изученными с этой точки зрения оказываются фразеологические единицы, поскольку они во всех языках обладают яркой самобытностью и неповторимостью. В языке закрепляются и фразеологизируются именно те образные выражения, которые ассоциируются с культурно-национальными эталонами, стереотипами, мифологемами и т.п. и которые при употреблении в речи воспроизводят характерный для той или иной лингвокультурной общности менталитет. Самый распространенный тип фразеологизма в китайском языке – это устойчивое фразеологическое сочетание, чаще всего четырехсловное, построенное по нормам вэньяня, семантически единое, с обобщенно переносным значением, носящее экспрессивный характер и являющееся членом предложения.

Важнейшее место в широко разветвленной системе китайских фразеологизмов занимают, образованные по принципу параллельного соотношения частей – чэньюй параллельной конструкции. Численно они составляют примерно половину всего фонда фразеологизмов данного класса. По своему объему они представляют собой четырех морфемные образования. Они состоят из четырех иероглифов (слов, морфем), каждая из которых обычно бывает словом. Морфема имеет параллельное расположение, причем параллелизм представлен разными типами: лексико-семантический (лексико-семантические соответствия), грамматический (аналогичная синтаксическая структура), фонетический (закономерные чередования тонов) и количественный (одинаковое количество слов). В чэньюй параллельной конструкции широко представлены типы параллелизма:

- параллелизм количественный – имеет одинаковое число слов;
- параллелизм лексико-семантический – сходны по лексическому составу;
- параллелизм грамматический – аналогичная синтаксическая структура;
- параллелизм фонетический – закономерные чередования тонов [5].

Особое место в составе лингвокультурологических единиц занимают прецедентные феномены

(ПФ). Большой вклад в исследование ПФ и в разработку теории прецедентности внесли В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко и др., которые выделяют четыре основных вида ПФ: два вербальных: прецедентное имя и прецедентное высказывание и два – вербализуемых: прецедентная ситуация и прецедентный текст.

Прецедентная ситуация (ПС) – это идеальная ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которой входят в когнитивную базу. Прецедентная ситуация актуальна в когнитивном плане, т.е. имеет инвариант восприятия, в который входят определенные национально-детерминированные знания, представления о самой ситуации, апелляция к которым, как правило, потенциально частотны в коммуникации представителей данного национально-лингвокультурного сообщества.

Прецедентный текст (ПТ) – это законченный и самодостаточный продукт речемыслительной деятельности, сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу.

Прецедентное имя (ПИ) – индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом или с прецедентной ситуацией.

Прецедентное высказывание (ПВ) – репродуцируемый продукт речемыслительной деятельности, законченная и самодостаточная единица, которая может быть или не быть предикативной.

Покажем действие этой системы на примере ПИ Чжугэ Лян (референт 1 ПИ – историческая личность, знаменитый политик, военный специалист, стратег периода Троецарствия Чжугэ Лян (181-234гг.); референт 2 – центральный персонаж классического романа «Троецарствие» Чжугэ Лян). Для обозначения понятия ПИ здесь вполне подходит термин 典型人物 dianxing renwu ‘прецедентный персонаж’. Хотя это историческая личность, однако в качестве ПИ с инвариантом восприятия «мудрец» и группой поддерживающих это ПИ в дискурсе ПС имя Чжугэ Лян в основном сформировалось в ПТ (典源) классическом романе «Троецарствие». Напомним, что инвариант восприятия ПТ и ПС не может быть в дискурсе вербальным (то есть не может передаваться одним словом или словосочетанием), он может быть только вербализован (описан устно или письменно минимум несколькими предложениями), но в описаниях этих ключевые эпизоды ПТ и ПС часто будут передаваться с использованием ПИ и ПВ. Итак, ПТ в дискурсе может быть представлен только вербальными единицами: ПИ или ПВ. Например, описанная в главе 95 романа ПС (典型事件 dianxing shijian) в КД вербально представлена ПИ2/ПВ1 (典故 diangu) 空城计 (kong cheng ji 1) ист. манёвр с открытым городом (Чжугэ Лян, оказавшийся без войск в пустом городе перед лицом армии Сыма И, приказал раскрыть городские ворота и подметать

улицы; Сыма И, зная хитрость Чжугэ Ляна и боясь попасть в ловушку, отступил; эпоха Троецарствия) 2) театр. «Кун-чэн-цзи» (пекинская муз. драма на тот же сюжет и в театре 西皮 xī pí) 3) обман противника ложной демонстрацией силы (или грозным видом) [6, 80]. Формальное выражение 空城计 лингвисты относят к фразеологизмам типа гуаньюньюй (устойчивые словосочетания, построенные по нормам современного разговорного языка; большинство фразеологизмов данного типа состоят из трёх слогоморфем, но существуют и более чем трёхсложные образования) [7, 166].

В словаре Чэнь Сяньчунь данная ПС представлена в разделе «прецедентные события» с инвариантом восприятия-дескрипцией 内部已经空虚 neibu yijingkongxu ‘внутри уже пусто’, например: 公司连年亏损, 从外表看还是庞然大物, 实际上已经是唱空城计了。Gongsī lian nian kuisun, cong waibiao kan haishi pangran dawu, shijishang yijing shi chang kong cheng ji le. ‘Несколько лет подряд компания терпела убытки, и хотя со стороны она всё также кажется гигантом, на самом деле здесь уже поют оперу «Хитрость с пустой крепостью»’. Причём благодаря большой популярности этого эпизода у местных театров на протяжении веков, это выражение известно в Китае каждому и часто употребляется с глаголом 唱 chang ‘петь’, поэтому даже про пустой голодный желудок китайцы могут сказать 肚子唱空城计了。Duzi chang kong cheng ji le. ‘Живот запел оперу «Хитрость с пустой крепостью»’ [7, 260]. Есть множество ПИ2/ПВ1 (典故 diangu), формально относимых к фразеологизмам разного типа и актуализирующих в КД ПИ1 Чжугэ Лян, например: 三顾[茅庐] san gu [mao lu] трижды посещать [шалаш] (о трехкратном посещении Чжугэ Ляна Лю Бэем; образно в значении: настоятельно просить помощи опытного человека, настоятельно приглашать на службу) – фразеологизм типа чэньюй (ПВ1/ПИ2) как вербальный представитель ПС, ПИ1 и ПТ (37 глава романа «Троецарствие»), 诸葛亮使的空城计——只能一回 Zhuge Liang shi de kong cheng ji – zhi neng yi hui ‘Применённый Чжугэ Ляном манёвр с открытым городом – способ на один раз’ и 诸葛亮住茅庐——怀才不遇 Zhuge Liang zhu mao lu – huai cai bu yu ‘Чжугэ Лян живёт в шалаше – обладая талантами, не имеет случая их использовать’ – фразеологизмы типа сехоуэй [7, 926].

Как видно из вышеприведенных примеров, за прецедентными высказываниями всегда стоит когнитивная феноменологическая структура, формирующая совокупность знаний и представлений о феноменах экстралингвистической и собственно лингвистической природы.

Национально-прецедентные феномены известны любому среднему представителю того или

иного национально-лингвокультурного сообщества. Они являются неотъемлемой единицей речи, однако при изучении ИЯ до сих пор им уделяется недостаточное внимание, хотя и признается, что все виды ПФ, но особенно прецедентные высказывания обладают большим культурологическим потенциалом.

Таким образом, лингвокультурологический подход в обучении ИЯ, является одним из эффективных средств приобщения учащихся к культуре других стран через изучение ИЯ, а также воспитание осознанного отношения и интереса к ИЯ и формирование лингвокультурологической компетенции. Понимание ценности и своеобразия языка и культуры каждого народа способствует формированию так называемой «кросс-культурной грамотности» (сложное системное образование, которое включает в себя знание, понимание, уважение языка, традиций, обычаев и национальной психологии того или иного этноса или народа), признанию многоликости, поликультурности мира. Толерантное отношение к «другому», «чужому», интерес к его особенностям, к его отличиям от «своего», привычного, помогает освободиться от многих стереотипов, мешающих полноценному межкультурному общению.

Список литературы

1. Степанов, Ю. С. Константы : Словарь русской культуры : Изд. 2-е, испр. и доп. - М. : Академический проект, 2001. - 990 с.
2. Ольшанский И.Г. Лингвокультурология в конце XX века: итоги, тенденции, перспективы // Лингвистические исследования в конце XX века. М., 2000.
3. Красных, В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций / В. В. Красных. - М., 2002. - 69 с.
4. Попова З.Д. Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. - Воронеж: Истоки, 2002. - 60 с.
5. Ныгманова Д.К. Режим доступа: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2013/Philologia/3_129920.doc.htm
6. Большой китайско-русский словарь (БКРС) под ред. И.М. Ошанина. Т. 1 - 4. М., 1983 - 1984.
7. Chen Xianchun Zhongguo wenhua zhong de dianxing renwu yu shijian / Chen Xianchun bianzhu. - Beijing: Beijing yuyan wenhua daxue chubanshe, 1999 nian. (Прецедентные персонажи и события в культуре Китая / Сост. Чэнь Сяньчунь. - Пекин: Издательство Пекинского университета языка и культуры, 1999).

Нұрғазина Ақмарал Өсерқызы

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 2-курс магистранты,
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Тымболова А.О.

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Түйін. Мақалада қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатына қатысты зерттеулерге қысқаша шолу жасалады. Түркі тілдерінде мәні мен мағынасы жағынан жақын паремнологиялық бірліктер көп. Мақалада осы ұқсастықтың себептері көрсетіледі және антропоцентристік паремияларда мәдени кодтың бейнелерін бірнеше тип белгілеріне бөліп қарастырылатыны айтылады.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, паремнология, фразеологизм, концепт, антропоцентристік бағыт, мәдени код.

Резюме. В статье речь идет об исследовательских работах по паремнологии. В тюркских языках много паремнологических единиц близких по значению и по смыслу. В статье рассматривается причина этих сходств, и также отмечается разделение в антропоцентрических паремиях культурного кода по нескольким типовым признакам.

Ключевые слова: поговорки, паремнология, фразеологизм, концепт, антропоцентрическое направление, культурный код.

Summary. The article focuses on research work on paremiology. In many Turkic languages paremiological units close in value and meaning. The article discusses the reason for these similarities. There separation anthropocentric proverbs cultural code in several standard features.

Key Words: proverbs, paremiology, idiom, concept, anthropocentric direction cultural code

Тіл халықтың қоғамдық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста дамиды, кемелденеді. Сондықтан да қоғам өмірінің даму қарқыны түрлі тарихи дәуірде түрліше деңгейде көрініс табатын болғандықтан, әдеби тілдің де даму деңгейі кеңейіп, толығып отырады. Бұл заңды өзгерістер тілдің барлық деңгейінде болады. Бірақ қандай өзгеріс болмасын ол өзінің адамдар арасындағы қатынас құралы ретіндегі қызметін атқара береді. Әсіресе, қазақ әдеби тілінің бүгінгі кемелденген кезеңінде тілдің атқаратын қызметі орасан зор, себебі тіл неғұрлым кемелденген сайын, тіл мәдениеті, сол тілдің иесі халық менталитеті де соғұрлым жоғары болмақ. Ал бұл әдеби тілдің мәдениетін, байлығын, көркемділігін, бейнелілігін арттыратын лексикалық категория – мақал-мәтелдерге (ММ) де байланысты. Тілдің лексикалық құрамының бөлінбес бір саласы саналатын ММ-дер де ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің де көрсеткіші болып табылады.

Фразеологиялық тіркестер мен афоризмдердің тілдік образдылық қасиетіне қашаннан бері көңіл

аударылып келеді. ХІ ғасырда жазылған Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғаты» – түркі тілдері сөздігінде де мақал-мәтелдер кездеседі. Қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатына қатысты зерттеулерді қысқаша шолып өту артық емес. Бұл құбылысты арнайы зерттеуге байланысты ғылымда қалыптасқан саланы паремнология деп атайды. Бұл нысанды зерттеу тіл біліміне қатысты тұрақты тіркестерге жатады. Басқа саланың мамандары да (педагогика, этнография, философия т.б.) бұл саламен шұғылдануда. Сондықтан да паремнологиялық зерттеулердің ішінде әсіресе тілтанымдық зерттеулер мен ізденістер басым. Қай салада болмасын, мақал-мәтелдер (ММ) жеке тіл, не тіл топтары және жалпы түрде зерттелініп, әрбір саланың өз мүддесіне сәйкес заңдылықтары мен ерекшеліктері прагматикалық және теориялық тұрғыдан қарастырылуда. Қазіргі тіл біліміндегі зерттеулердің бағыттары жаңа тұрғыда қарастыруға когнитивтік тұрғыдан зерделеуге басым мән берілуде. Түркітануда және қазақ тіл білімінде ММ-дерінің тілдік табиғатын, мағына-мәнін, көркемдік ерекшеліктерін, логика-семантикалық, заттық-тақырыптық топтарға жіктелу заңдылықтарын, т.б. ерекшеліктерін салыстыра-салғастыра қарап, жалпы паремнология теориясына үлес қосқан тілші ғалымдар баршылық. І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, Ғ.Мұсабаев, Ғ.Қалиев, Р.Сыздық, К.Хұсайын, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Ғ.Смағұлова, Б.Қасым, М.Атабаева т.б. ғалымдардың зерттеу қағидалары теориялық-әдіснамалық тұрғыдан басшылыққа алынып, мақалаға ғылыми негіз болды. Сонымен бірге түркітанудағы С.Е.Малов, В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Б.М. Юнусалиев, Г.Азымов, Д.С.Насыров т.б. сияқты ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдары негіз болды.

Мәдени-ұлттық дүниетанымның сыры мен ерекшеліктері ұлт тілі арқылы жетіп танылады. Қазақ ұлтының мәдени өмірінің көрінісі – ММ-дер қорынан ерекше байқалады. Өйткені қазақ фразеологизмдері – халық өмірінің айнасы. Бұл айнада ұлт менталитеті көрінісі тұтастай қамтылады десек, асыра айтпағандық болар. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер тек сан жағынан ғана емес, сапа, мазмұн тұрғысынан алғанда да алуан түрлі. Оның басты себебі: ұлттық менталитеттің тілдегі ерекше мәнді де маңызды өрнегі болып саналатын ММ-дер қазақ ұлтына тән дүниетаным мен тарихи сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімнің, өркениетінің, мәдениетінің – барша болмысының қайнар көзі. ММ-дер сан ғасы-

рлар бойы екшеленіп, қырланған мазмұны түрліше сан түрлі тақырыпты қамтумен қатар, адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, әр қилы қоғамдық жағдайларда кездесетін құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға. Жаңа кезеңде қазақ тіл білімінде, түркітануда, ММ-дердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтары ғана емес, сонымен бірге когнитивтік, прагматикалық, функционалдық, олардың тіларалық ұқсастық деңгейлерін, тілдердегі өзіндік айырмашылықтары мен ұқсастықтары қарастырыла бастады. Көптеген зерттеуші ғалымдардың осы уақытқа дейін айтып келгеніндей, түркі халықтарының ерте заманнан бері жасап келе жатқан сөз өрнегінде ұқсастық басым. Соның ішінде, ортақ мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Жеке тілдердегі ММ-дерге бағышталған паремиологиялық зерттеулерді қарастырсақ, олар әр деңгейде әр түрлі мақсатқа, ММ-дер жинағын, не сөздігін жасауға, бұл құбылыстың жеке аспектілерін айқындауға бағытталған.

Мақал-мәтелдердегі түркі әлеміне тән даналықтың ұйытқысы болып саналатын мақал-мәтелдердің шығу төркінін, қалыптасу заңдылығын, жіктелуіндегі, ой-толғанысындағы, қолданысындағы ортақтық пен ұқсастықты айқындауда қажет мағлұматтар. Алдымен қазақ мақал-мәтелдерінің топтастырылып, жинақ ретінде жарияланғандар: паремиологиялық деректерге қарағанда қазақ мақал-мәтелдерін халық арасынан толық болмаса да жинап, әр түрлі басылымдарда жариялау XIX ғасырда көріне бастайды. 1879 ж. алғаш қазақ ММ-дерін жариялаған (Хрестоматия., Орынбор) және 1906 ж. толықтырып, ең таңдаулыларын қайта жариялаған қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин болатын. Одан соң, 1899 ж. өзіне дейінгі жарияланған ММ-ді жинақтап, «Сборник киргизских пословиц» (Оренбург) деген атпенен қазақ тілін алғаш зерттеуші түркологтардың бірі В.В.Кагаринский жариялайды.

Тілшілердің бір тобы түркі мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықты халықтың этникалық және тілдік туыстығы ретінде түсіндірсе, екінші топ – шаруашылық, мәдени қарым-қатынас негізінде пайда болған десе, үшіншілері – тарихи тәжірибенің ортақтығымен және қоғамдық дамудың бірдей сатысындағы рухани бірліктің нәтижесі деп ұғындырады. Мысалы, Атаңның баласы болма, адамның баласы бол (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері), Жігіттің құны жүз жылқы, Ары мың жылқы (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері), Ер бақыттың қонғанын білмейді, Ұшқанын біледі (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері), Отызында орда бұзбасаң, Қырқында қырып келдім дегеніне, Ешкім сенбейді (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері), Ердің күйін сұрама, Жұрттан сауын сауған соң. Малдың күйін сұрама, Қонысынан ауған соң (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері) т.б.

Академик Ә. Қайдар түркі халықтарына тән ортақ мақал-мәтелдердің де әр түрлі арна бойын-

ша қалыптасқандығын айтады. Оның бір арнасы түркі халықтарының генеологиялық шығу тегі мен тарихына, дүниетаным, сезім, қабілетіне, өмір сүрген ортасы мен тіршілік-кәсібіне, тілінің жақындығына байланысты қалыптасқан ортақ халық даналығы болса, мәтел арнасына ғасырлар бойы жиі араласу, өзара етене сіңісу нәтижесінде жүзеге асқан рухани ауыс-түйістер жататындығын және әрбір түркі тілдес халық түркі әлеміне ортақ даналығын да, өзіне ғана тән даналық ұйытқысы мақал-мәтелдерде де өз тілінің ерекшелігіне сәйкес қалыптастырып, баршасын болмаса да, көпшілігін бірдей түсініп, өз тілінде сөйлетіп келетіндігін атап өтеді [1, 98].

«Тіл төңірегіндегі адам» ұстаным, я болмаса антропоцентристік бағыт шетелдік тіл білімінде бұрыннан қалыптасқан. XIX ғасырдың соңында И.А. Бодуэн де Куртенэ «Фонология» (1899) атты еңбегінде антропофониканы ғылым ретінде атап көрсеткен. Соңғы кезеңде бұл ұстаным Н.Д. Арутюнова, А.Вежицкая, Ю.Д. Апресян, В.М. Алпатов және т.б. тілшілердің еңбектерінде негізгі бағыт ретінде ұстанып, когнитивті семантикалық еңбектерінен көрініс тапқан. Антропоцентристік қағидаларын қолдануы когнитивті семантикада аса ерекше маңыздылыққа ие. Антропоцентрикалық парадигманың тұрғысынан адам әлемді өзін жете түсіну арқылы таниды. Әлемді адамның призмасы арқылы көруді түрлі тілдік дәлелдер келтіруге болады. Ол мақал-мәтелдердегі метафоралар: Қылышын сүйреп қыс келеді; Ауру батпанда кіреді, мысқылдап шығады; Бас ауырса жан қорқады; Өр көкірек күліп отырып өледі; Қорқақ қол бастай алмайды; Ер жолдасы – тәуекел; Еңбек – адамның екінші анасы; Көр көрмей көңіл сенбес; Арзан алдайды; Ынтымақтың иығы биік. Мінеки, бұл мақалдарда заттардың жандандыруы, оларға адамның бейнесінің берілуі бізге антропоцентрикалық мәселесін, негізін көрсетеді. Когнитивтік лингвистикада білім ұғымымен бірге таным, ақпарат, сана, ойлау тәрізді ұғымдық категориялар жиі қолданылады. Аса маңызды, мәнді деген деректер жинақталып, концептілік жүйеге түседі [2]. Тіл мен таным процестерінің арақатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатынасы адам баласының интеллектуалды өміріне (оған тіл де кіреді) құндылықтар қанша рөл атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен танымның арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі. Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық бейнелер (заттың образы) негіз болады. Мысалы, Ер қанаты – ат, Ер қаруы – бес қару - дегенде ер азаматқа тән құрал, қарулар жігіттің батырлық қасиеттерін көрсететін негізгі көрсеткіші ақиқат өмірден алынған бейнелер негіз болып тұр. Антропоцентристік паремиологияның маңызды міндеті тілдік бірліктер мәнінің лингвистикалық

және экстралингвистикалық ара қатысының зерттелуі болып табылады. Өйткені паремиологиялық мағынада ойландыратын мәліметтің бір бөлігі ғана кодпен жазылады, ал сол уақытта оның басқа бөлігі адамның психикасында ойлағыштық бейнелер мен және экстралингвистикалық өзгешелік көрініс алады. «Тіл төңірегіндегі адам» деген принципіне негізделген паремиологияның зерттелуі жаңа бағыттың дамуына әкелді, яғни антропоцентристік паремиология. Бұл жерде лингвистиканың антропоцентристік парадигманың негізінде жазылған «антропоцентрикалық» «тіл төңірегіндегі адам» зерттеуінің ұстанымдары қолданылады, тірек – паремиологиядағы адам. Мысалы, «Малы жоқ» деп Ерден түңілме. Егіні жоқ деп Жерден түңілме. Ел үмітін ер ақтар, Ер атағын ел сақтар. Ер – намысының құлы. Ерлік білекте емес, жүректе. Ер қартайса, қазаншы болады, Бүркіт қартайса, тышқаншы болады. Ер жігіт ел үшін туады, Ел үшін өледі. Батыр туса – ел ырысы, Шын ер – жеңсе, тасымас, Жеңілсе, жасымас. Жаңбыр жауса – жер ырысы (Қазақ мақал-мәтелдері. Ө.Тұрманжанов). Жігіттің түрлі қасиеті: батырлығы, жомарттығы, ерлігі, мергендігі, сабырлығы, абыройы, намысы, дәрежесі, кедейлігі т.б. қасиеттері осылайша тілдік ұжымның когнитивтік санасында мағыналар кеңістігі, яғни дүние туралы тілде бекітілген дәстүрлі білімдер түрлері (тип) пайда болады. Әр халық дүние алуандығын өз таным-түсінігінше таптастырып, топтастырады, дүниенің үзіктерін өздерінше атайды. Дүниенің өзіндік жүйеленген бейнесінде жекелік, топтық және ұлттық тәжірибенің белгісі, табы жатады.

Антропоцентристік паремиялардың зерттелуіне орай А.А. Потебня берген ұғым өте мәнді және орынды: «В слове мы различаем: внешнюю форму, то есть членораздельный звук, содержание, объективизируемое посредством звука, и внутреннюю форму, или ближайшее этимологическое значение слова, тот способ, каким выражается содержание. При некотором внимании нет возможности смешать содержание с внутреннею формою» [3]. Қазақ тіліндегі антропоцентристік паремияларының ішкі формасының зерттелуіне этимологиялық аспектісі негіз ретінде алынған.

ММ-дерді қазақ тіл білімінің жеке-дербес жаңа бір саласы – паремиологияның нақты зерттеу нысаны ету, оларды ұлттың рухани мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен, ділімен сабақтастықта жаңа бағытта қарастыру қолға алынуға. ММ-дерін когнитивтік, семантикалық, прагматикалық, этнолингвистикалық және этномәдени бірлікте, тұтастықта қарастыру – лингвистиканың жаңа бағыттарына жатады. Мысалы, Ел күйінде күйінген батыр. Ел сүйінде сүйінген батыр. Ерегісте мыңға татыр. Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені. Еменнің иілгені – сынғаны (Қазақ мақал-мәтелдері. Ө.Тұрманжанов). Мәлелен, Е.С.

Кубрякова когнитивті лингвистика саласын, оның ішінде когниция туралы: «В когнитивной науке было сформулировано понятие "когниция". Этот термин достаточно трудно перевести на русский язык, так как с его помощью обозначается как процесс приобретения знаний и опыта ("познание"), так и результат этого процесса, а также мышление как таковое. что "термин "когниция" относится ко всем процессам, в ходе которых сенсорные данные, выступающие в качестве сигналов информации, данные "на входе", трансформируются, поступая для их переработки центральной нервной системой, мозгом, преобразуются в виде ментальных репрезентаций разного типа» - дейді [4].

Мақал-мәтелдердің құрамындағы көмескі сөздердің төркінін ашуда ұстанатын қағида ретінде академик Ө.Қайдардың тұжырымы: «Бүгінгі таңда бізге беймәлім мағынасы күнгірттенген, қолданылуы шектелген сөздердің бірақатарын ғасырлар бойы қалыптасып, тұрақтанып, біртұтас болып құрылған фразеологизмдер құрамынан іздегеніміз абзал. Біле-білсек, бұл тәрізді сөздердің мағыналарының күнгірттенуіне де және сол сөздердің құпия-сырын ашып беруге де себебші болатын фразеологизмдердің өздері болмақшы» [5, 295]. Осы ой тұжырымдамасынан ерте замандарда тілдік қолданыста белсенді қолданылған сөздердің сан-қилы замандардан өтсе де, бүгінде белгілі қолданыста пайдалану – тілдің өміршеңдігінің куәсі.

Қорытындылай келе, тілдің антропоцентристік паремия бейнелерін талдау бізге бейнелер әлемнің көрінісі екенін көрсетеді. Әрі олар мәдени код аясы, шеңберінде талдана-саралана алады. ММ-дегі өзіне тән антропоцентристік паремияларының бейнелерін атап айтуға болады. Паремияларды рухани құндылық деп есептей отырып, зерттелген антропоцентристік паремияларда мәдени кодтың бейнелерін бірнеше тип белгілеріне бөлуге болады: 1) биоморфті мәдени код, жануардың, құстың т.б. бейнелерін көрсететін; 2) аңызды мәдени код, адам туралы діни көріністер, ертегілердегі кейіпкерлердің т.б. бейнелерін көрсетеді. Қазақ тіліндегі антропоцентристік паремиялар бейнесінің коды әнбебеп және олардың ММ-де қолданысы ұлттық мәдени тілдік бірліктер арқылы жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қайдар Ө. Халық даналығы. – Алматы: Тоганай Т, 2004. – 560 б.
2. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. ... авторефераты. – Алматы, 2007. – 56 б.
3. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – М., 1988. – 140 с.
4. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.
5. Қайдар Ө. Қазақ тілінің өзекті мәселелері//Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тіл, 1998. – 304 б.

Дүйсенғазин Дулат Мақсұтұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, dulat_84_16@mail.ru

ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ӘДЕБИ ТІЛДЕГІ РӨЛІ

Түйін. Шешендік сөздер қашан да халықтың қажетті мұрасы болып табылған. Басқа әдебиеттің түрлері сияқты, шешендік сөздер халық өмірінің айнасы, кешегісі мен бүгінгісі. Сонымен бірге олар - тәрбие құралы. Сондықтан оны қазақ халқының рухани және тарихи тіршілігімен бірге жасасып келе жатқан рухани-қоғамдық елеулі құбылыстың бірі деуге болады.

Резюме. Ораторские слова во все времена являлись неотъемлемой частью народного наследия. Как и другие литературные жанры, ораторское искусство является отражением жизни народа, его прошлого и настоящего. В то же время оно является основным инструментом воспитания. В связи с тесным присутствием ораторского искусства в духовной и исторической сферах и его влиянием, ораторское искусство можно назвать выдающимся духовно-общественным явлением.

Summary. During the whole existence of the humanity the art of oratory was the most needful part of the nation's heritage. Oratory as the others genres of the literature, is a kind of a mirror, reflecting the peoples' life, its past and the present. The art of oratory is also well-known as a main instrument of the upbringing. Because of the strong connection of it with the spiritual and historical spheres and its influence, we can define the oratory as a remarkable social phenomenon.

Шешендік дегеніміз не? Ойшыларға сүйене айтсақ, шешендік - кісі көркі, ақылмен билеу өнері. Тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы. Дидарласушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсеге болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый. Кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу. Біліктілік пен білімнен, қуатты түйсік пен терең сезімнен, санадағы саңлақтық пен ұшқыр қиялдан, тер төгу мен ой тербелісінен туындай келе, білгірліктен кейін тұрады. Сөз бен ойға негізделеді. Биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгерумен, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда, адамзаттың рухани мәдениетінен мол хабардар болуымен, ой өрісінің кеңдігімен тамырлас. Демек, жас тұлғаға қажетті шешендік дегеніміз - тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдардың жарқындылығымен, нақыл, гибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет-қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның, үлгілі жандардың, ұлағатты туындылардың тағылым-тәрбиесі, өз дүниетанымының нәтижесі.

XXI ғасыр - интеллект, үлкен мәдениет, саналы да сапалы адами ресурс, һәм адам ғасыры. Осы орайда Батыс пен Шығыс өркениеті тоғысу нүктесінде орналасқан Қазақстан үшін, әсіресе қазақ халқы үшін интеллектуалды ұлт қалыптастыруда қандай рухани құндылықтар мен ұстанымдардың маңызы басым

болу керектігін таңдау, талдау мәселесі өзекті-ақ [1, 3].

Бүгінгі адами құндылықтардың мәні мен маңызы, мәртебесі құлдырап бара жатқан постмодернизм жағдайында Қазақстан халқы үшін және жана ғасырдың есігін айқара ашқан қазақ елі үшін, әсіресе жастар үшін өзінің төл рухани құндылықтарын, әдеп жүйесін, моральдық қағидалары мен ережелерін, әлеуметтік-нормативтік ұстанымдарды қалыптастыру мен ұлттық-әлеуметтік бірліктің ішкі логикасы мен технологиясын саралау және оны дәріптеу міндеті менмұндалап тұрғаны - бүгінгі күннің аксиомасы.

Бүгінгі қазақ елінде, туған жерімізде қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, ана тіліміздің қоғамдық қызметі жоғарылаған кезеңде шешендік сөздің әлеуметтік мәнін ұғындыру ісі және мемлекеттік тілде шешен сөйлеу мәдениеті мәселесі аса өзекті. Ал жастарды шешен сөйлеу мәдениетіне баулу ісі - өз алдына мән-мағынасы зор мәселе.

Шешен болу үшін, тек туа біткен талант болу керек, яғни табиғи дарынды сазгер, суретші, ақын сияқты болу керек, ал өзгелердің пешенесіне таңдаулылардың өнеріне тамсану, таңдай қағу ғана жазылған деген ұғым - бүгінгі таңда ақылға сыйымсыз, таяз ойлаудың айғағы. Әріден келе жатқан талас пікірлердің бірі көпшілік қауымға шешендік өнердің даруы я дарымауы мәселесіне осылайша қарсы дау айтуға болар. «Талант болып тумадым» деп өкінудің қажеті шамалы, таланттар сирек болады, ал өз ісінің майталман шебері болу - әркімнің қолында, тек жатып ішер жалқаулықтан сақтасын деңіз. Халық айтады: «Сөйлей-сөйлей шешен боларсың»- деп. Ғұламалар айтады: «Ақын туа қалыптасады, шешен жүре қалыптасады» деп [2, 78]. Дегенмен көп көргеннің бәрі көсем, көп сөйлегеннің бәрі шешен еместігі де аян. Тегін түйіндер емес, астарында термен келер тәжірибе жатыр. Демек, шешендіктің өнер делінуінде шарттылық басым. Шындығында, шешендікке әрбір сауатты адам меңгере алатындай машықтық іс-әрекет жиынтығы тән. Сол себептен де кезкелген мамандықтың толыққанды дәрежесіне сай болуына адамның қабілеті мен ұмтылыс-жүрек қалауының нақты түрде үлкен рөл атқаратыны табиғи қағида. Шешенді оның ерік-жігерінен тыс тәрбиелеу мүмкін емес. Керек десеңіз, ерекше жоғары деңгейдегі қабілет-қарымды да дамыту, өрістете өрбіту, қалыптастыру бағытындағы жүйелі де сатылы іс-әрекеттер жасалмаса, бәрі де бос әурешілік, яғни керемет қабілет-қарым құмға судай сіңіп, далаға ағады.

Аталмыш ғалымдар алғаш рет шешендік сөздерді ғылыми зерттеудің көзі ретінде арнайы қарастырды. Мәселен, А.Байтұрсынов 1926 жылғы «Әдебиеттаныйтқыш» атты еңбегінің «Шешен сөз» деген тарауын-

да шешендік сөздерді бес түрлі ішкі жанрлық үлгілерге жіктеді: а) саясат шешен сөз, ә) билік шешен сөз, б) қошамет шешен сөз, в) білімір шешен сөз, г) уағыз [3, 257].

Бұдан кейінгі кезеңде жалпы шешендік өнер аясында пайда болған шешендік сөздердің құлақ кесті үлгісі ретінде қандай жәдігерлер қарастырылуы, аталуы тиіс деген көкейдегі ойдың пердесін сыпырған, бұл төңіректегі теориялық ой-толғақтың нені шырылауы керектігін Әуезовтен кейін тағы да атап көрсетіп, әдебиет тарихының тұтас бір дәуірін арнаған еңбек С.Сейфуллиннің 1932 жылғы «Қазақ әдебиеті» кітабы болды.

С.Сейфуллиннің еңбектегі ой-зердесі М.Әуезовтің ой-пікірлерімен астасып, шешендік сөздердің негізі ретінде дау-дамайда, талас-тартыста туған билер сөзі алынуы керектігін зерделеген ой-әлемі жанрға «билер сөздері» деген термин - атау ұсынғандығынан аңғарылады. Сондай-ақ С. Сейфуллиннің ғалым ретіндегі ой-тұжырымдарының құндылығының тағы бір қыры мынада: автордың қазақ билерінің болмысының халық өмірінің сан-алуан қырларымен байланыстылығын, билердің көп қырлы функциясын айта алғандылығында.

Әдебиетші ғалым С. Негимов бұл турасында «... бұған қоса ол әрі батыр, әрі әнші-ақын, жыршы, сыншы, сәуегей, шежіреші, ғұлама, бір сөзбен айтқанда, әмбебап дарын екендігін ескертеді» [4, 28], - деп пайымдайды.

Бұдан былайғы тұста айтарлықтай құнды пікірлер берген ғалымның бірі – С.Садырбаев.

«Халық әдебиетінің тарихи негіздері» дейтін еңбегінде зерттеуші: «қазақтардың шешендік өнерін үшке белуге болады: а) салтанатты, екпінді сөздер; ә) нақтылы, қысқа түйінді сөздер; б) майда, биязы, сыпайы сөздер» [5, 240], -деп жіктеп, олардың мәтіндері мен түрлерін де саралайды.

Шешендік өнерге қатысты қазіргі әдебиеттерде шешендерді былайша бөледі: 1) шешендік өнерде пікірдің ойлылығын негізгі тәсіл ретінде алатын шешендер. 2) өзінің эмоционалдығымен әсер ететін шешендер. Академик И.П.Павлов адамда жоғарғы жүйке жүйе қызметінің екі түрі - көркемдік және ойшылдық бар екенін айтқан еді. Жоғарғы жүйке жүйе қызметінің қай түріне жататындығына қарай адам әртүрлі сөйлейді, осыған байланысты эмоционалды сөйлеу немесе логикалы сөйлеу туындайды. Әйтсе де әрбір сөйлеу әрі логикалы, әрі эмоционалды болуы қажет. Егер шешен қызықсыз, ойсыз әңгімені жоғарғы эмоциямен, көтеріңкі пафоспен сөйлесе, тыңдаушылардың ашуын туғызады. Әуелгі кезде тыңдаушыларының назарын өзіне аударуы мүмкін, кейін тыңдаушылары мазмұнында іліп аларлық ешнәрсе болмағандықтан теріс айналады [6, 720].

Иә, шешен тыңдаушыларға әртүрлі жолмен әсер ете алады. Кейбір шешендер тыңдаушыларын дауыс күшімен, айқындылықпен, ойдың тереңдігімен, дәлелдеу шеберлігімен, ойлау логикасымен

баурайды, кейбіреулер өзгеде жоқ эмоционалдылық, экспрессивтік қасиеттермен, образды, көркем сөйлеуімен ерекшеленеді.

Байқасақ, шешендік өнер - тыңдаушының ақылы мен сезіміне әсер ететін субъективті және объективті күрделі даналық тәлім, шығармашылық қалыптағы қатаң ғылыми түйін де. Кезінде атақты төңкерісшіл кеңес шешендерінің бірінен шешен сөйлеу мәдениеті жөнінде оқып үйренуге ден қойдыңыз ба деп сұрағанда: «Ия, сөйлей білу техникасы жөнінде көп оқыдым. Негізгі жұмыс-әрекетіме байланысты мінбелерден жиі сөйлеу қажеттігіне сәйкесті, мен мұны өте жақсы жүзеге асыруға міндеттімін де. Ал ол үшін тынымсыз тер төге оқып-үйрену қажет-ақ» [7, 122] деген екен. Бұл ретте қазақ ғұламалары А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Ғ. Мүсірепов, Қ. Сәтбаев, Қ. Жұбановтардың шешендік тағылымы өз алдында телегей теңіз. Түйін нүктесі болар пікір-қазақ ғұламаларының шешендік қалыптары іркіліссіз ізденіс үстіндегі шәкірттерге таптырмас толымды тағылым. Сөзді көпшілікке таратудың, жұртшылықты сендірудің немесе тәрбиелеу құралы ретінде қолданушы әрбір маман адам шешендік өнердің ғылыми негіздерімен, яғни аудитория алдында түсінікті де ұғынықты, сенімді де иланымды қалыпта сөз сөйлей білу дағдыларын меңгере білуі тиіс. Ал шәкірт атаулыны шешен сөйлеу мәдениетіне баулу жолындағы міндеттер қатарына көпшілікпен жанды қалыпта сөйлесу шеберлігінің, шешендік өнердің мәні хақында белгілі мөлшерде жүйелі түсінік беруді, тілдік қарым-қатынас жасау адам өмірінде кім-кімге де ауадай қажеттігіне саналы қалыпта көз жүгіртуді, шешеннің аудиториямен қарым-қатынасының күрделі үрдісін болашақ маманның көз алдына келтіру, ойша моделін жасау, осы үрдіске орай ілгеріде іс басында ұшырасар мәселелер шоғырын айқындауды; ауызша шешен сөйлеу шеберлігін өз бетімен немесе топтық сабақтар арқылы меңгерушілерге сала бойынша қажетті кешенді білім, білік және дағды жинақтауға көмектесуді қосамыз [8, 93].

Ал қазақ шешендік өнерінің тарихи тармақтары сан қатпарлы. Ұлттық шешендік өнерінің тарамдарын білу - бүгінгі ұтқыр ойлы, шешен тілді ұрпақ тәрбиелеудің кепілі де. Әлемдік шешендіктану ілімінің бір тармағы қазақтың шешендік дәстүрін әлеуметтік феномен тұрғысынан таразылағанда белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалай да бір адами оқиғаға байланысты қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, суырып салмалықпен, көркем тілмен айтылатын озат ойлар мен тәлімді тұжырымдар үрдісі болмақ. Ал қазақтың от ауызды, орақ тілді шешен-билер мұрасының тағылымын рухани байлығымыз ретінде кейінгі ұрпаққа қалай дәріптеп, оның тереңдігіне, тұңғығына қалай бойлап жүрміз? Мәселен, қазақ халқы шешендік мұрасының жас атаулыға жұғысты болар өнегелік-тағылымдық қырларының сапасына, сөздің құдіретті күшке ие екендігін аңғартуын, сөздің өзіндік бояуы, дәмі, адам сезіміне әсер етерлік қоңыр

исі бар екендігін, ал оның күші дауыс ырғағы арқылы берілетіндігін танытуын, шешендіктің ой еркіндігі, сөз еркіндігі, ауызекі тілдегі сөздерді әдемі тізбектеп, оралымды орналастыру, тиімділігін күшейтіп, қисынды ойға сыйғызуды аңғартуын; сөзбен тоқтату, сөзбен жаңылыстыру, қарсыласын сөз тыңдарлық жағдайға түсірудің орасан күшті өнер екендігіне көз жеткізуін, тұспалдап сөйлеуге, меңзеуге, бейнелеуге, символдауға, басқаны айта отырып, нені нысаналап отырғанын жасыра, жұмбақтап айтуға, яғни терең зейінділікпен ойлауына төселтуін, астарлап сөйлеу халқымыздың мәнері екендігін, бұл тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдетер құбылыс екендігін аңғартуын, тапқырлыққа, шапшаңдыққа, тез жауап берушілікке баулуын, өзгені тыңдауға, өзгенің өнегелі ісінен тағылым алуға жөн сілтеуін қосар едік.

Бұл ретте қазақ ғалымы, профессор Мәтжан Тілеужановтың: «Сөзбен қаймықтыру, сөзден жаңылыстыру, жауларын сөз тыңдарлық жағдайға түсіру – мықты өнер. Ол қару-жарақтан да күшті. Суырылған қылышты қынабына қайта тықтыру-қарсыласынды қаһарлы сөзіңмен, тапқырлығыңмен, шешендігіңмен иілткенің. Ал бұл ойлау қабілетіңе байланысты, оның күштілігіне, құбылмалылығына байланысты» [2, 163] деуі әбден құптарлық.

Қазақ халқы сөзге сенген, сөз құдыретін таныған – шешен халық. «Ауыздағы сөзге аспандағы бұлт айланады», «Сөзге сөз келгенде айтпаса әкесі өледі», «Жүйелі сөз жүйесін табады, жүйесіз сөз иесін табады», «Қызыл тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Бас кеспек болсада, тіл кеспек жок», «Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге таралады» деген сияқты аталы сөздер және сол сөзге сенгендікті, сөз қадірін білгендікті аңғартады. Халқымыздағы бұл қасиет сонау ертеден бастап қазақ жасаған өңірге келген шетелдік жәһәнгездердің назарын аударған әрі бағасына ие болған. Бұның барлығын олар өз жазбаларында жазып қалдырған. Бұл арада оны бір – бірлеп айтып жатудың қажеті жоқ, оның барлығы зерттермендердің көңіл күмбезінен әлде қашан орын алып болған дүние.

Сөз ойды бейнелеудің, мақсатты түсіндірудің, әрекет қимылды сәйкестендірудің құралы. Бұл барлық халыққа ортақ заңдылық, әйтседе, сөз арқылы жарыққа шығатын жасампаздықтың халықтық дәстүрдің аясында даралық сипат алатындығы дау туғызбайды. Осыған орай қазақ халқын көбінде ақын халық, ақын жанды халық деп айтысады. Бұны ұлы ақын Абай Құнанбайұлы да өз өлеңінде:

«туғанда дүние есігін ашады өлең,
өлеңмен жер қойнына кірер денең,

өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен... [9, 58]- деп өз өмірінің көзімен көрген шындығынан тұжырым жасаған. Бұл халқымыздың шешен, ақын, ділмәр, суырыпсалмалық дәстүрге ие халық екендігін жете түсіндіреді. Осыған орай біз әдебиетіміздегі суырыпсалма дәстүрдің негізін шешендік өнер, жыраулық

өнер және ақындық өнер сынды үш қайнардан, оған негіз болған ұлттық салт - дәстүрден, ұлттық психикадан іздеуімізге тура келеді. шешендік өнер, шешендік - адам баласына біткен дарын, талант. Ол қоғамды тану барысында үздіксіз марқайым табады. Қазақ халқының «көре - көре көсем болады, сөйлей - сөйлей шешен болады» деп тұжырымдауы да осыдан. Өз дәуірінде қазақ шешендікті ерекше бағалап, айрықша түсінген. Соған орай мүмкіндік болғанда дүниеге жаңа келген нәрестенің кіндігін шешендерге кестіретін, баланы ауылдағы тіл - жақты адамға бесікке салдыратын, тіпті, үйіне аузы дуалы, ел таныған шешендер келсе, ырымдап баласының аузына түкіртетін де салт болған көрінеді. Бұл қазақ халқындағы шешендік өнердің ұлттық салт – дәстүрмен және ұлттық психологиямен тікелей қатысты екенін аңғартады [10, 148].

Қысқасы, шешендік - ел келешегі жастардың рухын аспандатар, асқақтатар өнер. Ал қазақтың халықтық рухы орасан. Тек рух сақталса ғана, жастар рухын оята білгенде ғана халық мерейі, абыройы қаз қалпында болмақ. Рух тұнған тұста ғана қалыптасу үстіндегі тұлғаны тұтандырар, ілгерілетер идея да күшті. Демек, бүгінде жастардың рухын еселеп жандандыра, жаңғырта түсер кешенді ойлы істер ауадай қажет. Ал ел болашағы - қазақ жастарының рухының биіктігі, жоғарылығы - ұлт тәуелсіздігі сақталуының бірден-бір айғағы. Токсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, шешендік шежіре-рухани байлық көзі. Халқымызға тән шешендік өнер тәліміне кейінгі ұрпақты тәнті етер болсақ, орасан рухани шапағат, парасат сыйлаймыз. Ал рухы зор, рухани бай ұрпақ - еліміздің сенімді келешегі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н. Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы // Президент және халық. – 2012. - №5 (335). Б. – 3.
2. Қирабаев. С. Ұлт тәуелсіздігі және Әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001.
3. А. Байтұрсынұлы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
4. Негимов С. Шешендік өнер.- Алматы: Ана тілі, 1997.
5. Садырбаев. С. Қазақ халық әдебиеті. Алматы: Рауан, 1990. – 240 б.
6. Нұрпейісов. К. Қазақ әдебиеті: Энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы. Атамұра. 1995. – 720 б.
7. Н. Төрқұлов. Қазақтың 100 шешені. – Алматы, 1998. – 122 б.
8. Мағауыин. М. Бес гасыр жырлайды. – Алматы, 1989.
9. Құнанбаев. А. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы. Жазушы, 1986. – 304 б..
10. Кенжебаев. Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1974.- 148 б.

Arziqul Ulbosyn Kalybekkyzy

Al-Farabi KazNU, Almaty, Master of Translation Studies, ulbosyn1593@mail.ru
scientific adviser Prof. Anuar Tarakov

THE CONCEPT OF LITERARY EXPRESSIVENESS IN ABAI'S TRANSLATION

Summary. *This article deals with the literary expressiveness of translations of Abai's poetry into Russian language. There are a number of discussions on translations in terms of its correspondence with the original. Thus, the literary expressiveness play a crucial role in the process of translation, we investigated that some translations were unfaithful to cover necessary ideas of the source text. Consequently, translators obscure the literary meaning in the translation.*

Key words: *translation, literary expressiveness, free translation, correspondence, target text, source text.*

Резюме. *Эта статья посвящена литературной выразительности переводов поэзии Абая на русский язык. Переводы обсуждаются с точки зрения его соответствия с оригиналом. Таким образом, литературная выразительность играют решающую роль в процессе перевода и мы исследовали, что некоторые переводы были неверны, чтобы выразить необходимые идеи исходного текста. Следовательно, переводчики затемнят литературный смысл в переводе.*

Ключевые слова: *перевод, литературная выразительность, свободный перевод, соответствие, текст перевода, исходный текст.*

It is important to note that literature is a shape of understanding which occurs within authors' and readers' interaction. The role of the concept "literature" can be in the central part of readership with the help translators into other languages. So, there are a number of concepts which require specific knowledge of literary involvement and skills of poetries. According to Zakiy Axmedov's point of view, who made a long research on Abai's poems and their translation, his translation works as a translator as well, the poetry is a line through which the whole life is described. The poet writes his own emotions, feelings towards the nation and its hard moments, wishes and willpower. It is necessary to mention that any translator cannot become a poetry translator as this branch of literature is regarded as the most difficult one to translate. However, the translators who has a talent to write poems can easily deal with this issue. Because, they could choose right words for the right occasion in a right time.

Accordingly, Venuti sees the most important factor for this as being "the prevailing conception of authorship" [4:31]. Translation is seen as derivative and of secondary quality and importance. For instance, Zakiy Axmetov mentions that some of

Abai's translations were not rendered in accordance with its literary requirements, which contradicts with the Venuti's idea. As we know, the most essential thing is to translate adequately, however, there is a wonderful variant of the poem even if Abai preferred free translation method. The translation is relevant to its original meaning and has expressive color in the target as well. Because, the Kazakh phrase "Бай сейілдi" is translated into Russian like "Звереее бай". The target context shows that prevail of original ideality was not acquired, which was translated by P. Karaban. From its context, it was observed that the translator by himself tried to improve the whole idea. Consequently, the Russian translation refers to free translation.

In Kazakh: Елдегі еркек

Босқа селтек

Қағып елін кармады, -

In Russian: Правитель тут

Презренный плут

Народ обдирает свой, -

In general, Zakiy Axmedov made a statement that the word "еркек" was rendered as "правитель" whose characteristics was described as a bad and cunning person. Besides, the translator have chosen "презренный плут" for the term, which means that he let himself make additions into the original. Literarily, the Russian translation surpasses the original idea which is regarded as a completely wrong direction in the process of translation.

As a researcher on Abai's works and their translation, Zakiy Axmetov has found out new challenges related to translations. The invisible abstract ideas cover the original whose literary image does not reflect the ideality. For instance, the following translation can be regarded as a bad translation. The words such as "Сабырсыз, арсыз, еріншек" were translated as "Бесчестный, зверя, жадней" in Russian, as well as being as abnormal target words. The translator obscures the originality at all [2; 407].

In Russian: Бесчестный, зверя жадней

Грязный в словах и делах –

Такой герой наших дней,

Правит тобою, казах,

Он всех готов известъ

Хулой и клеветой.

...Он взятку сует в ответ, -

Therefore, there is no idea about "сабырсыз, арсыз, еріншек", which is expressed by "билеуші (правитель)". In English, it will be "impatient, shameless, lazy" translated into the meaning such as "governor" which is an absolute apposite. Thus, it does not even

come closer to the meaning of the original totally different from what Abai supposed to say.

When it comes to the translation of «Ғылым таппай мақтанба» into Russian by M. Petrovux which is «Пока не знаешь молчи» gives the recipient not the whole meaning of the original source. Because, most of the ideas of the original were not transmitted totally. The utterances of advice were given in a simplified word format, which resulted an ordinary word composition.

For instance, the following lines give us clever words of Abai to lead to bright life.

К беде пороки ведут...
Пусть пошлость нагло грубо,
Тем легче с нею борьба...
Для робких правда страшна...
Душа невежды мертва,
Пусть без мысли слова, -

So, the Kazakh source describing most cleverest words of advice in life turned out to be an ordinary utterance.

The act of translation so that, even now, “translations are rarely considered a form of literary scholarship” [4;32]. In order to surpass expressiveness in the translation at the level of its original, there are several tasks to take forward. Thereafter, the descriptive translation helps to convey the meaning of the original if there is some kind of realias or culture – bound terms. The word for word or literal translation can be the main reason for non-understanding. However, we can see that Abai’s translation avoids using literal translation, so the original meaning is remained, sometimes they were rendered better than their original.

A translated text, whether prose or poetry, fiction or non-fiction, is judged acceptable by most publishers, reviewers and readers when it reads fluently, when the absence of any linguistic or stylistic peculiarities makes it seem transparent, giving the appearance that it reflects the foreign writer’s personality or intention or the essential meaning of the foreign text the appearance, in other words, that the translation is not in fact a translation, but the “original”.

In general, there are some works which are adequate poems for both source and target languages: «Менің сырым, жігіттер, емес оңай» («Я не хочу чтобы свет узнал») – both have 16 lines in the two languages. Such kind of translation demands good translational skill and a high competence. Another thing to mention is that Abai created a poem as variant of translation. For instance, the passage «Көңілім менің қараңғы, бол-бол ақыл» is a translated variant of free translation, which translated from Byron’s «Моя душа темна» [1;201]. The original is the following one;

Душа моя мрачна! Скорей, певец, скорей!
Вот арфа золотая:

Пускай персты твой, промчавшейся по ней,
Пробудят в струнах звуки рая.

И если не навек надежды рок унес,
Они в груди моей проснутся,
И если есть в очках застывших капля слез —
Они растают и прольются.

This poem is rather expressive and literary imaginative, which can be thought as special one. The most important issue is to save the original color in the target text, otherwise the expressiveness will ever matter in fact. There is a translation which is given in the following way concerning its both original and target of expressive patterns;

Көңілім менің қараңғы.
Бол, бол, ақын!
Алтынды домбырамен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейіштің үні шығар қоңыр салқын.
Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебіrentсе.

Қатып қалған көзімде бір тамшы жас Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерсе?!

It is goes without saying that the poem is rendered in a brilliant way. Lermontov’s ideas are expressed in the same way like original. And also, Abai’s translation is remarkable one, because there are some words like «арфа» is substituted by the target word - «домбыра», «звуки рая» for the lines «бейіштің үні». When it comes to the following lines such as «Пускай персты твой, промчавчейся по ней» is rendered into these words: «Ішек бойлап он саусақ жорғаласа» [3;62]. Consequently, we could say that Abai translated very adequately using appropriate combinations for the original in the target language. Such kind of talent and knowledge is required to achieve poetry translation. So, translators must understand the meaning and deliver the same sense in the target text. In addition, the word «пустыня» is translated by the word «елсіз жер».

In general, Abai focuses on nature and its beauty in order to express some human feelings such as “love”, “friendship”, “nation’s sorrow” etc. Metaphorical transformation in the original plays a great role in the translation. Moreover, it is also important to render the original in order to translate adequately. The translation might be the worst one if translator does not know the phenomenon, does not imagine and, of course, does not understand the source text. So, it is crucial for translators to have a background knowledge of the native language, then, special knowledge of the foreign language. In this case, any result of translation can be worth reading and accepting as a part literature and culture.

Conclusion

It is important to take into account that translation of some of the works by Abai do not have special effect on its literary expressiveness. According to translation

norms and standards should be conveyed in translation so that to cover all ideas of the original text. There are a lot of works to analyze and investigate the poem from various aspects. Therefore, we have chosen Abai and his works, more concretely, translations by Petrovyx and Karaban. In addition, there are his translations for Lermontov's poetry. During the analysis, we could find that Kazakh culture and language are extraordinary, so that Abai used the descriptive translation method in the process of translation from Russian into Kazakh.

Moreover, Abai writes poems just like the original. At the same time, he translates. But, never makes literary improvisation to the original. The translation should be rendered in the way of adequacy for the target language text. Taking into regard Russian translations, we should highlight that translation of Abai's works into Russian did not correspond with variants equivalents.

In conclusion, there are two types of translation methods such as adequate and free. According to the research results, we found that Abai used both types translation. As languages are different, the position of

perception is also different. However, poetry does not care the difference, it accepts the melodic soundings of the language. So, it is necessary to render the meaning in order that readers get the whole expressiveness from what he reads. The translators' achievement will be remarkable if the target variant is expressed in an adequate way.

Literature

1. *Awezov M.O. Abai Kunanbaev. Makalalar men izerttewler. Almaty. 1967. pp. 201-202.*
2. *Kunanbaev A. Sobraniye sochineniy v odnom tome. GIXL. Moskva. 1954. p.407*
3. *Korkem awdarma teoriysi men taryxinin' o'zekti maseleleri. Almaty, 2002. p.*
4. *Venuti, L. The Translators' Invisibility: History of Translation. London and New York: Routledge. 1998. pp. 31-34*
5. *The internet resource. <https://www.zharar.com/kz/referat/8618-audarma.html#read>.*

Нұрқас Ұлпан

2 - курс МА студенті, әл-Фараби ҚазҰУ, Алматы, bibi.alman@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: профессор м.а. Тарақов Ануар

МУҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ӨЛЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУДАРМАСЫ

Түйін. Бұл мақалада Мұқағали Мақатаев шығармаларының орыс және ағылшын тіліне аударылу тәсілдері қарастырылады. Біз аудару тәсілдерінің сөзбе - сөз, мағынасына сай және еркін аударма секілді түрлерін зерттедік. Одан басқа, автордың негізгі ойы мен аудармашылардың тәсілдері талқыланған.

Түйін сөздер: аударма, өлеңдер, сөзбе - сөз аударма, мағынасына сай аударма, еркін аударма, аудармашылардың тәсілдері.

Резюме. В данной статье рассматриваются способы перевода произведений Мукагали Мақатаева на русский и английский языки. Мы исследовали несколько способов перевода таких как слово за слово, смысловый перевод и свободный перевод. Кроме того, в работе рассматривается намерение автора и подходы переводчиков.

Ключевые слова: перевод, стихотворения, перевод слово за слово, смысловый перевод, свободный перевод, подходы переводчиков

Summary. This article deals with the ways of translation of works by Mukagali Makataev into Russian and English. We have researched some ways of translation such as word-for-word, sense-for-sense and free translation. Besides, there have been discussed the intention of the author and the approaches of translators.

Key words: translation, poems, word for word translation, sense for sense translation, free translation, translator's approaches.

Әдебиет әр ұлт мәдениеті мен тілінің айнасы. Қазақ әдебиетінің жарқын сәулесі өзіндік жазу үлгісімен және өмірінің ерекшеліктерін айтуға келетін аса көрнекті ұлы ақын- Мұқағали Мақатаев үлесімен байланысты. Біздің зерттеуіміздің негізі ретінде, біз ақын өлеңдерінің орыс тіліне аударылу жолдарын қарастыруды таңдап алдық. Сондықтан, біз әдебиет пен тіл білімінің бір неше сипаттамаларына назар аударамыз. Тағыда басқа аударма тәсілдерін мәдени және прагматикалық аспектілер тұрғысынан қарастырдық.

Аударма бұл, әуезкі және жазбаша сөздің айтылуын екінші тілде түсінтіру. Ол мәтіндегі мәліметті негізгі тілден аударма тіліне сапалы және түсінікті тіл бірліктерімен жеткізуді қарастырады. Дегенмен, әдеби шығармалар жанр, стиль, тіл және танымдық жүйесі жағынан түп нұсқадан бөлек болуы мүмкін. Әдеби аударманың шетел тілінде жазылған әдеби аудармасын көрсетуде

лингвистикалық және стилистикалық құрылымдар көмегімен аударылады. Ол өзіндік әдеби суреттеу мен құндылықтарды шын мәнінде түсінтіріп, оқырманның көз қарасына тән етіп жеткізілуі тиіс. Бұл жағдайда, әдеби аудармада көп мағыналылық, метофоралық және ойлау ерекшеліктері ескеріледі. Демек, аудармашы автордың білдірген ойын, автордың өзіндік стилі мен мақсатын жүзеге шығаруы тиіс. Осыған байланысты, әдеби аударманың рөлі тек қана әдебиетте емес, сонымен қатар тіл білімі ғылымында да аса маңызды.

Қарастырғанымыздай, Найда және Табер жасаған қабылдаушы тілде қайта құралған аудармада негізгі тілдің эквиваленттері шындыққа жақын, біріншіден мағыналылық шарттары, екіншіден стилдік шарттары орындалған [6;12]. Осы орайда, ол аудармашыға дұрыс мәліметті бұлжытпай беруді, қажетті мағынаны өз күйінде жеткізуді түсінтіреді. Осылайша, әдеби мағынаны түсінтіруде қолданалатын аудару түрлері бар:

- мағынаға сай аударма (динамикалық эквиваленттілік)

- сөзбе-сөз аударма (формалды эквиваленттілік)

Ендеше, біз Мұқағали Мақатаевтың "Махаббат" тұралы жазылған ең танымалы шығармасын талқылауды шештік. Шынында, ол "Махаббат" жайында көп жазды, оның ішінде туған жерге, табиғатқа, Алатауға, мезгілдерге қалаберсе адамның жан жарына деген махабаты тағыда басқалар орын алды. Ақын өзінің ерекше жазу стилі және сөздерді қолдану тәсілімен белгілі. Ол адамдардың ерекше тобының мәдени, ұлттық, эмоционалды, рухани әлеміне бастайтын есік. Сөздер мен сөйлемдер ішінде біреуі түсініксіз болуы мүмкін, бырақ белгілі бейнелі үлгілерінен ұғуға болады. Демек, келесі қатарда "Махаббат диалогы" на байланысты автор ойының бүкіл деректемесі берілген.

Түп нұсқа мәтіні: Махаббат диалогы

- Құс боп ұшып жоғалсам, не етер едің?

- Сені іздеумен мәңгілік өтер едім.

- Отқа түсіп өртенсем, не етер едің?

- Күл боп бірге соңыңнан кетер едім.

- Бұлдырасам сағымдай не етер едің?

- Жел боп қуып, ақыры жетер едім.

- Қайғы әкелсем басыңа не етер едің?

- Қойшы, сәулем, бәрін де көтеремін [3;302].

Біз айтқандай, "Махаббат диалогы" біршама уақыт ішінде дәл айтқанда XX ғасырдың соңы XXI ғасырдың бас кезеңінде орыс тіліне аударылған.

Алғаш рет 1980 жылы М. Кургансев олеңді орыс тіліне аударуды жүзеге асырды. Ол көбінесе реалистік өлеңдерді автордың жалпы мәтіндік үлгісімен аударды. Келесідегі өлең дәл осы жолмен аударылған:

Аударма мәтіні: Диалог любви (1)
- Если б я птицей стала, навек улетела,
Что бы ты сделал?
- Я бы тебя всю жизнь искал.
- Если б в огонь я упала, дотла сгорела,
Что бы ты сделал?
- Стал бы золою и пеплом стал.
- Если б я просто взяла и ушла,
Что бы ты сделал?
- Догнал бы, обнял, в сердце проник.
- Если б я горе тебе принесла,
Что бы ты сделал?
- Вытерплю все, я уже привык [4;87]
(Перевод М. Курганцева)

Онда аударма ісі ғылымындағы көптеген аудару тәсілдері мен жолдары пайдаланылған. Сондықтан, біз бірнеше "сөзбе - сөз" және "мағынаға сай" аудару тәсілдерін талқылайтын боламыз. Аудармадағы басты мәселе адекваттылық. Дегенмен, көп аудармашылар адекваттылық талаптарына сай аудармайды. Сол мезетте "еркін аударма" тәсілін қолдауға жүгінеді. Ғылымға белгілі әдеби аударма тәсілдері ішінде біз бірнеше аударма нормаларын әсіресе, өлеңдер аудармасында назардан тыс қалдырмауымыз керек. Аудармашы кері сөз тәртібін, түсіп қалған сөз орнын және қосылатын сөздерді мағынасына қарап ауыстырып отырады. Сонымен қатар, біз аударма тәсілінің екеуіне де тәуелдіміз және бір уақыттың өзінде аударма жолында қолданамыз. Аударма мәтініне қарағанда, оның ішіндегі қажетті түйіндеме, қарастырылып жатқан екінші тіл мәтініндегі стилдік және әдеби мағынаны дұрыс қолдану болып табылады.

Мұнда, аудармашы адекватты аудармаға жататын сөзбе - сөз аудару тәсілін пайдаланған. Үйткені, орыс тіліндегі аударма "махаббат" және оған "жеңілген" арасында адекватты диалог көрініс тапқан. Зерттеу барысында, аудармашы аударманы стилдік жағынан да автордың ойын да жеткізе алған. Аударманың мағынасы мен құрылымы толықтай қамтылған.

Басқа аударманы да атап өту маңызды. Келесі аударма 1965 жылы Алматыда туылып Мұқағалы Мақатаевтың көптеген өлеңдерін аударған Жанат Баймұхаметов қаламына белгілі. Жалпы алғанда, оның аудармасы сематикалық мағына беруге негізделген. Біз оны талқылай отырып "мағынаға сай" аударма түрі деп атай аламыз. Шын мәнінде, аудармашы аударманың прагматикалық және танымдық негіздерін қарастыруды көрсетті. Сондықтан, біз мәтінде берілген сөздерді оқыған кезде түп нұсқа-

дағыдай әсерін сезінеміз. Егер аудармашы диалогтың ішінде өмір сүрсе, мақсатына еріскен болады. Ол түп нұсқаға дәл келмейтін аударма түріне бет бұрды.

Аударма мәтіні: Диалог любви (2)
- Если вдруг я птицей кану в неизвестность?
- В поисках тебя я обойду всю вечность.
- Если вдруг сгорю в огне в объятьях страха?
- Станем мы вдвоём тогда единым прахом.
- Если миражом я появляюсь небесным?
- Ветром я тебя достигну наконец-то.
- Если принесу тебе одни лишь беды?
- Хватит, светик мой, я вынесу и это [1;130]
(Перевод Ж. Баймұхаметова)

Жалпы алғанда, бірінші аударма өз атымен аталғандай нағыз диалог түрінде бейнеленген. Аудармашы сұрақ күйіндегі "Что бы ты сделал?" сияқты ойдан құрастырылған тіркесті негіз деп алды. Құрылымы бірдей емес, бөліктерге ажыратылған. Басқа жақтан алып қарағанда, аударма түп нұсқаға көбірек әдеби, мәнерлі, эмоционалды және адекуатты тұрғыдан жақын берілген. Соған байланысты, кез келген аудармашы аудару кезінде әрі ақын әрі аудармашы болуы тиіс. Аудармашы автор ойына жақсырақ мағына бере алады.

Түп нұсқа мәтіні: Нағыз ақын
Туады, туады әлі нағыз ақын,
Нағыз ақын бал мен у тамызатын.
Жесірдің айырылмас сырласы боп,
Жендеттің көзінен жас ағызатын.
Туады, туады әлі нағыз ақын!
Жыр сөздері жай болып атылғанда,
Атылғанда, аспаннан оқылғанда,
Мылқауларға тіл бітіп, керең естіп,
Жанар пайда болады соқырларға [2;126].

"Нағыз ақын" өлеңі құрылымы жағынан түп нұсқадан ерекшеленіп орыс аудармашысы Ю. Александров таманынан аударылған. Олеңді сематикалық және прогматикалық тұрғыдан талқылағанда, ондағы 9 қатар өлең шұмағы аудармада 12 қатарға айналып көбейгенін байқаймыз. Содан кейін, аудармашы көп сөйлемдерде қосымша сөздерді қолданған, қатып қалған сөздерді жүзеге шығарған. Сонда да, аударма түп нұсқаның ырғақ және рифм құрылымына сәйкес келеді. Түп нұсқаның ырғағы 9 қатардан құралса, аудармада 12 қатарды көрсетеді. Ол ырғақ әуенінен келіп шығады. Біз оны былайша түсінтіреміз: түп нұсқа ырғағы "а,а,б,а", аудармада "а,а,б,а", "а,а,а,а", "а,б,а,б" ға айналды.

Аударма мәтіні: Настоящий поэт
Такой поэт еще придет
На чьих устах - и яд, и мед.

Он овдовевших душ печали
Высокой дружбою уймет.
Заставит плакать палача.
И пошатнется тьма от света,
От беспощадного луча-
От настоящего поэта!
Ударит песен медный зык, -
И станут щедрыми скупые,
Немые обретут язык,
Прозреют сызнова слепые!.. [4;78]
(Перевод Ю. Александрова)

Дегенмен, аударма басқаларға қарағанда жақсы жасалған деп санаймыз. "Нағыз ақын" өлеңіні алғаш рет ағылшын тіліне аударған Б. Алманованы атап көрсету өте маңызды. Аудармашы өлеңді құрастыруда бірме - бір әдебиеттің ұлттық сипатын келтіреді.

The translated text: A Poet in Full
A Poet in Full there will be, one day
Creating the bad and the good lines to say
Then like a soul-mate to the widow
Tears from the heart run down and flow.
A Poet in Full there will be, one day
When his poem's written, they'd fly
When they are read and seen above the sky
The dumb would speak and the deaf hear
At that time, the blind could see and descry.
(Аударған Бибіназ Алманова)

Аударманы жасау барысында, өлеңнің ырғақ пен рифмі түп нұсқамен бірдей етіп аударылып, ағылшынша нұсқасы жеткілікті дәрежеде жақсы жасалған. Аударманың ішінде еркін және мағынаға сай аудару тәсілдері тағыда басқа тіркестердің ауы-

стырылуы тәсілі көзге тасталады. Ньюмарктың ойы бойынша, аудармаға жалпы екі нұсқа ішінде ымыраға келу талабы қойылады. Ең алдымен, мағына сәйкестігі қарастырылады. Аудармашы осы екі тығыз, түп нұсқа мен аударма мәтін ымырасын жетілтіреді.

Шынымен де, заманауи Қазақ Әдебиеті жәдігерлерге бай. Сондықтан аудармашылар таңдап алып аударады. Көптеген жазушылар шығармаларын оннан астам аудармашылар орыс тіліне аударған. Мысалға, А. Құнанбаевтің, М. Мақатаевтің, Қ. Аманжоловтың, Е. Жұмановтың шығармаларын Ш. Бодлер, П. Верлен, А. Рембо, Р.М. Рилке, Г. Траклдар аударған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мукағали Мақатаев. 2011. "Ты Бытые мне навсияти!..": Избранные поетические произведения Мукағали Мақатаева в переводах Жаната Баймухаметова. Алматы, 2011. 130 ст.
2. Мұқағали Мақатаев. 2007. Шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. 2 басылым. II бөлім. Өлеңдері мен дастандары. Алматы. Жалын баспасы. 126 б.
3. Мұқағали Мақатаев. 2006. Шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. 2 басылым. I бөлім. Өлеңдері мен дастандары. Алматы. Жалын баспасы. 302 б.
4. Мукағали Мақатаев. 1981. Зов души. Поэмы, стихотворение переводенно с казахском. Ю. Александров и М. Курганцев. Алматы. 78-87 ст.
5. Ньюмарк Питер. 1988. A textbook of translation. Лондон: Pergamon. 45 б.
6. Нунда Е. А. & Тейбер С. 1969. The theory and practice of translation. Лейден: Brill. 12 б.

Anapia Aisaule

Al-Farabi KazNU, Almaty, Master of Translation Studies
scientific adviser professor: J. Dadebaef

COMPARATIVE ANALYSIS AND STUDY OF ABAI'S PROVERBS

Summary. "Abai's Proverbs " Through the comparative analysis and research Chinese translators Versions. Based on the characteristics of Abai's Proverb, I compare the target text with the phrase level, sentence level and discourse level.

Резюме: "Абая Пословицы" Правый сравнительный анализ текста переведенных версий по инструкциям китайских переводчиков. Исходя из характеристик пословицы Абая, сравниваю целевой текст с уровнем слов, фраз, предложений и уровня дискурса уровне.

Түйін. «Абайдың Нақыл Сөздері»Түп нұсқаларымен аударылған мәтінін салыстырмалы талдау арқылы Қытай аудармашыларының Нұсқауларын зерттеу. Абайдың нақыл сөздерін сипаттамалары негізінде, сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер және дискурс деңгейдегі деңгейімен мақсатты мәтінмен салыстыру.

1. The phrase level

First observe the four groups of examples:

Первая группа:

Әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.
(3) қара сөзі

(1) 凡是不知耻辱的懒汉都要变成贪得无厌、不能约束自己、没有本领又不能和别人相处的叫花子。

(第 5 页第二段) Habai

(2) 人到了寡廉鲜耻这一步, 就会变得慵懒而贪婪, 笨拙而碌碌无为, 且毫无人情。

(第 5 页第二段) Akpar

The phrase level

Вторая группа:

Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлағып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен.

Абай Құнанбаевтың он жетінші (17) қара сөзі

(1) 是我迫使那些躺在锦缎上、饱食终日的人, 不得不起寄宿无门、衣食无着的饿汉而在床上辗转反侧, 不得安宁。

(第 32 页第四段) Habai

(2) 我能使那些饱食终日、高枕无忧的人躺在床上辗转反侧, 无法入眠, 唤醒良知, 逼着他们不得不去考虑那些寄宿无门, 衣食无着, 饥寒交迫的穷人的生计。

(第 35 页第一段) Akbar

Третья группа:

Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де - ақымақтық.

Абай Құнанбаевтың он сегізінші (18) қара сөзі

(1) 夸耀自己其它方面比别人强是愚蠢的。

(第 34 页第四段)

(2) 除此, 凡自恃优越者, 皆属无知之辈。

(第 37 页第六段)

Четвертая группа:

жиіркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз білімді жерімізден алыс апарып тесіпті.

Абай Құнанбаевтың он сегізінші (27) қара сөзі

(1) 有的小孔虽然对人体有用, 但因为不太雅观, 所以安排到离面部较远的地方。

(第 50 页第五段)

(2) 尽管一些并不雅观的门口对我们十分有用, 仍被安排在远离高贵的首脑、脸面之外的幽处。

(第 53 页第四段)

Пятая группа

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді «ененді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, Арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп.

Абай Құнанбаевтың он сегізінші (2) қара сөзі

我小时候听人, 我们哈萨克见到塔吉克小商贩时讥笑他们: “他妈的, 吊着宽袖口, 背着葫芦去盖房顶的塔吉克, 碰到灌木丛也不害怕; 见面时称兄道弟, 背地里骂街。 Habai

小时候, 我赏听人说我们哈萨克人一见到粟特人①就讥笑: “嘿、你们这些穿着宽襟衫子的塔吉克人、打老远扛着芦苇去盖房顶、见面称兄道弟、背地里却互相戳脊梁骨、碰到灌木丛都吓破胆、说起话来没个完、所以才把你们叫做叽叽喳喳、。 {Akpar}

In the first set of examples, Mr. Ha translated "do not know shame" "lazy to become insatiable.

In the translations of Su and Akbar, they are translated as "shameless and shameful" and "lazy and greedy".

In the second set of sentences, Mr. Ha translated "lying on brocade, People who eat all day.

In the translation of Mr. Su and Mr. A was translated as "can sleep in comfort".

In the third set of examples, "Boast of other aspects of their own stronger than others" and "who as superior as those who" to form a corresponding, "is stupid" and "ignorance".

In the fourth set of examples, Mr. Ha's translation of the "hole" "place", were Mr. Su and Mr. A were translated as "doorway" "secluded place."

From the above examples can be seen, Mr. Ha in the translation, the words are more simple and more colloquial, the overall feeling is easy and careless and rude;

Mr. Akbar and Mr. Su are more accustomed to using four-character words, and stresses the refinement of words, especially as "who count superior Who are ignorant of the generation "is similar to classical Chinese sentence structure, but also to the translation of the language antique..

In the fifth set of examples, Mr. Ha translated Mistakenly and rudely expressed the author's meaning, We have no right to rewrite the meaning of the author, and in this part we can clearly see that translator used the impolite words, actually we can see from Abai's every words can realize that he is just trying to tell the people who lived that century.

Let's pay attention to the translations of Su and Akbar, They express the author's real thoughts and use the same metaphors, and we can compare the sentences that the two translators have translated and we can obviously found mistakes and clearly understand the source of the errors.

Sentence level

Первая группа:

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды?

(1) 常听人们讲一些毫无价值、炫耀自己的话。

这些话有什么意义,起什么作用呢? (第 57 页第一段)

(2) 有些人总喜欢沾沾自喜地自诩炫耀,其实都是些井底之蛙,毫无用处。(第 60 页第一段)

Вторая группа:

Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады. Абай Құнанбаевтың отыз үшінші (33) қара сөзі

(1) 可是我们的人只要有了几头牲畜,就像有了成群牛羊似的,向别人表示“难道我没有牲畜?” (第 63 页第五段)

(2) 可是一旦圈里有了一两匹大牲口,便有如牛羊成群那般神气,总以为自己什么也不缺。(第 66 页 第三段)

Третья группа:

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды ката жібермейтұғынын.

(1) 谁都知道:人免不了一死,而死并不总要等人们年老时才来临,并且人死以后不可能复生。(第 65 页第一段)

(2) 众所周知,黄泉路上无老少,人总有一死,且不能死而复生。(第 68 页第一段)

In the first and second set of examples, Mr. Habai

translated into a sentence of doubtful tone, and Mr. Su and Mr. Akbar are presented in a narrative tone.

In the third set of examples, Mr. Ha translated as "People inevitably die, and death does not always have to wait until they are old,"

Mr. Su and Mr. Ai translated as "Old or young can't get rid of their destiny.

Discourse level

Абай Құнанбаевтың он бірінші (11) қара сөзі .....Екінші - бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең кеп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, к...н қыздырып алып, өзін бір ғана азық қылайын деп жүр.

(1)..... 其二, 恶棍们无端地拨弄是非,煽动某些富裕人

家说:“这样会成为伯克,会成为多数;那样做,可以 报仇,可以成为英雄。”他们讲:“谁失势,我就会对谁 有用。”成天教唆别人,想从别人身上榨取油水。

Habai (第 23 页第三段)

(2)..... 其二, 居心叵测的人忙于煽动他人,告 诉他们如此这般便可以争得爵位,可以富贵;如此这 般便可以报仇雪恨,被民众识为强人。忙于使富庶人 家走入歧途,谁迷途便离不了他,一旦头脑发热,便 可以轻而易举成为他口中猎物。

Akbar (第 24 页第一段)

Analysis of Causes

From the above comparative analysis we can see that both the phrase level, sentence level, or segment level translation, has its own characteristics, the reason, I believe that the following points:

1. Depending on the version

As mentioned above, the translations of Mr. Habai refer to the texts of Kazakhstan ,Russian and Uyghur versions;

the translations of Mr. Su and Mr. Akbar are also based on at least the Kazakh and the Russian translations, so Different versions may also result in inconsistencies in the translation.

Depending on the version

As Mr. Habai is a Xibo, non-native speakers. Mr. Su is a Dong, but also non-native speakers, Mr. Akbar is a Kazakh, he is a native speaker.

The explanation of the original is different

Different ways of thinking, different knowledge accumulation, different living environment will inevitably lead to the understanding of the original text, the spirit of the original grasp of the different aspects of the final will also affect the words, sentence patterns, text layout and so on.

Абай Құнанбаевтың жиырма екінші (22) қара сөзі

Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер к...не құрым киізді тұзға малшып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

(1)有的人为了利用别人,伪装大方。有的人,像一峰母驼,由于直肠里塞进了盐水浸过的毡片,晕头转向,不得不叉开两条后腿,让旁人像驼羔吃奶般随便吮吸。

(第 39 页第五段) Habai

(2)有人是为了利用他人才施些小惠,有人则是迫不得已才向人们做出施舍。(第 42 页第三段) Akbar

It shows that Mr. Haibai in the translation, to take a literal translation, did not understand the author's ideas.

Mr. Su and Mr. Akbar intended to take the free translation, Correctly describes the author's ideas.

3. The times are different

The two books have been published for 11 years, In these 11 years, the society is developing constantly, the language is developing too While the works of different periods will also affect the use of language at that time.

For example:

Абай Құнанбаевтың екінші (2) қара сөзі түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, ба-

шалшік ноғай»

(1) “丘八” 诺艾, 逃犯诺艾, 小贩诺艾. . . . . (第 3 页第二段)

Habai

(2) 只配服兵役、做逃犯, 倒腾一些小买卖。 (第 3 页第二段)

Akbar

Conclusion

Analysis for the same work of translation, we can see how different translators use the same or different means to deal with the phenomenon of the same language, to achieve the same or different effects. From the phrase level, sentence level, the level of discourse on the "Abai Proverbs recorded" Two Chinese Versions of comparative analysis found that there are two very different versions, the reason is based on the version, the translation method of interpretation different, as well as the estimate of the ability of readers and various aspects of different, can cause the translation differences in such aspects as written languages and text layout.

Рыспекова Мөлдір Құрманғалиқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің магистранты, m_gysbekova@mail.ru

Ғылыми жетекшісі, профессор: Ашимханова С.А.

АЛАШТЫ ОЯТҚАН МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ «ОЯН, ҚАЗАҒЫ!»

Түйін. М.Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағынан ақынның халықтың тағдырын ойлап, толғанып, елдің бірлігін, бірауыздылығын арттыру, жастарға білім беру, мұсылманишылық жолын ұстау, орыс тілін, өнерін білу секілді аса маңызды қоғамдық мәселелерді қозғайтын өлеңдерін көре аламыз.

Түйін сөздер: революция, алаш, манифест, бостандық, еркіндік, ояту, болашақ.

Резюме. В стихах М.Дулатова «Проснись, казах!» мы можем увидеть мысли поэта: о будущем всего казахского народа, об укреплении согласия, об изучении русского языка и культуры и о других значимых социальных вопросах.

Ключевые слова: революция, алаш, манифест, независимость, свобода, пробуждение, будущее.

Summary. In the verses of M.Dulatov "Wake up, Kazakh!" we can see the poet's thoughts about: the future of all Kazakh people, the strengthening of the consent, the study of Russian language and culture and other important social issues.

Key words: revolution, alash, manifesto, independence, liberty, awakening, future.

Алаш арыстарының ортасында ойшыл тұлға, өршіл ақын, жалынды шешен, салиқалы қайраткер – Міржақып Дулатұлы. Міржақып Дулатұлы ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында жаңадан қанат жайып келе жатқан демократиялық қозғалыстың, қазақ халқының еркіндігі, бостандығы, келешек ұрпақтың болашағы үшін күрескен жаңа бағыттың ең ірі өкілдерінің бірі болып табылады. Ақынның поэзиясынан ілгері ұмтылу, іздену, жарқын болашақ үшін күресу рухы бірден көзге түседі.

Алашты қараңғы ұйқыдан оятқан «Оян, қазақ!» өлеңі:

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Ер кетті, дін нашарлап, хал Һараб1 боп,

Қазағым, енді жату жарамасты – [1, 46 б] деп барша Алаш жұртына үндеу салады. Тарихи деректер бойынша, Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлең кітабы 1909 жылы Қазан қаласында «Шарқ» баспасынан шыққан. Дәл осы жылы қазақ халқының өз тілінде, оның болашақтағы жаршысындай, көркем ойлаудың қарлығаштарындай үш өлең кітабы баспада жарық көреді.

Олардың біріншісі – Петербургтен Тұрағұл мен Кәкітай бастырып шығарған Абай өлеңдерінің алғашқы жинағы. Екіншісі – Ахмет Байтұрсыновтың «Қырық мысалы». Үшіншісі – Міржақып

Дулатұлының «Оян, қазақ!» атты публицистикалық-лирикалық өлеңдер жинағы.

Тарихшы ғалым Мәмбет Қойгелдиевтің айтуынша, «Оян, қазақ!» кітабы – ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы түрлі топтардың бәрінің көңілінен шыққан кітап. Ресей патшалық үкіметінің шымбайына тиген кітап болды. Бір қызығы, «Оян, қазақ!» сол кездегі қазақ зиялыларына да ұнады. Қазақ халқының да ойынан шықты. Сондай-ақ, дін адамдарының да көңілінен шықты. «Оян, қазақтың» елге ұнағаны соншалықты, кітапты мешіттер, молдалар елге таратты. Осыдан-ақ, бұл кітаптың мән-мағынасын, маңызын байқауға болады. [2, 92-117 б]

Кемел ойлы кеменгер Міржақып Дулатұлы ұлттық рух, ұлттық тіл және дін, мәдениет, өркениет, ғылым, оқу-ағарту, өнер-білім, ұлт баспасөзі, журналистика, саясат, тұлғатану мәселелері жайындағы ой-пікірлері сол замандағы қоғамға үлкен үлес қосты.

Горькийдің «Ана» романының орыс революционерлері үшін маңызы қандай болса, «Оян, қазақ!» кітабының да қазақ халқы үшін маңызы сондай. М.Дулатұлының «Оян, қазақ!» жинағында тұңғыш рет халықты күреске шақырған ұран тасталды: «... қазақтан болған социал-демократтарға бірауыз сөз айтамын: Европаның пролетариясы үшін қанды жастар төгуіңіз пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқы мазлум күнелтуі ауыр, сонда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа бола тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер...».[3, 10 б]

«Оян, қазақ!» жинағы қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің манифесіндей зор рөл атқарған кітап болғаны ақиқат. Оның Қазан революциясына дейінгі кезеңдегі бағасы Қ.Кеменгеровтың пікірінде айқын да дәл берілген: «Оян, қазақ!» алғашқы шыққан Грибоедовтың «Горе от умасындай». «Оян, қазақты!» ел қазақтары құрандай жаттады. Міржақып атын алты алашқа таратқан осы «Оян, қазақ!».

Ақынның бұл алғашқы жинағы халықты күреске үндеген жоғары революциялық әуенге толы болды. Ол ұранға, үндеуге пара-пар өлеңдерімен қазақ халқының отарлық езгіге, қараңғылыққа қарсы күрес отына шоқ тастады. Көңілдерін оятып, көздерін ашты, өздерін-өздері танып, ескіліктен арылып, жаңалыққа ұмтылуға шақырды. Кітаптың озық идеясын «Қазақ халқының бұрынғы хәм бүгінгі халі», «Қазақ халқының бұрынғы мағишаты»,

«Қазақ жерлері», «Таршылық халымыз жайында аз мінажат», «Жесір даулары хақында», «Насихат ғұмумия», «Өнерін халық пайдасына жұмсап жүрген оқығандарымызға» деген өлеңдерінің атының өзі-ақ айқындап тұр.

Сол кезеңдегі әдебиеттің үлкен білгірі С.Садуақасов болса Міржақыпты қазақтың ұлттық қозғалысының үлкен қайраткері ретінде бағалай отырып, оның публицистикалық мақаларындағы ойды халыққа өлеңмен жеткізетіндігін ерекше қасиет деп таныған.

Міржақыптың шығармашылығы жайында украинаның атақты ғалымы, шығыстанушы А. Крымский толғана келіп: «...Ақын, беллетрист Міржақып – ауылдағы орыс мектебінің мұғалімі. Оның поэзиясы өз халқын оқу-ағартуға шақырған асқақ үн мен жігерге толы. Ол езілген халқына өзінің заңды правосын қайтаруды, жас ұрпақты жарқын болашаққа жеткізуді армандайды», – деген ой түйген.

1914 жылы орыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық ойын айқын білдірген академик В.Н.Гордлевский айтқандай, «Дала перзенті – М.Дулатов қазақ халқының бостандығын армандап, өз халқына «Оян, қазақ!» деп қуатты ұран тастаған. Жаңа өмір құрылысшысы – оқу-ағартусыз қазақ халқының болашағы жоқ деп ұғынады. Отырықшылық өмірге көшу, әйелдер жағдайын өзгерту – оның мұзасының алтын арқауы, ол – азаматтық ақын».

Кітаптың «Оян, қазақ!» деген атының өзі халықты мешеуліктің, надандықтың шырмауынан құтылып, әділеттік үшін, өнер-білімге, мәдениетке жету үшін күресуге шақырған күшті ұран болып естілді, солай қабылданды. Ақынның озат идеяларға толы өлеңдері көпшіліктің назарын тез аударып, кітап ел ішіне кеңінен тарай бастады. М.Дулатов патша үкіметінің саясатын әшкерелеп, заңсыздыққа, халыққа қысым жасаушылыққа қарсы шықты. Қазақ жастарын оқыту, мектеп ашу қазақша газет-журналдар шығару қажеттігін айта отырып, М.Дулатұлы орыс тілін, мәдениетін игеруге де ерекше мән берді.

Ақынның «Алашқа» атты өлеңі «реквием» (қазалы жыр) деп аталғанымен, оны тек өткен заманды аңсау сарынына құрылмаған. Қазақтың бұрынғы өздері ақ киізге көтеріп сайлайтын хандары, әділ билері, ел намысын қорғай алатын батырлары болған кең сахарда малын бағып, еркін көшіп-қонып жүрген дәуірі артта қалды дей отырып, Міржақып ол заман өкінгенмен енді қайтып келмейді, сондықтан уақыттың, қоғамдық жағдайдың өзгергенін түсініп, соған сәйкес әрекет қылып, қазақ көшін оңға бастайтын адамдар қажет деген ойын аңдатады. Бүгінгі өзінің бас пайдасын ғана ойлаған малқұмар парақор басшыларға еріп, алданудан сақтандырады. Ежелгі көшпелі дәуірдегі өмір-тұрмыстың жақсы, жарасымды жақтары, өз артықшылығы аз емес екені ақынның басқа өлең-

дерінде де шебер бейнеленіп көрсетілген.

Көк майса бетегелі жерің қайда?
Күмістей толқындаған көлің қалай?
Ың-жың боп жер қайысқан төрт түлікпен
Жөңкіліп, көшіп қонған елің қайда?

Алашым, айтқанды алсаң, без бұлардан:
Еш нәрсе тәуіп бермес, білгенге ермес.
Қой бағып қасқыр қашан опа қылған,
Көре бер өз бетіңмен күніңді өлмес.
Қайраған қолдан келмес іске әуре боп,
Қорлыққа, тілімді алсаң, болма кездес!

[1, 134-135]

Намыстың отына күйіп-жанып, күйініштің улы
заһарын жұтынып, заман запыранына жиіркене
тұншығып, торға шырмалған тотықұстай шырылдап,
қазақтың қасіреті, маңдайының соры, жер-
суынан, атақонысынан айырылуы «Қазақтың жер-
лері» атты өлеңінде айшықты сипатталады.

Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мұжыққа, қош аман бол, барасың ба?
Қасиетті бабамыздың зираты,
Қалды ғой көшесінің арасында.

Моншаға зиратының тасын алып,
Ағашын отқа, мұжық, жағасың да.
Таба алмай бір барғанда еш белгісін,
Көзден жас көлдей болып ағасың да.

Қазағым, жерің қайда атамекен,
Қазақ, қазақ болғалы мекен еткен?
Хазірде бәріңізді қуып шығып,
Орнына қала салып «хохол» жеткен.[1, 58-59 б]
Қазақ даласын бөлшектеп, ұсақ-ұсақ болы-
старға бөлу, сөйтіп, әлсіз, ұлыққа бағынышты ел
басқарушыларды көбейту ел ішінде араздықты
коздыруға себеп болып отырғанын аңғартады.

Салтанатты атақонысыңнан, ну орман-тоғай-
ыңнан, айдын шалқар көліңнен, шүйгінді өрісіңнен
қапияда айрылдың, қанатыңнан қайрылдың дейді.
Ақынның қазақ жері туралы ой-толғаныстары бар-
ша шығармашылық мұрасында тереңдей түседі.
Көл-көсір көсем сөздерінің басты сарыны, құлақ
күйі осы. Қазақ даласына енгізілген ел билеу жүй-
есінің халық мүддесін жақтауға ылайықталмай,
жергілікті әкімдерді әлсіретіп, патша үкіметінің
басқару орындарындағы ұлықтардың өкім жүр-
гізуіне қолайлы етіп жасалғанын Міржақып толық
түсінген. [4, 7-8 б]

Ақын ел ішінде алалық, барымта, ұрлық бұрын-
нан бері келе жатқанын айта отырып, бұл күнде де
ел билеушілерінің өз пайдасын үшін халықты са-
тудан тайынбайды қатты сынағанын «Сайлаулар
хақында» атты өлеңінен көруге болады:

Шыққалы волост сайлау қырық жыл өтті,
Ол сайлау байқасаңыз, түпке жетті.
Бай болып, мырза атанып мал біткендер,
Таласып болыстыққа ақша төкті.

Болыс болар мал шашып, шығынданып,
Сайлау өтер осылай тынымданып.
Әбден болып алған соң расходын,
Бітіреді халықтан жылында алып. [1, 55-5 б]

Бір кезде Ресейге қосылып, соның құрамындағы әртүрлі ұлыс-ұлттармен бірге ел қатарлы тіршілік етерміз деген халық үмітінің ақталмағанын, патшалық отарлау саясаты бұратана атанған бұқараның арқасынан аяздай қысып бара жатқанын шерлі жүректен запыран төгіп айтқан ақын зары осынау қараңғылықтан, надандықтан құтылудың бірден-бір жолы – бірлік пен ынтымақта, болашақты ойлаған саналы іс-әрекетте, өнер-білімге ұмтылған өршіл талапта екенін «Таршылық халіміз хақында аз мінажат» және «Насихат ғумумия» өлеңдерінен көруге болады.

Жас орнына көзімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас заң кетіп...
Аяқасты болып қазақ қалды ғой,
Құр әншейін рухы қалып, жан кетіп...
Кім жазалы өзімізден көрмесек,
Төбемізге шығардық қой дәндетіп?

Ұйқыда жатыр қазақ көзін ашпай,
Кеттік ғой отқа күйіп, өрттен қашпай.

Һәр халық алға кетіп жатса дағы,
Біздің жұрт шегінеді қадам баспай. [1, 68-76 б]

Міржақыптанушы Жұмағали Ысмағұловтың көрсетуінше, «бірі сегіз бөлімнен тұратын (53 шумақ), енді бірі он жеті бөлімнен тұратын (140 шумақ) осы екі өлеңді автордың негізгі ақындық кредосы, азаматтық платформасы баяндалған поэзиялық монологтер деп бағалауға болады». [5, 17 б]

«Насихат ғумумия» толғауында мұсылманшылық, түрікшілдік сарындар көрініс тапқан. Ақын бұл өлеңінде шарифат қағидаттарын парыз санау, әндетіп, мақапдап оқу, Құранды құрметтеу, жоғары медреседе білімге қанығу, сонымен қатар орысша оқу, пайдалы тілді үйрену керек екендігін айтып кеткен.

Халықтың тағдырын ойлап, толғанып, елдің бірлігін, бірауыздылығын арттыру, заманның ыңғайына қарай қам жасау, харекет қылу, талаптану, адал қызмет қылу, жастарға білім беру, ғылым үйрету, мұсылманшылық жолын ұстау, орыс тілін, өнерін білу секілді аса маңызды қоғамдық мәселелерді қозғайтын өлеңдерінен азамат ақын, жалынды публицист, батыл күрескер, қажырлы қоғам қайраткерінің тұлғасын көз алдымызға анық елестете аламыз. Сонда оқырманды елітіп қызықтыратын, баурап әкететіні – автордың шыншылдығы, адалдығы, әр сөзін ерекше ынта, ықыласпен, қатты құлшыныспен айтатыны. Ақын біреулердің кемшілігін тауып сынағандай, кейде ұстаған жерінен айырылмай, қадалып, қатты айтқандай болса да, сырт көзбен көргендей, сырттан айтқандай болмай, қатар, бірге отырып сөйлескендей. Ашынғаны да, ақыл бергені де артық көрінбейді. Бірге ойла-

сып, бірге мұңдасып, сырласқандай сезіледі. Сондықтан ақынның наз ғып, сипай айтқан сынын да, ашынып ащы мысқыл-кекесінмен түйреп шенеген сөздері де орынды. Ақын бірде:

Атаңа дәулет бітсе, бұлғақтадың,
Хисапсыз сөздер сөйлеп ыржақтадың.
Мәз болып «мырза» деген қошеметке,
Буынып мықыныңнан ырғақтадың.
Бояумен сырладыңыз сыртыңызды,
Керіліп сыйпадыңыз мұртыңызды.
Қарасам ішіңізді ашып, дәнеме жоқ,
Не дейін надан демей, жұрт бәрінді, –
десе, тағы бірде:
Жұмыс көп біздің жұртқа ұнамаған,
Нашар жоқ қорлық көріп жыламаған.
Шортанбай шабақ жұтқан жалмауыздар,
Тексеріп өз ғайыбын сынамаған.
Аяғын пайдалы іске бір баспаған,
Ұмтылған өлімтікке бір аш таған.
Түйені түгіменен жұтса-дағы,
Харамнан нәфсі тиып, бір қашпаған, –

дейді. Яғни, бір орайда әзіл-қалжыңы аралас сын айтқандай болса, енді бір орайда озбыр, опасыз адамдардың мінез-құлқын бадырайтып, көзге шұқығандай батырып айтады.

Революция жолынан қуат алған Міржақып шығармаларының отты жолдары жас ұрпақ жүрегіне революция отын жағып, теңсіздікке қарсы күреске жігерлендіреді. Азаматтық әуенге толы Міржақыптың публицистикалық өлеңдері қазақ жастарын революциялық рухта тәрбиеленудің шын мәніндегі мектебі болды. С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Б.Майлин, С.Құдаш, т.б. сияқты жаңа толқын осы идея нәрінен сусындап өсті. Бүкіл халық, өз замандастары теңдессіз қайраткер, абзал азамат, айтулы ақын деп бағалаған Міржақып есімі бүгінгі тарихта да үлкен құрметке ие.

Қорытындылай келгенде, «Оян, қазақ!» – ұлттық поэзия тарихында бірегей құбылыс. Бұл – өз заманының қайталанбас шарайнасы, ұлт руханиятының алға ұстаған тұтас бір бағыт-бағдары, беломыртқасы. Міржақып Дулатұлы поэзиясының жаңашылдығын көрсететін бір қыры болып табылады.

Араб сөзінің мағынасы:

1. Гараб – құру, күйреу.

Әдебиеттер тізімі:

- 1. Дулатұлы М. Оян, қазақ! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. Алматы: Атамұра, 2003.*
- 2. Қойгелдиев М.Қ. Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы : 10 томдық : 10-том. -Астана: Фолиант, 2006*
- 3. Әбсеметов М. – Алматы: Н.Б. – Пресс – Алтын Орда, 1991*
- 4. Ахметов З., Дулатұлы М. Шығармалары. 1-т. Алматы: Ғылым, 1996*
- 5. Ысмағұлов Ж., Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. – Алматы: Мектеп, 2013.*

Алдабергенова Айгерім

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты, a_aigerim_28@mail.ru

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада қазақ, орыс, ағылшын тілдері негізіндегі антропонимдердің ерекшеліктері туралы сөз болып, жалқы есімдердің тілдерде қалай қолданылғандығы салыстырмалы түрде қарастырылады.

Ана тіліміздің бай, көркем тіл екені белгілі. Қазақ тіл білімінде антропонимия деген термин бар. Антро+пос – «адам, оним//онима – «есім», «ат» деген сөз. Ендеше, антропоним дегеніміз – «кісі есімі», антропонимика дегеніміз ономастиканың кісі есімдерін зерттейтін саласы. Сондықтан тіліміздегі антропонимдердің өзге орыс, ағылшын тілдерінде бір-біріне мағынасы жағынан ұқсас, жақын екенін анықтап, зерттеп, еліміздің дамуына өз үлесімізді қоссақ дейміз. «Қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі. Ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі. Мемлекеттік тілді – дамытамыз. Орыс тілін – қолдаймыз. Ағылшын тілін – үйренеміз» деп елбасымыз Н.Ә.Назарбаев атап көрсеткен. Аударма — бір тілде бейнеленген мазмұнды екінші бір тілге әрі дәл әрі толық қайталай бейнелейтін тілдік қимыл. Тіл ғалымдарының деректерін негізге ала отырып, қазіргі таңда дүниеде бірнеше мыңдаған тіл бар екенін ескерсек, аударма қызметінің қаншалықты маңызды екенін білеміз. Аударма әрқашанда адамдар, қауымдар, халықтар арасындағы тәжірибе алмасудың дәнекері.

Тал бесіктен жер бесікке енгенше сенімен бірге өмір сүретін – есім. Ғылым тілімен айтқанда, «айрықша тілдік таңба». Жалқы есімдерсіз адамзат қарым-қатынасы болуы мүмкін емес, тіпті елестетуде қиын. Антропонимдер – кісі аттарынан тұратын жалқы есімдердің ірі бөлігі. Антропонимдер кісі аты, әкесінің аты, тегі, лақап аты, бүркеншік аты, криптоним (жасырын аты), қосымша аты және т.б. сияқты бөліктерге бөлінеді. Антропоним формуласында, атау беру уәжінде, атау құрылымында байқалатын әр халықтың өзіндік атау беру дәстүрі бар. Кез-келген халықтардың антропонимдік қоры яғни антропонимдер жиынтығы құрамы жағынан әр түрлі болып келеді. Әр халықтың атау тізімі шектеулі, сондықтан бір атқа бірнеше адам ие болуы мүмкін. Біздің ана тіліміздегі сөздік құрамының бір бөлігі – қазақ есімдері (антропонимдер). Өз арнасын халқымыздың ата-бабаларынан жалғасып келе жатқан тілдік қорынан алатын бұл есімдер қашанда тіліміздің ішкі заңына сәйкес дамып, сөздердің (лексикасының) барлық салаларынан жасалып, бай түсуде. Соған қарамастан, басқа ха-

лықтардың да тілдерінен ауысқан есімдер көбейіп, қаймағы бұзылмаған қазақ есімдерін шұбарлап, өзгертіп те бара жатыр.

Тіл зерттеушісі Телғожа Жанұзақовтың айтуынша: «Басқа тілдерден енген есімдердің дыбыстық таңбалануы жергілікті говорларда бірдей емес, бұл құбылыс, біріншіден, говорлық ерекшелікке байланысты болса, екіншіден, тілдің даму құбылысының тарихи дәуірлеріне тікелей қатысты. Сөйлеу тілдегі есімдердің тұрмыстық түрлерінің пайда болуы әсіресе араб, парсы және моңғол тілдерінен енген есімдердің сөз жасау, сөз түрлендіру мүмкіндігімен тығыз байланысты. Басқа тілдерден қабылданған есімдердегі дыбыстық айырмашылықтар бір ғана аудан тұрғындары тілдерінде ғана емес, тіптен бір поселкеде тұратын адамдар тілінде анық байқалады. Есімдер мен фамилияларда говорлық элементтің болуы олардың күнделікті сөйлеу тілдерінде көбірек қолданылуымен де тығыз байланыста болады», - делінген [1; 22].

Тіл мамандары қазақ есімдерін лексикалық тұрғыдан талдап қарастыра келіп, оның көне қабаттарының негізгі де ұйытқы тірек болып табылатынын айтады және де оларды төмендегідей лексикалық-семантикалық 11 топқа бөледі.

1. Төрт түлікке (мал шаруашылығына) байланысты есімдер: Аққозы, Ақтайлақ, Ақұбұзау, Ақбота, Бота, Бұқа, Құлыншақ, Жылқыбай, Тайлақ, т. б.

2. Табиғат құбылыстарына байланысты есімдер: Аязби, Айдын, Боранбай, Күнай, Таубай, Шолпан, Жұлдыз, т. б.

3. Тағы аңдар мен үй хайуандары және құстарға байланысты есімдер: Арыстан, Арлан, Бүркіт, Қарлығаш, Лашын, Түлкібай, Қоянбай, т. б.

4. Асыл металдар мен қымбат заттарға байланысты есімдер: Алтын, Болат, Гауһар, Маржан, Жібек, Торғын, т. б.

5. Өсімдіктерге байланысты есімдер: Ақгүл, Қызғалдақ, Жауқазын, Райхан, Гүлжан, Гүлнұр, т.б.

6. Жеміс-жидектерге байланысты есімдер: Алма, Анар, Мейіз, Қарақат, Сарымсақ, т. б.

7. Туыстық атауларға байланысты есімдер: Атабек, Баба, Дадабай, Жиенбай, Туғанбай, т. б.

8. Жер-су атауларына байланысты есімдер: Алтай, Арқалық, Аралбай, Орал, Ертіс, Еділбай, Көкше, Жайлаубай, Жайық (Бектұров), Балқаш, т. б.

9. Үй жиһаздары мен мүліктерге байланысты есімдер: Шара, Табақбай, Айнагүл, Шөмішбай, Бөстекбай, т. б.

10. Түрлі тағамдарға байланысты есімдер: Айранбай, Сүттібай, Шырынбай, Шекер, Майлыбай, Қартабай, Қарынбай, т.б.

11. Наным-сенім, ырым, тілекпен қойылатын есімдер: 1. Бала дәулетті де бай болсын деп: Байбол, Дәулетбай, Алтынбай, Малтабар. 2. Күшті де батыл, қырағы болсын деп: Арыстан, Батырбек, Батыр, Қаһарман, Баһадүр, Алпамыс, Тарғын, Қобыланды, Қамбар, Тілеулі, Ерасыл. 3. Сұлу да көрікті, ажарлы болсын деп: Айсұлу, Нұрсұлу, Әсем, Аққыз, Әппақ, Арайлым, Ботагөз, Жамал. 4. Денсаулығы зор, өмір жасы ұзақ болсын деп: Ұзақ, Өмірзақ, Мыңжасар, Жүзжасар. 5. Ақылды да тапқыр болсын деп: Ақылбай, Ақылбек, Дана, Есбол, Парасат. 6. Жомарт, мырза болсын деп: Жомарт, Мырзабай, Мәргай, Дархан. 7. Шетінеу тоқтасын деп: Тұрар, Тұрсын, Тоқтасын, Ұлтуар, Ұлтусын.

Қазақ ономастикасының тек қана бүгінгі жайы зерттеліп қоймай, оның ертедегі орта түркі дәуіріне тән жазба ескерткіштердегі ономастикадағы ғалымдардың зерттеу объектісі болды. Бұл жөнінде тілші ғалымдар А.Әбдірахманов, Т.Жанұзақов, Ә.Нұрмағамбетов, Ә.Қайдар, В.У.Махбиров, А.И.Батов т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерін атап көрсетуге болады.

Қазақ тіліндегі «Қазақ антропонимикасы» Т.Жанұзақовтың еңбектерінде жан-жақты зерттеліп бірнеше ғылыми мақалалар мен көлемді еңбектердің жарық көргенін айтсақ болады. Сондай-ақ, қазақ антропонимикасы Е.Б.Бекмұхаметов, Н.Ондасынов, Л.З.Рүстемов, Ә.Қайдаров, Ә.Мұқатаева т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болды.

Көркем туындылардағы адам аттары түркологияда В.В.Радлов, В.М.Жермунскийдің, А.К.Боровковтың, Н.К.Баскаковтың, Ә.Қоңыратбаевтың т.б. ғалымдардың еңбегінде жиі сөз болған мәселелердің бірі. Кезінде М.Әуезов эпостағы ономастикалық атауларға байланысты былай деп жазған “Халық тілдерінің қай саласында болмасын сөздің өзі жалпы және жалқы есім сөздер болып үлкен екі топқа бөлінеді. Жалқы есім антропонимдер тұрғысынан қарағанда аты-жөні (фамилия), әке аты, лақап ат, бүркеншік аттар болып бөлінеді”, - деп көрсеткен [2; 43].

Антропонимика — ономастиканың бір саласы ретіндегі кісі есімдерін зерттейтін бөлім. Орыс тіл білімінде де, түркі тілдерінде де өте ерте кезден бастап-ақ зерттелген. Тіл білімінің бұл тарауының орыс тіл білімінде үлкен зерттеу тарихы барлығы байқалады. Мысалы: орыс ғалымдары М.В.Ломоносов, Я.К. Грот, И.И. Серезневский т.б. есімдер туралы құнды пікірлер айтқан.

«Алғаш орыс есімдерін зерттеген М.Морошкин мен Н.М.Тупиков. М.Морошкин орыс есімдерін хроникалық жоспарда алып қараса, Н.М.Тупиков орыс есімдерін тек тарихи тұрғыдан қарамай лингвистикалық тұрғыдан талдау керек деген пікір айтқан», - дейді Т.Жанұзақов [1; 47]. Ал, соңғы

дәуірінде орыс тіл ономастикасының салалары - зоонимия, астрономия, этнонимия және антропонимика салаларын зерттеу мәселесі жолға қойылған. Орыс ғалымдарының игі әсерінен қазақ тіліндегі кісі аттары да зерттеле бастады.

Жалқы есімдер мен жалпы есімдер туралы соның ішінде қазақ есімдері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап шыққан. Қазақ есімдерін талдауда В.В.Бартольд, Ш.Ш.Уалиханов, В.И.Даль, Н.И.Ильминский, А.И.Самойлович сияқты ғалымдардың еңбектерінде бұл мәселеге көңіл аударылған.

Осы қазақ антропонимикасына алғаш пікір айтып талдау жасаған профессор Қ.Жұбанов. Оның «Қазақ сөйлеміндегі сөз тәртібінің тарихы» деген еңбегінде антропонимдерге синтаксистік талдау жасаған [3; 55].

Антропонимдер адамдардың ғасырлар бойы басынан кешірген күнкөріс жолындағы табиғатпен аңға, құсқа сыйыну, ай мен күнге табыну сияқты ырымдардың барлығы кісі есімдеріне әсер етеді. Мысалы: осы романдағы есімдерден Құсбек, Бүркітбай, Қамысбай, Көкше, Торғай т.б. есімдері жоғарыда көрсетілген жағдайларға байланысты қойылған.

Халқымыздың шет елдермен байланыс жасау арқылы тілімізге мыңдаған сөздердің және басқа тайпалар мен рулардағы кісі есімдері біздің тілімізге енген. Фольклор халқымыздың көркем әдебиеті мен жазба әдебиетін дамытуда ерекше орны бар. Қазақ халқының ауыз әдебиеті ХУ-ХУІІІ ғасырларда дамыған. Қазақ халқының көшпелі тұрмысына төрт түлік мал атауына байланысты есімдер көбірек ұшырасады. Осы атаулар арқылы жасалған есімдерден «Абай» романындағы жиі ұшырасатын құбылыс. Аққозы, Бурақан, Қаратай, Құлайғыр, Құлыншақ, Құнанбай, Серке т.б. есімдер пікіріміздің дәлелі.

Дүние жүзіндегі халықтардың күнкөріс тіршілігі кейде өзара ұқсас болып келеді. Осы ұқсастықтар кейде тілде басқа бола тұрса да, туыстық жағынан бір-бірінен алшақ бола тұрса да антропонимия саласында ұқсастықтар байқалады. Мысалы, орыс тіліндегі Волков, Бугачев, Беркутов, Соколов, Козлов, Лисицын, Медведев, Зайцев секілді атауларды көруімізге болады. Осыдан келіп орыс есімдерін зерттеген ғалымдар ондай қосалқы есімдердің пайда болу, шығу себебін нақтылы баяндап, мүмкіндігінше көрсетіп отырған.

Орыс антропонимикасындағы орыс есімдерінің көбісі уақыт өтуіне қарай қолданушылар үшін ана тілдік болып саналғанымен, шығу тегіне қарай грек, латын, көне еврей тілінің сөздері Лариса, Ксения, Анна, Тамара, Виктор, Александр, Илья т.б. Ресей тарихынан ономастардың зерттелулерінен орыс есімдерінің сөздігіне көп есімдер христиан дінін қабылдау (Х ғ.) кезінде енгізілгендігі анықталды [4; 46]. Олар көбіне орыс антропо-

нимдік жүйеде бұлыңғыр ішкі формасымен ерекшеленетін Неждан, Нехлюд, Забава, Пятак, Мешок, Бессон т.б. көне орыс есімдерін толығымен алмастырды.

Қазақ және орыс тілдеріндегі адам аттарын қарастыра келе, екі тілге де ортақ төмендегіше белгілерді анықтадық: 1) Күрделі есімдер екіден кем емес түбір морфемалардан жасалады. Мысалы, қазақ тіліндегі: Айгүл, Жансая, Мейрамгүл, Бақытгелді, Ақжол, Еламан; орыс т. Эраида, Владислав, Всеслав. 2) Туынды есімдер - әртүрлі ономастикалық форманттар арқылы, сөздерді қысқарту және арнайы аффикстерді жалғау арқылы жасалған есімдер. Мысалы, Маркс+Энгельс+Ленин+Сталиннен - Мэлс, Дана+Элеонорадан - Данэль; орыс т. Грациядан - Грациэлла, Мироннан - Мирония, революциядан - Люция, Клименттен - Клим. 3) Апеллятив есімдер - шартты түрдегі атау, себебі есімдер көбінесе апелляциялардан жасалады. Кісі есімдерінің бұл түріне мағынасы жалпы есім лексика мағынасына сай келетін есімдер жатады. Мысалы, қазақ тіліндегі: Бақыт, Асқар, Арман, Асыл, Үміт, Маржан; орыс тіліндегі: Святослав, Вера, Надежда, Любовь, Светлана. Біздің тілімізде орыс тілінен енген төмендегіше есімдер бар. Мәселен: орыс тіліндегі Максим бізде Максым, Александр - Ескендір, Мария - Мариям, Егор - Жагор. Әлбетте, тіліміздегі бұл есімдер орыс тілінен енген есімдердің варианты болғанмен, бізде жеке, дербес есімдер. Сондай-ақ бір дыбысы ғана өзгерудің салдарынан пайда болған бірнеше вариантты есімдер бар. Бұларды бір есімнің түрлі тұлғада айтылған варианттары деп тану керек.

Баланың дүниеге келген уақыты, нақты бір оқиғалар мен жағдайлар оның есімінен көрініс табатын кездер аз болмайды. Көптеген есімдер

баланың туған айымен (уақытымен) тікелей байланыстырылып қойылатынын байқау аса қиын емес. Кейбір адамның атынан оның жылдың қай айында туғандығын білуге де болады. Бұл қазақ тіліне де, орыс тіліне де тән болып келеді. Кеңес одағы кезінде ай аттары орысша аталғаны белгілі. Соған байланысты ол кезеңде туылған балаларға Майгүл, Майнұр, Майя, Октябрь сияқты есімдер берілді. Бұл құбылыс орыс тілінде де байқалады, Октябрь, Май, Майя, Октябрина, Декабрина тәрізді есімдерді атауға болады. Дәл қазіргі кезде де заман талабына сай атауларға байланысты қойылған есімдерді көптеп кездестіреміз.

Тілімізде адамдардың төл аттарымен қатар лақап аттары да болады. Лақап аттар адамның физиономиялық және психологиялық ерекшеліктерін, оның істейтін кәсібін, кейде тегін де білдіреді. Лақап аттар жас балалардың арасында, әсіресе мектеп оқушылары арасында көп ұшырайды. Олар бойы қысқа баланы Қортық, сөзшең болса Жыпылдақ, басы үлкен болса Қазанбас деу бар. Лақап атты халық арасында оның дене мүшесінің бітіміне, мінезіне, кескінсіз кейпіне қарап қойылады. Лақап аттар жеке тұлғада кісі аттары мен тіркесте де қолданылады. Жылпос Омар, Сал Омар, Жылаңқы Омар дегенде үш Омардың әрқайсысына тән қасиетін көреміз. Ал Алдар Көсе, Жиренше шешен дегенде де анықтауыш тұлғада кісі аттарының есімінің соңында келеді. Ал Алакөз, Қаракөз, Үйрек, Балапан секілді де атаулар осындайда дәлел болмақ. Осылардан келіп лақап аттардың да белгілі бір мотивке байланысты қойылатынын байқаймыз. Осы тұрғыда В.А.Гордлевский лақап аттарды бірнеше топқа бөліп көрсеткен, осы тұрғыда қазақ тілінде де лексикалық мағынасына қарай бірнеше топқа бөлуге болады.

Түрлі белгілерге байланысты (бет әлпеті, түрі, көзі, шашы, жүріс тұрысы, тұлғасы, мүсіні мен дене мүшесінің кемдігіне т.б.)	•Қаракөз Гүлнұр, Шоңмұрын Әсет, Ұзын Дәрмен, Қортық Әсет, Майысқақ Шынар, •Таз Мансұр, Кекеш Әділ, Пысылдақ Омар, Бүкір Тұрсын
Мінез құлық, бейімділік, әрекетке, ерекшелік қасиеттерге байланысты	•Найзағай Оспан, Қисық Сұлтан, Алдар Көсе, •Жиренше шешен, Көлжұтар
Негізгі кәсібі мен әлеуметтік немесе қоғамдық тжағдайларға байланысты	•Етікші Әли, Ұста Сұлтанбек, •Мырза Боранбай, Сағыр батыр

Лақап аттар кісінің бастапқы атымен қатар өмір сүреді. Олардың бірі мықтап қалыптасып, нағыз адам атына айналады да, сол адам өмірімен бірге кетеді. Ал екіншісі біраз уақыт айтылып жүргеннен кейін ескерусіз ұмыт қалып қояды. Мұндай жағдайда адамның бұрынғы аты жеңіп шығады. Ал кейбір лақап аттар кісінің бастапқы атымен тіркесіп қолданылып, көп өзгеріске ұшырамайды. Олар осы тіркес қалпында келіп тұтас кісі атын білдіреді.

Сонымен бірге қазіргі ағылшын және қазақ тіліндегі антропонимдік бейнесі ағылшын қоғамының санасы мен талғамының қалыптасуына айтарлықтай ықпал еткен фактор саналады. Осы салада Дефо, Сидней, Милтон, Теннисон, Скотт т.б. секілді жазушылар көптеген шығармалар жазып, жаңа әдеби типтер мен кейіпкерлер жаратты. Олардың жалқы есімдерін ағылшындықтар өз балаларына берді. Жазушылар антропонимдерді жұртқа жаюмен қатар өздері де жаңа антропонимдерді ойлап шығарған. Мысалы: Шекспир шығармаларынан алынған жалқы есімдер: Silba, Jessica, ал Сидней шығармаларынан: Stella, Vaness, Pamela сияқтыларды атауға болады. Ағылшын және орта ғасырлардағы кейбір антропонимдер қайтадан дами бастайды: Galahad, Emma, Matilda, Rowona, Maud, Alfred, Edgar [5; 65]. Статистикалық мәліметтерге байланысты ағылшындықтардың балаларына туылған кезінде екі есім: жалқы және орта есім беріледі екен. Қазіргі ағылшын есімдерінде адамға бір немесе бірнеше орта есім қойыла береді, себебі, оларда орта есім саны шектейтін заң жоқ екен: Theodore Albert Daniel Sinith немесе Edward Anthony Richard Louis секілділер. Сонымен қатар, тегі деген терминнің ағылшын тіліндегі баламасы surname және family name. Ағылшын тіліндегі John – Johns, Johnson, Johnes., Robert – Roberts, Robertson сияқты есімдерде адамның тегін жалқы есімдер құрайтыны байқалады. Осыдан келіп кейбір тегі мен жалқы есімдер морфологиялық және фонологиялық жағынан сәйкес келіп, антропонимдік омонимдерді құрайтынын көреміз.

Антропонимдердің құрылымдық ұғымы белгілі бір ішкі ұйымшылдық деген мағынаны немесе осы ұғымға кіретін морфологиялық бірліктердің, олардың компоненттерінің өзара байланысының сипаттамасын білдіреді. Осыдан келіп антропонимдердің бір бірімен генетикалық байланыстылығы жалпы түбірге ие сөздер жалқы есімдер лақап аттардан қалыптасады. Лақап аттар мен жалқы есімдер тегінің негізі болуы мүмкін, ал ол өз кезегінде лақап аттар мен жалқы есімдерге негіз болады. Сондықтан барлық антропонимдердің түрлерін жалпы антропотүбірлер деп атауға бола-

ды. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі ағылшын тіліндегі жай антропонимдер қатарына бір ажырамас антропотүбірге не жалқы есімдер мен тегілер жатады. Мысалы, жалқы есімдер: John, Jack, Mary, Anne, Joan, Sarah, Eve, Adam, James, David, Mark, Dust, Hope, Faith, Prudence, Amy, Duke, Robin, Topaz, Agnes, Cherry; тегілер: Smith, Brook, Byrne, Day, Dale, Dean, Chaplin, Boyle, Grant, Adam. Осы аталған антропонимдер ағылшын тілінде әлі күнге қолданылады.

Қазақ тілінде де бір антропотүбірден тұратын жай антропонимдер бар. Этимологиялық жағынан олардың көбі қазақ тіліндегі болса біразы түрік және кірме лексикаға жатады.

Сонымен, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма сөз, әдебиет, публицистика ғылымдарының ажырамас бір бөлігі. Әрі халықты рухани жағынан дамытудың күшті құралы. Аударма халықтың мәдени өмірінің бір саласы, халықтар арасындағы үзілмейтін үрдістің бірі. Қазақ және орыс есімдерінің құрылымы, фонетикалық құрылысы мен мағыналық топтары, тұлғасы, кейбір кездерде семантикалық және этимологиясы жағынан ерекшеленіп, құрылымы жағынан негізгі және туынды сөздер түрінде қолданылады. Туынды есімдер араб, парсы, түрік тіліне тән сөз тудырушы жұрнақтар мен функционалды–грамматикалық аффикстер арқылы немесе біріккен сөздер түрінде күрделеніп жасалады. Ал, қазақ есімдеріне қарағанда ағылшын есімдерінің фонетикалық жүйесінде ерекшелік мол. Өйткені агглютинативті тілге жататын ағылшын тілінде, яғни қазақ тілі мен флективті тілге жататын екі түрлі жүйедегі тілдерде мұндай өзгешелік болуы заңды да. Аударма жасау барысында көптеген ғалымдар ағылшын есімдерінің айтылуында немесе аударылуында транскрипция бірқатар қиындықтарға мәжбүр етеді деп көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақов Т.Д., Есбаева К.К. *Қазақ есімдері. Алматы.: Қазақ университеті. 1988*
2. Тілеубердиев Б. *Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. Алматы.: Арыс, 2007*
3. Жұбанов Қ. *Қазақ сөйлеміндегі сөз тәртібінің тарихы. - Алматы. 2011*
4. Копыленко М.М. *Основы этнолингвистики. Алматы.: Евразия. 1995*
5. P.Hanks, F.Hodges. *A concise Ductionary of first names. Oxford – New-York: Oxford University Pres, 1997*

Muniyan Bolat

2 year Master Degree student, Translation Studies, Al-Farabi KazNU, Almaty, ideal_2493@mail.ru
Scientific advisor: Anuar Taraqov

THE LITERARY CONNECTION BETWEEN KAZAKH AND CHINESE LITERATURE

Summary. *The article deals with the literary connection between Kazakh and Chinese literature in accordance with Abai's poetry and its translation. The Kazakh literature has an important role in world literature due to translational works into many languages. We have analyzed the ways of translation, the national concept of the original text and the quality of translation into Chinese language. Consequently, we have concluded that the Chinese translation does not ever substitute its original context and the quality of the translated poetry can be quite far from the original meaning.*

Key words: *literary connection; Kazakh and Chinese literature; translation methods; cultural aspect; challenge; analysis.*

Түйін. *Мақалада Абай өлендері менен олардың аудармасы негізінде Қазақ және Қытай әдебиеті арасындағы ара қатынасы қарастырылады. Қазақ әдебиеті басқа тілдерге жасалған аудармаларымен әлем әдебиетінде өз орнына ие. Біз аударма тәсілдерін, тұп нұсқаның ұлттық нақышының берілу нәтижесін, сонымен қатар Қытай тіліндегі аударманың жалпы сыпатын талдау жасап зерттедік. Қорытындылай келе отырып, Қытай тіліндегі аударманың сапасы өте нашар болғандығын анықталды.*

Түйін сөздер: *әдеби байланыс; Қазақ және Қытай әдебиеті; аударма тәсілдері; мәдени аспектер; қиыншылық; талдау.*

Резюме. *Данная статья рассматривает проблему по литературной связи между Казахской и Китайской литературы на основе перевода поэзии Абая. Казахская литература имеет особое место в мировой литературе связи с переводами. Мы изучали методы перевода, национальную концепцию оригинального текста и качество перевода на китайский язык. Таким образом, мы пришли к выводу, что перевод на китайский язык никогда не заменит свой первоначальный контекст и качество переведенного поэзии может быть довольно далеко от первоначального значения.*

Ключевые слова: *литературные связи; Казахская и Китайская литература; методы перевода; культурные аспекты; проблема; анализ.*

There are some considerations about literature and language varieties in every culture. Literature is a part of cultural development of the people which refers to be heritage of the definite culture. Thus, it is required to consider, first of all, the structure of and development of literature before criticizing some utterances abstracted

from one language into another. As, it is not only a literary connection but also a cultural bridge within nations who speak really in different languages. From that point of view, it is necessary to mention literary aspects whether they have the sameness or total differentiation in comprehending contexts translated from other languages.

The Kazakh literature is rich with great history starting from earlier developing stages till the current days. For instance, let us pay attention to literary picturing of authors. We can regard Abai as a great soul-mate for Kazakh people so there is no one who could better and faithfully describe the real life of Kazakh people throughout the history.

For instance, there is a statement from the newspaper Kazakh Literature: «Абай заманындағы Қазақ кім, Әуезовтің, Сабит Мұқанов, Аймауытовтың заманындағы қазақ кім? Екеуі екі басқа. Өйткені, уайым басқа. Ол кезде уайымның ең бастысы –ел болу» [1;79].

As time goes by, everything in the world seem to have been changed. How can we feel these changes? Certainly, the answer will be found in literature or literary sources. When it comes to the Kazakh, they prescribe own points in literature and we feel as though we are reading the history. Because, the Kazakhs never make necessary words with additional color and cover. They would always render everything as it is, in reality, in real implications. Above mentioned phrase is also substituted to our description. The Kazakh enthusiast poet – Abai wrote about the casual life of the Kazakh people both with sorrow and anxiety. That's not what the present poets can write or create, which makes us consider that nowadays writers and poets can nor feel those feeling like Abai, because, it is changed. Most topics relate to our today's life, which includes every human being feelings beginning from the birth to death.

On the other hand, we can take the Chinese language. It may be approved in some aspects of literature from the point of view on genres, poetry, prose etc. However, it is sure to contradict by its ideas. The Chinese language has mutually unintelligible language varieties.

There is a wealth of early Chinese literature dating from the Hundred Schools of Thought that occurred during the Eastern Zhou Dynasty (770–256 BC). The most important of these include the Classics of Confucianism, of Daoism, of Mohism, of Legalism, as well as works of military science and Chinese history. The translations of foreign languages can be of great

challenge as the Chinese language involves the specific system of hieroglyph and sounds. Summarizing the features of the Chinese language we could deliberately mention that the translation from Chinese into other languages can be rather easier for native speakers. However, it can be a great challenge for other native speaker translators to translate from the mother tongue into the Chinese language. Consequently, we encounter some issues on translations concerning literary characteristics, because, the language is another part of the challenge while the translation is referred to be the other part.

Thereafter, the perception of literary works in Kazakh is better than its translation. The main reason may be of our blood and brain design. Because, we can read them in our native language that we use in our thinking and reproduction of our ideas. This issue can lead us to another edge of the science. It is called “culture”, which compiles the language, literature, habits, traditions, beliefs and another frame of thought. For instance, the Kazakh’ poet Abai’s poem “Жарта-сқа бардым” can be analyzed in the following way:

Жарта-сқа бардым,
Күнде айқай салдым,
Онан да шықта жаңғырық.
Естісем үнін,
Білем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып,
Баяғы жарта-с бір жарта-с,
Қаңқ етер, түкті байқамас.

Culturally, the interpretation of the poem in the original undertakes the deepest humanitarian feelings expressed by the author. However, do we ever imagine that the translation of the mentioned poetry can be incredibly different? So, there is a translational hypothesis on the transformational issues. From the point of view by scientists on translation study theories, there are a number of nonsenses by translators who let the translation seen in a different way than its original. As we know, it is required to follow some circumstances in terms of translation. The translator should know that he is not allowed to add or jump a part of the original in the process of translation. In order to avoid such kind of issues there have been worked out strategies, methods, ways and norms of translation.

In general, the term translation itself has several meanings: it can refer to the general subject field, the product (the text that has been translated) or the process (the act of producing the translation, otherwise known as translating). The process of translation between two different written languages involves the translator changing an original written text (the source text or ST) in the original verbal language (the source language or SL) into a written text (the target text or TT) in a different verbal language (the target language

or TL) [4;5].

In the mentioned translation we can obviously observe that the translation can present the similar rhythm of the melodic patterns such as “a”-“b”-“a”-“b”. In general, the translation may as well represent the color of the original but not at the same level as its original.

Now, we can analyze the translation of the poem into the Chinese language. Apart from the whole literary criteria, the translation into Chinese represent the original totally in a different way. Summarizing, all appropriate materials on translation and specific features of the Chinese languages, we have the translation unworthy.

In Chinese:

我登上峭壁，
面向群峰呼喊，
对面也发出同样的叫喊。
听到了回应你，
想了解其根源，
频频向左右探看，
周围依然是群山，
有回音，但不是呐喊。

It is necessary to be back to the theory of translation in order to identify the most appropriate way of translation to use. Up until the second half of the twentieth century, translation theory seemed locked in what George Steiner calls a “sterile” debate over the “triad” of “literal”, “free” and “faithful” translation. The distinction between “word-for-word” (is. “literal”) and “sense-for-sense” (i.e. “free”) translation goes back to Cicero (first century BCE) and St Jerome (late fourth century CE) and forms the basis of key writings on translation in centuries nearer to our own [5;319].

Consequently, the Russian translation refers to “sense-for-sense” translation while the Chinese translation represents “free” translation. The difference between translations can be seen so high as to discuss some relative problems as well. They include the way of translation, the level of translation accuracy both in meaning and structure, faithfulness of the translator whether he saves the original color. Finally, it is related to the adequacy of the translation in the frame of the translation theories. The problem of adequacy can be seen in the context of equivalence. Any translation would not be ideal unless it has followed the use of equivalents in the target language.

Accordingly, Jakobson then moves on to consider the thorny problem of equivalence in meaning between words in different languages. He points out that there is ordinarily no full equivalence between code-units. He gives the example of cheese in English, which is not identical to the Russian сыр (or, for that matter, the Spanish queso, the German Käse, etc.) since the Russian code does not include the concept of cottage cheese. That would be tvarok and not сыр in Russian.

While one might quibble that the English cheese only really covers the realm of cottage cheese by the addition of the term cottage, the general principle of interlinguistic difference between terms and semantic fields is established [3; 114]

In spite of the fact that the translator can render equivalence the translation can not be equally represented. Because, the strategies of translators may differ in regard with the thematic of the topic. Sometimes, it is fairly different to describe the same idea of the original in the translation. Accordingly, equivalence in difference is the cardinal problem of language and the pivotal concern of linguistics. In Jacobson's discussion, the problem of meaning and equivalence thus focuses on differences in the structure and terminology of languages rather than on any inability of one language to render a message that has been written in another verbal language.

Scientifically, any translation refers to the literary work after having been translated into other language. Thus, it is believed that the perception of readers depends on what is interpreted in the translation. Through the translation every reader as a member of

culture will get individual presentation, respectively. Hence, translation plays an effective role in presenting one culture to another. In this case, the translator could not make brutal mistakes in his work no matter what will be the topic of the context.

Used literature

1. Bisengali Z. *Abai qara so'zderinin' sirli sypati. International magazine. Scientific and pedagogical edition of the ministry of Education, Culture and Health care of the Republic of Kazakhstan. № 4 1998. p.79.*

2. *Newspaper: Kazakh literature. Qalyxan Isqaq. № 46 (3102). 14.11.2008.*

3. Jacobson R. "On linguistic aspects of translation". in L. Venuti (ed.) 2000 pp. 113-118.

4. Munday J. *Introducing translation studies. Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE, 2001. p.5.*

5. Steiner G. *Aspects of Language and Translation, London, Oxford and New York: Oxford University Press. 1998, 3rd edition, p.319.*

Қуатбеков Бекзат Ниеталивич

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Компьютерлік инженерия кафедрасы, техн.ғ.к., доцент м.а., e-mail: kbn_kirgizaly_76@mail.ru,

Абдиқадыр Ботакөз Қадырқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
6М070300 – «Ақпараттық жүйелер» мамандығының 1-курс магистранты, e-mail: bota1102@ayu.edu.kz

БҰЛТТЫҚ СЕРВЕРЛЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІНЕ ТАЛДАУ

Түйін: Бұл мақалада бұлттық серверлердің қолдану тиімділігіне талдау жолдарын қарастырылады.

Кілт сөздер: бұлттық технология, сервер, cloud computing, SaaS, PaaS, IaaS, EaaS, Service Cloud.

Резюме: В данной статье рассматриваются пути анализа эффективности применения облачных серверов.

Ключевые слова: облачные технологии, сервер, cloud computing, SaaS, PaaS, IaaS, EaaS, Service Cloud.

Summary: This article discusses ways to analyze the effectiveness of use of cloud servers.

Keywords: cloud computing, server, SaaS, PaaS, IaaS, EaaS, Service Cloud.

Қазіргі уақытта, «бұлтты» есептеу технологиясы өте танымал, ал Cloud Computing концепциясы дамыған ақпараттық технологияларының ішіндегі ең сәнді тенденция болып табылады. Gartner-дің бағалауы бойынша «бұлт» - 2010 жылғы бизнестің ең басты артықшылықтарының бірі. Ірі әлемдік ИТ вендорлар (Microsoft, Amazon, Google және т.б.) «бұлтты» есептеу сервисін енгізуде. Қазіргі уақытта бұлтты есептеу әдетте қажетті есептеу қуатын желіден сұраныс бойынша алуға мүмкіндік береді, ал пайдаланушыға бұл механизмнің құрылу деталі маңызды емес және ол «бұлттан» барлық керек нәрсесіне қол жеткізе алады. Мысал ретінде, интернетпейсі өте қарапайым іздеу жүйелерін алсақ, олар пайдаланушыға қажетті ақпаратты іздеуге арналған орасан зор есептеу ресурстарын ұсынады. Қазіргі уақытта күрделі есептеу орталықтары тек қана берілген мәліметтерді өзіндік өңдеп және сақтап қана қоймай, өзінің ішінен белгілі бір мәліметтерді өңдейді. Сонымен қоса барлық жас компанияларға инфрақұрылымды жаңадан құруға күш жұмсамастан, виртуальді дата- орталықтарды құруға мүмкіндік береді.

Cloud computing – пайдаланушыға интернет немесе сервис түрінде берілген жергілікті желі арқылы берілетін, белгіленген ресурстағы ену үшін (есептеу қоры, программа, мәлімет) немесе ол ресурстарды пайдалануға мүмкіндік беретін ыңғайлы интерфейске негізделген программалық-аппарат-

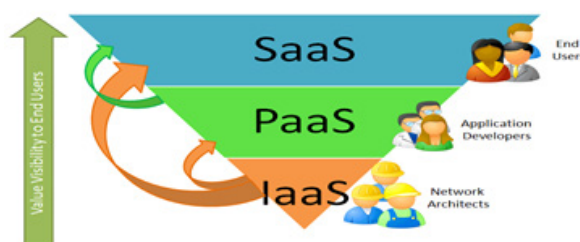
тық қамсыздандыру [1]. Пайдаланушы компьютері бұл жерде терминал ретінде қарастырылады. Cloud computing технологиялары негізінде жұмыс істейтін негізгі қызметтерді жүзеге асырылатын компьютерлер «есептеу бұлтты» деп аталынады. Бұл компьютерлер арасындағы жүктеме автоматты түрде бөлінеді.

Бұлтты есептеу келесі үлгіде жұмыс жасайды: бірге иелену, қосымшаларды жіберуге арналған жеке серверлерді құру және басқару, Microsoft, Amazon, Google немесе басқа компания серверін жалға алу. Содан кейін, пайдаланушы іс жүзінде оларды өңдеуге және мәліметтерді сақтауға ғана төлем төлеу арқылы, интернет арқылы өзінің жалға алынған серверін басқарады [2].

2009-2010 жылдардың жаңалығы сияқты ИТ нарықтың ең ірі ойыншыларының биік мүдделілігінің айғағы бұлтты есептеулердің нақтылы мәртебесін көрсетті. Бұдан басқа, сарапшылардың жиыны Microsoft Azure Service Platformнің релизімен технологиялардың веб-тің дамытуын және жаңа деңгейге бұлтты есептеулерді барлық салаға шығуды ұластырды.

Біз түсінікті болу үшін, қолданушыға интернет арқылы немесе ерекшеленген (есептеуіш қорлар, бағдарламаларға және мәліметпен) қорларға алып тастаған рұқсат үшін ыңғайлы интерфейссті қолданушыға мүмкіндік беретін сервис түрінде жергілікті жүйе бұлтты есептеулердің астында бағдарламалық-аппаратты қамтамасыз етуді түсінетінімізді ескертеміз.

Бұлтты инфрақұрылымдардың көпшілігі дәл осы кездеге дата-орталықтарда серверде кез келген қолданбалы қосымшаға есептеуіш қуаттарды технологиялық тұрғыдан мүлде ойланбастан қолдануға іс жүзінде мүмкіндік берген виртуализация технологияны пайдалану айқара ашылған.

Cyber 1 - Everything as a Service

Бұлтты есептеулер ұғымымен мұндай сервистерді жиі байланысын көрсететін технологиялар:			
Infrastructure as a Service		Platform as a Service	Software as a Service
бұл компьютер қызметтерді инфрақұрылымының бұлтты есептеулер тұжырымдамасының негізінде береді. IaaS үш негізгі компоненттерден тұрады:		бұл интегралданған платформаның веб мәтіндерін бөлуге, тестілеуге, өңдеуге арналған. Мұндайда келесі қабілеттілікті көрсетеді: - масштабталу; - кері қайта білуі; - қауіпсіздік ; - виртуализация.	мәтінді жазудың моделі, яғни тұтынушыға мәлімет сұраныс бойынша (on demand) жобамен жеткізеді. Мақсатты аудитория шынайы тұтынушылар SaaS моделінде: -Мәтін белгілі қолданыс үшін көзделген; -Бір мәтінмен бірнеше тұтынушылар жұмыс істей алады; -Қызмет үшін өтемді ай сайын абоненттік төлемі ретінде немесе транзакцияның суммарлы көлемінің негізінде төлейді; -Мәтінге демеу жасау төлем құрамына кіреді; -Мәтінді модернизациялау, қызмет көрсетушілер үшін қалыпты және тұтынушылар үшін жайлы.
серверлер, мәліметті сақтау жүйесі, клиент жүйелері, желілік жабдық	Басқару жүйелері және жүйелік бойынша		

Сурет 2 – Бұлтты инфрақұрылымның компоненттері

IaaS виртуализацияның технологиясында, пайдаланушы (бойынша серіктестік немесе өндеуші) міндетті жабдықтың мүмкіндік беретін қолданушысына кәсіпкерліктің ағымдағы қажеттіктеріне есептеуіш қуаттардың қолдануының тиімділігі нақ сол сәйкес келетін бөлікке бөлінуге негізделген.

Сонымен бірге IaaS-клиенттің құзырында бір ғана интегралданған платформада басқарудың бүкіл қызметін атқарады. IaaS көптеген тұтынушы және желілік инфраструктураларға қажеттілікке тәуелді етпейді, сосын капиталды шығыннан сақтайды. Сонымен бірге қосымша үнемділік жасауға болады, яғни ортақ тұтынудың инфраструктура рамкасында тұтынушыға қызмет көрсету түрлерімен таныстырады [6, 8].

IaaS-қа тұңғыш кірушілер Amazon компаниясы болып табылады, яғни қазіргі күнде IaaS –тің

негізгі екі желісін ұсынады: EC2 (Elastic Compute Cloud) және S3 (Simple Storage Service). EC2 статистикалық VPS - сипаттамадағы Xen – хостингке ие (алайда көптеген техникалар техникалық auto scaling көрсетуде). S3 сақтағышы (қоймасы) WebDAV интерфейсін ие және программалаудың танымал көп тілімен жұмыс істейді.

Инфрасервисті компаниялардың ішінен мыналарды айтуға болады: VPS-ті басқару үшін GoGrid өте қолайлы интерфейс, ол сонымен бірге cloud storage - SCP, FTP, SAMBA/CIFS протоколдары қосымша көмек болады, себебі сақтағыштың өлшемі масштабталады. Жақын уақыттарда өнертапқыштар API- ге сәйкес басқару құрылғысын қосатынын жариялады. Eponaly мәтінмен виртуальды жұмыс кезінде және мәтінді бөлу кезіндегі қиындықтарды шешіп береді, сондықтан қызметті басқару браузер арқылы іске асады. Қабылданған

толықтырулар кедергісі бар кезде виртуальды машиналар автоматты масштабталды және кедергі теңестіріледі. Виртуальды архитектураның ішінен Linux, Windows, Solaris, BSD Guests жақсы дамуда. Виртуальдау үшін тек Xen-ді емес, сонымен бірге KVM, Vmware т.б. қажет.

Eucalyptus кластерлі жүйеде cloud computing-ді (шынайылау) растау үшін белгілі коды бар программалы комплекске ие болу қажет. Қазіргі уақытта интерфейс Amazon EC2-мен біріккен.

PaaS сервисі секілді платформасы.

PaaS-тің масштабталуы тұтынушының мәтініне қызмет көрсетудің сапасына тәуелділіктен кейбір ресурстарды босатады және автоматты түрде бөле алады. PaaS - бұл интегралдау, тестілеу, айналдырулар үшін интегралданған платформа және веб-мәтіндердің көмегімен барлық өңдеу, тестілеу, айналдыру операцияларының кемшілігін, себебін бір ғана интегралдық ортада орындауға, аз шығынын жұмсауға ықпал етеді. Өз кодын құра алу және өңдеу командасына алып барады, бұл PaaS негізіндегі жасалған мәтіндерді қолдануды жоғарылатады. Мұндай танымал платформалар AppEngine болып табылатын, Google-ден яғни қосымша ресурстарды сатып алуға көмектесетін веб-мәтіндер үшін хостинг ұсына алады. Google AppEngine мәтініне кіру үшін виртуальды кластерді жүйеде AppScale платформасы жасалды, яғни Google-ге ешқандай қатысы жоқ.

Веб іздеу және Yahoo компаниясының контексті рекламаларының жүйесінде Hadoop платформасы қолданады. Hadoop базасында Hbase орналастырылған (Google BigTable базасында берілгендердің аналогы), сонымен бірге HDFS (Hadoop Distributed File System, Google File System аналогы) PaaS-тің тағы жарқын көрінісі Mosso компаниясының жемісі:

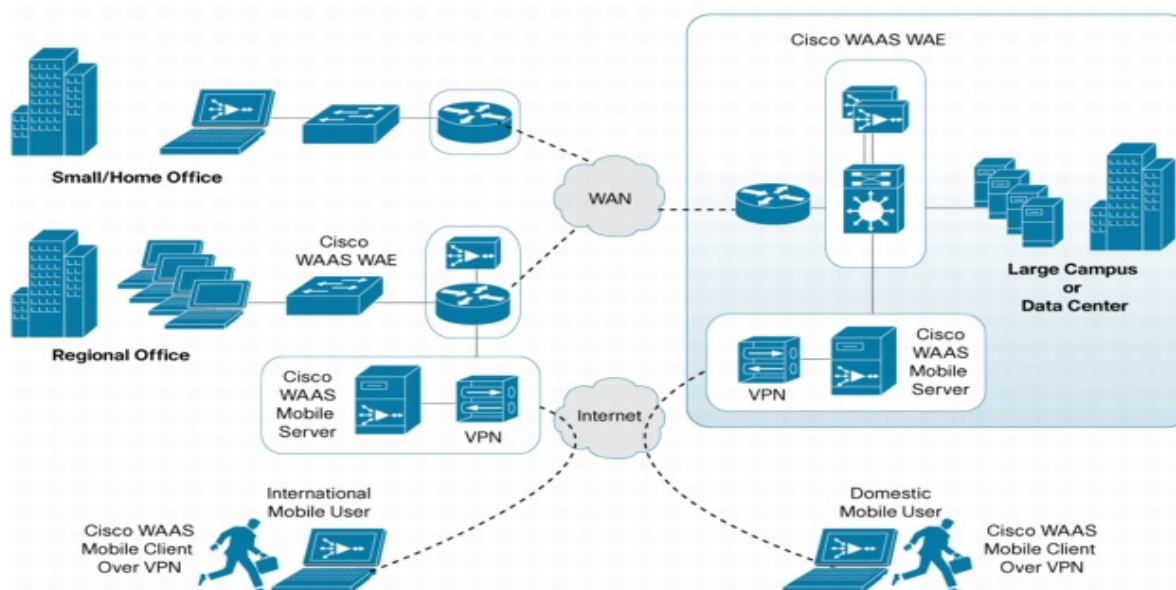
• Cloud Sites — қосымша төлем мүмкіндігін арттырады (трафик, берілгендерді сақтау, жою қуаттылығы) веб хостинг (Linux, Windows, Mail) веб проекторлар үшін базасы арзан.

• Cloud Files — файлды cloud-хостинг сақталған файлдардың көлемі үшін ай сайын төлем төлейді.

• Cloud Servers — серверлердің сағаттық арендасы (бір сағатқа RAM) серверлік ОС-ті таңдауға мүмкіндік беретін сервердің сипатын өзгертуге болады, бірақ нақты уақыт режимінде емес. Жақын арада өнертапқыштар серверлерді басқару үшін API ойлап табатынын жариялайды. Сонымен қатар барлық инфрақұрылымның орталығы Microsoft — Windows Azure операциялық жүйесі. Windows Azure бір құрамды құрайды, яғни Microsoft серверлі өнімдерінің аналогиясын қосу (берілгендердің базасы SQL Azure, Exchange Online, SharePoint Online және Microsoft Dynamics CRM Online) және өңдеу құралдары NET Framework және Visual Studio Windows Azure Tools жинағына негізделген 2010 жылғы). Сонымен мысалы, Visual Studio 2010-да сайт ашқан программист мәтіннен шықпай-ақ Windows Azure-ге өзінің сайты орналастыра алады [9].

Сервис секілді (SaaS) программалық қамтамасыз ету

Программамен қамтамасыз ететін жұмысшылар мақсатына орай, SaaS моделі программамен қамту лицензиясыз қолданумен эффективті көрсетеді, яғни тұтынушы сақтай алмайды, көшіруге алмайды және программалық қамтуды орналастыруын жасай алмайды. SaaS рамкасында программамен қамту ішкі информациялық жүйелермен барынша қолайлы, тиімді баламаларды қарастыруға болады. SaaS-тің логикасының дамуы WaaS-тің концепциясы болып табылады (Workplace as a Service – қызмет сияқты жұмыс орны).

Сурет 3 – WaaS сервисінің базасы

Сурет 4 – SaaS сервисінің базасы

Көбіне тиімді өнім ретінде MobileMe (Apple), Azure (Microsoft) және LotusLive (IBM) қолданылады. Берілген сервистердің мәнісі мынада, яғни олар тұтынушыға бұрын сақтаған құжаттарын (почта, контакті, файлды) қайта қолдануға, сонымен бірге қазіргі жұмысты тек құжаттармен орындауға мүмкіндік береді. Тұтынушының құжаттарының интернетте сақталуы көрсетіледі және Google компаниясы GDrive проектісін жетілдірді, яғни виртуальды қатқыл дискіге ие болады және ОС локальді дискі ретінде көрінеді. Сонымен бірге шектелмеген көптеген мәліметті сақтай алады. Файлдардың шектеусіз сақталуы MediaFire.com ұсынады. Сонда тегін қолданылған сияқты (шынымен де кейбір шектеулермен, мысалы файлдың күш түсіруінің максимальды өлшемі) кеңінен танылған мүмкіндіктер бар (файлдарды шифрлау, көшірулерді тікелей қабылдау). SaaS-тің танымал тағы бір қызық түрі iCloud өнімдері болып табылады, яғни ол операциялық жүйеде сәйкес емес браузер арқылы жұмыс істейді [6,10].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Клементьев Илья Павлович, Устинов Владимир Алексеевич. Введение в Облачные вычисления. Изд. УГУ. 2009 г.
2. Microsoft Private Cloud. A comparative look at functionality, benefits and economics. Microsoft, 2011

3. Сейдаметова З.С., Сейтвелиева С.Н. Облачные сервисы в образовании // Информационные технологии в образовании. – 2011. – № 9. – С.105-111.

4. Шекербекова Ш.Т., Несипкалиев У. Возможности внедрение и использование облачных технологий в образовании // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 6 – С. 51-55

5. Puxter K. Chris Richter on Cloud Computing Security and Compliance [Электронный ресурс].

6. М. Ривкин. Взаимодействие пакетов разных фирм в архитектуре клиент-сервер // Мир ПК, 1995, N II, 12

7. Vivek Kundra . Federal Cloud computing Strategy, USA, 2011

8. Microsoft Private Cloud. A comparative look at functionality, benefits and economics. Microsoft, 2011

9. Л. Черняк. Интеграция – основа облака, «Открытые системы», № 07, 2011

10. Клементьев Илья Павлович, Устинов Владимир Алексеевич. Введение в Облачные вычисления. Изд. УГУ. 2009 г.

11. <http://group-global.org/ru/node/25801>

12. <http://group-global.org/kk/publication/38273-bultty-eseptuler-tehnologiyasynyn-turleri-olardyn-erekshelikterintaldau>

Аймешов Женис Аптикаликович

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, оқытушы, e-mail: aizhenab@mail.ru

Мауленов Сержан Сейтович

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, аға оқытушы, e-mail: serzhan.maulenov@ayu.edu.kz

Жандар Тұңғышбай Ахметжанұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
5B011100-Информатика мамандығының 4-курс студенті, e-mail: tungish_096@mail.ru

GOOGLE MAPS ҚЫЗМЕТІН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ҚҰРУДА ҚОЛДАНУ

Түйін: Бұл мақалада google maps қызметін мобильдік қосымша құруда қолдану жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: геоақпараттық жүйе, Google Maps қызметі, JSON форматы, XML форматы, java-объектіге бағытталған бағдарламалау тілі.

Резюме: В данной статье рассматриваются способы применения сервис google maps при создании мобильных приложений.

Ключевые слова: геоинформационные системы, сервис google maps, формат JSON, формат XML, язык объектно-ориентированного программирования – java.

Summary: In this article methods of using Google maps service in creations of mobile applications are considered.

Keywords: geoinformation systems, google maps service, JSON format, XML format, the language of object-oriented programming-java.

Әртүрлі салалардағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде геоақпараттық жүйелер кеңінен қолданылады. Геоақпараттық жүйе жасаудың негізі картографиялық мәліметтерді өңдеу болып табылады. Қазіргі таңда, геоақпараттық жүйенің негізі болып табылатын – карталарды дайындауда Google Maps қызметі жиі қолданылады. Сонымен қатар, Google Maps карталары веб сайттарда анықтама ретінде немесе объектінің мекен-жайын визуалды көрсетуде де кеңінен қолданылуда. Осыған орай, Google Maps қызметін қолдану және онда карталарды сызу өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Геоақпараттық жүйе құру барысында, карталарды әртүрлі бағдарламалардың көмегімен қолмен жасауға да болады, бірақ олардың жасалуы көп еңбекті және уақытты қажет ететін процесс. Карталарды құрастыруда жиі жасалатын майда жұмыстарды автоматтандыру, жаңа ақпараттық технологиялар – геоақпараттық жүйелері мен деректер қорын басқару жүйелерін қолдану негізінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Жұмыстың мақсаты Google maps қызметінің көмегімен Түркістан аймағында орналасқан тари-

хи-археологиялық ескерткіштердің картасын жасау мәселесін қарастыру. Нақтырақ айтар болсақ, Түркістан қаласының төңірегінде орналасқан тас ғасырының Шоқтас тұрағында, ерте темір ғасырының Әшір, Хантағы обаларында, Хантағы төрткүлінде, ортағасырлық Ішкент, Сауран, Сидаката, Қарашық қалаларына жету жолдарының картасын сызу және оларда жүргізілген қазба жұмыстары туралы мәліметтермен таныстыру.

Қарастыратын мәселеде Google Maps құралын қолдана отырып мобильді қосымша құру үшін Eclipse бағдарламасы және басқада қажетті құрал-жабдықтар арқылы жүзеге асырылады. Google Maps Android API – Android жүйесіне арналған ең қарапайым және кең таралған қосымшаға карталар енгізу әдісі.

Мобильдік қосымшаға Google картасын интеграциялау және бағытты сызу процесі мынадай кезеңдерден тұрады:

- бағыт туралы ақпаратты алу;
- алынған жауапты өңдеу;
- картаға бағыттарды сызу.

Осы аталған кезеңдерді қарастырып өтейік.

Бағыт туралы ақпарат алу. Бағыт туралы ақпарат алу үшін Google-ң бағыттар қызметіне сұраныс орындауымыз қажет. Сұраныстың толық сипаттамасы және толық мәліметтер Google парақшасында көрсетілген. Бағытты алу үшін мынадай түрдегі сұранысты орындау керек:

<https://maps.googleapis.com/maps/api/directions/output?parameters>

Бағытты алатын шығыс мәліметі ретінде XML немесе JSON форматын таңдауға болады. Біздің жағдайда JSON форматы алынады. Сұранысты орындауда міндетті параметрдің қатарына origin және destination кіреді және оларды адресстерді мәтіндік бейнелеу түрінде көрсетуге немесе үтір арқылы бөлінген ендік пен бойлық мәні түрінде көрсетуге болады. Үшінші міндетті параметр sensory сенсорлы датчигі бар құрылғыдан сұраныс берілгенін көрсетеді. Ол параметрдің мәні бізде үнемі true болады. Енді сұраныс форматын анықтағаннан соң, Google бағыттар қызметіне

сұранысты орындап, одан жауап алу әдісін қарастырамыз. Ол үшін REST сервистерге бір-екі қатар мәтінмен сұраныс құрастырып орындай алатын Retrofit кітапханасын қолданамыз. Бұл кітапхананы қолдану үшін оны өз жобамызға қосуымыз қажет. Оны gradle арқылы қосу төмендегідей түрде болады:

```
dependencies {  
    compile 'com.squareup.retrofit:retrofit:1.7.1'  
}
```

Ары қарай Google бағыттарының API қызметін сипаттауымыз қажет. Ол үшін бірнеше әдістерімен бірге жаңа Java интерфейс құрамыз және Retrofit кітапханасының көмегімен оларды сервердегі әдістермен сәйкестендіреміз. Бізге тек ғана ақпаратты алатын болғандықтан, GET-сұраныс үшін бір әдісті сипаттаймыз:

```
public interface RouteApi {  
    @GET("/maps/api/directions/json")  
    RouteResponse getRoute(  
        @Query(value = "origin", encodeValue = false)  
        String position,  
        @Query(value = "destination", encodeValue =  
        false) String destination,  
        @Query("sensor") boolean sensor,  
        @Query("language") String language);  
}
```

GET аңдатпасы аргумент ретінде сервердегі сұраныс орындалатын буманы қабылдайды, ал әдістің өзінде Query аңдатпасына оның әр параметрін аңдатамыз. Біздің жағдайда origin және destination параметрлері үшін encodeValue-ге өз мәнімізді береміз. Себебі, encodeValue мәні арқылы, жіберген сұраныстағы ендік пен бойлық арасындағы үтір белгісін код емес екенін Retrofit кітапханасына хабарлаймыз. Сонымен қатар, серверден келетін жауап өз тілімізде келу үшін Language параметрін қосамыз. REST әдісі қандайда бір объектіні қайтаруы керек, біз оны RouteResponse деп атаймыз.

API қызметін сипаттап болған соң, сұранысты орындауға болады. Ол үшін ұзатылған қызметті ұсынатын RestAdapter қызметін құрып, онда API әдісін орындатамыз:

```
RestAdapter restAdapter = new RestAdapter.  
Builder()  
    .setEndpoint("https://maps.googleapis.com")  
    .build();  
RouteApi routeService = restAdapter.  
create(RouteApi.class);  
RouteResponse routeResponse = routeService.  
getRoute(position, destination, true, "kz");
```

Google бағыттарының қызметін алу үшін осы әрекеттерді орындадық.

Алынған жауапты өңдеу. Сұранысты орындаудың нәтижесінде RouteResponse объектісін аламыз. Сұраныстың нәтижесін JSON форматында сұрағандықтан бізге сол форматтағы ақпараттар келеді. Бірақ қалауымызға қарай басқада форматтарды таңдауға болады. Біздің жағдайда GSON парсері Retrofit кітапханасымен біріктірілген болғаны үшін ыңғайлы болып отыр.

JSON форматты жауаптан қандайда мәліметтерді алу үшін, осы мәліметтерді сипаттайтын класс құруымыз қажет. Бізде RouteResponse класы құрылып қойған, сондықтан оны қандайда бір деректермен толтыру ғана қалды. Google бағыттық қызметі сервері жауабының жалпы құрылымы мынадай:

```
{  
  "routes" : [  
    {  
      "bounds" : {  
        "northeast" : {  
          "lat" : 55.79283659999999,  
          "lng" : 49.2216592  
        },  
        "southwest" : {  
          "lat" : 55.73007759999999,  
          "lng" : 49.1309371  
        }  
      },  
      "copyrights" : "Картографические данные ©  
2016 Google",  
      "legs" : [ ],  
      "overview_polyline" : {  
        "points" : "qffsIk{zjHEwKpKcAvGo@  
bFk@bGg@vFg@hEIXFQHcTL{a@  
FkCF_AFm@L_@Zs@Pa@f@cB|@gDb@  
aBbAuDrByIrAqIhB{LTaDFoA?uAK_B]gEe@  
oEKk@]]}@u@AGCIEEkEsCgAy@o@o@  
mBwBmCyCyAaBSQiAg@iBq@aAWmGaA_  
AKUFm@MiACU@i@Jj@sAVW^YbAs@T_  
Nq@?_@Eu@g@iCuBcHq@yCly@Aq@Fq@He@  
nCmGhC{FnGcNbA}BNa@TeAPqAZmDzBiWJ}@  
Da@cA_CiFmLc@aAkBkEqBiEcP_@oHmPaE}  
Igd}HaCiFcGyM}H{PcFeLyKqV_BuDyA}  
CaCqF{HgQsCuGyAidsAoCk@cAe@u@  
iAmAq@k@m@]aA_@oA]m@TuCK_C@  
yMGwUO_M@{B?yUSuEAqG?aD@cM@qFDo  
FEs@?iPGiDEgA?yAEoFAoDCo@?mGEmGE_  
JEsGAq@BaCHsAJKqAHcBn@HEsDBADEJ]  
FIPEZ?LJTB"  
      },  
      "summary" : "Туркестан",  
      "warnings" : [ ],  
      "waypoint_order" : [ ]  
    }  
  ],  
  "status" : "OK"  
}
```

Көріп тұрғанымыздай, сервер жауабында Routes бағыттар массиві келген. Осы келген ақпараттың негізінде GSON үшін класс үлгісін жазамыз:

```
public class RouteResponse {
    public List<Route> routes;
    public String getPoints() {
        return this.routes.get(0).overview_polyline.
points;
    }
    class Route {
        OverviewPolyline overview_polyline;
    }
    class OverviewPolyline {
        String points;
    }
}
```

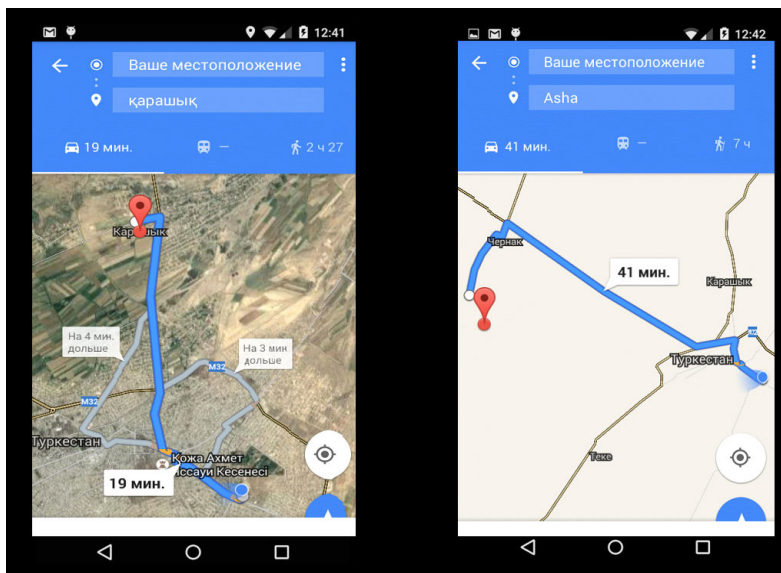
Осы сұранысты орындап RouteResponse объектісін аламыз және одан point қатарын аламыз. Бұл

қатардан ақпарат алу үшін Google Maps Android API utility library кітапханасының PolyUtil класы көмекке келеді. Мұны қолдану үшін жобаға келесі байланыстыруды қосу қажет:

```
dependencies {
    compile 'com.google.maps.android:android-
maps-utils:0.3+'
}
```

PolyUtil – біздің бағыттың тораптарын беретін LatLng объектілер жиынын және Points қатарын қабылдайтын decode() әдісінен тұрады. Осының өзі картаға бағытты сызуға жеткілікті.

Картаға бағытты сызу. Кейбір ескі бағдарламаларда бағытты сызу үшін Overlay класы қолданылған. Ал біз бағыттарды сызу үшін Overlay класынан мұраланған Polyline класын қолданамыз. Сонда бағдарлама коды көп қысқарады. Polyline бұл – картадағы нүктелер және оларды жалғайтын сызықтар тізімі. Сонымен картаға бағытты сызу коды төмендегідей түрде болады және жұмыстың нәтижесі төмендегі 1-суретте бейнеленген:

Сурет-1. Бағыт сызбасы

```
PolylineOptions line = new PolylineOptions();
line.width(4f).color(R.color.indigo_900);
LatLngBounds.Builder latLngBuilder = new
LatLngBounds.Builder();
for (int i = 0; i < mPoints.size(); i++) {
    if (i == 0) {
        MarkerOptions startMarkerOptions = new
MarkerOptions()
            .position(mPoints.get(i))
            .icon(BitmapDescriptorFactory.
fromResource(R.drawable.ic_marker_a));
        mGoogleMap.addMarker(startMarkerOptions);
    } else if (i == mPoints.size() - 1) {
        MarkerOptions endMarkerOptions = new
MarkerOptions()
```

```
.position(mPoints.get(i))
        .icon(BitmapDescriptorFactory.fromResource(R.
drawable.ic_marker_b));
        mGoogleMap.addMarker(endMarkerOptions);
    }
    line.add(mPoints.get(i));
    latLngBuilder.include(mPoints.get(i));
    mGoogleMap.addPolyline(line);
    int size = getResources().getDisplayMetrics().
widthPixels;
    LatLngBounds latLngBounds = latLngBuilder.
build();
    CameraUpdate track = CameraUpdateFactory.
newLatLngBounds(latLngBounds, size, size, 25);
    mGoogleMap.moveCamera(track);
}
```

Осы жұмысты орындаудың нәтижесінде геоақпараттық жүйе құрудың бір тәсілі – Google Maps қызметінің мобильді қосымша құруда қолданылуының бір жолы және Түркістан қаласы төңірегіндегі тарихи орындардың картасы жасалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Колисниченко Д. Н. Программирование для Android 5. Самоучитель. — СПб.: БХВ-Петербург, 2015. — 303 с.: ил.
2. Дейтел П., Дейтел Х., Волд А. Android для

- разработчиков. 3-е изд. — СПб.: Питер, 2016. — 512 с.: ил. — (Серия «Библиотека программиста»).
3. <https://habrahabr.ru/post/90107/>
  4. <https://habrahabr.ru/post/141833/>
  5. <https://habrahabr.ru/post/275019/>
  6. <https://habrahabr.ru/post/244229/>
  7. <http://startandroid.ru/ru/uroki/vse-uroki-spiskom/306-urok-139-google-maps-sozdanie-i-nastrojka-proekta-karta-kamera-sobytija.html>
  8. <http://startandroid.ru/ru/uroki/vse-uroki-spiskom/307-urok-140-google-maps-svoi-obekty-na-karte.html>

Мауленов Сержан Сейтович

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, аға оқытушы, e-mail: serzhan.maulenov@ayu.edu.kz

Аймешов Женис Аптикаликович

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, оқытушы, e-mail: aizhenab@mail.ru

Сейіткамал Ернар Сұлтанғазыұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
5B011100-Информатика мамандығының 4-курс студенті, e-mail: genius_n1@mail.ru

**ҚАЛАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ КӨЛІК БАҒЫТТАРЫНЫҢ ГЕОАҚПАРАТТЫҚ
ЖҮЙЕСІН ЖАСАУ ЖОЛЫ**

Түйін: Бұл мақалада қалалық қоғамдық көлік бағыттарының картасын Google Maps JavaScript API V3 арқылы жасау жолы қарастырылады.

Кілт сөздер: географиялық ақпараттық жүйе, Google Maps Web Service қызметі, картография, Polyline класы.

Резюме: В данной статье рассматриваются способы создания карты маршрута общественного городского транспорта с помощью сервиса Google Maps JavaScript API V3.

Ключевые слова: географические информационные системы, сервис Google Maps Web Service, картография, класс Polyline.

Summary: In this article methods of creation of the route map of public city transport by means of a Google service of Maps JavaScript API V3 are considered.

Keywords: geographical information systems, Google Maps Web Service, cartography, class Polyline.

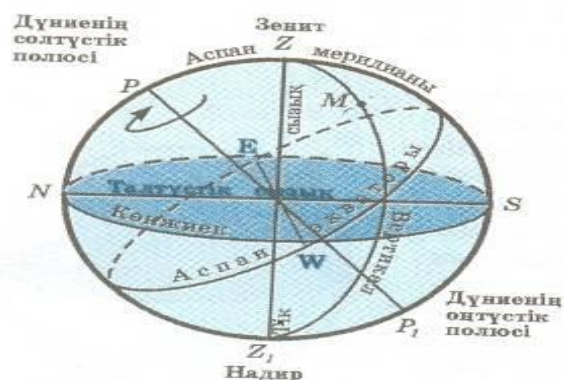
Қазіргі таңда техникалар мен ондағы технологиялардың секунд санап дамуына байланысты кез келген салада жаңа технологияларды өз мақсатында қолдану өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сонымен қатар, елбасымыз жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауларында және соңғы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» жолдауында да жаңа технологияларға ерекше тоқталып кетті «Қазақстан экономикасының инновациялық әлеуетін арттырған жөн. Болашақтың экономикасын құру үшін негіз қалау маңызды. Смарт-технологиялар, жасанды интеллект, киберфизикалық жүйелер интеграциялары, болашақтың энергетикасы, жобалау және инжиниринг салаларында біліктілікті дамыту қажет. Астанада ЭКСПО-2017 Халықаралық мамандандырылған көрмесін өткізу бізге «жасыл технологияларға» негізделген жаңа энергетиканы белсенді дамытуға жақсы мүмкіндік береді» [6].

Географиялық ақпараттық жүйе (ГАЖ), кеңістік базасының құрастырушысы және әр келкі мәліметтер мен ақпараттарды біріктірудің негізі ретінде

аумақтық басқармалардағы шешімдерді қабылдаудың басты элементі болып саналады.

Әлемдік тәжірибе табиғи ресурстарды, инфрақұрылымдарды, қоршаған ортаның ахуалын, жалпы аумақты тиімді басқару ГАЖ-дың ықпалына қатысты екенін көрсетіп отыр. ГАЖ өз бағытын дамыта отырып, ақпараттық технологиялармен шешілетін көптұрғыдағы мәселелерді шешуде қолданылуда. Сонымен қатар, картография, геология, экономика, экология, транспорт және т. б. салаларда қолданылады.

ГАЖ-да кез келген объектіні белгілеу үшін ендік пен бойлықтың параметрлерін жазу арқылы орындалады, яғни ендік пен бойлықтың қиылысқан жері объектінің орналасу нүктесі болып табылады. Ендік пен бойлықтың сызба нұсқасы төмендегі 1-суретте суретте көрсетілген.

Сурет-1. Жер шарының ендік пен бойлық сызықтарына түсіндірме мысал.

Қала ішіндегі қоғамдық көліктердің геоақпараттық жүйесін құру үшін ең әуелі сол қаланың картасын жүктеуіміз керек біздің жағдайымызда ол қала Түркістан.

1-ші кадам

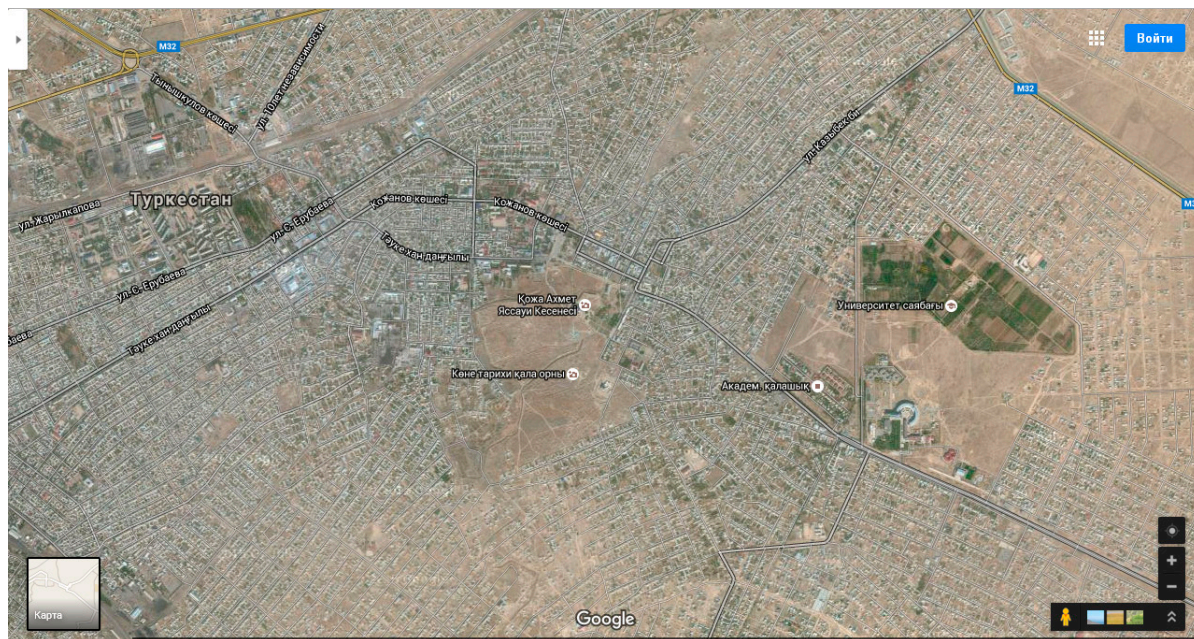
<div id="map"></div>

<script async defer src="https://maps.googleapis.com/maps/api/js?key=AIzaSyAVKsKA9RbJugn_

```
f z 6 T n j M v r u 7 j l S Y S 9 E & s i g n e d _  
in=true&callback=initMap">  
</script>
```

– осы сілтеме арқылы Google Maps Web Service қызметінен картаны жүктейміз айта кететін жәйт

сілтемедегі «key» сөзінен кейінгі жазылған кездейсоқ символдар әр бір қолданушыға жеке дара берілітін кілттік сөз ол әр түрлі болып жазылады. 1-ші қадамнан кейін алынатын нәтиже төмендегі 2-суреттегідей болады.

Сурет-2.Түркістан қаласының жүктелген картасы

2-ші қадам

Картаға кез келген қоғамдық көліктің жүру бағытын енгізу үшін арнайы Polyline класын қолданамыз. Бұл класс картадағы бірнеше нүктелерді біріктіреді. Polyline класы PolylineOptions мәнін қабылдайтын ендік пен бойлықтардың қиылысқан нүктелерінің координаттарынан тұрады.

Polyline класы сызықтарды сызу және басқару үшін келесі көмекші атрибуттарды қолданады:

- strokeColor – сызықтың түсін өзгертуге мүмкіндік береді. Түстерді енгізу он алтылық форматта жүзеге асырылады. Мысал: "#FFFFFF".
- strokeOpacity – сызық түсінің мөлдірлігін анықтайды. Сызық түсінің мөлдірлігі 0,0 мен 1,0 аралығында орнатылады. Үнсіз келісім бойынша 1,0 мәні орнатылған.
- strokeWeight – сызық қалыңдығын пиксель бойынша орнатады.

```
var Coordinates = [  
  {lat: 43.302690, lng: 68.232302},  
  {lat: 43.300120, lng: 68.234238},  
  {lat: 43.301336, lng: 68.238529},  
  {lat: 43.301724, lng: 68.241058}  
];  
flightPath = new google.maps.Polyline({  
  path: Coordinates,  
  strokeColor: '#0000FF',  
  strokeOpacity: 1.0,  
  strokeWeight: 5  
});
```

```
strokeOpacity: 1.0,  
strokeWeight: 5  
});
```

3-ші қадам

Қоғамдық көліктің бастапқы аялдамасы мен соңғы аялдамасын белгілеу үшін Marker объектіні белгілеудің арнайы белгісін аламыз. Marker картада орналасқан жеріміздің идентификаторы ретінде қолданылады. Үнсіз келісім бойынша маркерлердің стандартты кескіні қолданылады. Маркерлердің стандартты типін өзгертуге болады ол үшін setIcon() әдісін қолданамыз. Маркерлерді қолданған кезде келесі жолдар міндетті түрде жазылуы тиіс:

- Position (міндетті) – маркердің алғашқы орналасу позициясын анықтайды. Әдетте ендік пен бойлықтың мәндері қабылданады.
- Map (міндетті емес) – маркер орналасқан картаға бағытталады. Егер маркерді құрған кезде карта көрсетілмесе маркер құрылады бірақ ол картада бейнеленбейді.

Marker-ді картада белгілеу үшін төмендегідей код қолданылады:

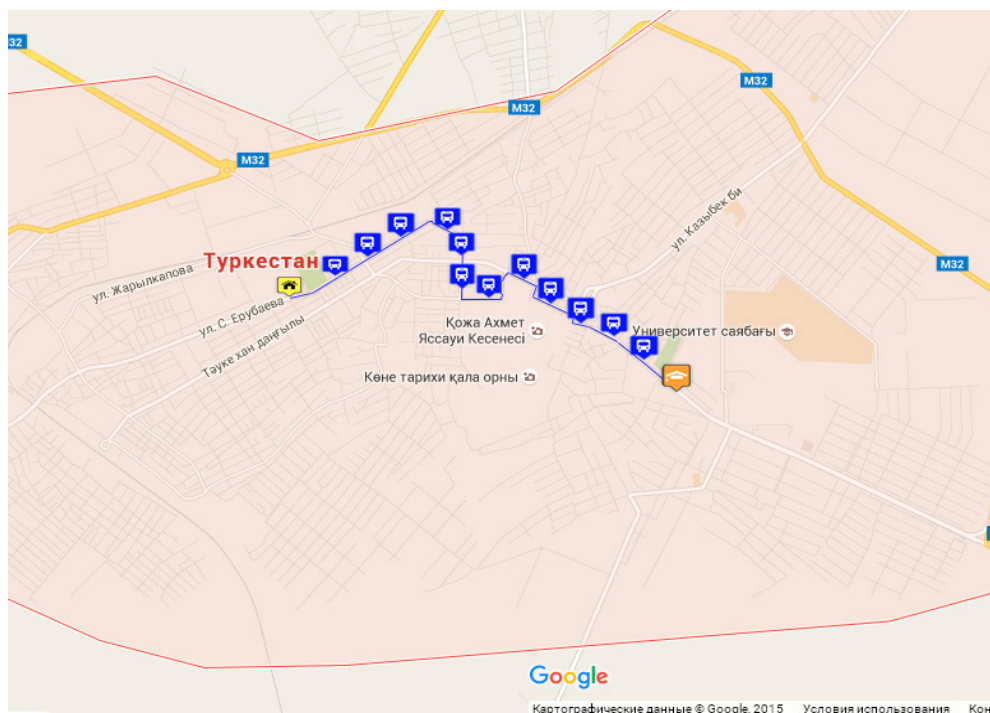
```
var marker = new google.maps.Marker({  
  position: uluru,  
  map: map,  
});
```

4 – қадам

Әрбір қоғамдық көлік өз жүру бағытында бірнеше аялдамаларға тұрақтайтыны белгілі, сондықтан да аялдамаларды картада белгілеу үшін

маркерлерден құралған тізімді пайдаланамыз.

Сонымен біздің бір бағытта қатынайтын қоғамдық көліктің жүру бағыты дайын және ол төмендегі 3-суретте бейнеленген.

Сурет-3. Соңғы алынатын нәтиже

Осы жұмыстың басты нәтижесі Түркістан қалалық қоғамдық көліктің бір бағыты туралы анықтама беретін геоақпараттық жүйе құрылды. Бұл жасалған жүйе интернет арқылы жұмыс істейтін болғандықтан қала тұрғындарының ішінде қолданыс табады деп сенеміз.

Жасалған жұмыстың және қарастырылған мәселелердің негізінде геоақпараттық жүйе құру қоғамдық көлік бағыттарын жүргізуде, үлкен қалаларда көлік кептелісі мәселелерін шешуде өзекті мәселенің бірі деп айтуға болады.

Бірақ, геоақпараттық жүйенің қолданылу саласы одан да кең екені белгілі және бұл технологияны көптеген салаларға енгізуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ. Б. Рысбеков, С.Т. Солтабаева "Геоақпараттық жүйе негіздері. Оқу құралы. – Алматы, 2008. 166 б.
2. <https://developers.google.com/maps/documentation/javascript/>
3. https://fs00.infourok.ru/images/doc/256/261655/hello_html_m460c00be.jpg
4. <https://developers.google.com/maps/documentation/javascript/shapes#polylines>
5. <https://developers.google.com/maps/documentation/javascript/markers#add>
6. <http://www.akorda.kz/kz/addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2015-zhylgy-30-karasha>

Назарова Айнұр Серікқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, оқытушы, e-mail: nainur832003@mail.ru

Миндетбасва Акнур Амангелдиевна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, аға оқытушы, e-mail: aknur71@mail.ru

**ИНФОРМАТИКА КУРСЫН БЕЙІНДІК БАҒЫТ БОЙЫНША
ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫ КЕШЕН ҚҰРУ**

Түйін: Бұл мақалада Adobe Flash ортасында мектеп информатика курсы бейіндік бағыт бойынша оқытуға арналған бағдарламалық кешен құру әдістері қарастырылады.

Кілт сөздер: ақпарат, компьютерлік технология, бейіндік оқыту.

Резюме: В этой статье рассматривается метод создания программного комплекса в среде Adobe Flash по школьному курсу информатики для профильного обучения.

Ключевые слова: информация, компьютерная технология, профильное обучение.

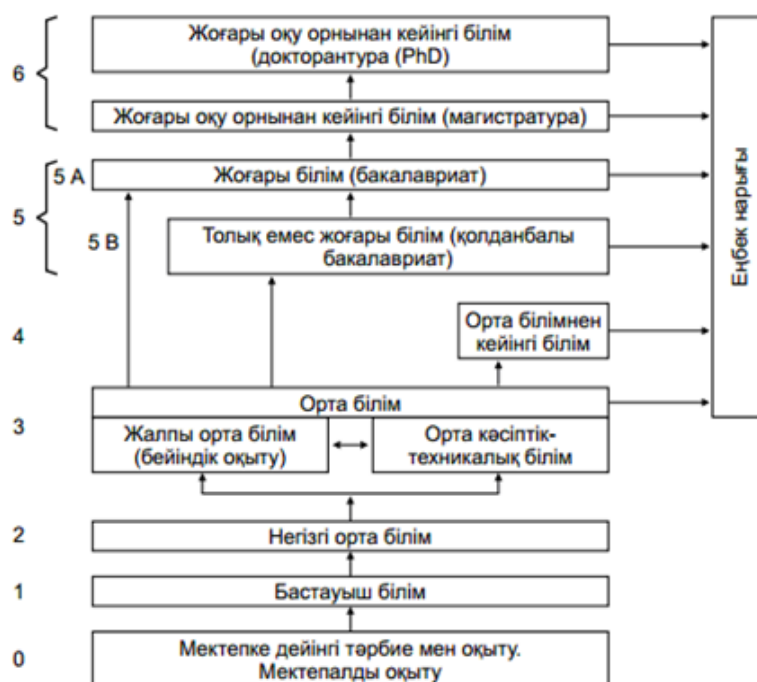
Summary: This article discusses the methods of creating software complex in the environment of the Adobe Flash for the school course of computer science for profile training.

Key words: information, computer technology, specialized education.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ҚР білім беру жүйесінің құрылымы берілген (1 сурет). Мұнда орта білім беру жүйесі 2 тармаққа бөлініп көрсетілген:

- Жалпы орта білім (бейіндік оқыту);
- Орта кәсіптік-техникалық білім.

Осы бағдарламаның «Білім берудің 12 жылдық моделіне көшу» бөлімінде 2012 жылы жалпы орта білімнің МЖБС жоғары білімнің МЖБС-мен біріктіріледі, яғни жоғары білімнің жалпы білім беретін пәндер циклінің жеке пәндері, «Бейіндік мектептің» бейіндік оқыту бағдарламасына көшіріледі және 2014 жылға қарай қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану-математика бағыттары бойынша «Бейіндік мектеп» бейіндік оқыту бағдарламасы әзірленіп, сынақтан өткізіледі деп атап көрсетілген [1]. Осыған орай қазіргі таңда ЖОО-да болашақ мұғалімдерді бейіндік бағыт бойынша дайындау жүйесі іске асырылуда.

Сурет 1. ҚР білім беру жүйесінің құрылымы

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында, болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты екендігі, дамыған ел болуымыз үшін белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар тәрбиелеуіміз керектігі айтылды. Ол үшін не істеуіміз керек?, - деген сұраққа, Елбасымыз біріншіден, барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар екендігін, біздің Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсарту үшін заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды екендігін атап айтты. Мұнда елбасы бізге оқыту әдістемелерін жаңғырту керектігін, ескірген немесе сұранысы жоқ ғылыми және білім пәндерінен арылып, сұранысы көп және болашағы бар бағыттарды күшейту қажеттігін баса айтты [2].

Сондықтан білім беру жүйесіне қойылатын талаптар оның мүдде жаңа парадигмасын жасауды қажет ететіндігі белгілі. Осыған орай қазіргі таңда бейіндік саралау, бейіндік оқыту педагогика теориясы мен практикасында әр тұрғыдан зерттелуі - өзекті болуы міндетті әрі кезек күттірмейтін мәселе.

Бейіндік оқыту дегеніміз не? Бейінді оқыту – білім алушылардың мүдделерін, бейімділігі мен қабілеттерін ескере отырып, оқытуды саралау және даралау процесі, білім беру процесін ұйымдастыру.

Бейіндік мектепте жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы шешілмей келе жатқан мәселенің бірі – педагогта өзінің педагогикалық ойлауын жаңартуға, инновациялық іс-әрекет атқаруға мотивациялық дайындығын көтеруге, кәсіби өрлеуге сұраныс тудыратын құралдар табу болып отырғандығы екендігін айтуға болады [3].

Бейіндік мектеп үшін өзіндік идеялары бар, жаңа оқу бағдарламаларын жасауға және жүргізуге қабілетті, жоғары интеллектуалдық әлеуетке және ғылыми құзырға ие мұғалім қажет. Бейіндік оқыту жағдайында педагог әдістемелік даярлығы қалыптасқан, сабақта оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың түрлі әдістерін меңгерген тұлға болуы тиіс. Ол оқушылармен бірге олардың пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында ізденістік-зерттеу жұмыстарын үнемі жүргізуі керек. Бейіндік сыныптардағы мұғалім – оқу, ізденістік жұмыстың ұйымдастырушысы, кеңесші болып табылады.

Қазақстандық мектептерді жаңарту тұжырымдамасы жалпы білім берудің басым бағыттары, яғни оқушы мен оқытушының өзара ынтымақтастығы үлгісін оқу үдерісінде қалыптастыру мен әртүрлі оқу-іс-әрекетін қамтитын оқыту әдістерінің үйлесімділігі негізінде жүзеге асырылуы тиіс екендігін анықтап беріп отыр. Бұл басым

бағыттар мектепте білім беруді дамытуға негіз болады. Осыған орай мектептің әр деңгейінде оқыту мен тәрбие берудің мақсаты, білім мазмұнын іріктеу ұстанымдары, сондай-ақ, оқушылардың дайындық сапасын бағалау тәсілдері нақтыланды. Бүгінгі таңда мектептің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру – барлық педагогикалық ұжымдардың бірігуін талап етеді. Жеке тұлғаға бағытталған сабақ оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері ашылатын, қасиеттері қалыптасатын, мүмкіндіктері жүзеге асырылатын оқыту жағдаяты. Әр оқушының болмысы арқылы дамытушылық, шығармашылық ойлау, өзбетінше шешім қабылдау қабілетінің қалыптасуы тиіс.

Бағдарлы оқыту жалпы орта білім берудің жоғарғы деңгейіндегі оқытуды саралау жүйесі ретінде қарастырылады. 2006 жылдан бері Қазақстан мектептерінде жүзеге асырылып келе жатқан бағдарлы оқыту 10-11 сыныптарда екі бағыт бойынша: қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-математикалық бағытта оқытылып келеді. Мектеп бұл екі бағыттың бірін немесе екеуін де оқушылардың қажеттілігі мен олардың ата-аналарының сұранысын ескере отырып тандап алады. Оқушылар таңдаған бағыттары бойынша физика-техникалық, экономика-математикалық, химия-биологиялық, география-экологиялық, көркемдік, лингвистикалық, тарихи-кұқықтық, т.б. бағдарларда білім ала алады.

Жалпы орта білім беретін мектептердің жоғарғы деңгейі оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауына, әлеуметтенуіне себебін тигізуі, мектеп пен кәсіби білім арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етуі тиіс. Оқушының әр түрлі іс-әрекет түрлерінде өзін байқау мүмкіндігі арқылы болашақ қызмет аясын саналы түрде тандап алу үшін жағдайлар туғызу қажет. Бұл шара жалпы орта білім беретін мектептердің жоғарғы деңгейіндегі оқу жоспарының вариативті компонентінің оқу курстары аясында жүзеге асырылады. ҚР Білім беру стандартына сәйкес оқу жоспарының вариативті компонентінің гуманитарлық бағытындағы да, жаратылыстану-математикалық бағытындағы курстарына да барлық пәндер циклі бойынша бөлінген. Осындай курстар оқу жоспарының мектеп және оқушы компоненттері есебінен оқытылады және олардың авторлық сипаты болады.

Информатика пәнінің 10-11 сыныптары үшін қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-математикалық бағыттарына арналған оқу бағдарламасы ҚР Білім және ғылым министрінің 09.07.2010 жылғы №367 бұйрығымен бекітілген (бағдарлама авторлары: Бидайбеков Е.Ы., Нұрбекова Ж.Қ., Мұхамбетжанова С.Т., Сағымбаева А.Е.). Осы бағдарламаның тақырыптарын қамтитын бағдарламалық

кешен дайындау ісін қолға алдық. «Информатика пәнін бейіндік бағыт бойынша оқыту» атты кешен болашақ информатика мұғалімдерін кәсіби дайындау жүйесіне көмек болатыны сөзсіз [4].

Бағдарламалық кешен Flash бағдарламасында әзірленді. Компьютерлік графика саласында қолданысы жоғары деңгейде тұратын Flash бағдарламасын таңдаған себебіміз, бұл - Web-анимацияларды құру мақсатында қолданылатын бағдарлама. Қазіргі кезде Flash бағдарламасының көмегімен күрделі интерактивті бағытталған кескіндерді, динамикалық Web-беттерді, мультфильмдерді, ойындарды және т.б. ұйымдастыруға болады.

Flash-тың негізгі айырмашылығы:

- Файлдардың кішкене өлшемі. Flash бейненің векторлық форматын қолдайды және де растрлы және дыбысты файлдарды қысқартады.

- Браузерлер арасындағы сыйымдылық мәселесін жояды. HTML-ге қарағанда Flash Internet Explorer-де және Netscape Navigator-да бірдей жұмыс істейді. Java-ны қолдайтын браузерлер үшін де арнайы қосымша бар.

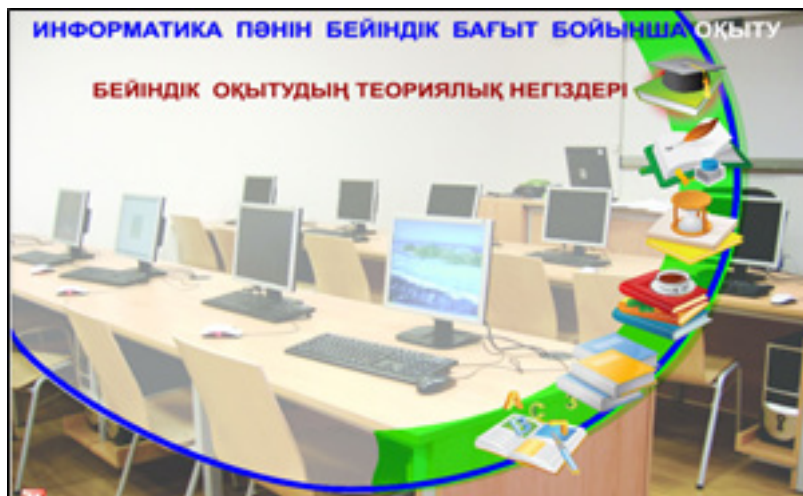
- Қуатты оқиғаны-басқарушы тіл. Flash тілінің жәрдемімен интерактивтілікті қамтамасыз етуге болады.

- Әдемілік. Flash anti-aliasing, яғни контурларды тегістеуді қолдайды, нәтижеде Flash те салынған

кәдімгі сызық көзге өте жағымды көрінеді [5]. Алдымен жұмыстың бағдарламасы жайында бастамас бұрын, Flash бағдарламасындағы қолданылатын командалар жайында түсінік берейік. Flash бағдарламасында негізгі командалары мувиклиптарда (movie clip) және кнопкаларда (button) қолданылады. Командалардың клиптегі оқиғамен тышқанның қозғалысына, кнопканы басу немесе мувиклиптің анимациялық қимыл әрекеттеріне жасалуы мүмкін. Белгілі бір анықтаулар үшін, қашан оқиғаның болғанын және тәуелділікті скриптпен жазып, ActionScript командаларын қолдануға болады. ActionScript те OnClipEvent командалары және on өңдеуші көбінесе қолданылады.

Мувиклипта белгіленген onClipEvent үндеушісін, ал кнопкамен жұмыс жасауға арналған мувиклиптің on командасын қатар қолдана аламыз. Кнопкалар және MovieClip объектілерінің әдістерімен және Button функцияны қажетті анықтау және оқиғаны өңдей алады. Оқиғалардың өңдеуіне арналған мувиклиптің динамикалық тұрғыда жасап түрлі әдістер қолдануға болады.

Осы «Информатика пәнін бейіндік бағыт бойынша оқыту» атты бағдарламалық кешенге сипаттама беріп өтейік. Бағдарламалық кешеннің алғашқы бетінде төмендегі бөлімдер орналасқан (2 сурет):

Сурет 2. Бағдарламалық кешеннің алғашқы беті

- Бейіндік оқытудың теориялық негіздері;
- Лекциялық материалдар;
- Зертханалық жұмыстар;
- Пайдаланылған әдебиеттер тізімі;
- Тест материалдары.

Бейіндік оқытудың теориялық негіздері бөлімі, толық мазмұны берілген төмендегі мәліметтерді қамтиды:

- Шетелдегі бейіндік оқыту мәселелері;
- Қазақстандағы бейіндік оқытуды ұйымдастыру тәжірибесі;

- ҚР-да бейіндік оқытуды дамыту тұжырымдамасының мәселелері;
- Бейіндік оқытуды іске асыру моделі.

Лекциялық материалдар бөлімі, бейіндік бағыт бағдарламасына сәйкес төмендегі 5 топқа бөлінген (3 сурет):

- Microsoft Office бағдарламалары;
- Бағдарламалау тілдері;
- Компьютерлік графика;
- Компьютерлік желі және телекоммуникациялар;
- Web құжаттарды дайындау.

Сурет 3. Лекциялық материалдар

Әрбір тақырып бойынша лекциялық материалдар, 4 суретке сәйкес, жеке-жеке беріледі.

Сурет 4. Лекциялық материалдың ішкі көрінісі

Сонымен қатар аталған тақырыптар бойынша зертханалық жұмыстар мен тест тапсырмалары қамтылған.

Бағдарламалық кешеннің лекциялық, зертханалық материалдары мектеп информатика курсының материалдарына қарағанда күрделі әрі тереңірек зерттелу бағытына көңіл бөлінген. Бұл кешенді мектеп мұғалімдері мен жалпы информатика курсын тереңірек үйренушілердің қолдануына болады.

Қорыта айтқанда, болашақ информатика мұғалімін бейіндік мектеп жағдайында оқытуға даярлаудың дидактикалық жүйесі білім берудің сапасын арттыруға мүмкіндік береді, сондықтан дайындалған бағдарламалық кешенді білім беру мекемелерінің педагогикалық процесінде қолдануға болады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана 2010.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 17.01.2014ж. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. www.akorda.kz сайтынан
3. Қыпшақов С.А. Болашақ педагогтарды бейіндік мектепте кәсіпкерлік іс-әрекет негіздерін оқытуға даярлау; Пед.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, - Қарағанды. 2010.
4. Бидайбеков Е.Ы., Нұрбекова Ж.Қ., Мұхамбетжанова С.Т., Сағымбаева А.Е. Информатикадан оқу бағдарламасы. 10-11 сыныптар қоғамдық-гуманитарлық бағыт және жаратылыстану-математикалық бағыт, Астана, 2010.
5. Под ред. Конюховского П.В и Колесова Д.Н. Macromedia Flash. - СПб: Питер, 2007. - 560 с.

Буланова Толкынай Молдакуловна, Ембергенова Карашаш Рахмановна,
Дауытгова Жамила Кдырбаевна, Абдибекова Куляш Жалеловна, Смагул Мират Жакупович
ст. преподаватели КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, fotka_e.f.j@mail.ru

КАК ВЛИЯЕТ ДАВЛЕНИЕ НА СВОЙСТВА МЕЖФАЗНОЙ ГРАНИЦЫ КРЕМНИЙ-СТЕКЛО

Резюме: В данной статье речь пойдет о том, что уменьшение размеров сверхбольших интегральных схем (СБИС) приводят к побочным негативным эффектам на их поверхностях, такими как утечки тока, “паразитные” токи и т.д. Это связано с окислением поверхности из-за содержания кислорода в воздухе, термо-, пневмо- или радиационным воздействием извне. И, авторы рассматривают одно из решений данной проблемы: защитное покрытие или пассивация поверхностей приборов диэлектрической пленкой

Summary: In this article we will focus on the fact that reducing the size of ultra large scale integral circuits (VLSI) lead to negative side effects on their surfaces, such as current leakage, parasitic currents, etc. This is due to the oxidation of the surface due to the oxygen content in the air, thermal, pneumatic or radiation exposure from the outside. And, the authors examine one of the solutions to this problem: the protective coating or passivation of the surface of the dielectric film.

Түйін: Бұл мақалада үстіңгі қабатты интегралдық сызбалардың өлшемінің кішіреюі, паразитті токтарды немесе тоқтың ағыны кезіндегі беттік негативті эффектілерге әкеп соғады. Сыртқы радиациялық әсерлесу немесе термо, пневмо әсерлесуі, ауа құрамындағы оттегі бетінің қышқыл болуымен байланысты болады. Және авторлар берілген келеңсіздіктерді шешуді қарастыруды жолға қоюда: диэлектрлік төсеніштердің бетін қорғаныспен қаптау немесе пассивациялау.

Развитие современных информационных технологий требует от университета внедрения новых подходов к обучению и исследованию, которые обеспечивали бы развитие коммуникативных, творческих и профессиональных знаний, потребностей в самообразовании. Каждая наука состоит из ядра, в которое входят понятия, законы и теории, и оболочки, которую составляют факты.

Миниатюризация полупроводниковых приборов, с точки зрения технологии не представляет большой сложности. Даже небольшие микросхемы поколения сверхбольших интегральных схем (СБИС) содержат миллионы отдельных приборов. Но уменьшение размеров приводят к побочным негативным эффектам на их поверхностях, такими как утечки тока, “паразитные” токи и т.д. Это связано с окислением поверхности из за содержания кислорода в воздухе, термо, пневмо или радиационным воздействием из вне.

Одним из решения данной проблемы является защитное покрытие или пассивация поверхностей приборов диэлектрической пленкой. Технологии покрытия в настоящий момент считаются сравнительно малоизученным. Дело в том, что сама пассивация может привести к тем самым проблемам которые описывались выше. А значит перед учеными стоит проблема выбора “правильной” технологии покрытия. Под “правильной” технологией подразумевается набор условий, при которых минимизируются ухудшение параметров полупроводниковых приборов.

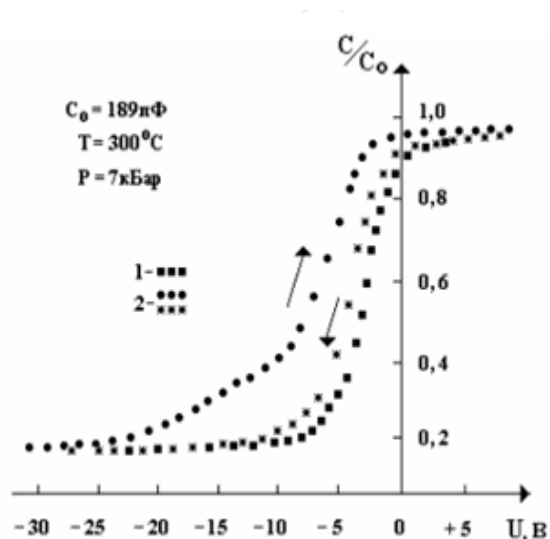
Если взглянуть вглубь, данной проблемы, то надо сказать, что межфазные границы раздела полупроводник - диэлектрик, сформированные при помощи термического окисления, содержат большое число напряженных или не завершенных валентных связей, в результате чего обладают повышенной чувствительностью к воздействию внешнего давления. Ответственными за изменение свойств границы раздела, под воздействием давления, могут являться механические напряжения, стимулирующие геттерирование термических дефектов из объема полупроводника [1], либо примеси, локализованные в переходном слое полупроводник - диэлектрик и взаимодействующие с поверхностными состояниями [2].

Легкоплавкие стекла, нанесенные на поверхность полупроводника при пониженных температурах, уменьшают вероятность образования термических дефектов и снижают механические напряжения границы раздела.

Как может влиять давление на параметры полупроводниковых приборов? Все зависит от силы давления, процентного содержания компонентов диэлектрического покрытия и т.д. Рассмотрим исследование, целью которого являлось исследование всестороннего сжатия на параметры границы раздела - кристаллический кремний - свинцово-боросиликатное стекло. Структуры подвергались всестороннему сжатию до 8 кБар.

Для исследования использовались методы высокочастотных (1мГц) вольт - фарадных характеристик и изотермической релаксации емкости структур металл - диэлектрик - полупр

На рисунке приведены вольтфарадные характеристики (нормализованные к величине емкости слоя стекла) одной из исследуемых структур, до приложения давления (1) и подвергнутых давлению в 7 кБар (2). Видно, что после воздействия давления вольт-фарадные характеристики сдвигаются

в сторону отрицательных напряжений и изменяют свою форму. Более того, вольт - фарадные характеристики всех структур подвергнутых давлению больше 4 кБар, приобретают ярко выраженные гистерезисные свойства. Согласно существующим теориям, параллельный сдвиг вольт - фарадных характеристик в сторону отрицательных напряжений указывает на образование положительного (фиксированного) заряда в структуре стекла, а изменение формы вольт-фарадных характеристик свидетельствует об увеличении заряда поверхностных состояний.

Для подтверждения предположения о формировании фиксированного положительного заряда в стекле исследуемых структур, после воздействия давления, измерялся тангенс угла диэлектрических потерь при различных температурах (- 10...+50 0С) и частотах (100 кГц ... 2МГц).

Сравнение полученных данных позволило установить, что во всех структурах тангенс угла диэлектрических потерь имеет характерный релаксационный максимум. Однако в исследованных структурах, подвергнутых давлению больше 3кБар, диэлектрические потери значительно возрастают. Эффективный интегральный заряд (заряд поверхностных состояний и заряд локализованный в стекле в близи границы раздела) измеренный при напряжениях, соответствующих напряжениям плоских зон, в структурах подвергнутых давлению, превышает интегральный заряд контрольных структур на 20-30%.

В работах [3,4] было показано, что гистерезис вольт- фарадных характеристик структур Металл-Диэлектрик-Полупроводник с диэлектриком на основе свинцово - боросиликатных стекол (не подвергнутых давлению) связан с процессами перезарядки центров, локализованных в стекле в близи границы с полупроводником, и способных обмениваться зарядами с поверхностными состояниями.

Таким образом, влияние всестороннего сжатия, на структуры, исследованные нами, сводится к увеличению механических напряжений, как на границе раздела, так и в слоях стекла и полупроводника, прилегающих к границе, увеличению числа деформированных и оборванных связей в структуре стекла и к увеличению плотности поверхностных состояний. Увеличение оборванных связей в структуре стекла приводит к росту положительного заряда в нем.

При увеличении обогащающего напряжения электроны из обогащенного слоя захватываются на положительно заряженные центры, уменьшая положительный заряд стекла. При росте инверсионного напряжения захваченные электроны возвращаются в полупроводник и рекомбинируют с зарядом инверсионного слоя. При этом скорость обмена зарядов с оборванными связями в структуре стекла определяется расстоянием от границы раздела, на котором локализуется тот или иной центр захвата.

Литература:

- [1] Власов С.И., Зайнабидинов С.З., Насиров А.А., Алимов Т.Ш. Влияние давления на перераспределение глубоких центров в МДП структурах. Известия вузов. Физика. 1991, №1, с.121-122.
- [2] Парчинский П.Б., Власов С.И. Генерационные характеристики границы раздела кремний - свинцово-боро-силикатное стекло. Микроэлектроника. 2001. том.30, №6. стр.466-470.
- [3] Парчинский П.Б., Власов С.И., Тургунов У.Т. Свойства пассивирующих покрытий на основе свинцово-боро- силикатных стекол. Неорганические материалы. 2002. том 38, № 6, стр. 750-754.
- [4] Власов С.И., Парчинский П.Б., Лигаи Л.Г. исследование температурной зависимости генерационных характеристик границы раздела кремний- свинцово-боро-силикатное стекло. Микроэлектроника. 2003. том.32, №2. стр.121-123.

Темирбеков Алишер Низаметдинович

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Яссави,
кафедра компьютерной инженерии, к.техн.н., профессор МКТУ,
e-mail: alisher_temirbekov@mail.ru

Алиева Инара Бадалкызы

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Яссави,
магистрант 2-курса специальности 6М070300 – «Информационные системы»,
e-mail: inara.alieva@ayu.edu.kz

МЕТОДЫ ВЫБОРА НАИЛУЧШЕГО ВАРИАНТА ЛЕЧЕБНО-ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ВОЗДЕЙСТВИЙ В АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ЛЕЧЕБНО-ДИАГНОСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Түйін. Мақалада физиотерапиялық үдерісті оңтайландыру үшін пайдаланатын оңтайлы стратегия мен емдеу шаралар тактикасын іздеу алгоритмі көрсетілген. Түімді емдеудегі әсерді ескеруге мүмкіндік беретін, терапияның қарқындылығы параметрлерінен және препараттардың фармакокинетикалық коэффициенттерінен тәуелді болатын адекватты математикалық модель (АММ) құрылған.

Кілт сөздер: алгоритм, оңтайландыру, модельдеу, физиотерапия, модель.

Резюме. В статье рассматриваются алгоритмы поиска оптимальной стратегии и тактики лечебных процедур и их использования при оптимизации физиотерапевтических процессов. Построена адекватная математическая модель (АММ) рассматриваемого вида патологии, позволяющая учитывать воздействия на эффект лечения в зависимости от параметров интенсивности терапии и фармакокинетических коэффициентов препаратов.

Ключевые слова: алгоритм, оптимизация, моделирование, физиотерапия, модель.

Summary. The article deals with the algorithms find the optimal strategy and tactics of medical procedures and their use in optimizing the physiotherapy process. Built an adequate mathematical model (АММ) of this type of pathology, which allows to take into account the impact on the effect of treatment, depending on the parameters of the intensity of therapy and drugs pharmacokinetic coefficients.

Key words: algorithm, optimization, modeling, model, physiotherapy.

Введение

Многие современные медицинские проблемы, возникающие из конкретных практических требований системы здравоохранения, разрешаются без учета оптимальности. Опыт применения математических методов моделирования (МММ) в медико-биологических исследованиях показывает, что в настоящее время стало возможным решать довольно сложные проблемы, выдвигаемые медицинской наукой и практикой, путем автоматизации

сбора, хранения и преобразовании разнообразной информации, характеризующей состояние объектов системы здравоохранения.[1] Наличие множества новых алгоритмов и пакетов прикладных программ (ПП) для компьютера позволяет оперативно и комплексно решать задачи оптимизации на основе определенного выбранного критерия эффективности лечения.

Следует отметить, что всякое увеличение объема и разновидности информации, получаемой от пациента, требует, во-первых, оперативного ее восприятия и хранения, и, во-вторых, детального анализа на основе заранее разработанных и реализованных на компьютере алгоритмов. Без этого практически невозможно выявить патологическое состояние пациента и оптимально организовать процесс лечения. Отсюда вытекает необходимость создания и внедрения в клиническую медицину автоматизированных систем оптимального управления (ОУ) физиотерапевтическими (ФТ) процедурами.

Наиболее актуальной и малоразработанной задачей медицинской науки является оптимизация лечебных процедур (ОЛП). Как известно из практики, методы лечения, особенно лекарственные, оказывают некоторое побочное влияние. Исключения составляют средства, заменяющие патологически сниженные концентрации биологически активных веществ. Оптимальная практика лечения может быть установлена с помощью МММ лишь в том случае, если создана адекватная математическая модель (АММ) рассматриваемого вида патологии, позволяющая учитывать воздействия на эффект лечения в зависимости от параметров интенсивности терапии и фармакокинетических коэффициентов препаратов.

Основные результаты

Многочисленные исследования поиска оптимальной стратегии и тактики лечебных процедур позволили нам разработать новый подход, алгоритм которого демонстрируется ниже и выработать конкретные рекомендации их использования при оптимизации ФТ процессов.[2]

Течение патологии НЯК характеризуется регуляцией функционального состояния различных органов и систем, в том числе печени (ПЕ), поджелудочной железы (ПЖ), почек (ПО), а также последствий величины кровопотери (ВК), причины кровопотери (ПК), степени воспаления (В), состояние электролитного обмена (ЭО) и кислотно-щелочного состояния (КЩС).[3] В процессе участвуют одновременно 56 признаков. Для лаконичного изложения наших исследований введем обозначения перечней жизненных показателей (ЖП), описывающих условия и характер функциональных возможностей организма пациента при наличии патологии желудочно-кишечного тракта (ЖКТ):

лочного состояния (КЩС).[3] В процессе участвуют одновременно 56 признаков. Для лаконичного изложения наших исследований введем обозначения перечней жизненных показателей (ЖП), описывающих условия и характер функциональных возможностей организма пациента при наличии патологии желудочно-кишечного тракта (ЖКТ):

$$Y_j^{(jk)} (j = \overline{1, N_{jk}}) - НК, \quad Y_i^{(io)} (i = \overline{1, N_{io}}) - ПК, \quad Y_e^{(ee)} (e = \overline{1, N_{ee}}) - ПЖ,$$

$$Y_s^{(ss)} (s = \overline{1, N_{ss}}) - В, \quad Y_h^{(hh)} (h = \overline{1, N_{hh}}) - ПЕ, \quad Y_g^{(gg)} (g = \overline{1, N_{gg}}) - ПО,$$

$$Y_k^{(kk)} (k = \overline{1, N_{kk}}) - ЭО, \quad Y_r^{(rr)} (r = \overline{1, N_{rr}}) - КЩС,$$

а также,

- $X_j^{(jk)} (j = \overline{1, N_{jk}})$ – вынужденный ток низкой частоты;
- $X_i^{(io)} (i = \overline{1, N_{io}})$ – постоянный ток;
- $X_s^{(ss)} (s = \overline{1, N_{ss}})$ – импульсного тока;
- $X_g^{(gg)} (g = \overline{1, N_{gg}})$ – переменного тока ВЧ;
- $X_h^{(hh)} (h = \overline{1, N_{hh}})$ – вынужденного тока ВЧ;
- $X_k^{(kk)} (k = \overline{1, N_{kk}})$ – импульсного переменного тока ВЧ;
- $X_r^{(rr)} (r = \overline{1, N_{rr}})$ – электромагнитных волн СВЧ;
- $X_H^{(HH)} (H = \overline{1, N_{HH}})$ – воздуха, т.е. кислорода и азота;
- $X_\mu^{(\mu\mu)} (\mu = \overline{1, N_{\mu\mu}})$ – ультразвуковых волн;
- $X_\xi^{(\xi\xi)} (\xi = \overline{1, N_{\xi\xi}})$ – энергии света (инфракрасное, видимое и ультрафиолетовое излучения);
- $X_\theta^{(\theta\theta)} (\theta = \overline{1, N_{\theta\theta}})$ – лазерных лучей;
- $X_\omega^{(\omega\omega)} (\omega = \overline{1, N_{\omega\omega}})$ – переменного электрического ультравысокой частоты тока.

Верхние индексы означают: НК – магнитотерапия, г – гальванизация, эк – электростимуляция, д – диатермия, и – индуктотерапия, ДА – диатермия, инт – интравидеальной терапии, АТ – акрилотерапия, уа – ультрааудит, сл – светолечение, пп – лазерная терапия, эл – электрическое поле ультравысокой частоты.

Оптимальные организмы лечебно-диагностические процедуры вытекают с помощью систем, так как основной принцип в организмы пациента применяется в тесном взаимодействии ФТВ. На этой основе возникает необходимость построения математической АММ, которую можно записать в операторной форме:

$$\Phi \left\{ Y_j^{(jk)}, Y_i^{(io)}, Y_e^{(ee)}, Y_s^{(ss)}, Y_h^{(hh)}, Y_g^{(gg)}, Y_k^{(kk)}, Y_r^{(rr)}, X_j^{(jk)}, X_i^{(io)}, X_s^{(ss)}, X_g^{(gg)}, X_h^{(hh)}, X_k^{(kk)}, X_r^{(rr)}, X_H^{(HH)}, X_\mu^{(\mu\mu)}, X_\xi^{(\xi\xi)}, X_\theta^{(\theta\theta)}, X_\omega^{(\omega\omega)}, \alpha_k \right\}, \quad (1)$$

где $\alpha_k, k = \overline{1, N}$ – неизвестные параметры, требующие определения в реальных условиях.

В явной виде оператор (1) представляется системой дифференциальных уравнений или нелинейными линейными и нелинейными уравнениями регрессии. Аппроксимация (1) зависит от конкретной поставленной задачи.

Под аппроксимацией лечебных процедур понимается нахождение оптимальных значений следующих аргументов:

$$X_j^{(jk)}, X_i^{(io)}, X_s^{(ss)}, X_g^{(gg)}, X_h^{(hh)}, X_k^{(kk)}, X_r^{(rr)}, X_H^{(HH)}, X_\mu^{(\mu\mu)}, X_\xi^{(\xi\xi)}, X_\theta^{(\theta\theta)}, X_\omega^{(\omega\omega)}.$$

Полем на воздействиях на большой области интегрируются (или минимизируются) последними отклонениями ЖП, т.е.

$$\begin{aligned} \Delta Y_j^{(m)} \rightarrow 0, \Delta Y_l^{(m)} \rightarrow 0, \Delta Y_o^{(m)} \rightarrow 0, \Delta Y_p^{(m)} \rightarrow 0, \\ \Delta Y_n^{(m)} \rightarrow 0, \Delta Y_r^{(m)} \rightarrow 0, \Delta Y_k^{(m)} \rightarrow 0, \Delta Y_w^{(m)} \rightarrow 0 \end{aligned} \quad (2)$$

или

$$\begin{aligned} \lim \Delta Y_j^{(m)} = Y_j^{(m)} - Y_n^{(m)}, \lim \Delta Y_l^{(m)}, \lim \Delta Y_o^{(m)}, \lim \Delta Y_p^{(m)}, \\ \lim \Delta Y_n^{(m)}, \lim \Delta Y_r^{(m)}, \lim \Delta Y_k^{(m)}, \lim \Delta Y_k^{(m)}, \lim \Delta Y_w^{(m)}. \end{aligned}$$

Здесь обозначения

$$\begin{aligned} \Delta Y_j^{(m)} = Y_j^{(m)} - Y_n^{(m)}, \Delta Y_l^{(m)} = Y_l^{(m)} - Y_n^{(m)}, \Delta Y_o^{(m)} = Y_o^{(m)} - Y_n^{(m)}, \Delta Y_p^{(m)} = Y_p^{(m)} - Y_n^{(m)}, \\ \Delta Y_n^{(m)} = Y_n^{(m)} - Y_n^{(m)}, \Delta Y_r^{(m)} = Y_r^{(m)} - Y_n^{(m)}, \Delta Y_k^{(m)} = Y_k^{(m)} - Y_n^{(m)}, \Delta Y_w^{(m)} = Y_w^{(m)} - Y_n^{(m)}. \end{aligned}$$

где нижние индексы означают: П - потенциал, Н - норма.

Далее находим экстремум функции Лагранжа [4]:

$$\begin{aligned} L(p) = b_0 + \sum_{j=1}^{n_j} b_j^{(m)} y_j^{(m)} + \sum_{i=1}^{n_i} b_i^{(m)} y_i^{(m)} + \\ + \sum_{o=1}^{n_o} b_o^{(m)} y_o^{(m)} + \dots + \sum_{l=1}^{n_l} b_l^{(m)} y_l^{(m)} + \dots + \sum_{r=1}^{n_r} b_r^{(m)} y_r^{(m)} + \dots + \\ + \sum_{n=1}^{n_n} b_n^{(m)} y_n^{(m)} + \dots + \sum_{j=1}^{n_j} a_j^{(m)} [y_j^{(m)}]^2 + \dots + \sum_{i=1}^{n_i} a_i^{(m)} [y_i^{(m)}]^2 + \dots + \\ + \sum_{o=1}^{n_o} a_o^{(m)} [y_o^{(m)}]^2 + \dots + \sum_{l=1}^{n_l} a_l^{(m)} [y_l^{(m)}]^2 + \dots + \sum_{r=1}^{n_r} a_r^{(m)} [y_r^{(m)}]^2 + \dots + \\ + \sum_{n=1}^{n_n} a_n^{(m)} [y_n^{(m)}]^2 + \dots + \sum_{k>j-2}^{C_{n_j}^2} d_{jk}^{(m)} Y_j^{(m)} Y_k^{(m)} + \dots + \sum_{k>j-2}^{C_{n_j}^2} d_{jk}^{(m)} Y_j^{(m)} Y_k^{(m)} + \dots + \\ + \sum_{i>o-2}^{C_{n_o}^2} d_{io}^{(o)} X_i^{(o)} X_o^{(o)} + \dots + \sum_{i>o-2}^{C_{n_o}^2} d_{io}^{(o)} X_i^{(o)} X_o^{(o)} + \dots + \\ + \sum_{i>o-2}^{C_{n_o}^2} d_{io}^{(m)} X_i^{(m)} X_o^{(m)} + \dots + \sum_{\psi=1}^k \lambda_{\psi} \varphi_{\psi}(Y_j^{(m)}, Y_l^{(m)}, \dots, X_n^{(m)}) + \dots \end{aligned} \quad (3)$$

где через $\lambda_{\psi} (\psi = \overline{1, k})$ обозначены множители Лагранжа.

Для достижения экстремума необходимые условия выражаются системой линейных алгебраических уравнений:

$$\left. \begin{aligned} \dots \\ \frac{\partial L(P)}{\partial X_j^{(m)}} = 0 \quad (j = \overline{1, m_w}), \\ \frac{\partial L(P)}{\partial X_i^{(m)}} = 0 \quad (i = \overline{1, m_z}), \\ \frac{\partial L(P)}{\partial X_e^{(m)}} = 0 \quad (e = \overline{1, m_w}), \\ \dots \\ \frac{\partial L(P)}{\partial \lambda_\psi} = 0 \quad (\psi = \overline{1, k}) \end{aligned} \right\} (4)$$

Систему (4) можна переписать в виде

$$\begin{aligned} 2 \sum_{j=1}^{m_w} a_j^{(m)} Y_j^{(m)} + \sum_{i=1}^{m_z} d_{ij}^{(m)} Y_i^{(m)} + \dots + \sum_{e=1}^{m_w} d_{ie}^{(m)} X_e^{(m)} + \sum_{\psi=1}^k \lambda_\psi &= \sum_{j=1}^{m_w} b_j^{(m)}, \\ \sum_{j=1}^{m_w} d_{ij}^{(m)} Y_j^{(m)} + 2 \sum_{i=1}^{m_z} a_i^{(m)} Y_i^{(m)} + \dots + \sum_{e=1}^{m_w} d_{ie}^{(m)} X_e^{(m)} + \sum_{\psi=1}^k \lambda_\psi &= \sum_{i=1}^{m_z} b_i^{(m)}, \\ \dots & \\ \sum_{j=1}^{m_w} d_{ij}^{(m)} Y_j^{(m)} + \sum_{i=1}^{m_z} d_{ie}^{(m)} Y_i^{(m)} + \dots + \sum_{e=1}^{m_w} d_{ie}^{(m)} X_e^{(m)} + \sum_{\psi=1}^k \lambda_\psi &= \sum_{e=1}^{m_w} b_e^{(m)}, \\ Y_j^{(m)} + \dots + Y_i^{(m)} + \dots + Y_e^{(m)} + \dots + X_j^{(m)} + \dots + X_i^{(m)} + \dots + X_e^{(m)} &= \sum_{p=1}^N P_p, \end{aligned} \quad (5)$$

или в матричной форме:

$$QH=W,$$

где обозначены:

$$Q = \begin{bmatrix} 2 \sum_{j=1}^{n_{(6K)}} a_j^{(6K)} & \sum_{i=1}^{n_{(ПК)}} d_{ij}^{(ПК)} & \dots & \sum_{e=1}^{m_{(ЭП)}} d_{ej}^{(ЭП)} & 1 \\ \sum_{j=1}^{n_{(6K)}} d_{ij}^{(6K)} & 2 \sum_{i=1}^{n_{(ПК)}} a_i^{(ПК)} & \dots & \sum_{e=1}^{m_{(ЭП)}} d_{ei}^{(ЭП)} & 1 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \sum_{j=1}^{n_{(6K)}} d_{ej}^{(6K)} & \sum_{i=1}^{n_{(ПК)}} d_{ei}^{(ПК)} & \dots & 2 \sum_{e=1}^{m_{(ЭП)}} a_e^{(ЭП)} & 1 \\ 1 & 1 & \dots & 1 & 0 \end{bmatrix}, \quad \Phi = \begin{bmatrix} Y_j^{(6K)} \\ Y_i^{(ПК)} \\ Y_e^{(ПЖ)} \\ \vdots \\ X_{\omega}^{(ПК)} \\ \lambda_{\psi} \end{bmatrix}, \quad W = \begin{bmatrix} \sum_{j=1}^{n_{(6K)}} b_j^{(6K)} \\ \sum_{i=1}^{n_{(ПК)}} b_i^{(ПК)} \\ \vdots \\ \sum_{e=1}^{m_{(ЭП)}} b_e^{(ЭП)} \\ \sum_{p=1}^N P_p \end{bmatrix}.$$

Так как определитель матрицы Q отличен от нуля, то определяется известной формулой:

$$\Phi = Q^{-1} W,$$

где Q^{-1} – обратная матрица.

Таким образом, получены требуемые оптимальные варианты ФТ, проверенные на условия оптимальности с помощью (2).

В качестве обобщенного критерия оптимизации лечения рекомендуется метод усреднения оптимальных решений:

$$\Delta Y_j^{(6K)} = Y_{jn}^{(6K)}(\bar{X}_j^{\text{ОПТ}}) - Y_{jn}^{(6K)}, \quad \Delta Y_i^{(ПК)} = Y_{in}^{(ПК)}(\bar{X}_j^{\text{ОПТ}}) - Y_{in}^{(ПК)}, \\ \Delta Y_e^{(ПЖ)} = Y_{en}^{(ПЖ)}(\bar{X}_j^{\text{ОПТ}}) - Y_{en}^{(ПЖ)}, \quad \Delta Y_H^{(КШС)} = Y_{Hn}^{(КШС)}(\bar{X}_j^{\text{ОПТ}}) - Y_{Hn}^{(КШС)},$$

здесь $\bar{X}_j^{\text{ОПТ}} = \frac{1}{k} \sum_{i=1}^k X_i^{\text{ОПТ}}$.

Выводы: Автоматизация лечебного процесса позволяет повысить эффективность трудоемкого процесса, которая способствует оптимально диагностировать патологии НЯК и предлагаемая АЛДС служит экспресс – советчиком клинициста, а методика выбора наилучшего варианта лечебно-профилактических воздействий помогает лечащему врачу при выборе тактики лечения болезни.

Список литературы

1. О.М. Белоцерковский. Компьютер и мозг. Новые технологии. - М.: Наука, - 2005. - 322 с.
2. Темирбеков А.Н., Бодыбаева И.Ж., Темирбеков М.А., Дуйсембеков З.М. Математические методы прогнозирования состояния больных // Вестник МКТУ им. А. Ясави, №1 (73), 2011. - С. 75-79.
3. Гублер Е.В. Вычислительные методы анализа и распознавания патологических процессов. – Ленинград, изд-во «Медицина», 1978. - 296 с
4. Васильев Ф.П. Методы оптимизации. - М.: МЦНМО, 2011. - 433 с.

Тюлепбердинова Гүльнур Алпысқызы

к.ф.-м.н., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
факультет: механика-математика, кафедра: информатика

Хакимова Тиыштик

к.п.н., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
факультет: механика-математика, кафедра: информатика, tyushtyq.hakimova@gmail.com

Адилжанова Салтанат Альмуханбетовна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы

Газиз Гүльнур Газизқызы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы

Спабекова Жанара Халилаевна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы

**UML ТІЛІНДЕ ҚАТЫНАС ЖӘНЕ ОНЫҢ КЛАССТАР ДИАГРАММАСЫНДАҒЫ
ГРАФИКАЛЫҚ БЕЙНЕ**

Түйін. Бұл мақалада UML тіліндегі класстар диаграммасының графикалық нотация элементтері қарастырылады. UML тілінде қатынас және оның класстар диаграммасындағы графикалық бейнесі қарастырылады. Барлығына түсінікті болу үшін класстар диаграммасында бейнеленген базалық қатынастарды анықтап аламыз. Ары қарай бізге қажетті жаңа ұғымдарды түсіндіре отырып, екі немесе одан да көп класстар арасындағы мағыналық қатынас, мұнда осы класстың сәйкес даналары арасындағы байланыс сипатының өзгешеліктерін анықтаймыз.

Кілттік сөздер: Класстар диаграммасы, қауымдастық қатынас, жалпылау қатынасы, агрегация қатынасы, композициялық қатынасы, нақтылы класс, абстрактілі класс.

Summary. This article discusses the elements in UML class diagram graphic notation. Starting from the definition of the class to be clear to everyone. Further, we need to explain new concepts, the class learned the concept of operation. Describing the setting for the creation of system software and business model, analyze comprehensive UML language.

Key words: class diagram, attribute, an instance of class, real class, an abstract class.

Резюме. В данной статье рассматриваются элементы диаграммы классов UML и их графических обозначений. Чтобы быть ясно всем начали из определения класса. Кроме того, нам нужно объяснить новые концепции, изучить концепцию работы класс. Описывая настройки для создания системного программного обеспечения и бизнес-модели, будем анализировать всеобъемлющий язык UML.

Ключевые слова: диаграмма классов, атрибутов, экземпляр класса, реальный класс, абстрактный класс.

Класстардың ішкі құралдарынан басқа жобаланған жүйені құру кезінде класстар арасындағы әр түрлі қатынастар маңызды рөл атқарады. Олар сонымен қатар класстар диаграммасында бейнеленуі мүмкін. Мұндай қатынастардың мүмкін типтерінің жиынтығы UML тілінде қатаң бекітілген және бұл қатынастардың мағынасының өзімен анықталады. Класстар диаграммасында бейнеленген базалық қатынастар:

- Қауымдастық қатынасы (association relationship)
- Жалпылау қатынасы (generalization relationship)
- Агрегация қатынасы (aggregation relationship)
- Композициялық қатынасы (composition relationship)

Бұл қатынастың әр қайсысының жеке графикалық көрінісі бар, ол сәйкес класстардың объектілері арасындағы өзара әрекеттесудің мағыналық сипатын көрсетеді.

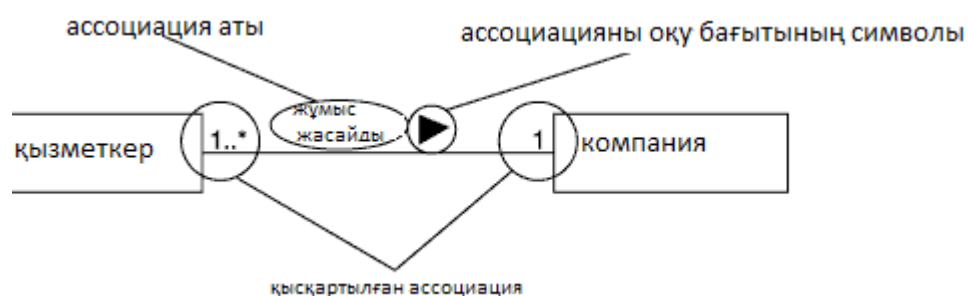
Қауымдастық (association) - екі немесе одан да көп класстар арасындағы мағыналық қатынас, мұнда осы класстың сәйкес даналары арасындағы байланыс сипатының өзгешеліктерін анықтайды.

Қауымдастық қатынасы кез келген қатынастың болуына немесе класстар арасындағы өзара әрекеттестікке сәйкес келеді. Бұл қатынас, сілтеуші бар тұтас сызықпен немесе онсыз және қауымдастық арнайы қасиеттерін сипаттайтын қосымша символдармен белгіленеді. Қауымдастық қолдану нұсқасының диаграмма элементтерін меңгеру кезінде қарастырылған, класстар диаграммасына қарай қолданылады, сонда да бұл қатынас типінің семантикасы едәуір кеңірек. Арнайы қосымша символ ретінде қауымдастық аты, навигация символы, сонымен қатар қауымдастық класстары рөлдерінің

аттары мен қысқалы қолданылуы мүмкін. Қауымдастық аты - оны белгілеудің міндетті емес элементі. Алайда, егер ол берілген болса, онда бас әріптен қауымдастық сызығының жанында жазылады. Қауымдастық жеке класстары сәйкес қатынаста нақты рөл атқаруы мүмкін, онда қауымдастық соңғы нүктелерінің аттары диаграммада анық көрсетіледі.

Бұл қатынастың өте қарапайым жағдайы - бинарлы қауымдастық (binary association), ол екі класс арасындағы кез келген қатынастың ұсынысы үшін қызмет етеді. Ол дәл екі әр түрлі классты байланыстырады және бағытталмаған (симметриялық) немесе бағытталған қатынастар болуы мүмкін. Бинарлы қауымдастық жеке жағдайы - рефлексті

қауымдастық, ол классты өзімен-өзін байланыстырады. Бағытталмаған бинарлы қауымдастық сілтеуіші жоқ сызықпен бейнеленеді. Ол үшін диаграммада бұл қауымдастық атының жанында үшбұрыш формасында таңбаларды пайдаланған класстарды оқудың реті көрсетілуі мүмкін. Бағытталмаған бинарлы қауымдастық жай мысалы ретінде екі класс арасындағы қатынас - Компания класы мен Қызметкер класын қарастыруға болады (1-сурет). Олар бинарлы қауымдастығымен өзара байланысқан, оның аты суретте қауымдастық сызығының жанында көрсетілген. Бұл қатынас үшін класстар жүрісін оқудың келесі тәртібі анықталған - қызметкер компанияда жұмыс істейді.

1-сурет. Класстар арасындағы бағытталмаған бинарлы қауымдастықтың графикалық бейнесі

Бағытталған бинарлы қауымдастық соңғы нүктесінің біреуінде жай сілтеуіші бар тұтас сызықпен бейнеленеді. Бұл сілтеуіштің бағыты қандай класс бірінші, ал қандай - екінші болып табылатынын көрсетеді.

Бағытталған бинарлы қауымдастықтың қарапайым мысалы ретінде екі класс арасындағы қатынас - Клиент класы мен Есеп класын қарастыруға болады. Олар өзара аты бар бинарлы қауымдастықпен байланысқан, класстардың жүру реті анықталған. Бұл Клиент класының нақты объектісі Есеп класы объектілерінің өзара әрекеттесуін қарастырған кезде әрқашан бірінші болып нұсқалуы керек дегенді білдіреді. Басқа сөзбен айтқанда, бұл класс объектілері элементтерді ұзартуды құрады, мысалы, <клиент, есеп_1, есеп_2, ..., есеп_n>.

Қауымдастық қатынасының жеке жағдайы - шектеу қауымдастығы деп аталады (Xog-association). Бұл қауымдастықтың семантикасы мүмкіндігі бойынша қауымдастықтың бірнеше мүмкін болатын нұсқаларының әрбір уақытта тек біреуі ғана қолданылуы мүмкін екенін нұсқайды. Класстар диаграммасында шектеу қауымдастығы екі немес одан да көп қауымдастықты байланытыратын үзік сызықпен бейнеленеді, оның жанына шектеу мәтін қатары формасында фигуралы жақтаға жазылады: {xog}.

Тернарлы қауымдастық үш класс қатынасын байланыстырады. Өте жоғары арлықтың қауымдастығы n-арлы қауымдастық деп аталады. n-арлы

қауымдастық (n-ary association) - үш немесе одан да көп санды класс қауымдастығы. Мұндай қауымдастықтың әр данасы реттелген жиын (кортеж) болып табылады, ол сәйкес класстардың n данасынан тұрады. Мұндай қауымдастық үштен кем емес класс қатынасын байланыстырады, сонымен қатар, класс қауымдастыққа бірден көп рет қатыса алады. n-арлы қауымдастықтың әр данасы сәйкес класстардың объектісінен тұратын n-арлы кортеж болып табылады. Бұл контексте бинарлы қауымдастық n=2 болғанда, n-арлы қауымдастықтың жеке жағдайы болып табылады, бірақ өзінің меншікті белгіленуі болады. Бинарлы қауымдастық - бұл n-арлы қауымдастықтың арнайы жағдайы.

Графикалық n-арлы қауымдастық ромб түрінде белгіленеді. одан сызықтар осы қауымдастықтың класс символдарына жүргізіледі. Ромбтың өзі класс символдарымен тұтас сызық арқылы байланысады. Әдетте сызықтар ромбтың төбесінен немесе оның жақтарының ортасынан жүргізіледі. n-арлы қауымдастықтың аты сәйкес қауымдастық ромбының жанына жазылады. Алайда, n-арлы қауымдастық класының реті қатынастар жиынтығының ретіне қарағанда, диаграммада белгіленбейді.

Тернарлы қауымдастықтың мысалы ретінде үш класс арасындағы қатынасты қарастыруға болады: Қызметкер, Компания және Жоба. Бұл қауымдастық осы үш классарасындағы қатынастың бар болуын көрсетеді, ол компанияда жүзеге асырылатын жоба туралы және жеке жобаларды орындауға қатысатын

қызметкерлер туралы ақпаратты көрсетуі мүмкін (2-сурет).

2-сур. Үш класс арасындағы тернарлы қауымдастықтың графикалық бейнесі

Класс қауымдастық сызығына үзік сызықпен біріктірілуі мүмкін. Бұл дегеніміз, берілген класс сәйкес n-арлы қауымдастықтың қасиеттерін қолдауды қамтамасыз етеді, ал n-арлы қауымдастықтың өзінің атрибуттары, операциялары және/немесе қауымдастықтары болады. Басқа сөзбен айтқанда, мұндай қауымдастық тік төртбұрыш түріндегі тиісті белгісі бар класс және UML тілінің жеке элементі - класс қауымдастығы (Association Class) болып табылады.

Класс қауымдастығы (association class) - бір уақытта қауымдастық және класс болып табылатын модельді элемент. Класс қауымдастығы класстың қасиеттеріне ие қауымдастық немесе сондай-ақ қауымдастықтың қасиеттеріне ие класс ретінде қарастырылуы мүмкін.

Жоғарыда айтылып өткендей, қауымдастықтағы жеке класс берілген қауымдастықта нақты рөл атқаруы мүмкін. Бұл рөл класстар диаграммасында нақты айқындалған болуы мүмкін. Осы мақсатпен UML тілінде арнайы элемент - қауымдастықтың соңғы нүктесі немесе жеке класпен қауымдастықтың сызығын байланыстыратын нүктеге графикалық түрде сәйкес келетін қауымдастықтың соңы (Association End) қарастыруға енгізіледі.

Қауымдастықтың соңы (association end) - қауымдастықты классификатормен байланыстарын қауымдастықтың соңғы нүктесі.

Қауымдастықтың соңы - қауымдастықтың бөлігі, бірақ класс емес. Әрбір қауымдастықтың екі немесе одан да көп қауымдастықтың соңы болуы мүмкін. Қауымдастықтың өте маңызды қасиеттері диаграммада осы элементтердің жанында көрсетіледі және олармен бірге орналасуы керек. Мұндай қосымша белгілеулердің бірі қауымдастыққа кіретін жеке класстың рөл аты болып табылады.

Рөл (role) - нақты контексте қарастырылатын кейбір мәннің ерекше мінез-құлығының аты. Рөл статикалық немесе динамикалық болуы мүмкін.

Рөл аты сәйкес класс үшін қауымдастық соңының жанында мәтін қатары болып табылады. Ол класс ойнайтын, қарастырылған қауымдастықтың соңы болып табылатын арнайы рөлді нұсқайды. Рөл аты белгілеудің міндетті емес элементі және диаграммада болмауы мүмкін. Белгілеудің келесі элементі - қауымдастықтың қысқалығы. Қысқалық

қауымдастықтың соңына жатады және бүтін сандардың интервалы түрінде белгіленеді, атрибуттардың қысқалығы мен класстар операциясы да осыған ұқсас болады, бірақ тік жақшасыз. Бұл интервал сәйкес қауымдастықтың жанына жазылады және класстың жеке даналарының потенциалдық санын білдіреді, қалған даналары немес класс объектілері белгіленген кезде, олардың орны болуы мүмкін.

Сонымен, мысал үшін (2-сур.) Компания класы үшін "1" қысқалығы әрбір қызметкердің тек бір ғана компанияда жұмыс істей алатынын білдіреді. Қызметкер класы үшін "1..*" қысқалығы әрбір компанияда бірнеше қызметкер жұмыс істей алатынын білдіреді, олардың жалпы саны алдын-ала белгісіз және ешнәрсемен шектелмеген. "1..*" қысқалығымен бірге тек "*" символын жазуға болмайды, себебі соңғысы "0..*" қысқалығын білдіреді. Осы мысал үшін бұл жеке компаниялардың өз штатында мүлдем қызметкерлер болмауы мүмкін дегенді білдіруі мүмкін еді. Мұндай қысқалық компанияда ешқандай жоба мүлде орындалмайтын жағдайларда қолайлы.

Қауымдастық аты қауымдастықтың сәйкес класстарындағы жеке атрибут ретінде қарастырылады және нақтылы класс тік төртбұрышының секциясындағы диаграммада анық тәсілмен көрсетіледі. Қауымдастық UML тілінде қатынастың өте ортақ формасы болып табылады. Қарастырылған қатынастардың барлық басқа типтерін бұл қатынастың жеке жағдайы ретінде санауға болады. Алайда арнайы семантикалық қасиеттерді және қосымша мінездемелерді белгілеудің маңыздылығы қатынастың басқа типтері үшін класс диаграммасын құру кезінде оларды өз бетінше меңгерудің қажеттігіне себепші болады. Себебі, бұл қатынастардың арнайы белгілеулері бар және UML тілінің базалық түсініктерге жатады, олардың біртіндеп қарастырылуына өту керек.

Жалпылау қатынасы

Жалпылау қатынасы әдеттегі таксономикалық қатынас немесе өте ортағырақ элементтер (ата-ана немесе арғы ата тегі) арасында классификация қатынасы және өте жеке немесе арнайы элемент (ішкі немесе ұрпақтық) болып табылады.

Жалпылау (generalization) - көп ортақ түсініктер және аз ортақ түсініктер арасындағы таксономикалық қатынас.

Моделдің аз ортақ элементі көп ортағырақ элементпен келісілуі керек және қосымша ақпараттан тұруы мүмкін. Бұл қатынас UML тілінің әр түрлі элементтерінің арасындағы иерархиялық байланысты көрсету үшін қолданылады. Олар пакеттер, класстар, қолдан нұсқалары.

Класстар диаграммасына қарай бұл қатынас класстардың иерархиялық құрылуын және олардың қасиеттері мен мінез-құлқының мұраға алуын сипаттайды.

Агрегация қатынасы

Агрегация (aggregation) - көрсету үшін қызмет ететін қауымдастықтың арнайы формасы, ол агрегат (бүтін) пен оның құрамдық бөлігінің арасындағы "бөлік-бүтін" типінің қастынасын көрсету үшін қызмет етеді.

Агрегация қатынасының бірнеше класс арасында орны болады, егер өзін мәнің құрамдық бөлігі ретінде қосатын класстың біреуі мән болып табылса. Бұл қатынастың күрделі үйелердің құрылымын сипаттау үшін маңызды мәні бар, себебі "бөлік-бүтін" типінің жүйелік өзара әрекеттесуді көрсету үшін қолданылады. Жүйенің ішкі құрылымын аша отырып, агрегация қатынасы жүйенің қандай элементтерден тұратынын және олар өзара қалай байланысқанын көрсетеді.

Моделдер көзқарасы жағынан жүйенің жеке бөліктері элементтер түрінде де, және ішкі жүйелер түрінде де шығады алады, олар өз кезегінде, сонымен қатар ішкі жүйелерден немесе элементтерден тұруы мүмкін. Сөйтіп, бұл қатынас өзінің негізі бойынша декомпозицияны немесе күрделі жүйенің өте қарапайым бөліктерге бөлінуін суреттейді, олар сонымен қатар, декомпозицияға алынуы мүмкін, егер мұнда қажеттілік туса.

Анық, мұндай аспектіде қарастырылған жүйенің құрамдық бөліктерге бөлуінің иерархия болып табылады, бірақ жалпылау қатынасын тудыратынан принциптік өте жақсысын. Айырмашылығы мынады, жүйе бөліктері оның қасиеттері мен мінез-құлқын мұраға алуға ешқалай міндетті емес, себебі дербес мән болып табылады. Сондай-ақ, бүтін бөліктерінің өзіндік атрибуттары мен операциялары бар, олар бүтіннің атрибуттары мен операцияларынан айтарлықтай айырмашылығы болады.

Агрегацияның графикалық қатынасы тұтас сызыппен бейнеленеді, оның бір ұшы іші боялмаған ромб болып табылады. Бұл ромб "бүтін" немесе контейнер-класс болып табылатын классты нұсқайды. Қалған класстар оның "бөліктері" болып табылады.

Агрегация қатынасына мысал ретінде "бүтін-бөлік" типінің өзара байланысуын қарастыруға болады, дербес компьютердің Жүйелік блок класы мен оның құрамдық бөліктері: Процессор, Аналық тақша, Жедел жады, Қатты диск, және Іілгіш дискілердің дискіжетегінің арасында оның орны болады. UML тілінің белгілеулерін қолдана отырып жүйелік блоктың құрамдас бөлігін сәйкес класстар диаграммасы түрінде көрсетуге болады, ол бұл жағдайда агрегация қатынасын суреттейді.

Композиция қатынасы

Композиция (composition) - агрегация қатынасының әр түрлілігі, ол арқылы бүтіннің құрамдық бөліктерінің де бүтіндікіндей өмір уақыты бар. Бұл бөліктер бүтіннің жойылуымен бірге жойылады.

Композиция қатынасы - агрегация қатынасының жеке жағдайы. Бұл қатынас "бүтін-бөлік" қатынасының өте күшті формаларын мамандандару үшін қызмет етеді, фол арқылы құрамдас бөліктер бүтінмен

тығыз өзара байланысқан. Бұл өзара байланысудың ерекшелігі бөліктер бүтіннен үзінді болып шаға алмайды, яғни бүтіннің жойылғанда оның барлық құрамдас бөліктері жойылады.

Класстар диаграммасын құру бойынша ұсыныс

Класстар диаграммасын құру процесі күрделі жүйелердің жобасын құру кезінде орталықтан орын алады. Класстарды дұрыс таңдай білу және олардың арасында өзара байланысты орнатудан жобалау процесінің сәтті шығуы ғана емес, сонымен қатар программаны орындау өнімділігі де жиі тәуелді болады. ООАП практикасы көрсеткендей, әрбір программалаушы сол немесе басқа дәрежеде жаңа жобаларды құру кезінде жеке тәжірибесін қолданады. Программалық кодтың тексерілген бөліктерін ғана емес, сонымен бірге жеке компоненттер немесе компоненттер кітапханасын қолдану мүмкіндігін алу үшін, бұл жаңа есепті шешіліп қойған есепке түйістіру ниетімен шартталған.

Қолдану нұсқаларының диаграммасын құру кезінде, жобаланатын жүйенің ортақ концептуалды үлгісі, орыс тілі терминдерінің қолданылуы пәндік аймақ құрылымын сипаттау көз қарасы жағынан ақталған. Бұл өзара әрекеттесуге, сонымен қатар, тапсыры беруші мен жобаны құрушы арасындағы тиімді қарым-қатынаста болуға мүмкіндік тудырады. Диаграмманың қалған типтерін құру кезінде ақылды ымыраласуды ұстану керек. Класстар диаграммасын құрастырғаннан кейін ООАП процесі екі бағытта жалғасуы мүмкін. Бір жағынан, егер жүйенің мінезі белгілі болса, онда кооперация және бірізділік диаграммасын құруға кірісуге болады. Кооперация диаграммасын құру ерекшеліктері келесі бөлімде қарастырылатын болады. Алайда, күрделі динамикалық жүйе үшін, жеке жағдайда параллельді жүйелер және нақты уақыт жүйелері үшін олардың жұмыс жасауының маңызды аспектісі тәртіп болып табылады. Мұндай жүйелердің тәртіптік өзгешелігі жағдайлар және қызмет диаграммасында көрсетілуі мүмкін, жалпы жағдайда олардың құрылуы міндетті емес, тек нақты жобамен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Буч Г., Якобсон А., Рамбо Дж. / UML 2.0. - СПб.: Питер, 2006, 735 с.
2. Singh M., Sharma A. K., Saxena R. Formal Transformation of UML Diagram: Use Case, Class, Sequence Diagram with Z Notation for Representing the Static and Dynamic Perspectives of System // Proceedings of International Conference on ICT for Sustainable Development. – Springer Singapore, 2016. – С. 25-38.
3. Back S. et al. Evolutionary Test Case Generation from UML-Diagram with Concurrency // International Conference on Computer Science and its Applications. – Springer Singapore, 2016. – С. 674-679.
4. Кознов Д.В./ Языки визуального моделирования: проектирование и визуализация программного обеспечения. Учебное пособие - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004, 143 с

Хакимова Тийштик

к.п.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, факультет: механика-математика, кафедра: информатика

Тюлепбердинова Гульнур Алпыскызы

к.ф.-м.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, факультет: механика-математика, кафедра: информатика

Адилжанова Салтанат Альмуханбетовна

ст.преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, факультет: механика-математика, кафедра: информатика

Газиз Гульнур Газизкызы

ст.преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, факультет: механика-математика, кафедра: информатика

Спабекова Жанара Халилаевна

ст.преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби

**АҚПАРАТТАНДЫРУДА СЫМСЫЗ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ
АТҚАРАТЫН РӨЛІ**

Резюме. Цель обучения студентов – «Беспроводные технологии,» принципы организации, а также беспроводные коммуникационные технологии (QC), методы каналов распределения; способы использования оптических и радиосигналов расширения, SB системы, чтобы изучить технические концепции. Системы также расширили диапазон действия беспроводной локальной сети принципов дизайна, чтобы рассмотреть. Новые возможности для улучшения существующей сети и стандартов мобильной связи третьего поколения, разработанный на основе глобальной сетевой инфраструктуры в результате новых технических решений.

Ключевые слова: беспроводная связь, создание сетей, глобальной, технологии, сигнал и мультимедиа.

Summary The purpose of training students – «Wireless technology» principles of the organization, as well as wireless communication technology (QC), methods of distribution channels; methods of using optical and radio expansion, SB systems to study the technical concept. Systems also expanded the range of the wireless local area network design principles to consider. New possibilities for improving the existing network and mobile communication standards of the third generation, developed on the basis of global network infrastructure as a result of new technical solutions.

Keywords: wireless, networking, global, technology, signal and multimedia.

Түйін. «Сымсыз байланыс технологиясы» мақсаты – студенттерді ұйымдастыру принциптері және сымсыз байланыс технологияларын оқыту (СБ), арналарды бөлу әдістерін көрсету; оптикалық және радиобайланысты қолдана отырып сигналдарды кеңіту әдістеріне, СБ жүйелерін құрудың техникалық концепцияларына үйрету;

спектрі кеңейтілетін жүйелерді, сонымен қатар сымсыз локалдық желілерді құрастыру принциптерін қарастыру. Жаңа мүмкіндіктердің қазіргі желілердің жетілдіруі мен үшінші ұрпақты жылжымалы байланыс стандарттарының базасында құрастырылған глобалдық желілік инфраструктурасымен байланысты жаңа техникалық шешулер нәтижесінде орындалады.

Кілттік сөздер: Сымсыз байланыс, желілер, глобалдық, технология, сигнал, мультимедиа.

Жаңа мүмкіндіктердің қазіргі желілердің жетілдіруі мен үшінші ұрпақты жылжымалы байланыс стандарттарының базасында құрастырылған глобалдық желілік инфраструктурасымен байланысты жаңа техникалық шешулер нәтижесінде орындалады. Сымсыз байланыс нарығының сауалын әрдайым өсуі қосымша сыймдылық пен радиожиліліктердің диапазондарының жаңа иеленуіне төтенше қажеттіліктерге әкеледі. Құрлықтық сымсыз байланыстың алғашқы тәжірибелері 20-шы жылдардың басында Детройте болды. 30-шы жылдардың басында алғашқы екіжақты сымсыз байланыс жүйесі Нью-Джерси штатының Бейонна қаласында полиция департаментімен енгізілді. 30-шы жылдардың ортасына дейін барлық жылжымалы радиостанциялар амплитудалық модуляцияны қолданды (АМ). Екінші дүниежүзілік соғысының соңы мен 60-шы жылдардың арасындағы уақытта аналогтық ЖМ жүйелердің спектралдық нәтижелігі төрт есе өсті[1].

Дара радиобайланыс. Ұялы жүйелермен салыстырғанда транкингік радиожүйелерінің артықшылықтарына мыналарды жатқызуға болады:

1. шақырулардың икемді жүйесі – индивидуалды, топтық, аварийді және басқалар;

2. нөмірлеудің икемді жүйесі – екімәнділерден бастап толық дыбыс нөмірлеріне дейін;

3. байланысты орнатудың аз уақыты- ұялы жүйелердегі бірнеше секундына қарсы секундтың бір бөлігі;

4. үнемдеу– құрылғылар және оларды пайдалану шығыны бойынша ұялы жүйелерге қарағанда транкингтік радиожүйелер бірнеше есе экономды.

TETRA – бұл цифрлық радиобайланыстың еуропалық стандарты болып табылады. Бұл стандарт қоғамдық қауіпсіздік, көлік және коммуналдық қызмет саласындағы қолданушыларға негізделген. Уақыт арқылы бөлетін көпшілік қосылу мүмкіншілігі бар технологиясын қолданатын TETRA стандарты көбінесе адамдар саны үлкен болатын қалалық жерлер байланысында қолданылуы керек(мысалы, Еуропаның солтүстік-батыс елдерінде). Ол тек шектеулі деңгейлі қуаттарды және жиіліктердің тар диапазонын қолданып, транкингтік байланыс режимінде ғана жұмыс істеуді қалайды. Жеке радиобайланыстың жүйелері (пейджингтік жүйелер) қазіргі кезде негізінен екі негізгі стандартта жұмыс істейді: POCSAG және FLEX. Қазақстан және ТМД елдерінің пейджингтік компаниялардың көбісі мәліметтерді тарату жылдамдығы 512 немесе 1200 бит/сек тең POCSAG стандартын пайдаланады. Бұл компанияларының пайдаланатын жиілік диапазоны — 138-174 МГц, бірақ 435-480 МГц жиілік диапазонында жұмыс істейтіндері де бар. Алыс орналасатын шетел елдерде 929-932 МГц диапазоны кең таралған. Пейджингтік жүйелерің үлкен артықшылығы – спектрді экономды түрде қолдану — бір жиілікте 10 мың абоненттерге қызмет етіледі. Мобилді компьютерлер- бұл офистік үстел компьютерден арақашықтықта пайдаланатын үлкен емес, портативті құрылғылар. Мобилді компьютерлерді ыңғайлы болып істеу үшін көптеген компьютерлік және аралас (компьютер — жылжымалы байланыс) технологиялар қолданылады [2].

Байланыстың ұялы желілері. Ұялы жүйелерде ұяшықтың өлшемі абоненттердің тығыздығына және қызмет етілетін территорияда абоненттерді орналастыруына байланысты болады. Абоненттер тығыздығы үлкен болатын жерлерде радиусы 100м тең пикоұяшықтар, ал адамдардың саны одан да жоғары және құрылысы интенсивті болатын жерлерде микроұяшықтар(0,1-0,5 км) қолданылады. Қаланы және қала шетіндегі аумақтарды қамтитын микроұяшықтық аумақтардың істеу радиусы 30-35 км аспайды. Ұялы жүйелер және сымсыз қосылу мүмкіншілігінің жүйелері абоненттер саны шарты километрге 10 000 Эрлангқа тең аудандарда қызмет ете алады.

Қазір ұялы байланыстың цифрлық жүйе жобаларын екінші кезеңі. Олардың аналогтық жүйелерден екі ерекшеліктері бар:

а) аналогтық жүйелерде қолданылатын арналарды жиіліктік бөлу (FDMA) тәсілдің орнына арналарды уақыттық (TDMA)және кодтық

(CDMA) бөлумен үйлесілген модуляцияның спектрлік-тиімді тәсілі қолданылады.

ә) дауысты таратуды және мәліметтерді шифрлау (белгісіздеу) мүмкіндігі бар мәліметтерді интеграциялау арқасында қолданушыға қызметтердің кең спектрін ұсынады.

20 ғасыр соңында әлемде цифрлық жүйелердің үш стандарты іске асты – GSM, D-AMPS (IS-54, соңында IS-136) және PDC. Содан бері стандарт үзіліссіз даму үстінде.

Жапониялық PHS сымсыз телефония жүйесі микроұялы архитектуралы желі шеңберінде екі-жақты сымсыз байланысты қамтамасыз етеді. PHS радиоинтерфейсі арналардың уақыттық бөлінуіне және қабылдау мен тарату режимдерінің уақыттық дуплексті бөлінуіне негізделген. Жұмысты жиілік ауқымы 1895-1918 МГц. Ұялы байланыстың үшінші кезеңнің қызметтер жиынтығы фиксирланған байланыс желісіне өте жақын. Үшінші кезең жүйелерінде қызметтерді екі топқа бөлу қалыптасқан: мультимедиялы емес (дауыс таржолақты, мәліметтерді тарату жылдамдығы төмен, желілер трафигі арналар коммутациясымен) және мультимедиялы (асимметриялы және интерактивты). Мультимедияның интерактивты қызметтері алыстағы абоненттерге нақ осы уақытта сөйлесуді қамтамасыз етеді, яғни олар бір-бірімен сөйлесіп қана қоймай, бірін-бірі көре алады[3].

Сигналдарды алшақтату әдістері. Алшақтату әдістері ОВЧ, УВЧ және микротолқындық жылжымалы радиобайланыс жүйелері үшін қолданылады. Ол соңғы 20 жыл ішінде анализденген. Олардың көбі аналогты жылжымалы радиобайланыс жүйелері үшін қолданылатын болғанымен, оларды цифрлы ұялы жүйелер үшін қолдануға болады. Алшақтату әдісі үшін алынатын ұтыс цифрлы жылжымалы радиобайланыс жүйелерінің қызмет көрсетуіне қойылатын талаптардың сапасы үшін үлкейеді. Себебі көпсәуленудің тез тынуы цифрлы тарату кезінде маңызды байқалады. Алшақтату әдістері сигналдарды тарату кезінде көптеген жолдарды талап етеді. Алшақтату тармақтары деп аталатын және олардың комбинациялау сұлбалары немесе олардың ішінен біреуін таңдау болып табылады. Жылжымалы радиобайланыс жүйелеріндегі радиотолқынның таралу сипаттамаларына байланысты алшақтату тармақтарын құрудың бірнеше әдістері белгілі. Олар келесі топтарға жіктеледі:

- кеңістіктік;
- бұрыштық;
- поляризациялық;
- жиіліктік;
- уақыттық алшақтату;

Кеңістіктік алшақтату. Бұл әдіс өзінің қарапайымдылығы мен арзан бағасы үшін кең қолданылады. Ол бір ғана таратушы антеннасын және бірнеше қабылдаушы антеннасын талап етеді. Қабылдаушы көршілес антенналардың арасы

көпсәулелер үшін өшуі алшақтатудың әр тармағы корреляциаланбаған болуы керек. Бұрыштық алшақтату. Бұл әдіс бағыт бойынша алшақтату деп аталған бірнеше бағытталған антенналарды талап етеді. Әр антенна тәуелсіз бір белгілі бұрышпен немесе белгілі бір бағытпен келетін толқыннан әр алады және корреляциясыз өшетін сиганалды құрайды. Жіліктік және уақыттық алшақтату. Таратудағы жиілік және/ немесе уақыт бойынша айырмашылықтары алшақтатудың тармақтарын құруға мүмкіндік береді[3].

Сымсыз жергілікті желілер. 1999 жылы IEEE сымсыз желі өнімдері үшін 11 Mbps жылдамдықпен жұмыс жасайтын IEEE 802.11b стандартын (Ethernet-ке ұқсас) бекітті. Әртүрлі өндірушілердің өнімдерінің жинағы Wireless Ethernet Compatibility Alliance (WECA) деп аталынатын тәуелсіз ұйыммен кепілдендіріледі. Бұл ұйым 1999 жылы сымсыз байланыс өнеркәсібінің басшыларымен құрылған. Қазіргі уақытта 80-нен аса компания WECA-ның мүшесі болып келеді. Соның ішінде Cisco, Lucent, IBM, Apple, Dell, Siemens, AMD және т.б сияқты атақты өндірушілер де бар. Wi-Fi (WECA термині IEEE 802.11b үшін) талаптарын қанағаттандыратын өнімдермен WECA сайтында танысуға болады. Барлық стандарттар секілді IEEE 802, 802.11 стандарттары ISO/OSI үлгісінің төменгі екі деңгейінде, яғни физикалық және арналық деңгейде жұмыс жасайды. Кез- келген желілік қосымша, желілік операциялық жүйе немесе протокол (хаттама) (мысалы, TCP/IP) 802.11 желісінде Ethernet желісіндегідей жақсы жұмыс жасайды. 802.11b стандартының алғашқы архитектурасы, ерекшеліктері және қызметі алғашқы 802.11 стандартында анықталады. 802.11b спецификациясы рұқсаттың жоғарғы жылдамдығын қосып, тек физикалық деңгейді ғана анықтайды. Радиожиіліктік әдістер ISM-де 2,4 ГГц диапазонында жұмыс істейді және 83 МГц тен 2,400 ГГц пен 2,483 ГГц-ке дейінгі жолақты қолданады. Радиожиіліктік әдістерде қолданылатын кең жолақты сигнал технологиялары сенімділікті, өткізгіштік қабілетті

арттырады және көптеген бір- біріне байланысы жоқ құрылғылар үшін бір- біріне өте аз бөгеуілдері болатын бір жиілік жолағын қолдануға мүмкіндік береді. Осылайша, бір жерде және бір уақытта ең көп дегенде 3 арна қолданылуы мүмкін[3].

1978 ж. бастап әлемде аналогтық ұялық жүйелер, 1992 ж. Еуропада сандық ұялық байланыс GSM істей бастады. 2005 жылдың аяғында Қазақстанда 4 ұялық байланыс операторы бар болды. GSM-900 стандартты алғашқы ұялық байланыстың операторы «GSM Қазақстан» компаниясының «K-cell» сауда белгісімен коммерциялық бастауы 1999 жылдың 6 ақпанында болды. Компанияның тағы бар сауда белгісі «Activ» карталық байланыстың жіберілуі 1999 жылдың 9 қыркүйекте болды. «КаР-Тел» компаниясы – GSM-900 стандартты екінші операторы, оның нарықтағы сауда белгілері «K-mobile», «EXCESS» және «Beeline». «K-mobile» 1999 жылдан бастап істейді. Қазақстандық «Алтел» компаниясы CDMA2000 1X стандартында жұмыс істейді. 1994 жылы «Алтел» ұялық байланыстың алғашқы қазақстандық операторы болды, ол қызметті AMPS аналогтық стандартта көрсетті. Сонымен қатар «Алтел» компаниясы prepaid-брендтің коммерциялық эксплуатациясын жүзеге асырады (ТОО «Телеком Сервис») – «PATHWORD». Ол CDMA2000 1X стандартты, карталық жүйеде қызмет көрсетеді

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Сымсыз байланыстың жаңа технологиясы» / Шахнович И. – М.: Техносфера, 2004.
2. «Радиобайланыстың желісі мен жүйесі» / Григорьев В.А., Лагутенко О.И., Распаев Ю.А. – М.: Эко-Трендз, 2005 5. «Сымсыз желінің анатомиясы» / Сергей Пахомов. – Компьютер-Пресс, №7, 2002.
3. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерлік желілер. Тараптары, технологиясы, протоколы. Оқулық. – Санкт-Петербург, Питер, 2001. Щербо В.К. Есеттеу желісі. – М.: Кудиц – Образ, 2000.

Икрамова Балжан Сакеновна

магистрант 2-го курса специальности «Автоматизация и управление»,
КазНУТУ имени К.И.Сатпаева, г. Алматы, balzhan.ikramova@mail.ru

РАЗРАБОТКА РОБОТИЗИРОВАННОГО ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ХОЛОДНОЙ ШТАМПОВКИ

Түйін. Суық қалыптау әдісі бөлшек және дайындама өндіру кезінде машина құрастыруда жиі қолданылады. Суық қалыптау технологиялық операцияның роботтандыруы шығынды азайтып, өнім сапасын арттырады. Мақалада суық қалыптау роботтандырылған технологиялық кеуен өңдеу ерекшелігі қаралыстырады.

Кілтті сөздер: Қалыптау, пішінсіздену, қысып шығару, қысып тығыздайтын құрал.

Резюме. Все чаще в автомобилестроении при производстве заготовок и деталей применяется метод холодной штамповки. Роботизация технологических операций холодной штамповки позволяет сократить расходы, увеличить качество продукции. В статье рассматриваются особенности разработки РТК холодной штамповки.

Ключевые слова: Штамповка, деформация, выдавливание, пресс.

Summary. Increasingly, in the automotive industry in the manufacture of billets and details use the method cold pressing. Robotics technology operations of cold stamping can reduce costs, increase product quality. In this article discusses the features of the development of robotic technological complex cold forming.

Keywords: stamping, deformation, extrusion, press.

Обработка давлением обуславливается тем, что происходит операция частичного или полного изменения формы заготовки перераспределением объема с помощью внешних факторов. В этом виде обработки имеется: горячая и холодная ковка, листовая и объемная штамповка, прокатка, штамповка взрывом взрывчатого вещества и др.[1]

В связи с возможностью наличия процесса упрочнения или разупрочнения в металлах, различают следующие типы деформаций:

- горячей деформации;
- холодной деформации;
- промежуточной деформации.

При процессе штамповки заготовок из листового металла возможно изготовление плоских или объемных изделий. Процесс изготовления осуществляется с помощью штампа, которая закреплена на пресс, или же с помощью другого элемента. Имеется два вида данной штамповки: горячая и холодная.

Штамповая обработка на оборудовании, основана на использовании специального инструмента

– штампа, посредством чего изготавливаются детали единых размеров.

Обработка без штампа на оборудовании, основана на использовании универсального деформирующего инструмента, который позволяет получать изделия различных размеров, одинаковых форм (круглая форма, квадратная, лист, лента). [2]

При холодной листовой штамповке металл подвергается процессу деформации, путем механического действия прессы.

Листовая штамповка характерна тем, что исходным материалом является металлический лист, т.е. при обратном варианте процесс называется объемной штамповкой.

Данный вид штамповки обладает следующими качествами: высококачественная поверхность, эффективность, дополнительная механическая обработка не требуется. Также имеются варианты при штамповке путем формовки, вытяжки, холодного выдавливания и другие операции листового металла.

С помощью холодной штамповки металла можно изготовить готовые изделия, без какой-либо вспомогательной операции резки, тем самым данный метод является очень удобным.

Штамповка холодного типа подразумевает получение объемных, плоских деталей различных размеров. Использование данной технологии весьма эффективно тем, что происходит гораздо меньший расход сырья. Прежде всего, это важно для массового производства заготовок.[3]

Разделительная и формоизменяющая типы холодной штамповки различаются по процессам. Разделительная штамповка подразумевает резку, вырубку и пробивку деталей.

При операции резки деталей, происходит разделение металлических заготовок на определенные ранее части. Операция резки применяется в производственных процессах очень часто, например, получение готовых деталей, раскраивание листового металла, разделение на полосы необходимого размера. Для данной операции нужно иметь технологические оборудования дискового, вибрационного, гильотинного типа, а также других профессиональных ножниц.[4]

При использовании технологии вырубки листового металла, производство заготовок обуславливается наличием замкнутого контура. При процессе пробивки важной операцией является получение

отверстия необходимых размеров в детали. Использование данного процесса подразумевает наличие следующих компонентов: гибка, вытяжка, отбортовка, отжим, формовка. При процессе гибки происходит изготовление заготовки с изгибом. Вытяжка обуславливается тем, что плоская заготовка в дальнейшем изменяется до объемной полый пространственной детали. При этом, можно получить заготовки различных форм: цилиндрическая, полусферная, коробчатая или коническая форма.

При разработке роботизированного технологического комплекса холодной штамповки, будет использоваться специальное техническое оборудование: комбинированные пресс-ножницы SAHINLER НКМ-40, гидравлический пресс с демпфирующей подушкой НКР, а также гидравлический листогиб НРВ-30.

При холодной штамповке использование гидравлического пресса НКР дает несколько преимуществ: конструкционное разнообразие, для производства различных размеров и форм заготовок, а также минимальный расход сырья. Подбор типа пресса отражается операцией, которая будет производиться над деталью. Например, для операции вырубки и пробивки, необходимо использование пресса простого действия, который обладает минимальным ходом ползуна и шайб. [5]

В качестве исходного материала, выбираем лист толщиной 1,2 мм, из стали 08КП. Данный вид стали производится в следующих видах: прутки, поковки, листы, проволока, лент и труб. Сталь 08КП обладает следующими характеристиками: хорошая свариваемость, высокая пластичность при холодных деформациях.

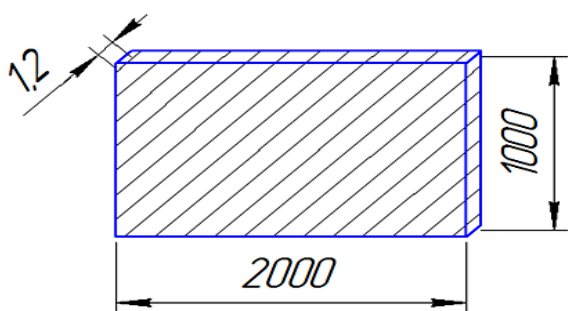

Рисунок 1 – Материал для заготовки «Сталь 08КП»

Для операции вытяжки важно использовать пресс с двойным действием и большим ходом ползуна и шайб. Конструкция пресса характеризуется наличием однокривошипного, двухкривошипного, четырехкривошипного типа. Все разновидности пресса различаются матрицей. Однокривошипный тип отличается стволом и ползном меньшего размера, чем остальные. Принцип действия пресса характеризуется наличием клиноремной передачи: осуществление движения

происходит за счет муфты пуска и шайб на кривошипный вал. Использование шатуна, который способен на регулировку длины, дальнейшее движение переходит к ползуну, что и задействует дальнейшую работу. Движение ползуна возвратно-поступательным способом относительно стола, прямо пропорциональна запуску прессом педали, установленный на пресс, воздействует на муфту. [6]

Задействование четырехшатунного пневматического пресса с подбором шайб и матрицы, позволяет штамповать заготовки с усилием, центр которого расположен посередине шатунов, что в итоге образует четырехугольник. Благодаря этому, возможно получение ассиметричных деталей из листового металла крупного размера с небольшим расходом сырья.

При раскросе сырья метод расстановки заготовок относительно полосы, ленты или на лист, характерен более рациональным использованием. Точность при использовании раскроя бывают нескольких типов, такие как: отходные перемычки, частичные отходы, без отходов.

Техпроцесс холодной штамповки:

- получение листа из стали 08кп;
- вырубка заготовки из полосы размером листа 2000x1000 мм, ширина ножа: 3,16 мм, резка под углом: 80x10 мм;
- резка листовой стали и вытяжка детали с фланцем, диаметр основы 116 мм, диаметр фланца 64 мм;
- формовка детали, отверстие диаметром 10 мм.

Технологическое оборудование, которое используется в техпроцессе:

- комбинированные пресс-ножницы SAHINLER НКМ-40 используются для операции резания проката;
- гидравлический С-образный пресс с подушкой НКР;
- гидравлический листогиб НРВ-30.

В данном комплексе был выбран промышленный робот серии TX60, который имеет шарнирный манипулятор с 6-ю степенями свободы, который позволяет обладать эксплуатационной гибкостью.

С помощью технологического оборудования для процесса холодной штамповки деталей, а также, используя промышленный робот Staubli TX90, необходимо создать РТК. Компоновка оборудования основана на порядке очередности технологического процесса, а также, на более компактном использовании рабочего пространства.

Создание РТК холодной штамповки, обусловлено низкой стоимостью, эффективностью при использовании материала, высокой продуктивностью при изготовлении.

При создании РТК холодной штамповки, необходимо учитывать эффективность, и как введение данного комплекса будет влиять на конечную стоимость готовых изделий.

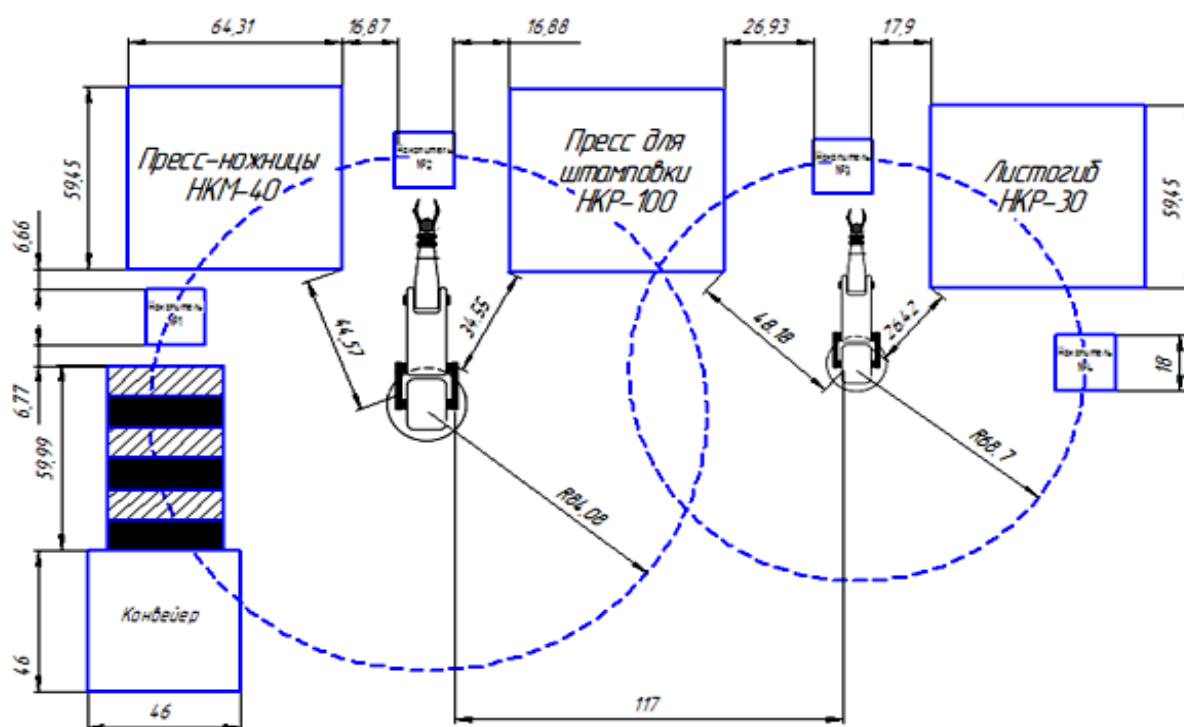
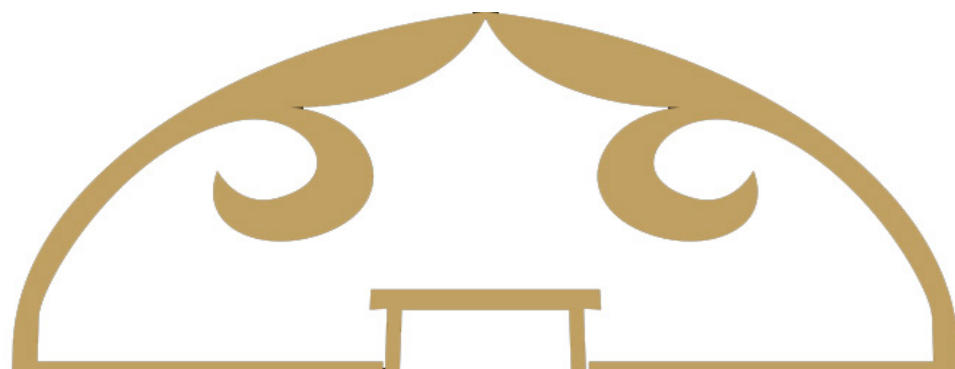

Рисунок 2 – Компонировка РТК холодной штамповки

Список использованных источников

- 1 Боровик П.В. Новые подходы к математическому моделированию технологических процессов обработки давлением. - Алчевск: ДонДТУ, 2011. – 299 с.
- 2 Глуценков В.А. Специальные виды штамповки. Учебное пособие. – Самара: Изд.-во Самар, 2008. – 72 с.
- 3 Живов Л.И., Овчинников А.Г., Складчиков Е.Н. Кузнечно-штамповочное оборудование. Учебник для вузов. – М.: Изд.-во МГТУ им. Н.Э.Баумана, 2006. – 560 с.
- 4 Килов А.С. Обработка материалов давлением в промышленности. Учебное пособие. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2003. – 266 с.
- 5 Кокорин В.Н., Мертенс К.К. и др. Технологические расчеты в процессах холодной листовой штамповки. Учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2002. – 36 с.
- 6 Марченко В.Е. Автоматизация технологических процессов обработки металлов давлением. Курс лекций. – Ульяновск: УлГТУ, 2002. – 142 с.

**ЭКОНОМИКА. САРЯСАТ -
ECONOMICS. POLITICS**

Syubebayeva Zhuldyz

Master of Economic Sciences, senior teacher of the Department of Public Administration and Management of Zhetysay state University named I. Zhansugurov, Taldykorgan, zhuldiz86.kz@mail.ru

Ayazhanova Madina

Master of Economic Sciences, senior teacher of the Department of Public Administration and Management of Zhetysay state University named I. Zhansugurov, Taldykorgan, ayazhanova.madina@bk.ru

MANAGEMENT OF INNOVATIVE ACTIVITY OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Түйін. Бұл мақалада кадрлық даму және ЖОО инновациялық әлеуетін ұтымды пайдалану негізінде жоғарғы білім беру жүйесіндегі білім беру мекемелерінің инновациялық даму мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: инновациялық технологиялар, аймақ, халықаралық нарық, адам капиталы, кадрлық менеджмент, менеджер қызметі, жоспарлау, стратегиялық басқару, персоналдың кәсіби деңгейі.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы об обеспечении роста инновационного потенциала образовательного учреждения системы высшего образования на основе кадрового развития и рационального использования интеллектуального потенциала вуза.

Ключевые слова: инновационные технологии, регион, мировой рынок, человеческий капитал, кадровый менеджмент, деятельность менеджеров, планирование, стратегическое управление, профессиональный рост персонала.

Summary. The article discusses the issues of ensuring the growth of innovative potential of educational institutions of the higher education system through workforce development and rational use of the intellectual potential of the University.

Key words: innovative technology, region, world market, human capital, human resource management, operation managers, planning, strategic management, professional growth of staff.

Innovative technology, which means changes in the social, economic and other fields through the application and implementation of innovations are often linked to scientific activity, in which the important place occupied by University institutions, not only owns notable scientific potential, but also shaping and defining the scientific potential of the territory. Innovative infrastructure of the territories, property, and depth of preparation of personnel potential largely depends on the personnel of educational institutions of the region, the degree of use of innovative technologies in образователном the process of the teaching staff, the management of which is imperative in the development of innovative potential of the territories[2].

As the President noted in his address to the nation "the Key competitive advantage of Kazakhstan on the world market should be highly skilled, mobile human capital and continuous innovation" and implementing strategies for the accession of Kazakhstan to the number of more developed and competitive countries in the world have set the goal for government is to develop modern education and advanced science, that is, to develop the innovative activity[1].

The development of innovative activities has led to the emergence of new concepts and institutional structures in higher education. Personnel management is becoming a system for the development and management intellectual capacity and human capital as its most important component. Global change leads to the need to revise the structure and principles of management and human resource management, educational institutions of higher professional education. It becomes urgent to identify key mechanisms that determine the system of human resources management in educational institutions of the higher education system. The need to develop methods of application of modern information technologies, modeling of the process of adaptation and career development specialists in the sphere of higher professional education is dictated by the complexity of tasks and large information flows in control systems and monitoring of education.

Kazakhstan has the task requires a deep analysis of methods of management of personnel innovative potential of educational institutions of higher education based on ideas of development of intellectual potential, the formation of models of management of innovative activity. Subject to clarification of the conceptual modifications that describe the innovative activity of different groups of specialists in the sphere of higher education - teachers, heads of departments, scientific laboratories, etc. Relevant is also the task of developing a method of comparison of actual profiles of professionals assessing the degree of conformity of a particular type of specialists. Unresolved remains the problem of quantitative assessment of the extent to which the specific technician to each of the criteria separately, the generalized assessment of groups of skills and integrated assessment in General[2].

To ensure the growth dynamics of innovative potential of educational institutions of the higher education system on the basis of its staffing establishment is relevant today and this is due to several reasons such as:

1. Tendencies of dynamics of changes in the contingent engaged in innovative activities in the sector of science and higher education, demonstrating how dominant role of the scientific potential of universities, and its crucial role in the formation and management of intellectual potential of territories.

2. Based on the concept of the relationship between innovation activity and innovation potential of personnel proposed classification of the basic mechanisms of management of its development. Identified three main mechanisms of control: the strategic management of human capital, information and analytical support mechanisms and monitoring and incentive mechanisms that allows to consider human resource management in innovative activity of University as a strategic management level of personnel innovation potential in information and analytical support based on advanced information technologies and incentive mechanisms. Define roles and appropriate system of management of innovative activity through the development of personnel innovation capacity - planning the size and structure of intellectual resources, designing professional competencies, management of investment in human capital.

3. Development of baseline models, specialists in the sphere of higher education engaged in innovation activities, the technique of formation of system of requirements to the specialists of different professional groups, based on the expert-analytical technologies. The introduction of the concept of "innovation potential factor", to determine its normative value for specialists of different professional groups.

4. Consideration of the methodology for determining the level of compliance specialists in the sphere of higher professional education positions that can be used not only as a technology certification, but also as a supporting technology human resources planning competencies.

In the management of innovative potential of the higher professional education institutions the important role belongs to the evaluation of teaching, scientific and management staff of universities, that is connected with fulfilment not only educational functions, but also a significant amount of scientific research, introduction of innovations in educational process and production.

Traditionally, the main instrument to assess the professional level of a specialist, its compliance is the certification for which they need to have a very special technique, containing part of the criteria, scales for the assessment of the conformity of the office of performance, determine level of qualification.

The result of the appraisal should be an estimate of the employees, stocktaking, preparation of recommendations about the appropriateness of staffing changes in accordance with the personnel policies of the organization or enterprise[4].

On the basis of analysis of foreign and domestic experience in evaluation activities of managers and teachers of universities and proposes a model of specialist in the sphere of higher education, involving evaluation of his scientific, pedagogical and administrative activities, as well as the activity of innovation and personal characteristics. But it should be noted to the personnel of higher education institutions to innovate need to make changes to the existing system of domestic educational institutions, such as:

- since the main job of Professor-prepodavatelya is to provide quality modern education to the students, to liberate PPP from office work and from zaprosov different information svyazannoi with educational processes that distract teachers, and are a barrier to the implementation of the main professional tasks and, in addition, occupation of scientific and innovative activity, self-development.

- to create conditions for glacial staff of the University to engage in scientific and innovative activity and to pulicat to the work of students. To organize the science lab, osnashenie them with the right equipment, and if necessary, financial support.

In zavisimoti status professional groups of specialists in the field of higher education is probably the application of new professional terms: "the scientist", "teacher", "admin", "innovator". To set up criteria determining the share of private status, the method of calculation of the ratio of the weights of statuses. From private status to select the status of "innovator", the specific weight which reflects the level of innovativeness of a specialist[3].

Managing the development of personnel innovation potential of educational institution of the higher education system as a mechanism for improving innovation activities, on the basis of expert modelling and use of modern information technologies, allow us to make conclusions and offer the following functions and their corresponding system strategic management human resource management:

- planning the size and structure of human resources;

- design of professional competences;

- managing investment in human capital[3];

To date, the government understands that the growth of innovative potential of educational institutions of the higher education system through workforce development, will allow efficient use of intellectual potential of the University, enhance its innovation activity, and in addition, national, state and it should be noted there are several private Universities which pay great attention to the development of

frame-building, and creating the condition for the development of innovative direction and in parallel with this vyponyayut next task.

- on the basis of the relationship of innovative activity and the human capacity of innovation the trends in the development of human capital educational institutions of higher professional education;

- performed the analysis of the essence and categorical apparatus of research of innovative potential of universities, identifying the most important mechanisms of strategic management of personnel innovative potential;

- establish the structure, place and role of information-analytical and monitoring mechanisms of control and management development of personnel innovative potential of educational institutions of higher education;

- the technique of determining the level of compliance specialists in the sphere of higher professional education positions as an essential

element of the management system development of innovative potential of educational institutions[2].

And also, along with the above can include:

- the possibility of developing a model of professional growth of staff engaged in innovative activities in institutions of higher education.

Literature:

1. *The message of the President to people "new decade – new economic growth – new opportunities of Kazakhstan" 29.01.2010*

2. *"The concept of innovative development of the Republic of Kazakhstan till 2020" 30.07.2012, №990.*

3. *Abasov Z. A. Design of innovations in the structure of pedagogical activity // Higher education today. 2012. No. 6. C. 2-12.*

4. *Regulations of the UNIVERSITY of Kazakhstan. 13.08.2003, No. 554.*

Тлеуова Назым Жолбарысовна

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті,
Саяси ғылымдар магистрі, «Халықаралық қатынастар және саясаттану» кафедрасының
аға оқытушысы, turekulova74@mail.ru

Есіркепова Гүлбану Жарқынбекқызы

Тарих ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті,
«Халықаралық қатынастар және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
e.mail :gylbanu-81@mail.ru

Туркеева Сауле Мырзахановна

Тарих ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті,
«Халықаралық қатынастар және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
e.mail :saule-83@mail.ru

ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖОБАСЫНЫҢ ГЕОСАЯСИ МАҢЫЗЫ

Түйін. Халықаралық коммуникациялық тораптар тоғысында орналасқан кез-келген мемлекет Қандай да бір елдің территориясы арқылы жүретін коммуникациялар, сол елдің халықаралық қатынастардағы маңызын арттырып, оның мүдделері және қажеттіліктерімен санасуға мәжбүрлейді. Ұлы Жібек жолы өтетін Орталық Азия аймағы да өзінің ерекше географиялық орналасуына байланысты Шығыс және Батыс, Солтүстік және Оңтүстік арасын жалғастырушы буын ретінде маңызды рөл атқарады. Осы орайда мақалада, XXI ғ Ұлы Жібек жолын жаңғырту жобаларының геосаяси және геоэкономикалық астары қарастырылады. Америка және Қытай мемлекеттерінің жаңа Жібек жолы жобасын жүзеге асыру бойынша стратегиялары мен бастамаларына, геосаяси жобаларына талдау жасалынады.

Тірек сөздер: Ұлы Жібек жолы, Орталық Азия, геосаяси мүдделер, көлік коммуникациялары, экономикалық және саяси байланыстар.

Резюме. В современной системе международных отношений диалог народов и цивилизаций невозможен без информационных, культурных, финансовых, транспортных связей. Коммуникации, проходящие по территории конкретного государства, увеличивают ее значимость в международных отношениях, заставляют считаться с ее интересами и потребностями. Регион Центральной Азии, по которому проходил Великий Шелковый путь, в силу географического расположения играет важную роль связующего звена между Востоком и Западом, Севером и Югом. В связи с этим, в статье рассмотрены геополитические и геоэкономические аспекты проектов возрождения Великого Шелкового пути в XXI в. Проанализированы стратегии и инициативы, геополитические модели Америки и Китая по реализации проекта нового Шелкового пути.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Центральная Азия, геополитические интересы,

транспортные коммуникации, экономические и политические связи.

Summary. In modern system of the international relations dialogue of the people and civilizations is impossible without information, cultural, financial, transport ties. The communications passing across the territory of the concrete state increase its importance in the international relations, force to reckon with its interests and requirements. The region of Central Asia across which passed the Great Silk way, owing to a geographical arrangement plays an important role of a link between the East and the West, the North and the South. Functioning of the Great Silk way promoted the political, economic, and cultural growth of the region. In this regard, in article geopolitical and economic aspects of projects of revival of the Great Silk way to XXI of century are considered. Strategy and initiatives of America and China of implementation of the project of a new Silk way are analysed.

Keywords: Great Silk way, Central Asia, geopolitical interests, transport communications, economic and political connections.

Ұлы Жібек жолы - бұл Шығыс Азияның тынық мұхиттық порттарын, Еуропаның атлант мұхиттық порттарымен жалғастыратын 12 мың шаршыны қамтитын көлік магистралі. Қытай және Азия мен Еуропаны жалғастыратын сауда жолдары ретіндегі «Ұлы Жібек жолы» терминін, XIX ғасырда неміс саяхатшысы және географы Фердинанд фон Рихтгофен, ғылыми айналымға енгізген. Қазіргі таңда ежелгі Жібек Жолын жаңарту үрдісі арқылы, мемлекеттерді жалғастыру маңызды саяси қадамға айналды.

Орталық Азия және Оңтүстік Кавказ мемлекеттерінде ішкі аймақтық және мемлекетаралық көлік тораптарының қалыптасуы ерекше қарқынға бой алды. Жоба шеңберінде қазақ елінің темір жолдары қытай елінің темір жолдарымен (Достық стансасы), түркмендік темір жол иран елінің темір

жолдарымен (Серахс стансасы) байланыстырылып отыр.

Ұлы Жібек жолын жаңғырту ісі қазіргі таңның геосаяси шынайылығына айналуына байланысты, қазіргі таңда Ұлы Жібек Жолының дамуына ерекше көңіл аударылып отыр. Дегенмен, XX ғасырдың 70 жылдарында Зб Бжезинский, А. Браун, Р. Кейхан, Ч. Кидлебергер, Дж Най тұжырымдаған өзара тәуелділік тұжырымдамасына орай, бұл үрдістің жағымды үрдістерімен (барлық мүдделі мемлекеттердің Ұлы Жібек Жолын дамытуға мүдделілігі) қатар, кері ықпалы (ірі державаларға деген тәуелділік және олардың мүдделерінің іске асырылуы) да бар.

Ұлы Жібек Жолын жандандыру мемлекеттер арасында белсенді түрде экономикалық өзара байланысты дамытса, батыс елдерінің геосаяси тұжырымдамаларына сәйкес, әлемдік экономиканың периферия және орталыққа бөлінуіне, экономикалық мәселелердің саяси мәселелерге тәуелділігіне әкеліп соқтырады.

Ұлы Жібек Жолының жандануы мәдени ғаламдануды (мультимәдениет тұжырымдамасы) да тудырады. Бұл мәселенің де кереғар тұстары бар, атап айтқанда С. Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» тұжырымдамасына сәйкес, өркениеттік құндылықтардың бірыңғайлануы нәтижесінде, тұлға және мемлекеттер бойында ұлттық өз ерекшеліктерін айшықтап, ұлттық мәдени және діни дәстүрлерді сақтауға деген ұмтылысқа жетелейді.

XXI ғасырда Ұлы Жібек Жолын жаңғыртуға деген ұмтылыстардың астарында геосаяси айшықтар көбірек байқалып келеді. Батыс Еуропа және Америка Құрама Штаттарының геосаяси мүдделерінде Ұлы Жібек Жолы өтетін елдердегі көлік магистральдарына ірі инвестициялар салу арқылы, өздерінің экономикалық және саяси мүдделерін жүзеге асыруға деген ұмтылыстар көбірек байқалады.

Ресей Федерациясының зерттеушілерінің пікірінше, Ұлы Жібек Жолының жандануы Ресейдің ұлттық мүдделеріне қайшы және Жібек Жолы торабында орналасқан мемлекеттердің, Ресейді жанамалап, шет елдермен өзара қарым-қатынастарының дамуы, Ресейдің аймақтағы қатынастардан тыс қалып, окшаулануын тудырады деп санайды [1, 75 б].

Отандық зерттеуші С. Акимбеков Зб Бжезинскийдің «Орталық Азияға бақылау орнату арқылы тұтастай Еуразияға ықпал жасауға болады» деген [2, б.168], ойын өрбіте отыра, Орталық Азияда ықпал орнатуға бағытталған геосаяси теке-тірес көлік дәліздері мәселелеріне келіп тіреледі, ал Батыстың мүдделері Ресей және Иранды окшаулай арқылы өз мүдделері арқылы көлік дәліздерін жүргізу деп тұжырымдайды [3, 776].

Америка Құрама Штаттары, Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Жапонияның және Орталық Азия елдерімен көршілес аймақтар

Түркия, Иран, Пакистан, Үндістан елдерінің геосаяси мүдделерін жан-жақты зерттеп жүрген саясаттанушы, журналист Р. Мирзоев өзінің еңбегінде Ұлы Жібек жолының жаңғыру мәселесін, ғаламдану дәуіріндегі геосаяси астармен ұштастыра отыра қарастырады [5, 14 б]. Зерттеуші пікірінше, жаңартылған Ұлы Жібек жолының көпшілік бөлігі – ислам геосаяси кеңістігін құрайды және бұл мәселені назарда ұстау маңызды. Халықаралық қауымдастықтың Ұлы Жібек жолын жаңғыртудағы мақсаттары Орталық Азия елдерінің ұлттық мүдделеріне қарама-қайшы келіп жатады.

Мәселен, Орталық Азиядағы Еуропалық Одақтың мүдделерін сипаттай келе, автор: «1999 жылы Еуропалық парламент «Орталық Азия елдерімен қатынастарды дамыту бойынша ЕО стратегиялары туралы» резолюция қабылдады. Осыған сәйкес, ЕО Орталық Азиядағы интеграциялық процестердің жеделдетуін жақтап отыр. Еуропа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА) көлік дәлізінің жобасы, аймақтың мұнай-газ қорларына байланысты мүдделерімен айқындалады», деп жазады. Өз пікірін өрбіте отыра Р. Мирзоев, Америка Құрама Штаттары нарықтық экономиканы және демократиялық институттарды дамытуды көздеген Орталық Азия елдерімен тығыз қарым-қатынас орнатуды көздейді, ал халықаралық қатынастардың көпполярлы жүйесін жақтаушы Ресей Федерациясы батыс әлемінің Орталық Азиядағы ықпалын тежеу мақсатында, атлантизм желісінің геосаяси қарсыластары Қытай Халық Республикасымен және Иран Ислам Республикасымен әріптестікті тереңдетуге мәжбүр, деп тұжырымдайды [5, 16 б].

АҚШ мемлекетінің геосаяси астарында жаңа Жібек Жолы арқылы Ресей мен Қытайдың аймақтағы ықпалын тежеп, әлсірету болса, Ресей Орталық Азиядағы жетекші ұстанымдарын сақтап қалуды көздейді. Қытай Халық Республикасының мүдделері, Орталық Азиямен байланыстарды нығайтып, оның табиғи қорларына, көлік магистральдарына, нарықтарына қол жетуді көздейді.

Карнеги қорының профессоры М.Б. Олкотт, Каспий аймағын, Америка Құрама Штаттарының стратегиялық мүдделерінің негізгі кеңістігі ретінде айқындай отыра, Америка, Ресейдің Орталық Азия аймағындағы ықпалының күшеюінің негізгі қарсыласы болып табылады және «демократияны дамытуға көмек көрсету» арқылы, көлік жолдарын дамыту арқылы осы аймақтағы Ресей ықпалын тежеуге барынша күшін салады, деп елдің сыртқы саяси бағытындағы Орталық Азия аймағының орнын ерекшеленген [6, 163 б].

1999 жылы АҚШ Конгресі «Жібек жолы стратегиясы туралы Қаулы» қабылдаған. Бұл құжат төмендегідей негізгі тараулардан тұрады:

1. Америка Құрама Штаттарының Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия аймағындағы саясатының талдауы.

2. Аталмыш елдердің экономикалық және саяси тәуелсіздігіне қолдау көрсету.

3. Аймақтық қақтығыстарды реттеуге Америка Құрама Штаттарының қатысуы және олардың салдарын жою барысында көмек көрсету.

4. Демократияны, төзімділікті нығайтып, азаматтық қоғамды дамыту [5,2 б]

2000 жылдардың ортасында Джон Хопкинс университетінің жанындағы Орталық Азия және Кавказ Институтының негізін қалаушы Фредерик Старр «Үлкен Орталық Азия» (Greater Central Asia) тұжырымдамасын ұсынған болатын. Орталық Азия елдерінің ортағасырлық мәдени-тарихи даму барысында, Орта Азияның өркениеттік шекаралары қазіргі аймақтық шекарадан кең түрде өрбігенін тиек ете отыра, аймақты кең түрде қарастыруды, атап айтқанда, оған Ауғаныстанды, Үндістанның солтүстік-батыс аумақтарын, Пәкістанның кейбір бөлігін, Иран және Қытайлық Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданын қосып қарастыруды ұсынған. Бұл тұжырымдаманың негізінде, инфрақұрылымдарды жетілдіріп, сауда кедергілерін азайтып, көпжақты форумдарды, оның ішінде Үлкен Орталық Азиядағы ынтымақтастық және даму бойынша Әріптестік (Greater Central Asia Partnership for Cooperation and Development. GCAP) идеясын жандандыру көзделіп отыр. Ф. Старр тұжырымдамасы Америка Құрама Штаттарының Еуразия кеңістігіндегі сыртқы саяси бағытына ықпалын тигізіп, Мемлекеттік департамент құрамына жаңа құрылым «Оңтүстік және Орталық Азия істері бойынша Бюро» қосылды. Айналымға «Кеңейтілген Орталық Азия» (Wider Central Asia) термині енгізіліп, айтылған тұжырымға геосаяси айшық қосылды. Нәтижесінде Америка Құрама Штаттарының жаңа сыртқы саяси доктринасы «Жаңа жібек жолы» (The New Silk Road) пайда болды.

«Жаңа жібек жолы» жобасы туралы 2011 жылы сол кезеңдегі АҚШ мемлекеттік хатшысы Хиллари Клинтон Үндістанда Ченнаиде сөйлеген сөзінде, Оңтүстік және Орталық Азияны, Ауғаныстан арқылы жалғастыратын сауда және көлік дәліздерінің маңызы туралы айтқан. 2001 жылы АҚШ Конгресінің өкілдер Палатасында «Жібек жолы Тобы» (Silk Road Caucus) болатын.

2007 жылы тамыз айында АҚШ мемлекеттік хатшысының экономика, энергетика және бизнес мәселелері бойынша көмекшісі Д. Салливан: «Біз, Орталық Азия аймағын солтүстік және оңтүстік арасындағы сауда және мәдени байланыстың орталығына айналдыру мақсатында, «Жаңа Жібек жолын» құру үшін жұмыстар атқаратын боламыз. Біздің алдымызда орасан зор мүмкіндіктер тұр, сонымен қатар қиыншылықтар да кездесуі мүмкін, дегенмен біз қиыншылықтарды жеңе және мүмкіндіктерді пайдалана отыра мақсатымызға жетуді көздейміз», деген еді [6, 408 б]

«Америка Құрама Штаттары ұсынып отырған «Жаңа Жібек жолы» жобасының ауқымында, Иран Ислам республикасының солтүстік және орталық аймақтарындағы (Саланг тоннелі, Мазари-Шариф-Дара-и-Суф, Якавланг, Бамиан) автомобильдік желілерді қалпына келтіру, Ауғаныстанның қалалары және көршілес елдер арасында талшықтық-оптикалық кабельдер жүргізу, Амударияға жақын жерлерге порттық құрылыстар салу.

Америка Құрама Штаттарының қаржылай көмек көрсетуі негізінде, Пяндж өзені арқылы Ауғаныстан және Тәжікстан елдерінің автокөліктік жүйелерін жалғастырушы бірнеше көпірлер іске қосылды. 2011 жылдың қараша айында Өзбекстаннан жүретін Хайратон-Мазари Шариф темір жолы құрылысы аяқталды.

Америка Құрама Штаттарының «Жаңа Жібек жолы» жобасындағы басты фактор бұл Ауған мәселесі болып табылады. Бұл стратегияда Ауғанстан қандай да бір геосаяси орталық ретінде қарастырылмай, маңызды торап және сауда-көлік жолдарының тоғысқан жері ретінде қарастырылады.

Дегенмен, Қазақстан үшін әлемдік мұхиттарға шығуға мүмкіндік беретін маңызымен қатар, АҚШ ұсынып отырған жобаның теріс жақтары да бар. Атап айтқанда Қытай және Ресейден оқшаулану барысында транзиттік қарқын жоғалып, Ауғаныстаннан есірткі тасымалын арттырып, миграция мәселесін де қиындатуы мүмкін.

Орталық Азиядағы Қытайдың геосаяси мүдделері тұрақты, дәйекті және ұзақ мерзімдегі сипатқа ие. Онда негізінен, Орталық Азия елдерінің шикізат көздеріне деген қызығушылық, Орталық Азия елдерінің нарығына өз тауарларын енгізу, қытай тауарларын аймақтық территориясы арқылы Еуропаға тасымалдау сияқты негізгі мүдделер қарастырылады.

Қытай мүддесінде аймақта АҚШ және Ресей ықпалын тежеу, Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданды ислам фундаментализмі және пантюркизм идеяларынан оқшаулау, маңызды стратегиялар ретінде танылады [7,143 б].

Қытай елінің ұсынып отырған жобасында ежелгі Жібек жолын жаңғырту арқылы ол жолда, Шанхайдан Берлинге дейінгі аралықты қамтитын заманауи экономикалық және сауда дәлізін салуды көздейді. Жоба шеңберіндегі салынатын жолдың Қытайды, Монғолияны, Ресейді, Беларусь елін және Германияны қиып өтуі жоспарланған. Оның ұзақтығы 12 мың км құрайды. Аталмыш жоспарда, жүйрік темір жолдар, автомобиль жолдары, энергетикалық қорларды тасымалдау жолдары, талшықтық-оптикалық желілердің тасымалдануы қарастырылған. Қытайды Парсы Шығанағы елдерімен және Жерорта теңізі елдерімен Орталық Азия және Үнді мұхиты арқылы жалғастыратын теңіз жібек жолы да осы жоба шеңберінің аясында.

Мұнай-газ қорларына және энергетикалық қор-

ларды тасымалдау жолдарына және Жаңа Жібек жолының екі тармағына бақылау жасау арқылы Қытай өзінің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Жалпы, энергетикалық қорлардың ірі импорттаушысы ретінде Қытай теңіз тасымалына тәуелді болып отыр. Ал ол өз кезегінде екінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңындағы Америка Құрама Штаттарының Жапонияға қолданған, теңіз жолдарында «мұнай эмбаргосын» қолдану қаупін төндіреді. Сонымен қатар жоба арқылы Қытай, стратегиялық маңызды аймақтарда өзінің инвестициясын қорғауға мүмкіндік алады. Қытай мемлекеттік корпорациялары бақылау жасайтын сауда нүктелерін, Қытай елі үшін қажет болған жағдайларда коммерциялық және антитеррористік мақсаттарда пайдалануға мүмкіндік алады.

Жаңа Жібек жолын жаңғырту идеясын 2013 жылы қытай басшысы Си Цзиньпин көтерген болатын. 2013 жылдың 7 қыркүйегінде Қытай Халық Республикасының Төрағасы, Астанада Назарбаев университетіндегі сөйлеген сөзінде Орталық Азия елдеріне Қытай Халық Республикасымен бірлесе отыра, Жібек жолының экономикалық белдеуін құру жоспарын ұсынған еді.

«Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасының мақсаты – сауда, көлік және инвестиция салаларындағы ынтымақтастықты кеңейту және дамыту болып табылады. Жалпы, «Жібек жолының экономикалық белдеуі» стратегиялық тұжырымдамасы бес тармақты қамтиды:

1. Саяси байланыстар.
2. Тораптарды жалғастыру.
3. Еркін сауда.
4. Ақша айналымы.
5. Халықтар ұмтылысы.

Си Цзиньпиннің «Жібек Жолының экономикалық белдеуі» идеясы негізінен төмендегідей мәселелерді қамтуға бағытталған:

1. Аймақтық әріптестікті жандандыру мақсатында, мемлекеттер арасындағы саяси алшақтықтарды жою және кеңес, пікір алмасу және келісім арқылы мүдделердің тоғысуына жағдай жасау.

2. Қытай және Орталық Азия елдерін Еуропамен, - Тынық мұхиттан Балтық теңізіне дейінгі аралықта жалғастыратын заманауи бірыңғай инфрақұрылымдар (көлік, телекоммуникациялық) құру.

3. Сауда және инвестиция үшін қолайлы жағдай жасау негізінде сауда байланыстарын және өзара әріптестік ауқымын кеңейту.

4. Өзара есеп айналымында ұлттық валютаны қолдану, экономикалық қауіпсіздікті нығайту және халықаралық аренада ұлттық экономикалық мүдделерді қорғау.

5. Мәдени және гуманитарлық байланыстарды, өзара түсіністік және халықтар арасындағы достықты, аймақтық ынтымақтастықтың сенімді

негізі ретінде арттыру.

Ресейлік ғалым Т. Чеклина пікірінше, «Ұлы жібек жолының экономикалық белдеуін» құру Қытай үшін төмендегідей мүмкіндіктерге жол ашады:

1. Экономикалық жағынан даму қарқыны төмен елдің солтүстік және солтүстік-батыс территориялары: Нинся-Хуэй автономиялық және Шыңжаң Ұйғыр автономиялық аудандарының, Шэньси, Гуаньсу, Цинхай провинцияларының әлеуетін арттырады.

2. Орталық Азия елдерінің табиғи байлығы есебінен, қытай экономикасының дамуына қажетті елдің қорын арттырады.

3. Еркін сауда аймақтары арқылы «Ұлы Жібек жолы» өтетін мемлекеттер нарығына емін-еркін Қытай тауарларын енгізуге жағдай жасайды.

4. Энергетикалық қорларды тасымалдау үшін қысқа және қауіпсіз жолдарды қалыптастырады.

5. Көршілес елдер тарапынан төніп отырған қауіп-қатерлерді (исламның радикалдануы, терроризм, әлеуметтік қайшылықтар) ескере отыра, қарқынды және тұрақты әлеуметтік-экономикалық өсім үшін қажетті аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді арттырады.

6. Орталық Азия және басқа да көршілес елдерде Қытайдың жағымды имиджін қалыптастыру мақсатында, Қытайлық моральдық-этикалық құндылықтарын енгізіп, білім беру бағдарламаларын көбейту, түрлі мәдени іс-шараларды қаржыландыру шараларын жандандырады [8,35 б].

2013 жылы Исламабадқа жасаған ресми сапары барысында ҚХР премьер-министрі Ли Кэцян «Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі» туралы айтқан болатын. Қытай және Үндістанның премьер-министрі осы жылы Қытай-Бангладеш-Үндістан-Мьянма экономикалық дәліз құру идеясын жариялады.

2013 жылы 3 қазанында Индонезияға жасаған ресми сапары барысында ҚХР Төрағасы Қытайдың, Батыс, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия, Шығыс Африка және Еуропа елдерімен әріптестігін кеңейтуге бағытталған «XXI ғ теңіз жібек жолы» атты жобасын ұсынды. 2013 жылдың 15 қарашасында Қытай коммунистік партиясының 3 пленумында, «Жібек Жолының экономикалық белдеуін» және «XXI ғ теңіз жібек жолы» тұжырымдамалары туралы Қаулы қабылдаған еді. 2015 жылдың 28 наурызында ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің тапсырмасымен, реформаларды дамыту істері бойынша Мемлекеттік комитет, Сыртқы істер министрлігі, ҚХР коммерциялық министрлігі дайындаған «Бірлескен «Жібек Жолының экономикалық белдеуі» және «XXI ғ теңіз жібек жолын» салуға қолдау көрсетудің тұжырымдамасы және іс-әрекеттер жоспары» құжаты жарияланды. Қытай ұсынған «Бір белдеу-бір жол» стратегиясы, «Жібек жолы экономикалық белдеуін» және «XXI ғ теңіз жібек жолы» Жобаларын қамтыған, Қытай Халық Республикасының қазіргі таңдағы маңызды

сыртқы саяси тұжырымдамасы болып табылады.

Осы бағыттағы Қытай Халық Республикасының барлық іс-шараларының астарынан біз, Қытай елінің стратегиясында «Жаңа Жібек жолы» Жобасына аса маңызды орын беріліп отырғанын байқаймыз. Американдық зерттеуші Росса Мунроның пікірінше: «заманауи темір жол және жүрдек автомобиль тораптары, мұнай-газ көздерін тасымалдаушы энергетикалық көпір ретіндегі Жаңа жібек Жолы, Қытайдың Еуропаға және Парсы Шығанағындағы Иран порттарына шығуының кепілі және орасан зор стратегиялық маңызы, кезіндегі Суэц және Панама каналдарының ашылуымен бара-бар» [9,130 б]

Теңіз Жібек жолы Жобасы Цюаньчжоу қаласынан бастау алып, Оңтүстік Қытайдың ірі қалалары Гуанчжоу, Бэйхай (Гуанси), Хайкоу (Хайнань) арқылы өтіп, Малакка бұғазына дейін жетіп, Калькутта (Үндістан), Коломбо (Шри Ланка) қалаларында аялдау арқылы Үнді мұхитын кесіп өтіп, Мальдив аралдары арқылы Найроби (Кения) қаласына дейін жетеді. Сонымен қатар, Қызыл теңіз арқылы Джибутиде аялдама жасай отыра Суэц каналы арқылы Афиныға (Греция) және Венецияға (Италия) жетіп, құрлықтық белдеумен ұштасады.

ҚХР 2013 қыркүйек айында көтерген «Жібек жолының экономикалық белдеуі идеясының» Қазақстан Республикасында жарияланғаны да біздің еліміздің, халықаралық көліктік және тасымалдау тораптарының тарабында маңызды орын алуына тікелей байланысты. Еуропа және Азия, Ресей және Қытай арасын жалғастырушы көпір ретіндегі Қазақстанның геосаяси рөлі, еліміздің еуразияның кіндігінде орналасуына байланысты.

Қытай ұсынып отырған жобаға Орталық Азия елдері қызығушылық танытуда. Бұл Жоба аймақтағы бірқатар мәселелерді шешуге жағдай жасайды. Атап айтқанда:

1. Ескірген автомобильдік және темір жол инфрақұрылымдарын жаңғырту.

2. Қазіргі кездегі энергетикалық қорлардың әлемдік нарықта бағасының төмендеуіне байланысты, тікелей шетел инвестицияларын тартуға және сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуға жағдай жасайды.

Сонымен мақаланы қорытындылай келе, бірқатар тұжырымдар жасауға болады:

1. Жаңғыртылған «Ұлы Жібек жолы» еуразиядағы халықаралық қатынастардың дамуында маңызды рөл атқарады. Ол, аймақтағы бейбітшілік және тұрақтылықты сақтау арқылы ғана жүзеге асырылады.

2. Жаңа Жібек Жолы жобасы арқылы аймақаралық және құрлық аралық сауда-экономикалық дамуды жандандырылады.

3. ХХІ ғасырдағы Ұлы Жібек жолын жандандыруға деген үрдістер, геосаяси тетіктеріне айналып отыр. Мақалада аталып өткен ірі геосаяси орта-

лықтардың өз мүдделерін іске асыруға деген талпынысы байқалады. Дегенмен, біздің көзқарасымыз бойынша, тарих қойнауларында Қытай және Орталық Азия елдері үшін ерекше маңызда болған Ұлы Жібек жолы, қазіргі даму барысымызда Ұлы Жібек жолы елдерінің рухани, мәдени және экономикалық дамуының серпініс беретін тетігіне айналуы қажет.

4. Мақалада сипатталып өткендей, жетекші мемлекеттердің барлығының өз стратегиялық мүдделері бар, олардың көпшілігі Орталық Азия елдерінің ұлттық мүдделерімен ұштаспай жатуы да мүмкін, тіпті кейбір жағдайларда ұлттық қауіпсіздіктеріне қауіп ретінде танылуы да мүмкін. Дегенмен осы қайшылықтарға тереңнен талдау жасай отыра, жағымсыз жақтарынан бас тарта отыра, аймақтың экономикасын жақсарту үшін, әлеуметтік жағдайды жақсарту мақсатында жобаның қажетті жақтарын кеңінен пайдалану ықтималды екендігі анық.

5. Ұлы Жібек жолын жаңғырту ісіндегі мәдени ерекшеліктерге де көңіл аударған жөн, себебі бұл жоба шеңберінде мульти мәдениеттің кеңінен таралуы да ықтимал, сондықтан осы үрдісте аймақтағы елдердің ұлттық айшықтарын, ерекшеліктерін сақтап қалуы ісіне де басты назар аударған жөн.

Әдебиет:

1. Шаропова С. *Треугольник США – Западная Европа – Россия и Центральная Азия// Центральная Азия и Кавказ. – Стокгольм, 2003. – № 1. – С. 73-81.*

2. *Международный 36. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1998. – 280 с.*

3. Акимбеков С. *Российская политика в Центральной Азии (состояние и перспективы) // Pro et Contra. – М., 2000. –Т. 5. – № 3. – С. 75-88.*

4. Мирзаев Р. *Великий Шелковый путь: реалии XXI века. – М.: Научная книга, 2005. – 248 с.*

5. *Олкотт М.Б. Размышления о политике США в Центральной Азии// Pro et Contra– М., 2000. –Т. 5. – № 3. –С. 162-172.*

6. Кузиев Н.А. *Концепция Нового шелкового пути: суть, специфика, перспективы// Молодой ученый. – 2015. – № 2. – 406– 408.*

7. Fallon T. *The New Silk Road: Xi Jinping's Grand strategy for Eurasia// American Foreign Policy Interests. –2015. –Vol. 37,N 3. –P.140–147*

8. Чеклина Т.Н. *Перспективы сотрудничества стран Шанхайской Организации Сотрудничества в рамках проекта «Экономический пояс на Великом Шелковом пути»//Российский внешнеэкономический вестник. – 2015. –№2. –С.30–40.*

9. Munro R.H. *China, India, and Central Asia// in: After Empire. The Emerging Geopolitics of Central Asia. –Washington: National Defense University Press, 1995. –P. 130–151*

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” Халық- аралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз) 2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану, экономика және жаратылыстану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, профессор Е.О. Алаухановтың ғылыми жетекшілігімен шығады. Журналға қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Мақалаға қойылатын талаптар:

1. Мәтін А-4 форматта, барлық шеттерінен – 25 мм қалдырылып, WORD редакторында, «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы – 1.

2. Мақаланың рәсімделу тәртібі: автор(лар) туралы толық мәлімет (аты-жөні, ғылыми атақ-дәре-жесі, қызмет орны, мансабы, E-mail, факс, телефон, мекенжайы), бір қатардан соң мақала тақырыбы бас әріппен және негізгі мәтін бір қатар тасталып жазылады.

3. Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілуі керек.

4. Мақалаларға қазақ, орыс, ағылшын тілінде түйін-резюме-summary берілуі керек.

5. Авторлық резюме (аңдатпа): ақпараттық, түпнұсқалық, мазмұнды, құрылымды, ағылшын тілінде қысқа нұсқа түрде берілуі қажет.

6. Материал көлемі 3-7 бет болуы керек. Сілтемелер рет саны бойынша мақаланың соңында беріледі.

7. Жекелеген авторлардың журналда жарияланған мақалаларындағы пікір-ұсыныстары редакцияның көзқарасын білдірмейді. Редакция оқырман хаттарына жауап бермейді, кері қайтармайды. Журнал материалдары басқа басылымдарда көшіріліп басылса, міндетті түрде сілтеме жасалуы керек.

8. Мақала үшін төлемақы - 10 000 теңге.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научно-популярный журнал «ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009, Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.) выходит 6 раз в год. Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфер образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, философия, искусствоведение, экономика и естественные науки. Подписка производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией Е.О. Алауханова «Заслуженного деятеля Казахстана», доктора юридических наук, профессора, Президента Международного Казахстанского криминологического клуба.

Материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Текст статьи должен быть набран в редакторе WORD, шрифтом “Times New Roman”, размер шрифта – 14, интервал – 1. Отступы со всех сторон 25 мм.

2. Материал размещается в следующем порядке: на первой строке – полная информация об авторах (Ф.И.О., научная степень, звание, должность, учреждение, город, адрес, телефон, факс, E-mail),

через строчку – название статьи (заглавные буквы), на следующей – сам текст.

3. В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

4. Объем материала не менее 3-7 страниц (включая рисунки). Литература в конце основного текста с отступом в одну строку.

5. Статья должна содержать түйін-резюме - summary на казахском, русском и английском языках.

6. Работы, оформленные без соблюдение правил, остаются без рассмотрения. Работы направляемые в журнал, должны быть изложены в сжатой форме и в определенной последовательности.

7. Резюме должны быть: информативными, оригинальными, содержательными, структурированными,

8. Оплата за статью - 10 000 тенге.

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Стамбульского университета
4. Библиотека Венгерского государственного университета
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека университета Карлова в Чехии
7. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
8. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
9. Библиотека Московской государственной юридической академии
10. Библиотека Московского университета МВД России
11. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
12. Библиотека института государства и права России
13. Библиотека ВНИИ МВД России
14. Библиотека Московского университета МВД России
15. Библиотека Российской академии правосудия
16. Московский библиотечно-информационный комплекс Финансовой академии при Правительстве РФ
17. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
18. Библиотека Рязанской академии права и управления
19. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
20. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
21. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
22. Библиотека Омской академии МВД РФ
23. Библиотека Томского государственного университета
24. Библиотека Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики
25. Библиотека Саратовской государственной академии права
26. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
27. Библиотека Самарского государственного университета
28. Библиотека Дальневосточного государственного университета
29. Библиотека Киевского государственного университета
30. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
31. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы
32. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
33. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
34. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
35. Библиотека Белорусского государственного университета
36. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
37. Библиотека Таджикского государственного университета
38. Национальная библиотека Азербайджана
39. Библиотека Ереванского государственного университета
40. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
41. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
42. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
43. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
44. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
45. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
46. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Нүрпейіс Бақыт Кәжіқызы, Исламбаева Зухра Усманбекқызы КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҮНІ (Әбділдә Тәжібаевтың драматургиясы негізінде)	7
Нұрланова Улмира Нурланқызы ЭТНОДИЗАЙННЫҢ ШЫҒАРМАДАҒЫ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	11
Досжанов Бауыржан, Муканов Малик, Сулейменов Мухаммеджан БАТИМА ЗАУРБЕКОВАНЫҢ ГОБЕЛЕНДЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕР ПОЭТИКАСЫ	16
Шарипова Диляра Сафарғалиевна ГРАФИКА АНДРЕЯ ДЯЧКИНА В КОНТЕКСТЕ ФОРМАЛЬНЫХ ПОИСКОВ В ИСКУССТВЕ КАЗАХСТАНА КОНЦА XX ВЕКА	21
Ешмуратова Анар Карибаевна ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК	24
Нұрсұлтан Елік Н.В.ГОГОЛЬ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	30
Уразбаева Шарипа ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ КӨРІНІС ТАБУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	34
Маулет Ардаби КҮЙШІ ТЕРГЕУСІЗ БӘЛЕКЕЙҰЛЫ	38
Аухадиев Ильзат Ришатович, Жуйкова Людмила Антоновна К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ СПЕКТАКЛЯ Б. Г. АЮХАНОВА «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ» НА МУЗЫКУ Д. Д. ШОСТАКОВИЧА	42
Блэл Аида Қуатқызы, Айт Бұлбұл Ақанқызы ӘЛЕУМЕТТІК ПЛАКАТ ЖҮЙЕСІНДЕ ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІ ОҚЫТУ	45
Қосанова Гулназ Берсугирқызы, Кенжебаева Лейла Абдыганиевна ҚАНАПИЯ ОСПАНОВТЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ӨЗІНДІК ҚОЛТАҢБАСЫ	49

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Танжарыкова Алуа Василийқызы БЕЙБІТ САРЫБАЙДЫҢ «БІЗДІҢ ЗАМАННЫҢ ШЫҒАЙБАЙЛАРЫ» АТТЫ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР	53
Бейсембаева Салтанат, Карпыкбаева А.С. КУЛЬТУРА И ЯЗЫК: АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РУССКИЙ ЯЗЫК В ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР	57
Торохтий Людмила, Саденова Айгуль, Койлыбаева Салтанат ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ БАЗЫ У ИНОСТРАННЫХ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ЯЗЫКУ	60
Саденова Айгуль, Торохтий Людмила, Казмаганбетова Алма РЕФЕРАТ ЖАЗУ - ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРГЕ ТІЛ МЕНГЕРТУДІҢ БІР ТҮРІ	63
Аймагамбетова Малика Муратовна НЕТРАНСФОРМИРОВАННЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ - ЗАГОЛОВКИ В КАЗАХСТАНСКОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРЕССЕ	66
Kasymbekova Aliya Korganbaevna COMPLIANCE OF ENGLISH AND KAZAKH NUMERALS	70
Бакраденова Алтын, Мухатаева Қоңыр ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ МӘНЕРЛІЛІК ТУРАЛЫ	75
Бекбосынова Асия Хасанқызы СЕНТЕНЦИЯ - ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ПОЭЗИЯДАҒЫ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ 79	
Әбдуәліұлы Бекжан, Сағидолда Гүлғайша, Жылқыбай Гүлімжан КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ЖЕКПЕ-ЖЕК ҰҒЫМЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЛЕКСИКА.....	82
Абдуова Баян Серікбайқызы ЭССЕ ЖАЗУ – ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРСЕТКІШІ	86
Dzhamalova Saida Almazovna GLOBALIZATION OF ENGLISH IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT	89
Ислам Досбол Амангелдіұлы ӨЛЕҢДЕГІ АҚЫН ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ.....	92
Бердалиева Рамиля Шаншархановна ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКОВОГО ОФОРМЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ РЕЧИ.....	95
Ошакбаева Жанар Бактыбаевна ТЕКСТ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОЦЕССА УСВОЕНИЯ ВТОРОГО ЯЗЫКА.....	99
Жумабекқызы Гүлжан, Тойшиманова Жазира Рысбековна ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА В АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ	101
Қоңыратбай Қалжан Тынысбекұлы ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР ТАБИҒАТЫ	105
Mayemerova Ainur KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇELERİNDEKİ İKİLİ KELİMELEK.....	109
Зинельева Маржан Сакеновна ТЕОРИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО КОНФЛИКТА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ	113

Matasova Irina Nikolayevna THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCE BASED ON AUTHENTIC TEXTS OF LINGUACULTURAL NATURE	116
Saktaganova Mariamgul Zhamaladinovna MORAL AND SPIRITUAL RELEVANCE OF ABAI KUNANBAYEV'S WORDS OF EDIFICATION	118
Тілешова Қарагөз Есіркепқызы ПОЭЗИЯ СТИЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СИНТАКСИСТІК ФИГУРАЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ	122
Ислам Досбол Амангелдіұлы ЛИРИКАЛЫҚ «МЕН», ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ	125
Дүйсенбаева Райхан Исатайқызы P. НҮРҒАЛИ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ОЙЛАУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	128
Афанасьева Алена Сергеевна «РОДИНА-ЧУЖБИНА» КАК РЕАЛИЗАЦИЯ АРХЕТИПА «ДОМ» В РОМАНЕ И. ШУХОВА «ГОРЬКАЯ ЛИНИЯ»	132
Намаскулова Мадина ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА)	136
Нұрғазина Ақмарал Өсерқызы ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	139
Дүйсенғазин Дулат Максұтұлы ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ӘДЕБИ ТІЛДЕГІ РӨЛІ	142
Arziqul Ulbosyn Kalybekkyzy THE CONCEPT OF LITERARY EXPRESSIVENESS IN ABAI'S TRANSLATION	145
Нұрқас Ұлпан МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ӨЛЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУДАРМАСЫ	148
Anapia Aisaule COMPARATIVE ANALYSIS AND STUDY OF ABAI'S PROVERBS	151
Рыспекова Мөлдір Құрманғалиқызы АЛАШТЫ ОЯТҚАН МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ «ОЯН, ҚАЗАҒЫ!»	154
Алдабергенова Айгерім ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	157
Muniyan Bolat THE LITERARY CONNECTION BETWEEN KAZAKH AND CHINESE LITERATURE	161

**ТЕХНИКА И ИНЖЕНЕРНЫЕ НАУКИ -
TECHNOLOGY AND ENGINEERING SCIENCE -
ТЕХНИКА ЖӘНЕ ИНЖЕНЕРЛІК ҒЫЛЫМ**

Қуатбеков Бекзат Ниеталивич, Абдиқадыр Ботакөз Қадырқызы БҰЛТТЫҚ СЕРВЕРЛЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІНЕ ТАЛДАУ	165
Аймешов Женис, Мауленов Сержан, Жандар Тұңғышбай GOOGLE MAPS ҚЫЗМЕТІН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ҚҰРУДА ҚОЛДАНУ	169
Мауленов Сержан, Аймешов Женис, Сейіткамал Ернар Сұлтанғазыұлы ҚАЛАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ КӨЛІК БАҒЫТТАРЫНЫҢ ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ЖАСАУ ЖОЛЫ	173
Назарова Айнұр Серікқызы, Миндетбаева Акнур Амангелдиевна ИНФОРМАТИКА КУРСЫН БЕЙІНДІК БАҒЫТ БОЙЫНША ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫ КЕШЕН ҚҰРУ	176
Буланова Толкынай Молдақұловна, Ембергенова Карашаш Рахмановна, Дауытгова Жамила Қдырбаевна, Абдибекова Қуляш Жалеловна, Смагул Мират КАК ВЛИЯЕТ ДАВЛЕНИЕ НА СВОЙСТВА МЕЖФАЗНОЙ ГРАНИЦЫ КРЕМНИЙ-СТЕКЛО	180
Темирбеков Алишер Низаметдинович, Алиева Инара Бадалқызы МЕТОДЫ ВЫБОРА НАИЛУЧШЕГО ВАРИАНТА ЛЕЧЕБНО-ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ВОЗДЕЙСТВИЙ В АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ЛЕЧЕБНО-ДИАГНОСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ.....	182
Тюлепбердинова Гульнур, Хакимова Тиыштик, Адилжанова Салтанат, Газиз Гульнур Газизқызы, Спабекова Жанара Халилаевна UML ТІЛІНДЕ ҚАТЫНАС ЖӘНЕ ОНЫҢ КЛАССТАР ДИАГРАММАСЫНДАҒЫ ГРАФИКАЛЫҚ БЕЙНЕ	187
Хакимова Тиыштик, Тюлепбердинова Гульнур Алпыскызы, Адилжанова Салтанат, Газиз Гульнур Газизқызы, Спабекова Жанара Халилаевна АҚПАРАТТАНДЫРУДА СЫМСЫЗ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ АТҚАРАТЫН РӨЛІ	191
Икрамова Балжан Сакеновна РАЗРАБОТКА РОБОТИЗИРОВАННОГО ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ХОЛОДНОЙ ШТАМПОВКИ	194

ЭКОНОМИКА. САЯСАТ - ECONOMICS. POLITICS

Syubebayeva Zhuldyz, Ayazhanova Madina MANAGEMENT OF INNOVATIVE ACTIVITY OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	198
Тлеуова Назым Жолбарысовна, Есіркепова Гүлбану, Туркеева Сауле ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖОБАСЫНЫҢ ГЕОСАЯСИ МАҢЫЗЫ	201

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу МГУ:	проф. Комиссаров В.С.	ұялы тел.: +7 (968) 617-53-33
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу:	доцент Мыктыбаев Т.	ұялы тел.: +7-926-2190830;
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Баку:		(99412) 5962144; (99455) 715 63 99;
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Екатеринбург:	к.ю.н. Сергеев Д.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция по СНГ:

Москва МГУ:	проф. Комиссаров В.С.	моб.: +7 (968) 617-53-33
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва:	доцент Мыктыбаев Т.	моб.: +7-926-2190830;
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Баку:		(99412) 5962144; (99455) 715 63 99;
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Екатеринбург:	к.ю.н. Сергеев Д.	моб.: +7 (902) 260-15-54

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 1 (43) 2017 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 13.02. 2017 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 27,25 б.т. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 28.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru